

ФНФРЕ
МЯЛРО

НАШЯ

РОМАН

ФІНФОРЕ МАЛЬРО

НАДІЯ

РОМАН

*З французької переклав
Григорій Філіпчук*

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО ЦК ЛКСМУ
«МОЛОДЬ»
1986

По выражению французского писателя-коммуниста Андре Моруа, «Надежда» — жемчужина прогрессивной мировой литературы, один из лучших образцов антифашистского произведения.

В его центре — образ революционера, который преодолевает индивидуализм и одиночество и обретает смысл жизни в борьбе за народное счастье.

Роман остросюжетный, высокохудожественный, проникнутый революционной романтикой.

Перекладено за виданням:
André Malraux, L'Espoir,
Editions Gallimard,
Paris, 1978.

Художніе оформлення *І. Н. ГАВРИЛЮКА*

ЧАСТИНА ПЕРША

ЛІРИЧНА ІЛЮЗІЯ

I

Розділ перший

У Мадриді, що стояв пасторожений літньої ночі, не стихав гуркіт навантажених рушницями вагозовів. Уже кілька днів робітничі організації попереджали про неминучість фашистського заклоту, про підривну роботу в казармах, про підвезення боєприпасів. У Марокко владу вже захопили фашисти. О першій ночі уряд нарешті зважився роздати народові зброю; о третій зброя вручалася кожному, хто показував профспілковий квиток. І це було вчасно: телефонні дзвінки з провінції, що з дванадцятої ночі до другої були доволі оптимістичні, раптом почали бити на сполох.

Центральна Північного вокзалу викликала залізничні станції одну за одною. Розпоряджалися секретар профспілки залізничників Рамос і Мануель, якого призначили на цю ніч йому помічником. За винятком відрізаної Наварри, звідусіль надходила все та сама відповідь: або уряд залишається господарем становища, або робітничі організації охороняють місто, чекаючи розпоряджень уряду. Але тепер діалог змінився:

— Алло! Уеска?

— Хто говорить?

— Робітничий комітет Мадрида.

— Вже недовго рядитиме твій комітет, потолоч! Aggiba España! ¹

На стіні пришпилений двома кнопками екстрений випуск (сьома година вечора) газети «Кларідад», через усю шпальту якої — «До зброї, товариші!».

— Алло! Авіла? Як у вас справи? Говорить вокзал.

— Тільки сунь сюди свого носа, потолоч! Хай живе Франко!

— До скорого побачення! Salud! ²

Рамоса на хвилюку відірвали від телефону.

Лінії Центральної Північного вокзалу розходились до Сарагоси, Бургоса й Вальядоліда.

— Алло! Сарагоса? Вокзальний робітничий комітет?

¹ Вставай, Іспаніє! (Ісп.) Гасло франкістів.

² Привіт! (Ісп.)

— Його розстріляли. Незабаром розстріляють і вас. Aggiba España!

— Алло! Таблада? Говорить Мадрид-Північна, уповноваженій профспілки!

— Телефонуй до в'язниці, сучий сину! Постривай, ми тебе притягнемо за вуха.

— Зустрінемося на вулиці Алькала, друга кав'ярня ліворуч.

Службовці Центральної подивилися на веселе обличчя Рамоса, на його кучерявий, наче в гангстера, чуб.

— Алло! Бургос?

— Говорить комендант.

Отже, начальника вокзалу вже нема. Рамос поклав трубку.

Задзеленчав телефон.

— Алло! Мадрид? Хто ви?

— Профспілка залізничників.

— Говорить Міранда. Станція й місто наші. Aggiba España!

— Зате Мадрид наш. Salud!

Отож не доводилось розраховувати на допомогу з півночі, хіба що через Вальядолід. Залишалась Астурія.

— Алло! Ов'єдо? Хто говорить?

Рамос став обережніший.

— Делегат вокзалу.

— Говорить Рамос, секретар профспілки. Як там у вас?

— Полковник Аранда лишається вірний урядові. У Вальядоліді не все гаразд, ми посилаємо на допомогу нашим три тисячі озброєних шахтарів.

— Коли?

Довкола Рамоса стукають приклади, тому він не чує відповіді.

— Коли?

— Негайно.

— Salud!

— Простеж за цим поїздом по телефону, — сказав Рамос Мануелю. Він викликав Вальядолід: — Алло! Вальядолід? Хто говорить?

— Делегат вокзалу.

— Що там у вас?

— Наші утримують казарми. Ми чекаємо підкріплення з Ов'єдо. Постарайтесь, щоб воно прийшло якнайшвидше. Але не турбуйтеся: у нас усе буде гаразд. А у вас як?

З привокзальної площі долинув спів. Рамос не чув власного голосу.

— Ну як? — доскіпувався Вальядолід.

— Усе добре. Доб-ре!

— Війська збунтувалися?

— Поки що ні.

У Вальядоліді поклали трубку.

Всі підкріплення з півночі могли там затриматися.

Серед плутаної сигналізації, на якій він погано розумівся, в запаху канцелярського клею, у вокзальному диму (двері були відчинені в задушливу ніч) Мануель занотовував виклики міст. Надворі не стихав спів і стукіт рушничних прикладів; він увесь час перепитував («Фашисти?» — і ті клали трубку). Він позначав розташування позицій на залізничній карті: Наварра — відрізана, вся східна частина Біскайської затоки, Більбао, Сантандер, Сан-Себастьян — вірні, але дорога перетята в Міранді. З другого боку, Астурія, Вальядолід — вірні. Телефонні дзвінки не замовкали ні на мить.

— Алло! Говорить Сеговія. Хто ви?

— Делегат профспілки, — відповів Мануель, запитально дивлячись на Рамоса. А й справді, хто він такий?

— Постривай, ми ще доберемось до тебе!

— А це ми ще побачимо! Salud!

Тепер фашистські станції самі викликали: Саррасін, Лерма, Аранда дель Дуеро, Сепульведа, знову Бургос. З Бургоса до Сьєрри погрози йшли швидше, ніж поїзди з підкріпленням.

— Говорить міністерство внутрішніх справ. Центральна Північного? Передайте на всі вокзали, що цивільна й штурмова гвардії на боці уряду.

— Говорить Мадрид-Південна. Як там справи на Півночі, Рамосе?

— Вони нібито захопили Міранду й чималу територію південніше від неї. Три тисячі шахтарів ідуть на Вальядолід: звідти отримасмо підмогу. А як у вас?

— Вокзали Севільї і Гренади у їхніх руках. Решта тримаються.

— А як Кордова?

— Невідомо. Коли вони захоплюють вокзали, бої тривають у передмістях. Велика битва в Тріані. І в Пеньярройї. Ти не помиляєшся щодо Вальядоліда, він іще не в їхніх руках?

Рамос зняв трубку на іншому апараті й спитав:

— Алло, Вальядолід? Хто говорить?

- Делегат вокзалу.
- А-а!.. А нам сказали, що у вас фашисти.
- Помилка. Все гаразд. А у вас? Чи солдати не збунтувалися?
- Ні.

- Алло! Мадрид-Північна? Хто говорить?
- Відповідальний за транспорт.
- Говорить Таблада. Ти сюди не телефонував?
- Нам сказали, що вас чи то розстріляли, чи то кинули до буцегарні.
- Ми звідти вибралися. Тепер там сидять фашисти. Salud!

— Говорить Народний дім. Передайте всім вокзалам, які залишилися вірними, що Барселона, Мурсія, Валенсія, Малага, вся Естрамадура її увесь Левант у руках уряду, який підтримують загони народного ополчення.

- Алло! Біля телефону Тордесільяс. Хто говорить?
- Робітнича рада Мадріда.
- Одних таких, як оце ти, мерзотників ми вже розстріляли. Aggiba España!

З Медіною дель Кампо та сама розмова. Лінія на Вальядолід залишилася єдиним зв'язком з Північчю.

- Алло! Леон? Хто говорить?
- Делегат профспілки. Salud!
- Говорить Мадрид-Північна. Поїзд із шахтарями з Ов'єдо пройшов?

- Еге ж.
 - Ти знаєш, де він?
 - Гадаю, біля Майорги.
- Знадвору, з мадрідської вулиці, й далі долинали пісні та стукіт прикладів.

— Алло, Майорга? Телефонують з Мадріда. Хто говорить?

- Хто ви?
 - Робітнича рада Мадріда.
- Там поклали трубку. Де ж тоді поїзд?
- Алло! Вальядолід? Ви певні, що протримаєтеся до приїзду шахтарів?
 - Безперечно.
 - Майорга не відповідає!
 - Дарма.

— Алло! Мадрид? Говорить Ов'сдо. Полковник Аранда пристав до заколотників. Іде біі.

— Де поїзд із шахтарями?

— Між Леоном і Майоргою.

— Підтримуйте зв'язок!

Викликав Мануель. Рамос чекав.

— Алло! Майорга? Телефонують з Мадрида.

— Хто?

— Робітничка рада. Хто біля телефону?

— Начальник центурії іспанської фаланги. Йолопи, ваш поїзд пройшов. Усі вокзали аж до Вальядоліда належать нам; Вальядолід з півночі також наш. Ваших шахтарів чекають з кулеметами. Аранда поквитається з ними. До побачення!

— До скорого побачення!

Мануель викликав одну за одною всі станції від Майорги до Вальядоліда.

— Алло! Сепульведа? Говорить Мадрид-Північна. Робітничий комітет.

— Ваш поїзд пройшов, несусвітні бевзі. Всі ви нікчеми, і ми ще на цьому тижні постинаємо ваші дурні голови.

— З погляду фізіології, це суперечливо.

Виклики тривали.

— Алло! Мадрид? Алло! Алло! Мадрид? Говорить Навальпераль де Пінарес. Вокзал. Ми знову зайняли містечко. Фашисти? Їх роззброєно! В будегарні! Повідомте. Їхні дзвонять через кожні п'ять хвилин, допитуються, чи містечко й далі в їхніх руках. Алло! Алло!

— Слід би давати їм фальшиві відомості,— мовив Рамос.

— Вони перевірять.

— Це все ж таки зіб'є їх з пантелику.

— Алло! Мадрид-Північна? Вам телефонує ЗРС¹. Хто говорить?

-- Рамос.

— Нас повідомили, що йде фашистський бронепоїзд. Ніби з Бургоса. Ти щось про це чув?

— Ні, ми б знали. Всі станції до Сьєрри в наших руках. Та все ж таки треба бути наготові. Постривай хвилинку!.. Мануелю, виклич Сьєрру.

Мануель викликав усі станції одна за одною. Він тримав у руках лінійку і, здавалося, відбивав нею такт. Уся Сьєрра

¹ Загальна робітничка спілка.

залишилася вірна. Він викликав центральну поштамту: ті самі відомості. По цей бік Сьєрри фашисти чи то не виступали, чи то їх розбито.

Одначе вони захопили половину північної частини країни. В Наваррі — колишній начальник мадрідської поліції Мола; проти уряду, як і скрізь, три чверті армії. На боці уряду штурмова гвардія й народ, може, і цивільна гвардія.

— Говорить ЗРС. Це Рамос?

— Так.

— Ну, що там з поїздом?

Рамос коротко виклав суть справи.

— А як взагалі? — спитав він і собі.

— Добре. Дуже добре. Крім військового міністерства. О шостій вони заявили, що справи кепські. Ми їм сказали, що вони боягузи, а вони запевняють, що ополчення розбіжиться. Нам начхати на їхні твердження: ополчення так співає на вулиці, що я насилу тебе чую.

Рамос чув у трубці спів, що зливався зі співом на вокзалі.

Хоча заколот, либонь, вибухнув майже скрізь водночас, здавалося, що наближається армія, яка наступає: станції, що їх захоплювали фашисти, дедалі ближче й ближче підступали до Мадріда; але в останні тижні напруження було таке велике й народ з такою тривогою чекав нападу, який, можливо, доведеться зустріти без зброї, що воєнна атмосфера цієї ночі здавалася великим порятунком.

— Твоя тарадайка тут? — спитав Рамос Мануеля.

— Еге ж.

Він доручив комутатор одному з чергових по вокзалу. Кілька місяців тому Мануель купив маленький автомобіль, щоб їздити ним на лижні прогулянки в Сьєррі. Неділями Рамос використовував його для ведення пропаганди. Цієї ночі Мануель знову віддав свій автомобіль у розпорядження комуністичної партії, а сам вирішив допомогти своєму другові Рамосу.

— Це тобі не тисяча дев'ятсот тридцять четвертий рік! — сказав Рамос. — Їдьмо в Тетуан де лас Вікторіас.

— Де це?

— В Куатро Камінос.

Через триста метрів їх зупинив перший вартовий пост.

— Документи.

Документи — це означало профспілковий квиток. Мануель не носив із собою квитка комуністичної партії. Мануель працював на кіностудії звукооператором; він вважав, що завдяки своїй легкій монпарнаській педбалості в манері одяга-

тися він не дуже скидався на буржуа. Більше того, в його смаглявому, трохи важкуватуму обличчі з правильними рисами й густими бровами було дещо робітничче. А втім, тількино ополченці глянули на нього, впізнали велику веселу й кучеряву голову Рамоса. Автомобіль поїхав далі, його проводжали піднесені вгору кулаки, попліскування по плечу й крики «salud»: то була ніч братерства.

Однаке боротьба між правими й лівими соціалістами, опір Кабальєро проти призначення Прієто міністром в останні тижні були особливо запеклі... На другому посту члени ФАІ¹ передавали якогось чолов'ягу, що видався їм підозрілим, робітникам ЗРС — своїм давнім супротивникам. «Добре», — подумав Рамос. Роздача зброї ще не скінчилася: підійшов ваговоз із рушницями.

— Можна подумати, що це підметки, — мовив Рамос.

З ваговоза визирали тільки металеві оковки прикладів.

— Авжеж, — озвався Мануель, — піпметки.

— Чого ти раптом став шавкотіти?

— Я зламав зуба, коли їв. Тепер мій язик тільки цим і зайнятий. Йому байдуже до антифашизму.

— Що ти їв?

— Виделку.

Якісь невиразні фігури обіймали щойно отримані рушниці, позад них у темряві бурчали ті, що чекали своєї черги, стиснуті, наче сірники в коробці. Проходили жінки з наповненими набоями кошиками.

— Нарешті! — озвався чийсь голос. — Скільки ми вже чекаємо, що вони схоплять нас за горло!

— Я вже був подумав, що уряд дозволить нас розчавити...

— Не турбуйся, тепер побачимо, чи вони, мерзотники, довго протримаються!

— Сьогодні вночі народ охороняє Мадрид...

Через кожні п'ятсот метрів — нова перевірка: адже по місту роз'їжджали фашистські автомобілі з кулеметами. І щоразу ті самі піднесені вгору кулаки й те саме братерство. І щоразу ті самі дивні рухи вартових, які не перестають обмацувати свої рушниці: цілі століття без рушниць.

Коли вони приїхали, Рамос кинув свою сигарету й затоптав її ногою.

— Перестань курити.

Враз він кудись зник і повернувся через десять хвилин у супроводі трьох молодиків. Усі несли щось загорнуте в газети й перев'язане мотузочками.

¹ Федерація анархістів Іберії.

Мануель спокійно закурив нову сигарету.

— Викинь сигарету, — сказав Рамос. — Це динаміт.

Молодики поклали згортки в автомобіль, на переднє й заднє сидіння, і повернулися до будинку. Мануель вийшов з автомобіля і, не викидаючи сигарети, загасив її ногою. Він підвів до Рамоса своє засмучене обличчя.

— Ну що там? У чім річ? — спитав той.

— Ти вже набрид мені, Рамосе.

— Гарзд. Тепер їдьмо.

— Невже не можна знайти інший автомобіль? Я можу водити й чужу тарадайку.

— Ми їдемо підривати мости; для початку підірвемо міст Авіли. Ми веземо динаміт, і його слід негайно доставити на місце — в Пугерінос і таке інше. Ти не збираєшся втрачати марно дві години, правда ж? Принаймні ми левні, що твоя машина не підведе.

— Звісно, — сумно згодився Мануель.

Він не так дорожив самим автомобілем, як його прекрасним обладнанням. Автомобіль рушив. Мануель сидів спереду, Рамос ззаду, притискаючи до грудей згорток з гранатами. І раптом Мануель відчув, що йому стало байдуже до свого автомобіля. Більше не було машини, була тільки ця неосяжна, сповнена надії і тривоги ніч, коли в кожного була своя справа на землі. Рамос слухав віддалений бій барабана, наче калатання власного серця.

Через кожні п'ять хвилин їх зупиняли на контрольних постах і перевіряли документи.

Ополченці, часто неписьменні, влізнавши Рамоса, плескали їх по плечу. «Не курити!» — кричав їм Рамос, і вони, побачивши згортки в автомобілі, пританцьовували від радості: динаміт був старою романтичною зброєю астурійців.

Автомобіль їхав далі.

Виїхавши на вулицю Алькала, Мануель піддав газу. Праворуч від них ваговоз ФАІ, наповнений озброєними робітниками, раптом круто звернув ліворуч. Цієї ночі всі машини мчали зі швидкістю вісімдесят кілометрів на годину. Мануель спробував уникнути зіткнення з ваговозом, відчув, як його легесенький автомобіль підкинуло, і подумав: «Кінець».

Він опинився, лежачи долілиць, серед згорток з динамітом, що котилися, наче капітани, — на щастя, по тротуару. Під його обличчям у сяйві електричного ліхтаря блищала кров; він майже не відчував болю, але з його носа цебеніла кров, і він чув, як Рамос кричав: «Не курити, товариші!» Мануель теж крикнув і, перевернувшись, побачив свого друга, що стояв, розставивши ноги, кучеряві пасма волосся спадали йому на обличчя, руки його судомно притискали до гру-

дей гранати. Його оточили люди з рушницями, які метушилися серед згортків, не наважуючись доторкнутись до них. Поряд курився недоналок Рамоса, який скористався з того, що сидів сам на задньому сидінні, щоб викурити зайву сигарету. Мануель загасив його ногою. Рамос наказав складати згортки під стіною. Про автомобіль не було чого й згадувати.

Гучномовець кричав: «Війська заколотників рухаються до центру Барселони. Уряд залишається господарем становища».

Мануель допомагав складати згортки. Рамос, завжди такий діяльний, не сходив з місця.

— Чого ти чекаєш? Допомагай!

«Алло! Війська заколотників рухаються до центру Барселони».

— В мене руки затерпли, судома звела. Це зараз минеться. Зупинимо першу-ліпшу вільну машину й поїдемо далі.

Розділ другий

Над щойно политими вулицями Барселони займався літній світанок. На широкому безлюдному проспекті Сільс у тісній кав'ярні, що не зачинялася цілу ніч, член Федерації анархістів Іберії та профспілки транспортників на прізвисько Негус роздавав своїм товаришам револьвери.

Війська заколотників наближалися до міста.

У кав'ярні не стихав гамір.

— А що робитиме тутешнє військо?

— Стрільтиме в нас, можеш бути певен.

— Учора офіцери знову присягали Компанісові.

— А от послухай, що передають по радіо.

Маленький репродуктор у глибині тісної зали через кожні п'ять хвилин повторював:

«Війська заколотників просуваються до центру».

— Уряд роздає зброю?

— Ні.

— Вчора заарештували двох хлопців з ФАІ, які вештались по місту з рушницями. Довелося втрутитися Дурруті й Оліверові, щоб їх звільнити.

— От лихо!

— А що кажуть у «Транкїлідаді»¹? Матимуть вони рушниці чи ні?

¹ Кав'ярня, де збирались анархісти. (Прим. автора).

— Мабуть, ні.

— А револьвери?

Негус і далі роздавав револьвери.

— Ці револьвери люб'язно дали анархістам пани фашистські офіцери. Моя борода викликає в них довіру.

Миңулої ночі він з двома товаришами й кількома спільниками пограбував кают-компанії двох військових кораблів. Він і тепер був у синьому комбінезоні механіка, який на-дгнув, щоб пробратися на корабель.

— А тепер,— сказав він, простягаючи останній револьвер,— складемо наші гроші. Тільки-но відчиняться збройові крамниці, купимо собі набої. Ми маємо по двадцять п'ять набоїв на кожного, цього замало.

«Війська заколотників просуваються до центру...»

— Сьогодні неділя, крамниці не відчиняться.

— Ну то й що, відчинимо самі. Хай кожен приведе своїх товаришів, і ми підемо разом.

Шестеро залишаються. Інші виходять.

«Війська заколотників...»

Негус командує. Не тому, що він відповідальна особа профспілки. А тому, що він п'ять років просидів у в'язниці; тому, що коли барселонська трамвайна компанія звільнила після страйку чотиреста робітників, Негус з десятком друзів підпалив однієї ночі трамваї в депо на пагорбі Тібідабо й охоплені полум'ям вагони з відпущеними гальмами покотилися в центр Барселони серед нажаханих автомобільних гудків. А потім він іще два роки керував усяким дрібнішим саботажем.

У голубуватому світанку вони вийшли з кав'ярні, і кожен запитував себе, що обіцяє їм близький ранок. На розі вулиць вони зустрічали гуртики людей, що їх привели ті, хто пішов з кав'ярні раніше. Коли вони вийшли на бульвар Діагональ, з передсвітанкової сутіні виринули війська.

Туніт кроків затих. На бульварі пролунав залп: по найширшому й рівному, як стріла, проспекті Барселони до центру міста прямували солдати з казарми Педральбес; на чолі колон ішли офіцери.

Анархісти сховалися в першій поперечній вулиці; Негус і двоє інших повернули назад.

Не вперше вони бачили таких офіцерів. Такі самі офіцери заарештували тридцять тисяч астурийців, це вони бешкетували 1933 року в Сарагосі, це вони зірвали аграрну революцію, це через них конфіскація майна ордену єзуїтів уже вносте протягом століття залишалась на папері. Вони ж

сигнали із землі батьків Негуса. Каталонський закон дає право проганяти виноградарів, коли виноградники залишаються необробленими: всі виноградники, вражені філоксерою, вважалися необробленими, і тоді виноградарів зганяли із землі, на якій вони садили виноградники й обробляли їх протягом двадцяти або п'ятдесяти років. Ті, хто приходив на їхнє місце, не мали ніякого права на виноградник, і їм платили менше. І от ці самі фашистські офіцери, можливо...

Вони йшли по проїжджій частині, ведучи солдатів; попереду по хідниках крокували патрулі, які на кожному перехресті, перш ніж іти далі, стріляли в глиб вулиці. Електричні ліхтарі ще не було погашено; неонові вивіски горіли яскравіше за досвіток, що займався. Негус повернувся до товаришів.

— Певне, вони нас помітили. Треба їх обійти й напасти на них зненацька.

Вони побігли безгучно: майже всі були в альпаргатках. Вони засіли в під'їздах будинків на одній з вулиць, що перетинала Діагональ: то був квартал багатіїв з гарними, глибокими під'їздами. На деревах бульвару сиділи птахи. Кожен бачив навпроти себе по той бік бульвару нерухомого товариша з револьвером у руці.

Поступово безлюдний бульвар наповнювали розмірені кроки. Один анархіст упав: у нього пальнули з вікна. З якого саме? Військо заколотників уже було за п'ятдесят метрів. Мабуть, із-за ґратчастих віконниць видно було двері будинків, що по той бік бульвару. Причаївшись у під'їздах безлюдної вулиці, що виповнювалась розміреним тупотінням військ, анархісти чекали, що їх перестріляють з вікон, як ляльок у тирі.

Зали патруля. Кулі пролетіли наче сарана; патруль рушив уперед. Тільки-но військо порівнялося з вулицею, з усіх під'їздів залунали револьверні постріли.

Анархісти стріляли непогано.

— Вперед! — крикнули офіцери. Але вони закликали своє військо не на бій з тими, хто засів у під'їздах будинків на цій вулиці, а до центру міста: всьому свій час. Сховавшись за скульптурні прикраси монументального під'їзду, Негус бачив тільки ноги солдатів. Не видно було жодної рушниць: всі вони були піднесені вгору, і солдати стріляли з них на ходу; раз по раз миготіли в колоні цивільні штани: в них ішли прихильники фашистів.

Пробігли патрулі ар'єргарду, і тупіт ніг затих.

Негус зібрав своїх товаришів і повів на іншу вулицю. Те, що вони робили, не давало ніякої користі. Мабуть, серйозний

бії відбудеться в центрі міста, на площі Каталонії. Слід би вдарити по цьому війську з тилу. Але як?

На попередньому місці вони залишили невеликий загін. Либонь, це було надто ризиковано... Вони забрали з собою ручний кулемет.

Пробіг робітник з револьвером у руці.

— Озброюють народ!

— Наших теж? — спитав Негус.

— Кажу тобі: озброюють народ!

— Анархістів також?

Робітник не озирнувся.

Негус розшукав кав'ярню й зателефонував до редакції газети анархістів. Народ справді озброювали, але анархісти досі отримали тільки шістдесят револьверів. «Що ж, знову доведеться йти самим добувати собі зброю на військові кораблі».

Прогудів заводський гудок. Як у дні, коли вирішувалися скромні долі. Як у дні, коли Негус і його товариші, почувши цей гудок, квапливо йшли вздовж нескінченних сіро-жовтих стін. Такого самого ранку, при світлі тих самих електричних ліхтарів, які, здавалося, були підвішені до трамвайного проводу. Другий гудок. Десятий... Двадцятий...

Сотий.

Увесь гурт застиг посеред вулиці. Жоден з товаришів Негуса ніколи не чув більше п'яти гудків, що пролунали б один за одним. Як колись іспанські міста, яким загрожував ворог, здригалися від бамкання дзвонів усіх своїх церков, так барселонський пролетаріат відповідав на залпи заколотників засапаним сполохом заводських гудків.

— Пуїг на площі Каталонії! — крикнув якийсь чоловік, що біг у центр міста; за ним бігли ще двоє. Вони мали рушниці.

— А я думав, що він іще не вийшов з лікарні, — сказав Негусів товариш.

Гудки, зливаючись водно, вже не нагадували прощальне привітання кораблів, що відпливають; тепер здавалося, що то з якоря знімається цілий повсталий флот.

— Ми самі роздамо зброю, — сказав Негус, дивлячись на свій загін і ручний кулемет.

Він злобливо посміхався; між чорними вусами й бородою випиналися вперед зуби. Завивання заводських гудків, то протяжливе, то уривчасте, наповнювало будинки, вулиці, повітря й усю затоку до самих гір.

Війська з казарми Парку, як і всі інші, теж ішли до центру міста.

Пуїг у чорній фуфайці з трьомастами ополченців займав площу; він був серед них найнижчий і найкремезніший. Тут були не тільки анархісти: понад сто чоловік отримали рушниці з розданих урядом. Ті, хто не вмів стріляти, просили пояснити їм, як користуватися рушницею. «Приватна власність тут ні до чого», — сказав Пуїг, роздаючи зброю найкращим стрільцям під загальне схвалення.

Солдати наближались найширшим проспектом. Пуїг розставив своїх людей на всіх вулицях на протилежному боці площі. Підійшов Негус зі своїми товаришами й ручним кулеметом, але тільки він сам умів з нього стріляти. Не було чути нічогосінько — ні бійців народного ополчення, взятих у альпартатки, ні трамваїв, ні навіть тупотіння солдатів, що були ще далеченько від площі. Відтоді, як замовкли гудки, над Барселаною зависла насторожена тиша.

Солдати йшли з рушницями наготові під величезними рекламними панно готелю й парфюмерії. «Реклама — це вже минуло?» — думав Пуїг. Усі анархісти почали цілитися.

Перша шереха солдатів — у цивільних штанях — відкрила пальбу по одній з вулиць і розвернулась під зграєю білих голубів, що злетіли; кілька голубів упало на землю. Друга шереха обстріляла іншу вулицю й собі розвернулась. Пуїгові бійці теж стріляли зі своїх сховків, але не так, як Негусові бійці, що обстрілювали лише частину вулиці, а сконцентрованим вогнем: площа була невелика. Перша шереха кинулась бігти вперед, але її зустрів несамопитий вогонь Негусового ручного кулемета, і вона відринула, залишивши за собою хвилясту лінію розпростертих і скорчених тіл, наче викинути на берег хвилюю мушлі.

У вікнах готелю люди без піджаків (цивільні чи солдати?) вітали чужоземних спортсменів, що приїхали на робітничу олімпіаду. Знову заводський гудок.

Робітники кинулися навздогін солдатам.

— На місця! — горлав Пуїг, розмахуючи своїми куцими руками. Його ніхто не чув.

Не збігло й хвилини, як третина тих, що кинулися вперед, уже лежала на землі, скошена кулями: тепер солдати поховалися в під'їздах бульвару, а робітники опинилися в тому становищі, в якому п'ять хвилин тому були солдати. В глибині площі — трупи й поранені в хакі, спереду — трупи й поранені в темних і синіх комбінезонах; між ними — забиті голуби. Над усім цим знову завили двадцять гудків, протинаючи спекотне повітря.

Пуїг і його бійці, яких, незважаючи на втрати, дедалі більшало, атакували солдатів під звуки стрілянини й чимраз тихших заводських гудків. Солдати швидко відступали, вони

боялися, щоб бійці народного фронту не обійшли їх паралельними вулицями й не зустріли під прикриттям барикади.

Брама казарми з гуркотом зачинилась.

— Пуїг!

— Я. В чім річ?

Підходили все нові й нові бійці. Цивільна гвардія і штурмова гвардія воювали в центрі міста. А що в Барселоні комуністів було ще небагато, то боями керували ватажки анархістів. Пуїга знали порівняно мало: він не виступав у газеті «Солідарідад обрера». Але було відомо, що він організував допомогу сарагоським дітям, і тому ті, хто не належав до анархістів, воліли мати справу з ним, а не з керівниками ФАІ. (Навесні 1934 року робітники Сарагоси під керівництвом Дурруті протягом п'яти тижнів витримали найдовший страйк, який будь-коли знала Іспанія. Вони відмовилися від будь-якої грошової допомоги й звернулися до робітників інших міст країни підтримати тільки їхніх дітей; сто тисяч чоловік принесли до редакції газети «Солідарідад обрера» хто продукти, хто свої збереження, що їх одразу ж відіслав Пуїг за призначенням, і за його ініціативою колона ваговозів перевезла сарагоських дітей до Барселони). Але, з другого боку, оскільки анархісти не сплачували членських внесків, Пуїг, так само як Дурруті, як уся група «Солідарних», одного разу захопив ваговози, що перевозили золото іспанського банку, аби подати допомогу страйкарям і «Анархістській книгарні». Всі, хто знав його романтичну біографію, дуже здивувалися, побачивши цього низенького хижого кремезня з горбатим носом і глузливими очима; з самого ранку з його обличчя не сходила усмішка. Тільки чорна фуфайка відповідала його біографії.

Він залишив тут третину свого загону, що дедалі зростав і вже почав зводити барикади, та ручний кулемет. Один з новаків умів з ним поводитися. В загіп вливалось чимало солдатів, що переходили на бік народу; а щоб не було плутанини, вони поскидали гімнастерки, але залишилися в шоломах. Вони розповіли, що на світанку фашистські офіцери видали їм по дві склянки рому й сказали, що вони підуть придушувати комуністичний бунт.

З рештою бійців Пуїг рушив на площу Каталонії. Треба було розгромити заколотників у центрі міста й потім повернутися до казарм.

Вони пройшли Каталонським провулком. Перед ними здіймались над площею готель «Колумб» та його башта у вигляді ананаса, нашпигована кулеметами. Війська з ка-

зарми Педральбес зайняли три головні будинки: в глибині площі — готель, праворуч — центральну телефонну станцію й ліворуч — Ельдорадо. Солдатам не дуже хотілося воювати, але фашистські офіцери й ті, хто «став солдатом» два тижні тому, утримували площу за допомогою кулеметів.

Тридцять робітників метнулися через скверик посередині площі, ховаючись за деревами. Озвалися кулемети, і робітники понадали на землю. Тілі голубів, що ширяли над площею, промчали над розиростертими тілами, над одним бійцем, що ще погойдувався з піднесеною над головою рушницею.

Тепер довкола Пуїга замигтіли значки всіх лівих партій. Тут зібрались тисячі людей.

Уперше ліберали, члени ЗРС, НРП¹, анархісти, республіканці, соціалісти, комуністи разом штурмували ворожі кулемети. Вперше анархісти голосували за звільнення з в'язниць астурійців. З крові, пролитої в Астурії, виникала єдність Барселони й надія Пуїга — побачити, як вільно майорить досі заборонений червоно-чорний прапор.

— Солдати з казарми Парку повернулися до себе! — крикнув якийсь бородань, що пробіг з півнем під пахвою.

— Тільки-но приїхав Гоед з Балеарських островів, — докинув інший.

Гоед був один з найкращих фашистських генералів.

Проїхав автомобіль з білими літерами ЄБП² на капоті. «Ось це і є наша реклама», — подумав Пуїг, згадавши величезні панно на невеличкій площі.

Деякі робітники намагалися пробратись попід мурами: за прикриття їм правили карнизи й балкони. Вони весь час перебували під вогнем щонайменше двох кулеметних гнізд. Пуїг бачив, як вони падали один за одним, у нього пересохло в горлі й пекло в грудях, наче він викурив три пачки сигарет.

Робітники наступали, бо така вже традиція повстань — наступати на ворога; якби вони зупинилися перед готелем, на цьому хіднику, заставленому столиками кав'ярні, їх усіх би перестріляли під промінням яскравого сонця. Удаваний героїзм не веде ні до чого. Пуїгові були до вподоби мужні бійці, і він любив цих людей, що падали, прошиті кулями. Він був приголомшений. Одна річ битися з кількома жандармами, щоб захопити державне золото, інша — взяти готель «Колумб»; але навіть його скромний досвід підказував

¹ Національна рада праці.

² «Єдність, братове пролетарі!» — бойове гасло астурійських повстанців.

йому, що в робітників, які штурмували готель, нема ні точних цілей, ні узгоджених дій.

Кулі стрибали на асфальті довкола скверу, наче цикади. Скільки вікон! Пуїг полічив вікна готелю: понад сто; йому здалося, що в літерах «о» й «у» величезної вивіски на даху стирчать кулемети: кОлУмб.

— Пуїг?

— Чого тобі? — майже вороже відповів він лисому чоловікові з сивими вусиками: зараз у нього вимагатимуть наказів, але все, що було кращого в ньому, відмовлялося їх давати.

— Йдемо?

— Зачекай.

Невеличкі гуртики людей і далі силкувалися пробитися на площу. Пуїг наказав своїм людям зачекати; вони вірили йому й чекали. Чого?

Нова хвиля — службовці в білих комірцях і навіть у капелюхах — ринула з вулиці Кортесів і розбилася на розі провулка Гарсія під вогнем кулеметів з башт готелю «Колумб» і Ельдорадо.

Над розпростертими тілами й калюжами крові повисло ясне небо.

Пуїг почув перший гарматний постріл.

Якщо то гармати робітників, то готель недовзі буде взято; але якщо то гармати військ, які йдуть з казарми на площу, тоді опір народу, як і тридцять третього, як і тридцять четвертого...

Пуїг побіг до телефону: тільки дві гармати, і то вони належали фашистам.

Він зібрав своїх людей, подався з ними до першого-ліпшого гаража, посадовив їх на ваговози й помчав під деревами, зганяючи з них горобців.

Обидві гармати, сімдесятип'ятиміліметрового калібру, стояли на хідниках обабіч широкого проспекту, що його вони прострілювали. Перед гарматами стояли солдати, цього разу всі в цивільних штанах, з рушницями й кулеметом; позаду ще більше солдатів, близько сотні, але, мабуть, без кулемета. Проспект закінчувався метрів за двісті, де його перетинала під прямим кутом інша вулиця. На перехресті виднів портик, з-під нього стріляла гармата тридцятисемиміліметрового калібру.

Пуїг послав кількох чоловік розвідати, скільки солдатів охороняють гармати, а решту своїх людей розставив на вулиці, що перетинала проспект.

Позад нього в завиванні ріжків і клаксонів мчали, випи-суючи круті зигзаги, наче в кінофільмах з життя гангстерів,

два «кадплаки». Перший автомобіль, за кермом якого сидів лпсний чоловік з сивими вусиками, вихором прокотився під густим рушничним і кулеметним вогнем, під снарядами, що пролітали надто високо. Проскочивши між двома гарматами, змівши солдатів, наче снігоочисник, він урізався в мур поряд з портиком, де стояла тридцятисемиміліметрова гармата, в яку він, певне, цілювся. Чорні уламки серед кривавих плям — однаково що муха, розчавлена на стіші...

Тридцятисемиміліметрова гармата й далі стріляла по другому автомобілю, що в реві клаксона промчав між двома сімдесятип'ятиміліметровими гарматами її улетів під портик зі швидкістю сто двадцять кілометрів на годину.

Тридцятисемиміліметрова гармата замовкла. З усіх вулиць у тиші, що раптом запала, робітники дивилися в чорпу пробійну портика, вони чекали появи тих, хто сидів у автомобілі. Але вони не з'являлися.

Знову озвалися заводські гудки, наче завивання клаксонів, від якого ще здригалось повітря, погучнішало, заповнило все місто, сповіщаючи про похорон перших героїв революції. Голуби, звиклі до постійного гамору, кружляли над проспектом. Пуїг заздрих убитим товаришам; та все ж таки йому дуже хотілось побачити завтрашній день. Барселона виношувала всі мрії його життя.

— Даремно,— мовив Негус.— Це робота почесна, але не серйозна.

Повернулися ті, кого Пуїг посилав у розвідку.

— Там, за гарматами, праворуч, засіло не більше десятка солдатів.

Безперечно, фашистів було надто мало, щоб охороняти всі довколишні вулиці: Барселона — місто, схоже на шахівницю.

— Візьми на себе командування,— сказав Пуїг Негусові.— Я спробую пробратися їм у тил, а ти постарайся якомога ближче підійти до гармат і, коли ми обійдемо їх, удар по них.

Він пішов з п'ятьма товаришами.

Негус зі своїми людьми рушив уперед.

Збігло якихось десять хвилин, і солдати, розгубившись, обернулися, артилеристи силкувалися повернути свої гармати. Пуїгова машина з ручним кулеметом, просунутим в отвір вітрового скла, зім'явши вартових, мчала прямо на гармати, її кузов гоїдався, наче ошалілий маятник. Пуїг бачив артилеристів, яких уже не затуляли щити гармат, їхні фігури насувались на нього, немов з кіноекрана. Насувався на нього й стріляв фашистський кулемет. У небиткому склі з'явилося чотири круглі пробійні. Схилившись уперед — че-

рез свої куді ноги він відчував деяку незручність,— Пуїг щомога натиснув на акселератор, ніби хотів пробити підлогу в кабіні машини, щоб якнайшвидше з'єднатися зі своїми товаришами по той бік гармат. У потрісканому небиткому склі з'явилися ще дві пробоїни. Судомо в лівій нозі, руки, що міцно стискають кермо, дула карабінів, пацілені у вітрове скло, скрекіт ручного кулемета у вухах, будинки й дерева, що погойдуються, політ голубів, що змінюють напрям і свій колір, крик Негуса...

Коли Пуїг опритомнів, щоб знову продовжити революцію, гармати було захоплено. Він лише дуже вдарився потилцею, коли машина перекинулася. Двоє його товаришів загинули. Негус перев'язував йому голову.

— Ось ти в тюрбані. Ти став арабом, і все гаразд.

На другому краю проспекту проходили цивільні й штурмові гвардійці. Офіцерів і людей у цивільних штанях вели до Управління громадської безпеки, роззброєних солдатів — до казарми. Солдати йшли, розмовляючи з робітниками, які, розподіливши між собою їхні рушниці, конвоювали їх. Усі інші знову вирушили на площу Каталонії.

Тут ситуація не змінилася; тільки трупів стало ще більше. Цього разу Пуїг прийшов з провулка Гарсія, де на розі стояв готель «Колумб».

Гучномовець вигукував:

«Ескадрилья Прата приєдналася до захисників народної свободи».

Чудово, але де?

Знову з усіх вулиць навпроти готелю вийшли анархісти, соціалісти, дрібні буржуа в накрохмалених комірцях, селяни: наближався полудень, і селян дедалі більшало. Пуїг зупинив своїх людей. Наступальна хвиля, зметена вогнем трьох кулеметних гнізд, відринула, залишивши за собою вбитих.

Листівки фашистської асоціації, кинуті з вікон будинків, повільно падали на землю, кружляючи, наче зграї голубів, або застрягали в кронах дерев.

Уперше Пуїг відчув, що це не безнадійна спроба, як 1934 року, як завжди, він виразно бачив можливість перемоги. Попри все те, що він вичитав у Бакуніна (мабуть, Пуїг був єдиний у загоні, хто зазірав у його книжки), революція в його очах завжди була жакерією. Зіштовхнувшись із світом, що втратив надію, він чекав від анархістів лише прикладів героїзму; всі політичні проблеми, на його думку, розв'язувалися особистою відвагою й мужністю.

Він згадав, як Ленін радів того дня, коли тривалість Радянської влади перевищила на двадцять чотири години тривалість Паризької комуни. Сьогодні йшлося не про те, щоб

показувати приклад героїзму, а про те, щоб перемогти; і якщо його бійці підуть у бій, як щойно йшли інші, то вони також загинуть і не візьмуть готелю.

З двох бульварів, що літерою «v» спускаються на площу, зліваючись навпроти готелю «Колумб», і з вулиці Кортесів, що пролягас перед ним, одночасно йшли три загони цивільної гвардії. Пуїг бачив, як на сонці блищали трикутні кашкети його колінних ворогів. Судячи з того, як їх вітали, вони були на боці уряду. На площі запала тиша, аж чути було, як пролітали голуби.

Мабуть, фашисти теж здивувалися, що поліція на боці уряду. Вони чудово знали: цивільні гвардійці — вправні стрільці.

Полковник Хіменес, накульгуючи, піднявся східцями в сквер і попростував до готелю. Він не мав зброї. Він пройшов третину площі, і ніхто не стріляв. Потім з трьох боків одночасно вдарили кулемети. Пуїг вибіг на другий поверх будинку, перед яким він стояв. З усіх своїх ворогів анархісти пайбільше ненавиділи цивільну гвардію. Полковник Хіменес був запеклий католик. І от сьогодні вони билися разом, пов'язані дивним братерством.

Хіменес обернувся, підняв свою паличку начальника цивільної гвардії, і люди в трикутних кашкетах кипулися з трьох вулиць уперед. Хіменес, і далі накульгуючи (Пуїг згадав, що гвардійці називали його Старим Селезем), знову йшов сам-самісінький під кулями посеред великого скверу до готелю. Лівий фланг гвардійців просувався попід спорудою центральної телефонної станції, з якої неможливо було стріляти прямовисно; правий — попід будинком Ельдорадо. Кулеметники з Ельдорадо мали б стріляти по лівому флангу гвардійців, але кожен загін фашистів намагався захищати лише себе, замість того щоб допомагати своїм спільникам.

Кулемети готелю «Колумб» обстрілювали то правий, то лівий фланг, але без особливого успіху: гвардійці наступали не шерогою, а колоною, спритно ховаючись за деревами; за ними йшли анархісти, що тепер підходили з усіх вулиць; водночас протупотіли гвардійці з вулиці Кортесів, у яких ніхто більше не стріляв. Посеред площі, накульгуючи, йшов полковник.

Через десять хвилин готель «Колумб» було взято.

Цивільна гвардія займала площу Каталонії. В північній Барселоні не стихали пісні, крики й постріли.

Цивільні гвардійці, службовці, робітники, солдати, штурмові гвардійці юрмилась на вулицях у світлі кав'яреп; за всіма столиками сиділи гвардійці й попивали вино.

Полковник Хіменес також пив у маленькому салоні на другому поверсі, перетвореному на командний пункт. Він контролював цілий квартал; уже кілька годин командири загонів приходили до нього по інструкції.

Зайшов Пуїг. Він був тепер у шкіряній куртці, в брудному закривавленому тюрбані, з револьвером — від цих ша-тів віяло романтизмом. У них він здавався ще нижчим і ще кремезнішим.

— Куди нам іти, де на нас пайбільше чекають? — спитав він. — У моєму розпорядженні тисяча бійців.

— Нікуди, поки що все гаразд. Вони спробують вийти з казарм, принаймні з Атарасанських казарм. Добре буде, якщо ви зачekaєте з півгодини. Зараз не завадить мені мати і ваш резерв. Очевидно, вони взяли гору в Севільї, Бургосі, Сеговії і Пальмі, не кажучи вже про Марокко. Але тут ми їх розіб'ємо.

— Що ви робите з полоненими солдатами?

Анархіст почував себе так, ніби вони вже цілий місяць воювали разом, і своєю поведінкою давав зрозуміти, що він прийшов не по накази, а по поради. Хіменесові були знайомі риси обличчя Пуїга, бо він не раз розглядав його антропометричну карточку: його здивував низький зріст кремезного корсара. Хоча Пуїг не був головний ватажок, він зацікавив його більше, ніж інші, бо він організував допомогу сарагоським дітям.

— Уряд видав розпорядження роззброїти солдатів і відпустити на волю, — сказав полковник. — Офіцерів буде піддано військовому суду... Скажіть, це ви вели машину, яка захопила гармати?

Пуїг згадав, що наприкінці вулиці він бачив трикутні кашкети цивільних гвардійців поряд з кашкетами штурмових гвардійців.

— Так.

— Добре зроблено. Якби вони прийшли на площу з гарматами, то все, мабуть, склалося б інакше.

— Ваше щастя, що вас не вбили на площі...

Полковник, який щиро любив Іспанію, був удячний анархістові — не за похвалу, а за манеру триматися, властиву багатьом іспанцям, за те, що він відповів, як міг би відповісти капітан Карла V. Адже було ясно, що під словом «щастя» Пуїг розумів мужність.

— Я боявся, — сказав Пуїг, — що не доберусь до гармати. Живий чи мертвий, але я прагнув дістатися до гармати. А ви, що ви думали на площі?

Хіменес усміхнувся. Він був без кашкета; його коротко підстрижений сивий чуб скидався на качиний пух, маленькі

чорні очі, ніс шпательом, через що гвардійці й прозвали його Старим Селезем.

— У таких випадках ноги кажуть: «Що ти робиш, бовдуре?» Особливо та, що пакульгус.

Полковник примружив одне око й підніс указівний палець:

— Але серце каже: «Йди!» Я ніколи не бачив куль, що стрибають, як дощові краплі. Згори важко відрізнити людину від її тіні, а це заважає влучності стрільця.

— Чудова була атака, — із заздністю сказав Пуїг.

— Еге ж. Ваші люди вміють битися, але воли не вміють воювати.

Внизу по хіднику проносили порожні закривавлені ноші.

— Вони вміють битися, — повторив Пуїг.

Дівчата — продавці квітів кидали гвоздики на ноші, і білі квіти падали поряд з плямами крові.

— Коли я сидів у в'язниці, — сказав Пуїг, — я не думав, що можливе таке братерство.

Почувши слово «в'язниця», Хіменес згадав, що він, полковник цивільної гвардії Барселони, п'є разом з анархістським ватажком, і знову всміхнувся. Всі ці ватажки крайніх лівих показали себе хоробрими людьми, багатьох було поранено або вбито. Для Хіменеса, як і для Пуїга, мужність також була батьківщиною. В яскравому сьайві вогнів готелю чорніли обличчя бійців-анархістів. Усі вони були неголепі: бій почався надто рано. Пронесли ще одні ноші з гладіолусом на руків'ї.

За площею спалахнуло рудувате світло, потім — ще одне, вдаль, над пагорбом; відтак то тут, то там замерехтіли яскраво-червоні плями. Так само, як на світанку Барселона кликала на допомогу завиванням усіх своїх сирен, цієї ночі вона палахкотіла всіма церквами. Запах гарива проникав у широко розчахнуті в літню ніч вікна салону. Хіменес подивився на величезні, освітлені знизу клуби багрового диму, що здіймалися над площею Каталонії, підвівся й перехрестився. Нинішном, ніби хотів підкреслити свою віру, ніби він був наодинці з собою.

— Ви обізнані з теософією? — спитав Пуїг.

Біля входу до готелю метушилися журналісти, яких їм не видно було, вони розмовляли про нейтралітет іспанського духівництва, про сарагоських ченців, що хрестами вбивали наполеонівських гвардійців. Їхні голоси було чути, незважаючи на постріли й далекі крики.

— Ні! — пробурчав Хіменес, і далі спостерігаючи за димом. — Бог не для того зроблений, щоб його стромляти в людську гру, як злодій устромляє в кипіння дарохоронильницю.

— Хто перед барселонськими робітниками розводився про бога? Чи не ті, хто в ім'я його проповідував розгром Астурії?

— Ні! Людині по-справжньому зрозумілі в житті тільки дитинство, смерть, мужність... Не людські проповіді! Припустімо, що іспанська церква не гідна більше свого призначення. Чим же вбивці, що оголошують себе вашими прихильниками, — а їх не бракує — заважають вам виконувати своє призначення? Не слід бачити в людях саме тільки нице...

— Коли людей примушують жити нице, це не сприяє високим думкам. Хто «пас їхні душі», як сказали б ви, чотири століття поспіль? Якби їх не навчили так глибоко ненавидіти, то вони, либонь, навчилися б краще любити, правда ж?

Хіменес дивився на далеку заграву.

— Чи придивлялися ви до портретів або до облич людей, які захищали високі ідеї? Вони мали б бути веселі чи принаймні спокійні... А вони передусім виражають смуток...

— Одна річ священник, інша — серце. Мені важко говорити про це з вами. Я звик розмовляти, я не якийсь там невіглас, я друкар. Та тут інше: в друкарні мені часто доводилося розмовляти з письменниками; вони так само, як і ви: я вам — про попів, а ви мені — про святу Терезу. Я вам — про катехізис, а ви мені... як його... про Фому Аквінського.

— Катехізис для мене куди важливіший за святого Фому.

— Ваш катехізис і мій — не одне й те саме: надто різному ми з вами живемо. Я прочитав катехізис у двадцять п'ять років: знайшов його в кюветі (досить повчальна історія!). Не слід вчити підставляти другу щоку тих, хто дві тисячі років тільки й дїставав ляпаси.

Хіменес піяковів перед Пуїгом, бо в тому розумне й безглузде перепліталось не так, як у тих людях, з якими полковник звик зустрічатися.

З комірчин, клозетів, льохів, горищ виходили замкнені там фашистами останні пожильці готелю; на їхніх розгублених обличчях відбивався багровий відблиск пожежі. Димові хмари дедалі згущувалися, і запах гарива був такий міцний, що, здавалося, горить готель.

— Духівництво... Вислухайте мене: передусім я не люблю людей, які багато говорять і нічого не роблять. Я людина іншого поріддя. Та все ж таки я також трошки такий самий, тому й ненавиджу їх. Не слід переконувати бідняків, не слід вимагати від робітників, щоб вони схвалили розгром Астурії. А пайогидніше те, що вони це роблять в ім'я... ну, в ім'я любові, чи що... Приятелі кажуть: йолопи, ліпше б ви спалили

банки! А я кажу: пі. Якщо буржуа коять усякі неподобства — це ще зрозуміло, а от священники — пі. Хай згорять церкви, де схвалили тридцять тисяч арештів, катування і таке інше,— це буде справедливо. Звісно, за винятком творів мистецтва, їх треба зберегти для народу: собору не спалили.

— А Христос?

— Це анархіст, який домігся свого. Він єдиний. А що ж до священників, то я вам скажу одну річ, якої ви, можливо, не зрозумієте, бо ви ніколи не були бідний. Я ненавиджу людину, яка вважає за необхідне простити мені за все те добре, що я зробив у своєму житті.

Пуїг подивився на полковника сердито, майже як на супротивника й додав:

— Я не хочу, щоб мені прощали.

На нічній площі гучномовець кричав:

«Мадридські війська ще не визначили своєї позиції.

В Іспанії панує повний порядок.

Уряд — господар становища.

Генерала Франко щойно заарештовано в Севільї.

Повна перемога народу Барселони над фашистами і залотними військами».

Вбіг Негус, розмахуючи руками, й крикнув Пуїгові:

— Солдати знову виступили з казарми Парку! Вони спорудили барикаду.

— Salud! — сказав Пуїг Хіменесові.

— До побачення,— відповів полковник.

Пуїг і Негус щодуху помчали на реквізованому автомобілі крізь руду сутінь ночі, наповнену піснями. В кварталі Караколес із вікон будинків розпусти бійці народного ополчення скидали матраци на ваговози, що одразу ж рушали до барикад.

Цієї ночі все місто було в барикадах — матраци, каміння, меблі... Одна, досить химерна, була споруджена із сповідальень; інша, перед якою лежали забиті коні, промайнула в світлі фар горою мертвих кінських голів.

Пуїг не розумів, навіщо фашисти звели свою барикаду; тепер вони билися самі, до них вороже ставилися навіть солдати. Вони відстрілювалися, засівши за безладним нагромадженням меблів, над яким стирчали ніжки стільців, що їх ледь видно було в сутіні — електричні ліхтарі було побито кулями. Тільки-но бійці впізнавали тюрбан Пуїга, вулицю наповнювали радісні крики: як у кожному тривалому бою, люди відчували потребу у вождях. Не розлучаючися з Негусом, Пуїг зайшов до гаража й узяв вагозов.

Обабіч довгого проспекту стояли дерева, що в темряві

здавалися синіми. Невидимі фашисти стріляли. Вони мали кулемет. Фашисти завжди мали кулемети.

Пуїг увімкнув найбільшу швидкість, щосили натис на акселератор, як він це зробив, коли брав гармати. Коли гарчання коробки швидкостей затихло, Негус у проміжку між двома кулеметними чергами почув поодинокий постріл і побачив, як Пуїг, раптом підвівшись, сперся обома руками на кермо, наче на стіл, і крикнув, як кричить людина, котрій куля вибила зуби.

Шафа з дзеркалом, що стояла в барикаді, враз налетіла на фари ваговоза, які відбивалися в ньому; під оглушливий скрекіт Негусового ручного кулемета гора меблів подалась назад, немов висаджені двері.

Бійці народного ополчення прорвались крізь пробитий отвір, випередивши ваговоз, який застряг серед меблів. Фашисти тікали до сусідньої казарми. Негус, не перестаючи стріляти, дивився на Пуїга, який у тюрбані, що сповз йому на обличчя, мертвий звалився на кермо.

Розділ третій

20 липня

Серед чоловіків без сорочок і без піджаків, серед жінок, яких проганяли і які знову повертались, цивільні гвардійці в трикутних кашкетах і штурмові гвардійці марно силкувалися навести лад; у натовпі, що юрмився спереду невеликими гуртиками, а ззаду тіснився суцільною стіною, стояв немовчаний гул. Якийсь офіцер вів до бару солдата, що тільки-но втік з казарми Ла-Монтанья. Хайме Альвар, побачивши, що вони прямують до бару, зайшов туди раніше за них. Десять удалині через рівні проміжки часу, наче то билося серце юрми, гуркотіла гармата, глушачи рушничні постріли, що лунали з усіх вікон і дверей, глушачи крики й запах розпеченого каміння та асфальту, що здіймався над Мадридом.

Клієнти бару обліпили солдата наче мухи. Він важко дихав.

- Полковник сказав: треба рятувати... Республіку.
- Республіку?
- Еге ж. Бо вона опинилася в руках більшовиків... євреїв і анархістів.
- І що відповіли солдати?
- Браво!
- Браво?
- Так, звичайно!.. Їм на все начхати. Скажу вам, що так

відповідали нові. За останній тиждень у нас з'явилось чимало нових.

— А солдати з лівих? — спитав хтось.

У непорушних чарках коньяк і мансанілья¹ здригалися в такт канонаді. Солдат випив вина. Він поступово відсапувався.

— Залишилися тільки такі, про яких невідомо, хто вони. Решта ще два тижні тому переметнулися. Лівих у нас було чоловік з п'ятдесят. Але їх при цьому не було. Кажуть, ніби їх усіх зв'язали й кудись запроторили.

Заколотники були певні, що уряд не озброїть народ, і вони вичікували, коли виступлять мадрідські фашисти.

Нараз запала тиша: заговорив гучномовець. Газети виходили лише раз на день; Іспанія повідомляла про свою долю тільки по радіо.

«Здача казарм у Барселоні триває.

Синдикалісти під проводом Аскасо й Дурруті захопили казарми Атарасанас. Аскасо загинув під час штурму казарм.

Фортеця Монжуїч без бою здалася народові...»

В барі пролунали захоплені крики. Навіть у Астурії не було такого зловісно значливого імені, як ім'я Монжуїч.

«...Солдати, дізнавшись із радіоповідомлень законного іспанського уряду, що вони звільнені від обов'язку коритися заколотним офіцерам, відмовилися виконувати їхні накази».

— Хто тепер відстоює казарму? — спитав офіцер.

— Офіцери й новаки. А товариші розбіглися хто куди. Либонь, льохи переповнені ними. Коли залунала канонада, всі відмовились коритися офіцерам; здогадалися, в чому річ: відомо ж, що анархісти й більшовики не мають гармат. Я сказав друзям: промова полковника — це ще одна фашистська витівка. Стріляти в народ — дзуськи! І я втік до вас.

Солдат не міг стримати нервового трепету у плечах. Канонада не стихала, гучною луною відбивалися вибухи снарядів.

Хайме бачив гармату. Біля неї орудував не артилерист, а капітан штурмової гвардії, який міг стріляти, але не вмів наводити. Тут-таки метушився скульптор Лопес, командир соціалістичної дружини, до якої належав і Хайме. Місцерозташування не дозволяло навести гармату на браму казарми, й капітан стріляв навмання по мурах. Перший снаряд — переліт — вибухнув на околиці міста. Другий — біля цегляного муру; здійнявши велику хмару жовтого порошу. З кожним

¹ Сорт білого вина.

пострілом незакріплена гармата відкочувалася назад, і бійці Лопеса, вхопившись за спиці коліс голими руками, наче па гравюрах, присвячених Великій французькій революції, сяк-так ставили її на місце. Одначе один снаряд улучив у вікно й вибухнув у казармі.

— Коли ви проникнете до казарми, то не дуже лютуйте,— сказав солдат.— Адже ті хлопці у вас не стріляли. Навмисне не стріляли!

— А як розпізнати новаків?

— Зразу?.. Не знаю... Але потім... Я вам скажу: всі вони без родни...

Він хотів сказати, що фашисти, вступивши до армії, щоб зчинити заколот, ховали своїх надто елегантних дружин; вулиці довкола казарми були переповнені солдатськими дружинами, що чекали,— цими єдиними мовчазними гуртиками в ватовпі.

Нараз залунали рушничні постріли, заглушивши гуркіт ваговозів: прийшло підкріплення штурмової гвардії. Один з їхніх панцерників уже стояв біля казарми. Вино й далі здригалось в склянках від гуркоту канонади. Вбігали бійці й, не випускаючи з рук рушниць, розповідали новини, як кіноактори між двома зніманнями, не скидаючи костюмів, забігають до буфету випити чарку. Але на білих кахлях підлоги лишалися сліди їхніх закривавлених підшов.

— Ще один таран!

П'ятдесят чоловік у комірцях і без комірців, але всі з рушницями за спиною, зігнувшись, наче бурлаки, несли величезну колоду, схожу на гігантську геометричну фігуру. Вона проминула вирви на проїжджій частині вулиці, шматки тиньку, уламки ґратчастої огорожі, вдарила у браму, наче у велетенський гонг, і відступила назад. І хоч казарма була переповнена димом і в ній не стихали крики й вибухи, вопа відповіла на удар за високою брамою гулом монастирського склепіння. Троє з тих, що несли колоду, впали від пострілів фашистів. Хайме замінив одного з них. Тієї миті, коли таран знову рушив уперед, високий синдикаліст з густими бровами схопився обома руками за голову, ніби хотів затулити собі вуха, й упав на колоду, яка сунула перед ним, звисивши руки з одного боку колоди, а ноги — з другого. Більшість не помітили його; таран і далі повільно й важко рухався з людиною, що повисла на ньому. Для двадцятишестирічного Хайме народний фронт означав братерство в житті й смерті. В робітничих організаціях, від яких він сподівався куди більше, ніж від тих, хто впродовж століть правив країною, Хайме здебільшого знав невідомих низових активістів, які в Іспанії уособлювали самовідданість. Штовхаючи

під лекучим сонцем і кулями фалапгістів цю величезну колоду, на якій лежав їхній мертвий товариш, Хайме всім серцем віддавався бою. Таран знову з гуркотом ударив у браму, і на ньому загойдалося мертве тіло; двоє з тих, що стояли найближче до нього, — один з них був Рамос — зняли його й понесли. Колода ще повільніше поповзла назад. Упали ще п'ятеро. Там, де пройшов таран, між двома рядами пораниених і вбитих, біліла порожня дорога.

Линневії ранок ставав спекотнішим, обличчя блищали від поту. Під глухий гуркіт гармати й удари тарана, що створювали ритм бою, на довколишніх вулицях, біля підніжжя сходів, що вели до казарми, юрмилися службовці, робітники, крамарі з рушницями на мотузках (уряд роздав рушниці без пасків), з підсумками на грудях, бо їхні ремінці були надто короткі; вони чекали штурму, не спускаючи очей з брами.

Таран зупинився, гармата замовкла, простоволосі голови й трикутні кашкети відкинулися назад; навіть фашисти перестали стріляти. Почувся пронизливий гул авіаційного мотора.

— Що це?

Всі прикипіли очима до Хайме. Товариші з його соціалістичної дружини знали, що цей червоношкірий велет з чорним чубом був інженер авіаційного заводу «Іспано». Це був старий літак іспанської армії марки «Бреге», але ж фашисти також служили в іспанській армії; літак спустився, описавши велику криву над юрбою, що застигла в мовчанні; на подвір'ї казарми вибухнули дві бомби, і, наче конфетти, розлетілись листівки, довго кружляючи в літньому небі над криками натовпу.

З протилежних вулиць угору по сходах кинулася на штурм юрма. Таран ще раз під відчайдушну стрілянину вдарив у браму; коли він подався назад, в одному з вікон казарми заметляло простираadlo: на його кінці був зав'язаний великий вузол, щоб його можна було кинути. Люди, що таранили браму, не бачили цього простираadла, вони розбіглися й одним ударом колоди виламали браму, яку фашисти тільки-но прочинили.

Подвір'я казарми було зовсім пустельне.

За цією пустокою в будинку із зачиненими вікнами й дверима чекали ті, що здавалися.

Спочатку вийшли солдати, махаючи профспілковими квитками; багато хто з них був з оголеним тулубом. Один з тих, що йшли в першому ряді, похитувався; поки юрма засипала його запитаннями, він став карачки й напився із струмка. Потім — офіцери з піднятими вгору руками. Одні

були байдужі або силкувалися видатись байдужими — хто пасунув на обличчя кашкета, хто всміхався, ніби це був лише веселий жарт; інші підняли руки тільки до рівня пліч, і тому здавалося, буцімто вони йдуть обійматися з бійцями ополчення.

Над ними відчинилася остання віконниця одного із середніх вікон, пошкодженого гарматним снарядом; з вікна вибіг на залишок балкона юнак, що голосно реготав, він був з трьома рушницями за спиною й двома в лівій руці, які тягнув за цівки, наче собак на повідку. Хлопець пожбурих рушниць на вулицю й крикнув: «Salud!»

Солдатські дружини, бійці ополчення, що орудували та-рапом, цивільні гвардійці кинулися до казарми. Жінки бігали по склепистих коридорах, що були дивовижно тихі після того, як замовкла канонада, й кликали своїх чоловіків. Хайме і його товариші з рушницями навпереваги проникли на другий поверх. Інші бійці зайшли крізь пробоїну в стіні; під конвоєм цивільних у білих комірцях, з підсумками поверх формених піджаків, з рушницями на приціл, ішли офіцери.

Пробоїна була, мабуть, велика, і бійців ополчення на-йшло чимало. Знадвору долинуло оглушливе «ура», від якого затремтіли стіни. Хайме поглянув у вікно: тисяча оголених рук із стиснутими кулаками водночас піднялася вгору, як на уроці гімнастики. Почалася роздача захопленої зброї.

Мур, під яким лежали рушниці найновішого зразка й парадні шаблі, затуляв від юрми велике подвір'я, яке бачив Хайме. В глибині подвір'я стояв склад велосипедів. Поки бійці ополчення воювали, хтось пограбував цей склад, і тепер на подвір'ї валялися величезні клапти обгорткового паперу, керма та колеса. Хайме спав на думку синдикаліст, що був повис на колоді.

В першій залі сидів офіцер, підперши рукою голову, над калюжею власної крові, яка й досі цебеніла на стіл. Двос інших лежали на підлозі, біля руки кожного з них валявся револьвер.

У другій, досить темній залі лежали солдати; вони кричали: «Salud! He, salud!», але не ворушилися, вони були зв'язані. Фашисти підозрювали їх у вірності республіці або в співчутті робітничому рухові. З радості вони стукали підборами по підлозі, незважаючи на мотузки. Хайме й бійці ополчення кипулись їх обіймати й розв'язувати.

— І вниз у товариші, — сказав один із солдатів.

Хайме з товаришами спустився внутрішніми сходами до ще темнішої кімнати, де вони підбігли до міцно зв'язаних товаришів і стали їх обіймати; цих напередодні розстріляли.

21 липня

— Добрий вечір,— сказав Шейд чорному котові, який недовірливо дивився на нього. Шейд підвівся з-за столу кав'ярні «Гранха» й простяг руку — кіт зник у натопті й темряві.— Тепер, після революції, коти теж вільні, але я їм і далі не до вподоби; я так і залишився пригніченийі.

— Сядь же, друже, — мовив Лопес.— Коти — мерзенні тварюки, вони, либонь, фашисти. Собаки й коні — бевзі: ніякої скульптури з них не витягнеш. Єдина живність, що є другом людині, — піренейський орел. Коли я захоплювався хижаками, я мав піренейського орла; цей птах харчується тільки зміями. Змії коштують дорого, а що я не міг щодня цупити змії у зоологічному саду, то купував дешево м'ясо й нарізав його вузенькими смужками. Я махав ними перед дзьобом орла, і він — з люб'язності — вдавав, що дав себе одурити, й жадібно їх пожирав.

«Говорить Барселона, — озвався гучномовець.— Гармати, захоплені народом, установлено навпроти Капітанії, де сховалися ватажки заколотників».

Позираючи на вулицю Алькала й накидаючи замітки для своєї завтрашньої статті, Шейд подумав, що скульптор зі своїм бурбонським носом, незважаючи на відвислу губу й настовбурчений чуб, схожий на Вашингтона, а ще дужче — на папугу ара, тим більше що цієї миті Лопес махав руками, наче крилами.

— На сцену! — кричав він.— Знімають!

Залитий яскравим сяйвом електричних ліхтарів, виряджений у всі костюми революції, Мадрид нагадував величезний нічний знімальний майданчик.

Лопес заспокоївся: бійці ополчення підходили потиснути йому руку. Артисти, ці завсідники кав'ярні «Гранха», цінували його не стільки за те, що напередодні він стріляв з гармати по казармі Ла-Монтанья, наче художник XV століття, не стільки навіть за його талант, скільки за відповідь аташе посольства, що якось попрохав його зробити бюст герцогині Альба. «Гаразд, але за умови, що вона позуватиме мені, як гі-по-по-там». Сказав він це цілком серйозно: Лопес, який постійно пропадав у зоологічному саду й знав тварин ліпше, ніж святий Франціск, твердив, що гіпопотам виходить, коли йому свиснуть, стоїть зовсім нерухомо й іде собі геть, коли він стає не потрібен. А втім, нерозважливій герцогині пощастило: Лопес працював у діюриті, і його модель наслухавшись багатогодинного ковальського стукотіння, пересвід-

чувалася, що робота по вирізьбленню бюста просунулася всього на сім міліметрів.

Проходили солдати без курток, їм услід летіли слова вітання, за ними бігли діти... Це були солдати, що покинули своїх фашистських офіцерів у Алькала-де-Енаресі і перейшли на бік народу.

— Подивись на цих дітей,— мовив Шейд.— Вони не тямлять себе від гордості. Ось що мені тут подобається: люди стали як діти. Те, що мені припадає до вподоби, завжди так чи інакше схоже на дітей. Ти дивишся на чоловіка, бачиш у ньому дитину, і це полонить твою душу. А якщо це жінка, то, звісно, тобі каюк. Поглянь на них, сьогодні вони ні з чим не криються: тут бійці ополчення тиняються без діла, длубаючись у зубах, а там, під Сьєррою, вони гинуть — і це одне й те саме... В Америці уявляють собі революцію як вибух гніву. А тут над усім горує добродушність.

— Не тільки добродушність.

Лопес був велемовний лише тоді, коли говорив про мистецтво. Він не знайшов потрібних слів і тільки сказав:

— Послухай!

По вулиці в обох напрямках шалено мчали автомашини, обписані великими білими абрєвіатурами робітничих профспілок або першими літерами бойового гасла «Єдність, брати пролетарі»; робітники, що сиділи в них, на знак вітання підносили вгору кулаки й кричали «salud». І здавалося, цей крик об'єднував, наче неумовний братерських хор, усю юрму, що тріумфувала. Шейд заплющив очі.

— Кожна людина повинна коли-небудь знайти свою лірику,— сказав він.

— Герніко каже, що найбільша сила революції — це народ.

— Гарсія також так каже. Всі так кажуть. Але Герніко мені остогид, мені остогидли християни. Веди далі.

Шейд скидався на бретонського священника, отож Лопес вважав це головною причиною його антиклерикалізму.

— Та все ж таки це правда, друже! Візьми мене, чого я добиваюсь уже п'ятнадцять років? Відродження мистецтва. Гарзд. Тут усе готово. Навпроти мур, вони, всі ці пікчеми, миготять по ньому тінями й не помічають його. Тут, у нас, великі художники валяються на вулицях; я знайшов одного такого на горищі Ескуріалу — він там спав. Їм треба дати стіни. Коли стає потрібною стіна, то вона завжди знаходиться: брудна, пофарбована вохрою або сієною. Ти її білиш і віддаєш художникові.

Шейд курил череп'яну люльку з величчю індіанського вождя й уважно слухав: він знав, що тепер Лопес говорить

серіозно. Божевільний наслідок митця, а митець скидається на божевільного. Шейд остерігався крайніх теорій про мистецтво, які зароджуються під час революції, але він знав творчість мексиканських художників і величезні несамовиті фрески Лопеса, що їжилися пазурами й рогами, в яких справді відчувався бунтар.

Два автобуси з бійцями ополчення, над якими стирчали цівки рушниць, вирушили до Толедо. Там заколот ще не було придушено.

— Ми даємо художникам стіни, мій любий, голі стіни: ну ж бо, малюйте! Ті, хто проходитьиме повз них, потребують вашого слова. Не можна творити мистецтво для мас, коли нема чого їм сказати, але ми боремося разом з ними, ми хочемо разом з ними створити нове життя, і нам треба все сказати одні одним. Собори боролися за всіх, разом з усіма проти сатани, в якого, до речі, морда Франко. Ми...

— Мене нудить від соборів. Тут, на цій вулиці, куди більше братерства, ніж у будь-якому соборі в тому таборі. Розповідай далі.

— Мистецтво — не проблема сюжету. Нема великого революційного мистецтва. Чому? Та тому, що ми весь час сперечаємося про директиви, замість того щоб говорити про призначення мистецтва. Отож треба сказати митцям: ви маєте потребу щось сказати бійцям? (Комуś конкретно, а не такій абстракції, як маса). Ні? Що ж, тоді займіться чимось іншим. Так? Тоді ось вам стіна. Стіна, любий мій, і тільки. Щодня повз неї проходитимуть дві тисячі людей. Ви їх знаєте. Ви хочете з ними говорити. Тож улаштуйтеся. Ви маєте змогу скористатися з нагоди. Чудово. Ми не створимо шедеврів, це не робиться на замовлення, але ми створимо свій стиль.

Іспанські палаци банків та страхових компаній там, угорі, в сутіні, і, трохи нижче, колоніальна пишнота міністерств поринали в ніч і в минуле разом з розкішними катафалками, люстрами клубів, канделябрами й прапорами галер, що непорушно повисли на повітря морського міністерства цієї задушливої ночі.

Якийсь дідуган виходив з кав'ярні; він почув слова Лопеса й поклав йому руку на плече:

— Я напишу картину — старий помирає, а молодий умивається. Бевзь, що вмивається, — спортсмен, хвацький, одне слово, фашист...

Лопес підвів голову: перед ним стояв відомий іспанський художник. Лопесові спало на думку: «А може, він ще й комуніст?»

— Кажу, фашист. А старий, що помирає, — це стара Іспанія. Любий Лопес, я вас вітаю.

Він пішов, пакульгуючи; довколишню ніч наповнювали радісні крики: штурмова гвардія, яка розбила заколотників у Алькала-де-Енаресі, поверталася до Мадріда. На тротуарах, за столами кав'ярні здійнялися вгору всі кулаки. Гвардійці теж проходили з піднятими кулаками.

— Неможливо, — вів далі Лопес, запалившись, — щоб люди, які мають бажання говорити, і люди, які мають бажання слухати, не створили свого стилю. Хай тільки їм дадуть спокій і якнайшвидше дадуть їм аерографи, пістолети для фарбування стін, усю сучасну техніку, а потім кераміку, і тоді ми побачимо.

— В твоєму проекті, — замислено мовив Шейд, підтягуючи кінці своєї краватки-метелика, — добре те, що ти йолоп. А я люблю тільки йолопів. Це колись називали простодушністю. В усіх людей надто великими поставали голови, і вони не знають, що з ними робити. Всі вони такі самі йолопи, як і ми з тобою...

У пронизливий скрегіт машин, що перемикали швидкість, у людський гамір і тупотіння ніг на вулиці вривалися звуки «Інтернаціоналу». Повз кав'ярню пройшла жінка, притискаючи до грудей швацьку машинку, наче хвору тварину.

Шейд сидів нерухомо, підтримуючи рукою чубук люльки. Він лише легенько ударом пальця збив назад м'який капелюх з вузькими загнутими вгору крисами. Якийсь офіцер з мідяною зіркою на синьому комбінезоні, проходячи, потіснув руку Лопесові.

— Як справи на Сьєррі? — спитав Лопес.

— Не пройдуть. Бійці ополчення весь час підходять.

— Чудово, — кинув Лопес услід офіцерові, що віддалявся. — Настане день, коли цей стиль запанує в усій Іспанії, як колись запанували собори в Європі, як нині панує стиль революційного стінопису в Мексичі.

— Еге ж. Але за умови, що ти не набридатимеш мені своїми соборами.

Всі автомобілі міста. реквізовані й передані на службу війні, під гучні вітання щодуху мчали вулицями. На терасі кав'ярні з рук у руки ходили фотографії, зняті в казармі Ла-Монтанья фотокореспондентами колишніх фашистських газет, націоналізованих сьогодні вранці; бійці ополчення впізнавали себе на них. Шейд обмірковував, чому він присвятить цього вечора свою статтю — проекту Лопеса, мальовничим сценам у кав'ярні «Гранха» чи надії, яка сповнювала вулиці. Мабуть, усьому цьому разом. (Позад нього розмахувала руками одна його землячка; в неї на грудях був американський прапорець завбільшки з сорок сантиметрів; йому пояснили, що вона глухоніма). Чи народиться повний стиль

з розмальованих мурів, з людей, що проходять повз них, тих самих людей, які зараз проходить повз нього, пригломшени народним святом свободи? Їх сдлала зі своїми митцями внутрішня спільність, яка колись була християнством, а тепер була революцією: вони вибрали те саме життя, ту саму смерть. І все ж таки...

— Так це просто твоя фантазія чи щось реальне, що повинен організувати ти, чи Асоціація революційних митців, чи міністерство, чи товариство орлів і гіполотамів, чи ще хтось? — спитав Шейд.

Люди проходили з вузликами білизни, зі згорнутими простирадлами, що їх вони з гідністю стискали під пахвою, наче адвокатські портфелі; якийсь крамар ніс яскраво-червону перину, так само міцно пригортаючи її до грудей, як та жінка, що недавно пройшла тут, пригортала швацьку машинку; інші несли на голові перекинуті крісла.

— Побачимо, — відповів Лопес. — У всякому разі, зараз я зайнятий іншим: мій підрозділ народного ополчення вирушає на Сьєрру. Але ти будь спокійний, це станеться!

Шейд подув, розганяючи дим своєї люльки:

— Якби ти знав, любий друже Лопес, як мені остогидли люди!

— Зараз не зовсім слушний момент для цього...

— Не забувай, що позавчора я побував у Бургосі... І там, на жаль, було так само. Так само... Убогі сіромахи браталися з військами...

— А тут, друже, війська братаються з убогими сіромахами.

— А в ресторанах великих готелів справжні графині пили із селянами-монархістами в беретах і ковдрах через плече...

— І селяни йшли помирати за графинь, а графиням і на думку не спадало померти за селян; передусім будь точним.

— І вони плювалися, коли чули слово «республіка» або «профспілка», жалюгідні телепні... Я бачив одного священика з рушницею; він був певен, що боронить свою віру; а в іншому кварталі — сліпого. Він мав на очах нову пов'язку. А на цій пов'язці написали фіолетовим чорнилом: «Хай живе цар Христос!»¹ Либонь, і цей вважав себе добровольцем.

— Але ж він був сліпий!

Знову, як завжди, коли гучномовець голосом черевомовця кричав: «Увага!» — довкола западала тиша.

«Говорить Барселона. Зараз ви почуєте виступ генерала Годеда».

¹ Фашистське гасло на честь генерала Франко.

Всі знали, що генерал Годад керівник барселонських фашистів і командував заколотними військами. Здавалося, тиша розлилася до самісіньких околиць Мадріда.

«Говорить генерал Годад,— озвався втомлений, байдужий, але сновнений гідності голос.— Я звертаюся до іспанського народу, щоб заявити, що доля обернулася проти мене, я в полоні. Я кажу це для того, щоб усі ті, хто не хоче вести далі боротьбу, вважали себе вільними від будь-яких зобов'язань стосовно мене».

Це нагадувало заяву переможеного 1934 року Компаніса¹. Над нічним містом пролунали тріумфальні крики.

— Це підтверджує те, що я тільки-но хотів сказати,— вів далі Лопес і на радіощах одним духом випорожнив склянку.— Коли я різьбив барельєфи, які ти називаєш моїми скіфськими штучками, в мене не було каменя. Добрий камінь коштує недешево; одначе на кладовищах його дуже багато. Отож уночі я обкрадав кладовища. Всі мої скульптури тоді були вирізьблені з цієї «вічної скорботи»; отак я і покинув діюрит. Тепер масштаби будуть куди більші. Іспанія — повне каміння кладовище, з нього ми робитимемо скульптуру, розумієш, друже!

Чоловіки й жінки несли вузлики, загорнені в чорний люстрин; літня жінка тримала настінний годинник, одне хлоп'я — валізу, інше — пару черевиків. Усі співали. За кілька кроків позад них чоловік тяг ручний візок, навантажений усяким мотлохом; він із запізненням підтягував співакам. Якийсь молодик, збуджено махаючи руками, наче крплами вітряка, зупив їх, щоб сфотографувати. То був журналіст, він тримав у руках фотоапарат з магнієм.

— Куди це вони переїзять? — запитав Шейд, насуваючи на чоло свого малого капелюха.— Боятися, що їх обстріляють снарядами?

Лопес підвів очі. Він уперше подивився на Шейда спокійно й без пози.

— Хіба ти не знаєш, що в Іспанії багато ломбардів? Сьогодні уряд наказав відчинити їх і видати всі застави без викупу. Прийшли всі злидарі Мадріда, але зауваж — не те, щоб кинулися, зовсім ні, вони сходилися навіть дуже повільно (либонь, не повірили). Тепер вони повертаються зі своїми перипами, годинниковими лапцюжками, швацькими машинками... Це ніч бідняків...

Шейд мав п'ятдесят років. Після довгих митарств (убогості в Америці, тривалої недуги й смерті коханої жінки) те-

¹ Луїс Компаніс (1883—1940) — адвокат і політик, що до пародного повстання в Каталонії 1934 р. був головою каталонського парламенту.

пер він надавав значення лише тому, що називав ідіотизмом або звірством, цебто основному в житті: болю, любові, припущенню, невипитості. По вулиці спускалися гуртки людей, штовхаючи поперед себе ручні візки, звідки стирчали піжки стільців; слідом за ними йшли інші з настінними годинниками: і думка про мадрідські ломбарди, відчинені вночі для всіх бідняків, про цю юрму, що несе в злиденні квартали повернуті їй застави, вперше допомогла зрозуміти Шейду, що революція може означати для людей.

Назустріч фашистським машинам з кулеметами, що летіли по темних вулицях, мчали реквізовані автомобілі республіканців, а над ними — невмовчче «salud», що лунало то тихіше, то гучніше, то виразно, то перозбірливо, воно пов'язувало піч і людей у братерському єднанні, що здавалося ще суворішим через майбутній біі: фашисти наближалися до Сьєрри.

II

Розділ перший

Початок серпня

Добровольці інтернаціональної ескадрильї, які заповнили бар, — за винятком тих, хто був у комбінезоні із застібною блискавкою, що став формою бійців народного ополчення, — з розстебнутим комірцем, під гарячим сонцем іспанського серпня здавалися курортниками, які тільки-но повернулися з морського узбережжя. Поки що в бій ходили тільки льотчики пасажирських літаків, кулеметники, що раніше билися в Китаї або в Марокко, всі інші — а добровольці прибували щодня — ще чекали свого випробування.

Посеред колишнього мадрідського цивільного аеродрому виблискував алюмінієвою обшивкою тримоторний «юнкерс», захоплений республіканцями (його льотчик, повіривши переданому по радіо із Севільї повідомленню про взяття Мадрида, приземлився).

Щонайменше двадцять сигарет спалахнули водночас. Камуччіні, секретар ескадрильї, сказав:

— У «В» на дві години з чвертю...

Це означало, що у важкого бомбардувальника «В» є пального на дві години з чвертю; отож усі — і Леклерк, який сидів по-мавпячому на стойці, і оті із суворим виглядом чоловіки, що обговорювали можливі вдосконалення кулемета, — добре знали, що відтоді, як літак з їхніми товаришами вилетів у бік Сьєрри, минуло дві години п'ять хвилин.

У барі дим від сигарет уже не здіймався довгими спіралями, а клубочився цілими хмарками. Всі дивилися крізь кольорові шибки вікон на гребінь пагорбів.

Сьогодні або завтра — але дуже скоро — вперше один з літаків не повернеться. Кожен знав, що його смерть для товаришів, які чекають, буде тільки димом нервово викурених сигарет, у якому б'ється надія, наче людина, що задихається.

Польський, на прізвисько Поль, і Реймон Гарде вийшли з бару, не зводячи очей з пагорбів.

— Командир полетів у «В».

— Ти певен?

— Не корч із себе дурника! Ти ж бачив, як він вилітав.

Усі із співчуттям думали про свого командира: він був у літаку.

— Вже збігло дві години десять хвилин.

— Постривай! Твій годинник поспішає: він вилетів о першій, отже, минуло лише дві години п'ять хвилин.

— Та ні, Реймоне, не заперечуй, кажу ж тобі — десять. Поглянь, ось там, угорі, Скалі висить на телефоні.

— Хто він, цей Скалі? Італієць?

— Здається, так.

— Його можна сплутати з іспанцем, подивись на нього.

Обличчя Скалі, схоже на обличчя мулата, і справді було типове для жителів західного узбережжя Середземного моря.

— Поглянь, як він шаленіє!

— Кепські справи, зовсім кепські... Кажу ж тобі...

І, ніби обидва вони остерігалися смерті, розмовляли півголосом.

Міністерство авіації щойно повідомило Скалі, що сім «фіатів» вивели з ладу два іспанські винищувачі й два бомбардувальники інтернаціональної ескадрильї. Один бомбардувальник упав на території республіканців, а другий, підбитий, намагався повернутись. Скалі з розкуйовдженим чубом притьмом кинувся до Сембрано.

Маньєн командував інтернаціональною ескадрильєю, Сембрапо був начальник цивільного аеродрому й командував пасажирськими літаками, переобладнаними на військові; він скидався на молодого й доброго Вольтера. При підтримці старих військових літаків мадрідського аеродрому дев'ять нових «дугласів», закуплених іспанським урядом, що літали на повітряних лініях країни, могли в крайньому разі вступити в бій з італійськими військовими літаками. Тимчасово...

Визву гамір «пелікапів»¹ затих, але не чути було ні гудіння мотора, ні сирени. Проте «пелікани», піднісши вгору руки, щось показували один одному; на рівні одного з пагорбів з'явився бомбардувальник, обидва його мотори не працювали. Над жовтим полем, якому спекотний полудень надавав вигляду мавританської пустелі, беззвучно ковзала кабіна літака, повна живих чи мертвих товаришів.

— На пагорб! — мовив Сембрано.

— Даррас — пілот пасажирської авіації, — відповів Скалі, піднісши вказівний палець собі до носа.

— На пагорб, — повторив Сембрано, — на пагорб...

Літак раптом перестрибнув пагорб, як кінь перестрибує перепону. Він почав кружляти над аеродромом. Униз у склянках не дзенькнула жодна крижинка; всі прислухалися, чи не залунають крики.

— Перекинеться, — озвався Скалі. — Звісно, шин у нього вже нема...

Він махав своїми куцими руками, ніби хотів допомогти літакові. А той торкнувся землі, перехилився, зачепив крилом землю й загальмував, не перекинувшись. «Пелікани» з криком бігали довкола зачищеної кабіни.

Поль із карамелькою, що застрягла йому в горлі, дивився на непорушні дверцята літака. В кабіні було вісім товаришів. Гарде, якому на чоло спало пасмо волосся, марно щосили смикав за ручку, і всі погляди прикипіли до цієї ошалілої руки, що накинута на дверці, які, либонь, заклинилися в пазах. Нарешті вони піднялися до половини: з'явилися ноги, потім штани закривавленого комбінезона. Той, що сидів у кабіні, рухався дуже повільно, отже він був поранений. Побачивши цю кров, поки що невідомо чию, ці ноги, які насилу рухалися, в кабіні, повній товаришів, Поль, давлячись своєю карамелькою, подумав: тепер вопи всім своїм еством осягають, що таке солідарність.

Пілот поволі висував з кабіни ногу, з якої капали яскраво-червоні під сліпучим сонцем краплі крові. Нарешті з'явилось багрове обличчя виноградаря з берегів Луари в капелюсі садівника, що правив йому за талісман.

— Привів усе ж таки свою тарадайку! — розчулено крикнув Сембрано.

— А що з Маньєном? — спитав Скалі.

— Нічого, — відповів Даррас, намагаючися спертися на краї дверцят, щоб спуститись на землю.

¹ Так називали республіканських льотчиків.

Сембрано кинувся до нього й обняв його, їхні капелюхи звалилися. Даррас був сивісінький. «Пелікани» нервово хихикали.

Тільки-но Дарраса спустили, на землю зістрибнув Мап'єн. Він був у льотному комбінезоні, його обвислі вуса посивілого блондина, шолом і окуляри в черепаховій оправі надавали йому вигляду здивованого вікінга.

— А що з «S»? — крикнув він Скалі.

— На нашій території. Пошкоджений. Але льотчики тільки легко поранені.

— Ти займись цими пораненими. Я біжу до телефону рапортувати.

Ті, хто не був поранений, зістрибнувши на землю, метушилися серед своїх товаришів, хотіли знову піднятися до кабіни допомогти іншим. Гарде й Поль уже були в літаку.

В кабіні серед червоних плям і кривавих слідів лежав хлопчак. Його звали Гаус, «капітан Гаус»; йому ще не видали комбінезона. Він був кулеметник, і під час цього його першого польоту ноги йому прошли п'ять куль. Він розмовляв тільки по-англійському — і, може, ще давніми мовами, бо із закривавленої кишені його синьої в червону смужку куртки стирчав томик Платона в оригіналі, що його він вранці поцупив у Скалі, який потім кричав мов навіжений. Бомбардир з двома кулями в стегні чекав, прихилившись до сидіння спостерігача. Матрос родом з Бретані, що був бомбардиром іще на Марокканській війні, він, зціпивши зуби, тримався мужньо, і, незважаючи на рани, з його обличчя не сходив привітний вираз, коли Гарде повільно витягав його з кабіни.

— Зачекайте, товариші! — заклопотано крикнув Поль, вибалушивши очі. — Я піду по ноші. Інакше діла не буде, ми його замучимо.

Спершись на плече свого товариша Серюз'є, прозваного через його постійне шаленство «летючим навіженцем», Леклерк, худа мавпа в комбінезоні, але в сірому капелюсі, заторохтів, махаючи руками:

— Потерпи, мій друже, поки тебе витягнуть. Щоб розважити тебе, я розповім тобі одну історію. Це було мос остапне зіткнення зі шпигами. Сталося це через мого приятеля. До нього весь час прискіпувався швейцар, негідник такій, папський попихач! Він завжди плазував перед дуками її усіялко ображав злидарів. До мого приятеля він прискілався за те, що той, мовляв, не називає свого імені, коли повертається вночі. Ну, думаю, постривай. О другій годині ночі я випрягаю самотню шкапу, веду її в під'їзд і замогильним го-

лосом кричу: «Кінь». Потім самі розумісте, наживав п'ятми...

Бомбардир подивився на Леклерка й Серюзьє, навіть не стевувши плечима, окинув згори царственным поглядом «пелікашів» і наказав:

— Привесить мені «Юманіте».

І він мовчав, поки його не поклали на ноші.

Розділ другий

Над кряжем Сьєрри з'явився круглий димок. Застрибали склянки, задзвеніли чайні ложечки за мить до оглушливого вибуху: наприкінці вулиці впав перший снаряд. Відтак на стіл посипалася черепиця, покотилися склянки, почулося тупотіння ніг: мабуть, другий снаряд упав посередині вулиці. озброєні селяни кинулись до кав'ярні, розмовляли вони швидко, але очі їхні були насторожені.

Від третього снаряда (за десять метрів) вилетіли шибки з великих вікон, і уламки посипалися на обличчя оперезаних патронташами чоловіків, що застигли під стінами.

Один уламок урізався в забризкану кіноафішу.

Пролунав ще один вибух. А за ним — ще один, набагато далі, цього разу ліворуч; тепер у селі не стихали крики... Мануель тримав у руді горіх. Стиснувши його двома пальцями, він підняв руку. Знову вибухнув снаряд, трохи ближче.

— Дякую,— сказав Мануель, показуючи розколотий горіх (він роздавив його пальцями).

— Що ж це таке? — спитав один селянин пошепки, щоб не накликати снарядів.— Що робитимемо?

Ніхто не відповів. Рамос був у бронепоїзді. Всі стояли посеред кімнати, то відходячи від стіни, то знову наближаючись до неї в чеканні чергового снаряда.

— Нічого безглуздішого й не вигидаєш,— випалив Барка.— Якщо ми й далі стовбичитимемо тут, то з'їдемо з глузду... Треба натиснути на них.

Мануель зміряв його поглядом: голос Барки не викликав у нього довіри.

— На площі стоять ваговози.

— Ти вмієш водити?

— Еге ж.

— Великий ваговоз?

— Авжеж.

— Хлопці! — закричав Барка.

Пролунав вибух такої сили, що всі враз попадали на кахляну підлогу; коли вони підвелись, будинок, що навпроти кав'ярні, стояв уже без фасаду. Тільки уламки кроков за-пізніло летіли вниз і дзеленчав телефон.

— Є ваговози,— озвався Барка.— Їдьмо й паб'ємо їм морди!

І всі в один голос:

— Їдьмо!

— Нас усіх персколошкають!

— Нема наказу!

— Ох, дідько вас візьми, сучі сини!

— Ось тобі наказ: сідайте у вагоз і заткніть пельку!

Мануель і Барка вибігли з кав'ярні. Майже всі кинулися за ними. Все ж таки надворі куди краще, ніж там. Знову снаряди. Слідом за ними йшли ті, що відстали, що надто довго розмірковували.

Чоловік з тридцять вилізли на вагоз. Снаряди падали на околиці села. Барка здогадався, що фашистські артилери-сти бачили село, але не бачили, що в ньому діялося (поки що в повітрі не було літаків). Навантажений цивільними, що розмахували рушницями й заглушували співом «Ітернаціо-налу» скрегіт важелів, вагоз рушив.

Селяни знали Мануеля давно, ще відтоді, коли Рамос вів пропаганду на Сьєррі. Вони ставилися до нього із стриманою симпатією, що дедалі посилювалася, коли він заростав щетиною і його трохи масивне обличчя римлянина із світло-зеле-ними очима під чорнючими бровами перетворювалося на обличчя матроса із середземноморського узбережжя.

Вагоз мчав по дорозі під пекучим сонцем; над ним із шелестом голубиних крил летіли в бік села снаряди. Ма-нуель, увесь напружившись, вів вагоз. Але це не заважало йому на повен голос співати арію з опери «Манон».

Прощавай, наш маленький стіл...

Інші, так само напружені, співали «Ітернаціонал»; вони дивилися на двох забитих цивільних, що лежали на дорозі, з тривожним співчуттям, яке відчувають до перших поле-глих ті, хто йде в бій. Барка дивувався: де ж гармати?

— За хмарками диму не вгадаєш.

— Один наш упав!

— Зупинись!

— Давай, давай! — кричав Барка.— До гармат!

І той замовк. Тепер командував Барка. Вагоз, змінюючи швидкість, мовби відповів на вибух снаряда стогоном пора-неної машини. Він уже мчав повз убитих.

— За нами ще три ваговози!

Всі бійці ополчення обернулися, навіть Мануель, що сидів за кермом, і закричали: «Ура!»

І на попев голос, по-іспанському, тепер уже скалдуючи й тупаючи в такт ногами, підхопили:

Прощавай, наш малецький стіл!

Рамос стежив за ваговозами з чотирьохсотметрової висоти порослого приморськими соснами схилу, сидячи в паровозі бронепоїзда, що стирчав з тунелю, наче висунутий ніс.

— Друже мій, — сказав він Саласарові, — дев'ять шансів з десяти, що вони загинуть.

Рамос замінив командира бронепоїзда, що втік до фашистів чи в мадрідські шинки.

Ваговози серед велпчних гір здавалися крихітними. Сонце блиснуло на їхніх капотах: малоймовірно, щоб фашисти їх не бачили.

— Чому б їх не підтримати? — спитав Саласар, підкручуючи свої пишні вуса. Колись він служив сержантом у Марокко.

— Наказано не стріляти. Неможливо домогтися іншого наказу: твій мотузяний телефон працює непогано, але на тому кінці дроту немає нікого.

Троє бійців у комбінезонах, не спускаючи очей з ваговозів, що їхали по блідо-голубій асфальтовій дорозі з двома трупами поперек неї, розстеляли на рейках за кілька метрів від бронепоїзда дві ризи й епітрахиль.

— Рушаємо? — спитав один з них.

— Ні, — відповів Рамос. — Наказано стояти на місці.

Ваговози просувалися вперед. У проміжках канонади виразно чути було гул моторів. Один з бійців зістрибнув з тендера, підібрав ризи й згорнув їх.

Це був один з тих кастільських селян, чиї вузькі обличчя схожі на морди їхніх коней. Рамос підійшов до нього.

— Що ти робиш, Рікардо?

— Ми так домовилися з товаришамн...

Знітившись, він трохи розгорнув епітрахиль; парча заблищала на сонці.

Ваговози їхали й їхали. Машиніст, висунувши голову з паровоза, шкірив зуби на сонці, що особливо впадали в око на тлі чорного тунелю. Ваговози наближались до батарей.

— Річ у тім, — провадив Рікардо, — що слід бути обережним. Цей мотлох може пустити бронепоїзд під укіс або принести вщастя нашим товаришам у ваговозах.

— Віддай його своїй дружині, — сказав Рамос. — Вона з нього щось собі пошиє.

Цей веселий кучерявий здоровань, перший парубііко на

селі, викликав довіру в селян, одначе вони ніколи не могли збагнути, жартує він чи ні.

— Це... це на моїй жінці?!

Селянин щосили пожбурив позолочений згорток у рів.

Заскрекотали ворожі кулемети.

Перший ваговоз забуксував, описав чверть кола, перекинувся й висипав, наче з кошика, всіх своїх пасажирів. Ті, хто не загинув, кого не поранило, відкрили вогонь, сховавшись за машину. Люди з бронепоезда бачили тільки великий бінокль і кучерявий чуб Рамоса; по радіо лунала андалуська пісня, і живця вирваних з корінням сосон наповнювала запахом ладану тремтливе повітря, яке мовби трясли кулеметні черги.

Обабіч перекинутого ваговоза росли оливи. Один... другий... п'ятеро бійців відбігли від ваговоза, метнулися між дерева й один за одним попадали. А що перекинутий ваговоз перегордив дорогу, то інші, які їхали слідом за ним, зупинились.

— Тільки б наші хлопці лежали,— сказав Саласар,— цю позицію можна буде використати...

— Знехтуємо наказ! Біжи в бронепоезд і скажи, хай стріляють.

Саласар побіг, войовничий і незграбний у своїх прекрасних чоботях.

Тепер, коли бійці ополчення більш не мали змоги просуватися вперед, Рамос міг стріляти, не боячись, що влучить у них. Був один шанс із ста намацати ворожі кулемети, розташування яких він не знав...

На запасній колії стояли товарні вагони з іще нестертим написом: «Хай живе страйк!» Бронепоезд вийшов з тунелю, грізний і сліпий. Рамос уже вкотре відчув, що бронепоезд — це лише гармата й кілька кулеметів.

Бійці, що сховалися за ваговозом, стріляли в бік звуків. Вони починали розуміти, що на війні куди важливіше й куди важче підійти до ворога, ніж битися; що річ не в тім, щоб помірятися силами, а в тім, щоб убивати один одного.

Сьогодні вбивали їх.

— Не стріляйте, поки ви нічого не бачите! — крикнув Барка.— Інакше в час не лишиться набоїв, коли вони схоплять нас за горло!

Як усім хотілося, щоб фашисти кинулися в атаку! Боротися, а не відлежуватися, наче хворі! Один босць побіг уперед, до батарей; на сьому кроці він упав скопсений кулею, як ті, що намагалися схватись за оливами.

— Якщо їхні гармати почнуть стріляти в нас...— сказав Мануель Барці.

Мабуть, це з тієї чи тієї причини неможливо, іпакше вони вже стріляли б.

— Товариші! — озвався жіночий голос.

Майже всі озирнулися й оторопіли: до них ішла жінка у формі бійця народного ополчення.

— Тобі тут не місце, — сказав Барка непевно, бо всі були вдячні їй за те, що вона прийшла сюди.

Вона тягла товстелезний короткий мішок, наповнений консервними бляшанками.

— Скажи, як ти пробралася сюди? — запитав Барка.

Вона добре знала місцевість: її батьки жили в сусідньому селі. Барка уважно подивився в той бік — сорок метрів без прикриття.

— Отже, можна пройти? — запитав хтось із бійців.

— Атож, — відповіла дівчина. Вона мала сімнадцять років, була гарненька.

— Ні, — мовив Барка. — Погляньте, відкритий простір досить великий. Нас там усіх перестріляють.

— Вона ж пройшла, то чому ми не пройдемо?

— Послухайте. Звісно, вони навмисне дали змогу їй пройти. Ми вже й так потрапили в халепу, то навіщо заходити ще далі?

— Гадаю, можна пробратися до села.

— Невже ви розпитуєте про це, щоб відступити звідси? — з розпачем закричала дівчина. — Народна армія не повинна покидати своїх позицій, так сказали по радіо годину тому.

Дівчина розмовляла театральним тоном, таким властивим іспанкам, і ламала руки, сама того не помічаючи.

— Ми вам принесемо все, що хочете...

Вона сказала це так, ніби пропонувала іграшки дітям, аби тільки їх заспокоїти. Барка замислився.

— Товариші, — сказав він, — річ не в цьому. Дівчинка каже...

— Я не дівчинка...

— Гаразд. Товаришка каже, що можна піти звідси, але треба залишитися. А я кажу: слід би піти, але не можна. Не треба плутати.

— В тебе гарне волосся, — шепнув Мануель дівчині, — подаруй мені один волосок.

— Товаришу, я прийшла сюди не для того, щоб займатися дурницями.

— Гаразд, побережи його собі! Скнара!

Мануель розмовляв без особливого запалу й весь час на-шорошував вуха.

— Послухайте! — крикнув він. — Послухайте...

Всі прпшикли в тиші, яку не порушував жоден пта-шній щебет. Ворожі кулемети скрекотали раз по раз. Один замовк, ні, його тільки на мить заїло, а потім він знову озвав-ся. Але жодна куля не впала біля ваговоза.

— Там! — крикнув один боєць, показуючи пальцем.

— Нахпльсь, йолопе!

Він нахилився. В той бік, куди він показував, до фа-шистських батарей підіймалися голубі плями — штурмові гвардійці, вони просувалися паралельно до дороги, але захи-щені, використовуючи кожне прикриття.

— Якби ми зробили так само... — мовив Барка.

Що вище підіймалися штурмові гвардійці, то їх ставало дедалі менше.

— Оце так! — сказав один з бійців. — Ну, хлопці, ходімо!

— Увага! — крикнув Мануель. — Тільки не безладно! Розподіліться по десять. Перший у кожному відділенні — за старшого. Пересуватися на відстані не менше десяти метрів один від одного. Наступати чотирма колонами. Прибути на місце всім разом. Перші прийдуть раніше, а що вони розгор-татимуться трохи далі, ніж інші, то це не має значення.

— Незрозуміло, — озвався Барка.

І, одначе, всі слухали так, ніби їм пояснювали, як треба подавати першу допомогу пораненим.

— Гаразд, розподіліться по десять.

Вони вишикувалися. Старші груп підійшли до Мануеля. Вгорі гармати й далі обстрілювали село, але кулемети стріля-ли тільки по штурмових гвардійцях, що підіймалися по схи-лу. Мануель звик мати справу з людьми своєї партії, а тут їх було надто мало.

— Ти командуватимеш першими десятьма. Ми всі роз-горнемося праворуч від дороги: не слід допускати, щоб нас розрізали на дві частини, якщо ці негідники прикотять на броневих автомобілі чи ще дідько знає на чому. І таким чином ми наблизимося до штурмових гвардійців. Десять товари-шів — це сто метрів. Ти перший зі своїми десятьма. Через триста метрів кожні десять метрів залишай одного на місці. Коли побачиш, що загін ліворуч від тебе просувається впе-ред, іди вперед і ти. Коли щось буде негаразд, передаси командування своєму сусідові й вернешся вниз, у тилу за-лишиться...

Хто? Мануель мав намір послати Барку організувати лю-дей з інших ваговозів. А він сам? У такій обстановці йому слід бути попереду. Гаразд...

— Залпшитесь Барка.

Він пошле когось іншого організувати людей із задніх ваговозів.

— Коли я свисну, всі повинні підійти до Барки. Розумієш?

— Розумію.

— Повтори.

Той усе повторив.

— Хто тут з відповідальних профспілок або партійних працівників?

— Хлопці, бронепоезд стріляє!

На radoщах вони мало не кипулися цілувати оди одного. Бронепоезд стріляв навмання по гаданих позиціях батарей і кулеметів. Але бійці ополчення, почувши, як їхня гармата відповідає на постріли фашистських гармат, перестали почувати себе в небезпеці. Всі криками привітали другий постріл бронепоезда.

Мануель послав одного комуніста до Рамоса, одного члена ЗРС до штурмових гвардійців і найстаршого з анархістів до бійців інших ваговозів пояснити, що відбувається.

— Приходіть із собою їжу, — озвалася дівчина у формі бійця ополчення, — так буде куди обачніше.

— Ну, хлопці, ходімо.

— Я принесу вам сніданок, — сказала вона заклопотано.

Тієї самої миті, коли рушив перший загін, Барка побіг до ваговозів. По них стріляли, але тільки з рушниць. Пішов другий загін, третій і, нарешті, четвертий, яким командував Мануель.

Ряди олів були виразно видні. Барка спостерігав, як спершу з'явився один борець ополчення, потім другий і, нарешті, довгий цеп. За п'ятсот метрів уже нічого не було видно; цеп людей, що пересувалися в такт розміреному гуркоту гармат, заповнив поле його зору, протягшись по всьому лісі. Із сусіднього схилу, якого Барка не бачив відтоді, як він опипився під деревами, стріляли штурмові гвардійці. Мабуть, вони мали ручний кулемет, бо механічний стукіт пострілів, глушачи рушничну стрілянину, весь час пересувався вбік, до непорушних фашистських кулеметів. Цеп бійців ополчення підіймався вгору. Фашисти стріляли по ньому з рушниць, але не досить улучно. Мануель побіг; увесь цеп кинувся за ним, нагадуючи скривлену лінію кабелю під водою. Барка також біг, охоплений дивним, пристрасним збен-теженням, яке він визначав словом «народ»: і село під обстрілом, і повний безлад, і перекинуті ваговози, і гармата бронепоезда — все це, злившись воєдино, кинулося штурмувати фашистські гармати.

На бігу вони толочили збиті гілки дерев: до появи штурмових гвардійців кулемети стріляли по оливах. Пахло вже не живицею, а пересохлою літньою землею. Підбите кулями листя, що тільки тепер відривалося від гілок, падало, наче восени; бійці, що й далі бігли в такт канонаді, з'явилися і зникли то сліпучо-яскраві на сонці, то майже непомітні в затінку маслин. Барка прислухався до ручного кулемета й гармати бронепоезда, наче до передвістя: більш не заберуть виноградники в тих, хто їх обробляє.

Їм треба було пройти двадцять метрів по відкритій місцевості. Тільки-но вони вийшли з олив, фашисти повернули один із своїх кулеметів. Кулі з осиним дзижчанням розтинали повітря довкола Барки. Він біг назустріч пострілам серед гучного дзижчання, забувши про небезпеку. Потім упав з пербитими ногами. Незважаючи на біль, він і далі дивився вперед: одна частина бійців упала на землю й більше не підводилась, а друга пройшла. Поряд з ним лежав забитий сільський крамар: на його обличчі танцювала тінь метелика. Перша лінія бійців з інших вагозовів затрималася на узліссі оливкового гайка. Барка почув гудіння авіаційних моторів. Наші? Їхні? Зовсім близько від того місця, де стріляв ручний кулемет, у сліпуче небо злетіла ракета. Бронепоезд перестав стріляти.

— Штурмові гвардійці захопили батарею? — запитав Саласар.

Мануель попередив бронепоезд, що вони пустять ракету, тільки-но дістануться до батарей. Мабуть, вони були розташовані недалеко одна від одної. Тому Рамос припинив вогонь.

— Слід гадати,— сказав він.

— А що з бійцями ополчення?

— Їх більше не видно... Вони не пройшли, бо батареї і кулемети стріляють.

— Хочеш, я піду туди?

— Мануель і Барка, либонь, самі дадуть собі раду. Вони прислали до мене посильного.

Бінокль Рамоса наближав до нього безтурботний спокій стрімчаків, сосон і олив, який приховував стільки рап. Не було ніякої змоги про щось дізнатися. Рамосові залишалося тільки прислухатись.

— Прикро, що воюють ті, навпроти, а не ми.

Фашисти стріляли з гармат, розчищаючи собі дорогу й потім посилали своїх людей на підготовлені позиції. Народ боровся без командирів і майже без зброї.

— Сердеги, їх там, унизу, певне, трощать... Але, може,

завдяки їхньому наступові штурмові гвардійці захоплюють батарею.

Рамос розмовляв першою, його повні губи потопинали, усмішка зникла, розкуйовджений чуб скидався на перуку.

— В усякому разі, фашисти не пройдуть!

— Батарея, що ліворуч, уже не стріляє.

В обох боліли скроні від того, що вони довго прислухалися.

Наближався літак, золотавий у іскристому небі. Це був туристський літак, досить швидкий. Він скинув бомбу за півкілометра від бронепоезда; напевно, не було на ньому ні оптичного прицілу, ні бомботримача, і він кидав бомби через вікно. Машиніст бронепоезда, якому Рамос дав відповідні вказівки, спокійно в'їхав до найближчого тунелю. Літак скинув на сосни свої бомби й полетів собі геть. Запах живиці ще більше згустився.

З бронепоезда вже нічого не було видно. В перервах між вибухами снарядів 75-го калібру, від яких із дзвоном ковадла здригався весь вагон, астурієць Пепе розповідав своїм спітнілим, по пояс голим товаришам:

— Тут бліндаж замінює цемент. Це бридко, зате солідно й міцно. У бронепоезда такий вигляд, ніби він з картону, але він добре захищений. В Астурії в тридцять четвертому вміло покривали бронєю вагони. Любо було глянути. Тільки одного прорахунку припустилися хлопці: вони забули обшити бронєю паровоз. І під час революції бувають неуважливі. Уявляєш собі, покритий бронєю поїзд на повній швидкості врізається в позиції Іноземного легіону із звичайним паровозом. Через п'ятдесят кілометрів він увесь був, як решето. Про нього нема вже чого й згадувати, і про машиніста також. А ми змогли проскочити вночі в іншому бронепоезді й з іншим паровозом, уже покритим бронєю, і зняли товаришів, перш ніж Іноземний легіон підтяг свою артилерію.

— Пепе!

— Що?

— Їхня батарея й далі мовчить!

Рамос вийшов з тунелю й навів бінокль на позиції заколотників, наче сліпий, який намагається все зрозуміти на дотик.

— Наші відкотилися до села,— сказав він.

Бійці ополчення, безладно відстрілюючись, відступали. Вони зникли в окопах. Переслідуючи їх, фашисти мусили пройти триста метрів по відкритій місцевості.

Рамос вискочив на паровоз, показав під'їхати бронепоездом до узлісся, але так, щоб не опинитися під обстрілом фашистських батарей.

Фашисти наступали, скидаючись на автомати після безладного відступу бійців ополчення.

Кулемети бронепоезда вступили в бій.

Зліва направо почали падати фашисти, беспорядно підводячи руки або хапаючись за животи.

Друга хвиля фашистів, завагавшись, зупинилася на узліссі, фашисти почали падати справа наліво; кулеметники бронепоезда були поганими солдатами, але чудовими стрільцями. Вперше за весь день Рамос побачив рух, що багато разів повторювався, підстреленого на бігу ворога — витягнена рука, підкошені ноги, ніби він силкувався стрибнути й схопити смерть. Ті, кого не зачепила куля, намагалися дістатись до лісу, звідки стріляли фашисти, що сховалися від кулеметів бронепоезда.

Праворуч пролунали рушничні постріли. Це був інший загін бійців ополчення. Фашисти, відстрілюючись, відступали лісом.

«Вони мають командирів, мають зброю, — думав Рамос, устромивши пальці в кучерявий чуб, — але вони не пройдуть. Це факт: вони не пройдуть».

Розділ третій

Випробування льотчиків тривало.

В тиші літнього дня до Маньєна підійшов доброволець у куфайці, незважаючи на спеку.

— Капітан Шрайнер.

Це був низенький, нервовий, з гострим носом і черствими очима колишній помічник командира ескадрильї Ріхтгофена. Маньєн привітно подивився на нього поверх вусів.

— Ви давно не літали?

— З війни.

— Чорт! Скільки вам треба буде часу, щоб знову ввійти у форму?

— Гадаю, кілька годин.

Маньєн мовчки подивився на нього.

— Гадаю, кілька годин, — повторив Шрайнер.

— Ви працювали в авіації?

— Ні. В копальнях Алеса.

Шрайнер дивився не на Маньєна, на чпї запитання відповідав, а на літак, пропелер якого крутився. На його правіці тремтіли пальці.

— Розпорядження надійшло надто пізно, — сказав він. — До Тулузи мені довелося їхати на ваговозах.

Він заплющив вузькі очі й прислухався до гулу мото-

ра. Його тремтливі пальці м'яли поли куфайки. Маньєн, одержимий пристрастю до літаків, розумів цей жест. Шрайнер, не розплющуючи очей, глибоко вдихнув повітря, що тремтіло від гулу мотора. «Певне, так дихають, коли виходять із в'язниці»,— подумав Маньєн. Цей міг би командувати (Маньєн підшукував помічників): у його голосі є чіткість, властива багатьом комуністам і військовим.

Головний інструктор Сибірський простував по аеродрому, над яким мерехтіло сонячне сяйво; його помічник покликав Шрайнера; той ішов до навчального літака, не поспішаючи, але й далі мнучи пальцями куфайку.

З вікон бару й із злітної доріжки дивилися льотчики.

Багато хто з них брав участь у війні, але Маньєн не був цілком певен у них; та, дивлячись на цього пілота, що свого часу збив двадцять два літаки союзників, навіть наймані льотчики, що пильно стежили за навчальним літаком, відчували тільки професійну заздрість.

Скалі, Марчеліно й Хайме Альвар, що стояли біля бару, по черзі дивилися в бінокль. Хайме Альвар, що навчався у Франції, був за військового перекладача в інтернаціональній ескадрильї. Поряд з цим високим мідношкірим індіанцем, якому завше на обличчя спадали пасма волосся, стояв інший низенький червоношкірий індіанець Вегас, на прізвисько Святий Антоній, який за дорученням ЗРС люб'язно обдаровував «пеліканів» сигаретами й платівками. Між ними просунула свій довгий ніс чорна такса Хайме — Раплаті, яка, на думку всіх, приносить щастя. Батько Хайме, як і Скалі, був мистецтвознавець.

З того краю аеродрому, де Карлич випробовував кулеметників, долинали звуки кулеметних черг. Літак злетів більш-менш нормально.

— Важко буде з добровольцями...— сказав Сибірський Маньєну.

Зрештою, Маньєн і сам знав, що нелегко буде примусити найманих льотчиків коритися добровольцям, якщо добровольці будуть професійно гірше підготовлені.

— Ви призначили мене інструктором, пане Маньєн. Дякую за довіру...

Вони ступили ще кілька кроків, навіть не зиркнувши один на одного: обидва дивилися в небо, де летів літак.

— Ви мене знаєте?

— Гадаю, так...

«Я нічогосінько не знаю»,— водночас подумав Маньєн, кусаючи свої галльські вуса. Йому подобався Сибірський: незважаючи на світлий кучерявий чуб і маленькі вусики, сумний голос Сибірського виказував якщо не розум, то,

в усякому разі, досвід. Власне, Маньєн знав про Сибірського тільки те, що той чудовий льотчик.

— Ось що я вам хочу сказати, пане Маньєн: тут мене мають за червоного... Може, це й краще... Мені хотілося б тільки, аби ви знали, що я й не білий. Всі ці льотчики, навіть ті, що вже в літах, не знають життя...

Сибірський зніяковіло дивився собі під ноги. Відтак підвів очі до літака, що летів у небі, з хвилину проводжав його поглядом і мовив:

— Літає — от і все, що можна сказати...

Це була не іронія, а тривога. Шрайнер був найстарший за віком серед льотчиків; і тепер на аеродромі не було жодного пілота, який би не думав з тривогою про те, що сорок шість років життя — з них десять у копальнях — можуть зробити з великого льотчика.

— Завтра для Сьєрри буде потрібно щонайменше п'ять літаків, — заклопотано сказав Маньєн.

— Я ненавидів життя, яке вів у свого дядька в Сибіру. Я ходив тоді до гімназії і постійно чув розмови тільки про бої... І ось коли прийшли білі, я пішов з ними... Потім потрапив до Парижа. Був шофером, потім механіком, а відтак знову льотчиком. Я лейтенант французької армії.

— Знаю. Ви хочете повернутися до Росії, правда ж?

Чимало росіян, колишніх білих, боролося в Іспанії, аби довести свою лояльність, сподіваючись згодом повернутися на батьківщину.

З того краю аеродрому знову долинув кулеметний скрекіт.

— Так. Але не як комуніст. Як безпартійний. Я служу тут по контракту, але навіть за подвійну плату я не пішов би до отих. Я те, що ви називаєте ліберал. А Карлич завжди любив порядок, він був біляк; тепер ми маємо в себе порядок і силу, і він став червоним. Я люблю демократію — Сполучені Штати, Францію, Англію... Але Росія — моя батьківщина.

Він знову подивився на літак, цього разу, щоб зустрітися поглядом з Маньєном.

— Дозвольте попросити вас про одну річ... Я в жодному разі не хотів би бомбардувати об'єкти, розташовані в місті. Мабуть, для масового вщиплення людей я не досить молодий... Але для розвідки й для бомбардування фронту...

— Бомбардування міст заборонене іспанським урядом.

— Розумієте, колись я мав завдання бомбардувати генеральний штаб, а бомби впали на школу...

Маньєн не наважився снігати, чи цей генеральний штаб і вікола були німецькі а чи більшовицькі. Літак Шрайнера вибирав місце для посадки.

— Надто повільно, — пробурчав Маньєн, обома руками тримаючи бінокль біля очей.

— Може, він збирається знову злетіти...

Справді, Шрайнер знову наддав газу. Маньєн і Сибірський зупинилися, не спускаючи очей з літака: злітне поле було дуже велике, і якщо перше приземлення таке невдале... Маньєн мав чималпй досвід у пробних вилітах: він був інженером у одній французькій авіаційній компанії.

Літак розвернувся й досить стрімко почав спускатися; льотчик смикнув ручку на себе, літак підстрибнув, наче камінець, пущений над плесом, і важко впав, розбившись.

«На щастя, цей навчальний літак непридатний для війни», — подумав Маньєн.

Сибірський побіг до літака й потім повернувся. Шрайнер і помічник головного інструктора йшли слідом за ним.

— Даруйте мені, — сказав Шрайнер.

Він сказав це таким тоном, що Маньєн не наважився подивитись йому в обличчя.

— Я вам сказав, що мені досить буде двох годин... Ні двох годин, ні двох днів. Я надто багато пропрацював у копальнях. Утратив рефлексі.

Сибірський і його помічник відійшли вбік.

— Ми потім поговоримо, — мовив Маньєн.

— Дарма. Дякую. Я бачити більше не можу літака. Відішліть мене в народне ополчення. Прошу вас.

У скрекоті кулеметів, що дедалі наближався, бійці народного ополчення виштовхували на поле другий навчальний літак — туристичний апарат для розваг *señoritos*¹.

Шрайнер ішов з аеродрому, втупившись очима в порожнечу перед себе. Льотчики трималися осторонь від нього, наче від дитини, що помирає від будь-якої великої трагедії, перед якою людські слова безсилі. Війна об'єднувала найманців і добровольців своєю романтикою, але авіація об'єднувала їх, як материнство об'єднує жінок. Леклерк і Серюзьє вже не розповідали анекдотів. Кожен знав, що він був свідком своєї майбутньої долі. І ніхто не наважувався зустрітись поглядом з поглядом німця, який також намагався не дивитися на них.

Але один погляд утупився в Маньєна: це був льотчик Марчеліно, який мав летіти після Шрайнера.

¹ Панпчів (*icn.*).

— Завтра для Сьєрри буде потрібно п'ять літаків, — повторив собі під ніс Маньєн.

Кулемет випускав п'ять куль, десять і затихав. Коли командир кулеметників Карлич побачив Маньєна, що наближався, він пішов йому назустріч, привітався, відвів його вбік і, не промовивши ні слова, дістав з кишені три набої: на капсулях були сліди бійка, але кулі з гільз не вилетіли.

— Толедський завод, — сказав Карлич, показуючи пігтем на марку.

— Шкідництво?

— Ні, погане виробництво. І під час бою з цим...

— Як кулемети? — спитав Маньєн. — Потрібні кулемети, і якнайшвидше.

Карлич приїхав до Англії занепалий духом, зганьблений, і злигодні зовсім розвіяли його попередні переконання. Через багато років поневірянь він, колишній найкращий кулеметник армії Врангеля, вступив до руху «Повернення на батьківщину», що ширився серед емігрантів; його члени симпатизували СРСР. Може, Карлич був єдиний доброволець, який ненавидів ворога тільки тому, що той ворог.

— А як наземні кулемети? — спитав Маньєн. — Для Сьєрри потрібні кулемети, і якнайшвидше.

Бійці народного ополчення ні з якого кулемета не вміли стріляти, а тим більше лагодити його; найкращі кулеметники Маньєна працювали інструкторами під керівництвом Карлича. Водночас із навчанням кулеметників стріляти з авіаційних кулеметів найкращих бійців навчали користуватися наземними кулеметами. Маньєн хотів сформувати моторизований загін кулеметників.

— З бійцями ополчення все гаразд, — сказав Карлич. — Вони добре дібрані. Є дисципліна, висока свідомість, уважливність. З ними все гаразд. А от з Вурцем, товаришу Маньєн, погано: він увесь час займається партійними справами, ніякої роботи. Мені допомагає тільки Гарде. А наші знають тепер авіаційний кулемет. Щодо їхнього практичного вміння, то перевірити його я не можу, бо нема змоги провести пробну стрільбу в повітрі. Нема ні етилену, ні фотокінематографа, ні мішеней, майже нема набоїв, та й ті, що є, погані. В крайньому разі мішені я можу зробити сам, але пальне ніяк не зробиш. Вони вміють маневрувати бойовими баштами; в задні башти я посаджу лише тих, хто працював у авіації, щоб вони не могли стріляти у хвіст. Практикуватимемося на ворогові.

І Карлич голосно засміявся, похлопачому наморщивши носа під розкуйовдженими бровами. Він знову заволодів

кулеметами, як Шрайнер заволодів би своїм літаком. Скалі, якпії почув кінець розмови, почав розуміти, що війна має і свою фізіологію.

Усіх льотчиків-революціонерів, які порвали з військовою справою через свої пацифістські переконання, треба було або знову навчити літати, або спекатися їх; але затримати наступ Франко слід було вже тепер, а не наступного року. Маньєн міг розраховувати тільки на колишніх льотчиків пасажирських ліній і тих, хто вже відслужив у авіації.

Він тільки-но відкараскався від кількох льотчиків, учасників Марокканської війни, що звикли до застарілих літаків та беззахисного ворога, а побачивши перших поранених, удалися до високих слів: «Розумієте, йти воювати з людьми, які нічого поганого нам не зробили, по суті...» Але при цьому вони не збиралися остаточно розривати своїх угод. До Франції всю цю шумшаль!

Настала черга Дюгея, який перший просив, щоб з ним поговорили. Він мав п'ятдесят років, на його смаглявому обличчі вирізнялися сиві вуса.

— Не впроваджуйте мене до Франції, товаришу Маньєн, — сказав він. — Запевняю вас, цього не слід робити. Я був інструктором під час війни. Гаразд, припустімо, що я застарий для льотчика, це правильно. Але накажіть дати мені ганчірку й залиште мене помічником механіка або будь-ким іншим. Тільки біля літака. Біля літака!

Вихором убіг Сембрано, розмахуючи правицею.

— Послухай, Маньєн, негайно потрібен літак у Сан-Беніто... Фашисти йдуть на Бадахос...

— Гм... так, так... Ти знаєш, що винищувачі в польоті. Без винищувачів?

— Я отримав наказ. Вимагають три літаки, а в мене тільки два «дугласи».

— Гаразд, гаразд. Моторизована колона?

— Еге ж.

— Добре.

Він зняв телефонну трубку. Сембрано побіг, відкопчиливши нижню губу.

— Ну як же, товаришу Маньєн? — сказав Дюгей. — Як же зі мною?

— Гм... гаразд, умовилися, ви залишаєтесь. Постривайте, я щось забув...

Він нічого не забув: мав звичку постійно прибирати заклопотаного вигляду, що й позначилося на цій його фразі; але дії його були чіткі.

Дюгей вийшов, зайшли кілька пройдисвітів: «льотчики

туристичних літаків, вони ладні знову приступити до тренувань». Відтак з'явилися кілька ласих на гроші обивателів, які приїхали до Іспанії, сподіваючись добре підробити, але маючи твердий намір не дуже натужувати свої сили. Всі вони, отримавши напутні слова, подалися назад за Піреней.

Зайшов Хайме з Раплаті, що плутався в нього під ногами. Маньєн не чекав на нього.

— Товаришу Маньєн, я хочу вам сказати... Я прийшов до вас не як перекладач, а... одне слово, от що: очевидно, пробний політ Марчеліно... Тільки ви, товаришу Маньєн, мабуть, не знаєте, що Марчеліно відсидів два роки у фашистській в'язниці...

Маньєн приязно вислуховував цього здорованя в тісному комбінезоні, з опуклим чолом, випнутим уперед підборіддям і надто горбатим носом. І хоч він клопотався за товариша, від цього анітрохи не змінилися грубуваті й суворі риси його обличчя, тільки пом'якшав погляд.

— Він був пілотом на гідроплані. Так ось, після смерті Лауро де Бозіса він розкидав листівки над Міланом. Зрозуміла річ, літаки Бальбо збили його: адже він летів на туристському літаку. Його засудили до шести років. Він утік з Ліпарських островів. Отож Марчеліно не водив важких літаків з часу суду, а винищувачів — відтоді, як пішов з італійської армії. І я хочу сказати вам, товаришу Маньєн, — не розцініть це, як утручання у ваші розпорядження, — що коли б ви змогли якось прилаштувати його — звісно, не пілотом, — то цим дуже втішили б іспанських товаришів.

— І себе самого також, — відповів Маньєн.

Хайме вийшов. Зайшов капітан Мерсері. Йому теж було під п'ятдесят. Прямі сиві вуса на обвітреному обличчі, свідомо підкреслений вигляд старого пірата, в чоботях і цивільному костюмі.

— Чого ви хочете, пане Маньєн, це ж питання техніки. Еге ж, техпіки...

— Ви повертаєтесь до Франції?

Мерсері підвів догори руки.

— Пане Маньєн, моя дружина була тут шістнадцятого на конгресі філателістів. Двадцятого вона мені написала: «Людина не може допустити паскудства, яке тут коїться». Жінка, пане Маньєн! Жінка! Я ж уже приїхав. Я служу Іспанії. На будь-якій посаді, тільки б служити Іспанії. Треба покласти край фашизму, як я це їм сказав у Нуазі-ле-Сек, нашим консерваторам: «Не мумії бережуть Єгипет, а Єгипет береже мумії, панове!»

— Гаразд, гаразд... Ви ж капітан, то, якщо бажаєте, я вас відправляю в розпорядження військового міністерства.

— Еге ж, я капітан... Цсбто я міг би бути офіцером за-пасу, але я відмовився пройти повторний табірний збір через свої переконання...

Маньєпу сказали, що Мерсері був на війні аджюданом¹, а в капітани він вибився в пожежній команді. Маньєн подумав, що це жарт.

— Атож! Гм... Звісно.

— Але ж даруйте! Я знаю, що таке окопи: я воював.

Під дивакуватою зовнішністю відчувалася справжня мужність. Зрештою, подумав Маньєн, добрий аджюдап принесе тут користі не менше за капітана...

Надійшла черга Марчеліно. Він зайшов у комбінезоні без паска, зп'яковіло потупивши очі. Сумно подивився на Маньєна.

— Розумісте, в'язниця... притуплює рефлексії...

Кулеметна черга урвала його мову: стріляв Карлич на тому кінці поля.

— Я був непоганим бомбардиром,— знову озвався Марчеліно.— Либонь, я ще зможу...

Два тижні тому, коли Маньєн, збираючи добровольців і вербуючи найманців, намагався закупити для іспанського уряду все, що можна було знайти на європейському ринку, він, повернувшись додому,— з пониклими вусами, в капелюсі на потилиці, із запітнілими окулярами,— застав цього хлопця в своїй квартирі. Всі телефони дзвонили, незнайомі одне одному люди гарячково снували по всіх кімнатах; Маньєн посадив Марчеліно на ліжко свого синочка, спиною до відчищеної шафи, й забув про нього. Повернувшись о другій годині дня, Маньєн застав італійського пілота з іграшками, що їх він вийняв з шафи й вів з ними розмову.

— Якби я полетів бомбардиром, то, мабуть, зміг би бути другим льотчиком. Певен, що швидко все згадаю.

Маньєн роздивлявся обличчя Марчеліно, що його обрамляв кучерявий чуб, як на венеціанських медалях, і комбінезон, який висів на ньому мішком.

Завтра проведемо пробне бомбардування бетонними бомбами.

«Дугласи» Сембрано та багатомісний літак Маньєна наблизилися до кінця злітного поля.

Після аварії італійських військових літаків у Алжирі уряди деяких країн згодилися продати Іспанії застарілі військові літаки без зброї; тож ці літаки, що тепер досягали кінця злітної доріжки, не змогли б довго вистояти проти

¹ Унтер-офіцерський чин.

сучасних літаків «савоїя», якби італійські льотчики виявилися хоробрими.

Маньєн повернувся до Шрайнера, який зайшов до нього після Марчеліно. Мовчанка Шрайнера зовсім відрізнялася від сором'язливої настирності молодого італійця, від зніяковіння Дюгея, то була мовчанка тварини.

— Товаришу Маньєн, я передумав. Я вам сказав: не бачити мені більше літаків. Але не бачити літаків — не годиться. Я добрий стрілець. Стріляти я ще не забув. Знаю про це з того, що непогано стріляю в ярмаркових тирах і зі свого револьвера.

Обличчя його було незворушне, але в напруженому тоні бриніла ненависть. Він пильно дивився на Маньєна своїми вузькими очима, втягнувши голову в плечі, як хижак, що чатує на здобич. Маньєн дивився на автомобіль анархістів, що їхав повз ангар: він уперше бачив чорний прапор.

— Літаки більше не бажають мати зі мною діла. Гарзд. Якщо не на літаках, то проти літаків. Візьміть мене в протиповітряну оборону.

Пролунали ще три-чотири кулеметні черги.

— Будь ласка,— мовив Шрайнер.

Чи є в революції свій стиль? Увечері бійці народного ополчення, схожі водночас і на учасників мексиканських революцій, і на паризьких комунарів, проходять повз споруди аеродрому в стилі Корбюзьє. Всі літаки прив'язані. Маньєл, Сембрано і його приятель Вальядо п'ють тепле пиво: відтоді, як вибухнула війна, на аеродром не привозять льоду.

— Кепські справи на військовому аеродромі,— каже Сембрано.— Революційну армію ще треба створити від початку до кінця... Інакше Франко сам наведе порядок, спровадивши всіх на кладовища. Як, на твою думку, створювалась революційна армія в Росії?

Його тонка нижня губа відкопилилась; у цьому світлі бару він ще більше скидався на Вольтера, доброго Вольтера в білому льотному комбінезоні.

— Вони мали рушниці. Чотири роки військової дисципліни й фронту. До того ж комуністи — сама дисципліна.

— Чому ви революціонер, Маньєн? — спитав Вальядо.

— Гм... Я працював багато на заводах; такі люди, як ми, що завжди захоплені своєю роботою, не уявляють собі, як можна прожити життя, марно витрачаючи щодня по вісім годин... Я хочу, щоб люди знали, навіщо вони працюють.

Сембрано думає, що великі власники Іспанії здебільшого не здатні керувати своїми підприємствами, які перебу-

вають у руках інженерів, і що він, як інженер, воліє працювати для робітників заводу, а не для його власника. (Так думає і Хайме Альвар, і майже всі ліві інженери).

А Вальядо прагне відродження Іспанії і нічого не сподівається від правих. Вальядо — великий буржуа; це він розкидав прокламації над казармою Ла-Монтанья, і в цього обличчя *señorito*, тільки без вусиків, що їх він зголив після заклоту.

Маньєн зачудовано вдумується у виправдання, що їх розум знаходить для людських пристрастей.

— І потім,— сказав він,— я був лівим, бо був лівим... Зрештою, мене багато що зв'язувало з лівими, дружба й вірність. Я зрозумів, чого вони хочуть, і тому їм допомагав. І що більше їм ставали на перешкоді, то дужче я зближався з ними...

— Поки ти тільки одружений з політикою, то це ще не так страшно,— сказав Сембрано,— а от коли від неї ідуть діти...

— А ким ти був? Комуністом?

— Ні, правим соціалістом. А ти комуніст?

— Ні,— мовив Маньєн, посмикуючи вуса,— теж соціаліст, але крайній лівий.

— А я,— відповів Сембрано з сумною, як ніч, що насувалась, посмішкою,— я був переважно пацифістом.

— Переконання змінюються,— сказав Вальядо.

— Люди, яких я захищаю, не змінилися. А це головне.

Довкола них кружляє мошва. Вони розмовляють. Над аеродромом опускається ніч, велична, як усі неосяжні простори; тепла ніч, схожа на всі літні ночі.

Розділ четвертий

Серпень

Чоловік двадцять бійців народного ополчення дружно спускалися зі Сьєрри на обід. Без офіцерів. Мабуть, командири, які не були певні, що під час обіду надійно охоронялися перевали, самі залишилися вартувати. На щастя, таке саме й на тому боці, подумав Мануель.

П'ятеро бійців були в жіночих капелюшках моди 1935 року, схожих на фісташкові ніжно-голубі тарілки, і з триденною щетиною. Капелюшки були закосичені останніми шпигиновими квітками зі Сьєрри.

— Відтепер,— сказав Мануель, перекривляючи тон командира Рамоса,— моди запроваджуватимуть тільки товариші, делеговані робітничими й селянськими організаціями.

Перевага віддаватиметься літнім людям, які мають рекомендації принаймні двох профспілок. Так буде переконливіше.

— Коли ми йшли в бій, сонце світило нам у вічі. Нічого не було видно. Ми наткнулися на капелюшкову майстерню, щоправда, зачинену, але ми вчоралися з нею. А потім ці капелюшки залишили собі.

Село, де цього дня розмістилася їхня база й стоянка бронепоезда, лежало за шістсот метрів: площа з дерев'яною галересю, схожа на внутрішнє подвір'я ферми, шпильста вежа на взірць Ескуріалу й кілька літніх крамничок, пофарбованих в оранжевий або яскраво-червоний колір; одну з них прикрашало велике дзеркало.

— Ці капелюшки непогано нам пасують! — озвався один босць. — А вони їх викидають!

Бійці посідали за столиками кав'ярні з рушницями за спиною, не скидаючи капелюшків; позад них на схилах, що збігали від скошених полів, рудили останні плями гіацинтів, які два місяці тому вкривали хребет Сьєрри. Почулося гудіння автомобіля, що швидко наближався, і враз із-за церковної паперті виринув «форд» кольору хакі, з якого паралельно простяглись три руки у фашистському вітанні. Під зведеними руками, осяяними яскравим сонцем, видніли наполеонівські трикутні кашкети та жовті облямівки: то були цивільні гвардійці. Вони не помітили ополченців, які обідали ліворуч від дверей, і подумали, що приїхали до фашистського села. В іншій кав'ярні неквапливо підводились озброєні селяни.

— Друзі! — закричали гвардійці, різко загальмувавши. — Ми з вами!

Селяни прицілились. Ополченці вже стріляли: чимало цивільних гвардійців справді переходили фронт, але ж не з фашистським вітанням. Пролунало пострілів з тридцять. Мануель розрізняв не такий лункий звук шин, що лопалися; майже всі селяни цілилися в автомобіль. Одначе одного гвардійця було поранено. Вітер паповнив площу запахом палених квітів.

Мануель наказав роззброїти гвардійців, старанно обшукавши, відпровадити під конвоєм ополченців (селяни ненавиділи цивільних гвардійців) до мерії і зателефонував до штабу полковника Мангади.

— Справа серйозна, невідкладна? — спитав черговий офіцер.

— Ні.

— Тільки, будь ласка, без швидкої розправи. Ми пришлемо офіцера для військового суду. Їхню справу буде розглянуто протягом години.

— Гаразд. Ось ще що: їхній приїзд свідчить, що з місць розташування фашистських військ можна проїхати сюди. Я виставив вартових на околиці села й на дорозі. Цього замало...

Військовий суд засідав у мерії. Позад підсудних, у великій залі з побіленими стінами, мовчки стояли селяни в сірих і чорних блузах і ополченці; спереду — дружини селян, забитих фашистами. Суворість войовничого ісламу.

Двох цивільних гвардійців уже допитали. Звісно, вони віддали фашистське вітання, але вони думали, що це село зайняли фашисти, тож вони хотіли перетяти його й дістатися до республіканських військ. Брехня, що її, як усяку очевидну брехню, однаково важко було й слухати, мовити: здавалося, гвардійці борсалися в ній, задихаючись у своїх тугих мундирах, наче в гаротах. До судового столу підійшла селянка. Фашисти зайняли її село, розташоване неподалік, яке згодом відбили республіканці. Вона бачила, як гвардійці під'їхали на автомобілі.

— Коли вони мене викликали з приводу сина... коли вони мене викликали, то я думала, для того щоб його поховати... Але ж ні, для того щоб мене допитати, душогуби...

Вона ступила крок назад, ніби хотіла краще роздивитися їх.

— Оцей був там, оцей... Коли б убили його сина, як мого, то що б він сказав? Га? Що б він сказав? Що б ти сказав, мерзотнику?

Поранений гвардієць виправдовувався, задихаючись дедалі дужче, наче викинута на берег рибина. Мануель подумав, що він, можливо, й не винен: сина розстріляли до допиту матері, і тепер вона скрізь бачила його вбивць. Гвардієць твердив про свою відданість республіці. На поголених щоках його сусіди виступив піт; краплі покотилися обабіч настобурчених вусів, і це життя, що крапля за краплею проступало на непорушному обличчі, здавалося самочинним життям страху.

— Ви приїхали, щоб приєднатися до нас? — спитав голова. — І вам нема чого розповісти нам про ворога?

Він обернувся до третього гвардійця, який досі ще не сказав ні слова. Той пильно подивився на голову, давши всім зрозуміти, що звертається тільки до нього.

— Послухайте. Ви — офіцер, хоч ви й з ними. Мені остогидло все це вислуховувати. Ось мій квиток фалангіста Сеговії номер сімнадцять. Звісно, ви, мабуть, мене розстріляєте, гадаю, зробите це ще сьогодні. Але перш ніж померти, я хотів би отримати задоволення — побачити власними очи-

ма, як розстріляють цих двох негідників. У їхніх кишенях лежать такі самі квитки за номерами шість і одинадцять. Вони викликають у мене огиду. Тепер я звертаюсь до вас, як солдат до солдата: накажіть їм замовкнути або виведіть мене звідси.

— Ви тільки погляньте на нього, який гордій, — озвалася бабуся, — а дітей убиває!..

— Я з вами! — крикнув голові пораненій цивільний гвардієць.

Голова стежив за офіцером, який тільки-но говорив: приплюснутий ніс, м'ясисті губи, короткі вуса, кучерявий чуб — обличчя з мексиканського кінофільму. Голові на мить здалося, що офіцер зараз дасть ляпаса пораненому гвардійцеві, але цього не сталося. Його руки не були схожі на руки жандарма. Може, фашисти вкорінили своїх людей у цивільну гвардію, як у казарму Ла-Монтанья?

— Коли ви вступили до цивільної гвардії?

Офіцер не відповів: він уже був байдужий до військового трибуналу.

— Я з вами! — знову заволав поранений гвардієць, і вперше його голос прозвучав переконливо. — Кажу ж вам, я з вами!

Мануель прийшов на площу лише після того, як пролунав залп взводу. Трьох гвардійців розстріляли на сусідній вулиці; їхні тіла впали долілиць: голови на осонні, ноги в затінку. Малесеньке пухнасте кошеня тицяло вусиками в калюжу крові біля офіцера з приплюснутим носом. Підійшов сільський хлопець, відігнав кошеня, намочив указівний палець у крові й став писати на стіні. Мануель, якому до горла підкочувався клубок, стежив за його рукою: «Смерть фашизму!» Хлопець закасав рукави й пішов до криниці мити руки.

Мануель дивився на труп, на трикутний кашкет, що лежав за кілька кроків, на хлопця, що схилився над водою, і ще свіжий напис. «Треба створити нову Іспанію, де не було б ні таких, як цей фашист, ні таких, як той хлопець, — подумав він. — Обидва вони не кращі один за одного».

Сонце немилосердно пекло жовті стіни.

Розділ п'ятий

Рамос і Мануель ідуть уздовж залізничного насипу. Вечір — ніби й не чути канонади. На присмерковому небі, що нагадує тло на портретах вершників, у запаху сосоп і трав Сьєрра хилиться мальовничими пагорбами до мадрідської

рившини. над якою спускається ніч, наче над морем. Здається, війна, що пішла звідси разом із сонцем, забула про бронепоїзд, який причаївся в тунелі.

— Я, мабуть, з півгодини сварився з хлопцями,— сказав Рамос.— Понад десяток з них рвуться додому й лише троє хочуть піти до Мадрида.

— Зараз час полювання, от вони й вагаються. Ну й що дала твоя сварка?

— П'ятеро залишаються, а семеро йдуть від нас. Якби вони були комуністами, то всі залишилися б.

Кілька поодиноких пострілів і далекий гуркіт гармат іще більше підкреслюють спокій гірських верховин. Ніч обіцяє бути ясною.

— Чому ти став комуністом, Рамосе?

Рамос замислився.

— Мабуть, тому, що я постарів... А втім, людина в сорок два роки ще не така стара. Коли я був анархістом, то майже нікого не любив. Анархізм для мене — це насамперед була профспілка, а вже потім — взаємини людини з людиною. Політичний світогляд робітника формується не одразу ж: спершу він зазнає чимало всяких впливів... Послухай, Мануелю, поясни мені, якщо ти в цьому щось розумієш. Проти нас іспанська армія. Припустімо, що це здебільшого офіцери. На Філіппінах їм усипали доброго бобу. На Кубі також. Невже тому, що там американці? Авжеж, якість продукції, першокласна промисловість. Але в Марокко їх теж добряче набили. Та Абд-ель-Керім — не американці. Тоді чому наші паночки з вусиками пензликом наживали п'ятами від Керіма, а тепер не тікають? Завжди казали: опереткова армія! Чому вони втекли в Мелільї, а тут ні?

Взаємини між Мануелем і Рамосом поступово змінювалися. Досі то були взаємини досвідченого профспілкового активіста з дуже серйозною, незважаючи на її жартівливість, тридцятирічною людиною, яка глибоко вивчила світ, з яким вона пов'язала свою долю, й намагалася не плутати того, що вона бачила, з тим, про що вона мріяла, але людиною без політичного досвіду. Тепер ця людина почала набувати цього досвіду, і Рамос розумів, що знань у Мануеля куди більше, ніж у нього. Мануель махав, наче пір'їною, сосною гілкою з горсточкою глици на кінці так само, як на центральній телефонній станції він махав лінійкою; він не міг обійтися без того, щоб не тримати щось у руці.

— Не існує опереткових армій, любий Рамосе, є тільки оперетки про армії. Те, що називають оперетковою армією,— це армія громадянської війни. В іспанській армії на кожних

шістьох чоловік припадає один офіцер. Гадаєш, паївна людина, що її бюджет розрахований на війну? Про це не може бути й мови: на утримання офіцерів — поміщиків або тих, хто служить поміщикам, і на закупівлю автоматичної зброї, непридатної для війни, але цілком придатної для поліційної служби. Наприклад, наші кулемети зразка 1913 року, напі літаки більші як десятилітньої давності: вони нічого собою не становлять для війни з будь-якою країною, але можуть стати у великій пригоді для придушення повстання. З такою зброєю неможливо вести війну з іншою державою, навіть колоніальну війну. Про іспанську армію говорять тільки з нагоди поразки або хабарництва. А також придушення повстань. Але це не оперетка, а поганий рейхсвер.

З долин доліпають звуки далеких вибухів. На ковдрах, тримаючи їх за різьки, приносять поранених ополченців.

— Народ кожен день рятує Мадрид, — сказав Мануель, дивлячись на верхівки гір, за якими засіли фашисти Сеговії.

— Еге ж. А потім іде спати.

— Але вранці він знову починає боротися.

— Ти ростеш, Мануелю... Це добре. Ти чудово командував паступом батареї...

— Мабуть, у мені щось змінилося, і на все життя, але це не через наступ батареї позавчора, це сталося сьогодні, коли я побачив юнака, який писав на стіні кров'ю вбитого фашиста. Я відчував не меншу відповідальність, командуючи в оливковому гаю чи колись правуючи своїм ваговозом.

— Колись, — повторив Рамос.

З того часу не минуло й місяця.

— Мишуле — не питання часу. Але перед юнаком, який писав на стіні, я відчув нашу відповідальність. Посвячення в командири, друже Рамосе...

Далеко в тилу урядових військ яскраво горить багаття пастуха чи селянина.

До багаття тягнеться величезна пелена нічного туману. Зникає земля, сдина пляма світла на схилі гори — полум'я; разом з миготливим багаттям мовби виривається назовні спокій, що, зігнаний з гір, сховався був під землею, наче бронепοїзд у тунелі. Праворуч, дуже далеко, горить іще одна ватра.

— Хто доглядає за пораненими? — запитав Мануель.

— Головний лікар санаторію. Людина дуже згідлива.

— Лівий республікапець?

— Здається, правий соціаліст. Йому чудово допомагають жінки з ополчення.

Мануель розповідає, як біля ваговоза з'явилася одна така

жінка. Рамос, устроївши пальці в кучеряві пасма чупринг, всміхається.

— Якої думки ти про жінок з ополчення, Мануелю?

— Для наступу — нуль; власне, вони тільки можуть добряче понсувати нерви чоловікам. Для захисту — незамінні. Хоробрість у них — дещо перемінна, та це часто буває й у чоловіків, іноді — надзвичайна.

— Розумієш, у кожному селі, яке захопив Франко, всі стають іще більшими рабами, ніж вони були раніше. Я вже не кажу про наших — це само собою зрозуміло, але ось дітей знову тягнуть до попа, а жінок женуть на кухню. Отож усі так чи інакше пригнічені борються разом з нами...

Дивна сила вогню: то піднімаючись, то опускаючись, наче корячись ритмові ковальського міха, він ніби горить над усіма полеглими цього дня й напускає на людське безумство ніч, що дедалі згущується.

Рамос відчуває, що посмішка зникає з його обличчя. Він спостерігає за іншим багаттям. Знову бере в руки бінокль.

Це не багаття пастухів, це — сигнальні вогні.

Чи не ввижаються йому, як ополченням, скрізь сигнали? Він знає світлову сигналізацію; а втім, ці негідники передають абеткою Морзе, але кодом.

Друге багаття — теж сигнал. Фашисти добре підготувалися. Скільки таких вогнів горить тепер у тилу республіканських позицій! На всіх схилах, скільки Рамос сягає оком, бійці ополчення повлягалися й сплять. Їхній гамір затих. Люди, що загинули цього дня, вже тиснуть усім своїм тягарем на асфальт доріг або на чагарі схилів і, припавши до землі, починають свою першу ніч мерців. У прозорому спокої, що огорнув Сьєрру, тільки беззвучна мова зради заповнює темряву, яка насувається.

III

Розділ перший

Мануель почав усвідомлювати, що війна — це означає робити все можливе, щоб шматочки металу впиналися в живу плоть.

Несамовиті зойки чоловіка або жінки (коли біль ставав нестерпним, тембр голосу не можна було визначити) линули через палату шпиталю Сан-Карлос і губилися в ній.

Палата була дуже висока, світло падало до неї згорі, через душники, майже цілком закриті широколистяними деревами, крізь крони яких сочилось яскраве світло літнього

сонця. Це зеленкувате сяйво, нескінченні стіни без вікон, якщо не підводити голови, скуті в своїх рухах люди в піжамах, що ходили на милицях у тривожній тиші шпиталю, ці тіні, вдягнені в бинти, наче в карнавальні костюми,— все це здавалося вічним царством страждань, поза часом і поза нашим світом.

Цей величезний акваріум прилягав до палати важкопоранених, звідки долинали страшні крики: стеля звичної висоти, вісім ліжок і справжні вікна. Мануель, зайшовши, спершу побачив тільки великі квадрати кисейних завісок і доглядальницю, що сиділа на стільці біля дверей. Осяяна сонцем кімната здавалася безлюдною — світла шпитальна палата, так несхожа на підземелля інквізиторів, де бродили забинтовані прімари; але звуки виказували її справжнє життя.

З одного ліжка в середньому ряду доносився, ні на мить не стихаючи, той стогін, що буває однаковий у людини й у тварини, коли біль стає нестерпний, коли голос виражає тільки зойк страждання: крики, що підвладні ритмові дихання, які ось-ось замовкнуть разом з останнім видихом. І коли вони справді замовкли, їх змінив скрегіт зубів, болісний, як стогін породіль. Мануель відчував, що крики знову почувються, тільки-но відновиться дихання.

— Що з ним? — півголосом спитав він у доглядальниці.

— Льотчик. Його літак збили разом з бомбами. Впавши, вони вибухнули. П'ять кулеметних куль, двадцять сім осколків.

Кисейна завіска ворухнулася від поштовху, наче поранений сів на ліжку.

— Його мати, — сказала доглядальниця. — Йому двадцять два роки.

— Ви звикли, — мовив з прикрістю Мануель.

— Нам не вистачає доглядальниць. Я не доглядальниця, я хірург.

Знову почувся крик, посилюючись, ніби поранений, намагаючись знепритомніти, всіляко викликав біль — і нараз замовк. Але Мануель не наважився підійти.

Чому він відчував, що поранений судомно стискає руки простирадло? Він почув нові звуки, спочатку ледь уловимі, аж Мануель розгубився, потім виразніші: поцілунки. Що таке слова перед понівеченим тілом? Тепер, коли юнак примусив свій біль замовкнути, мати робила те, що тільки й могла: цілувала його.

Мануель виразно чув звуки поцілунків, дедалі квапливіші, немов жінка, відчуваючи, що біль причаївся й міг будь-якої миті знову повернутись до її сина, хотіла зупинити його своєю ніжністю. Рука схопила кисейну завіску й судомно

стиснула її. Мануель відчув цей біль, що повис у порожнечі, неначе він уп'явся в його руку. Рука пораненого розціпилась, і знову почулися крики.

— А... Як давно? — запитав Мануель.

— Від позавчора.

Нарешті Мануель подивився на доглядальницю: низенька, ще зовсім молода. Вона була без хустки, волосся в неї було чорне й лискуче.

Вона замулялася.

— Ми також... — нарешті озвалась доглядальниця. — До криків поранених звикаєш, але от крики рідних нестерпні: якщо їх не вивести з палати, то нема сили оперувати.

— Барка й далі там? — спитав Мануель, коли зойки затихли. Здавалося, вони назавжди полонили палату.

— Ні, поряд.

Мануель полегшено зітхнув; він відчував великий жаль до чужих страждань, але не вмів його висловити, тому страшенно мучився.

Палата, де лежав Барка, була суміжна з тією, звідки він вийшов, і з акваріумом. Мануель відчинив двері й якусь мить незрушно постояв на місці, ніби зачинити ці двері за собою означало опустити віко труни над пораненим. Він залишив їх прочиненими.

Барка сидів на ліжку. Ні, йому нічого не треба було. Він мав помаранчі, ілюстровані часописи. Мав з ким дружити. Прикро тільки, що йому не хотіли впорснути морфію. Якщо вони побоюються, що він стане морфіністом, — це в його віці! — то хай дадуть йому спокій. А що йому до ступні причепили ваптаж, а сама нога була перебита в двох місцях, то він не міг спати. Коли б йому дали чогось, щоб він заснув, то все було б гаразд.

— Ти міг би спати, коли б...

Мануель натякав на зойки пораненого, що, приглушені, долинали з прочинених дверей.

— Тільки б не в тій палаті. Цього не можу пояснити. Якщо в іншій — я зможу. Не слід би тихих хворих класти разом. Зачини двері: в цій палаті ніхто не кричить...

— Ким він був? — спитав Мануель, ніби розмова про пораненого знову прочиняла щойно зачинені двері.

— Механіком. Спочатку в народному ополченні, а потім у авіації. Бомбардиром.

— Чому він пішов з нами?

— А де, на твою думку, бути механікові? У фашистів?

— Він міг би піде не бути.

— Ну, таке скажеш...

Барка підвів брови, закинув голову: біль знову дав про се-

бе знати. Він поклав голову на подушку, і на його старому обличчі знову з'явився вираз непогамовного болю, — запалі очі, риси обличчя, ладні будь-якої миті змінитися, — вираз обличчя дитини, водночас безпорадний і суворий. Мануселеві запам'яталися очі Барки ще з Сьєрри. Цьому обличчю з пересічними рисами, шкіра якого була темніша, ніж волосся й сиві вусики, темніша, ніж світлі очі, виразності надавали тільки повіки — важкі й товсті, де таївся прикрий, але непокірний досвід; дрібні зморшки, численні, як тріщини на порцеляні, пом'якшували його погляд, перетворюючи суворість на селянське лукавство. Коли Барка заплющував очі, здавалося, що він усміхається.

— Як там, у бронепоезді?

— Ніби непогано, — сказав Мануель. — Але достоту не знаю; я тепер не там. Мене призначили командиром роти П'ятого полку.

— Ти задоволений?

— Багато чому доводиться вчитись...

Хоч двері й були зачинені, вони знову почули крики.

— Сердешний хлопець, він був з нами тому, що був з нами...

— А ти, Барка?

— Для цього стільки причин...

Він скривився, спробував посунутись і обернувся до Мануеля, ніби чекаючи, що той скаже.

— Ніщо тебе не примушувало, — повів далі Мануель.

— Але ж я був у профспілці!

— Еге ж. Одначе не активістом, тобі не загрожувала безпосередня небезпека.

— А як ти гадаєш, друже, філоксера тобі сподобалася б?

Колись Барка був винарем у Каталонії, як його батько й дід. Власники виноградників скористалися з філоксери й відібрали в нього, як і в інших, плоди п'ятдесятирічної праці.

— Але ж ти був усамітнився, міг спокійно жити...

Барка розумів з топу Мануеля, що той хоче не стільки сперечатися, скільки зрозуміти.

— Ти хочеш сказати: чому я не залишився нейтральним?

— Так.

На обличчі Барки промайнула усмішка, на яку біль накладал дивний відбиток мудрості.

— Є люди, ніколи не здатні бути нейтральними. Де й коли я був нейтральним?

У прямокутнику відчинених дверей акваріума один за одним проходили на милицях поранені.

— У всякому разі, це заштаня не дуже присмне, але воно серйозне. Доводиться вибирати: жити при мерзеному фашизмі чи загинути в боротьбі проти нього.— Барка заплющив очі.— У мене дуже болить пога... І все ж таки я...

Не біль, а кваліть зупинила його рух.

— І все ж таки, хоч би там що, я знову пішов би. Авжеж.

До них уже вкотре долинали крики пораненого. А цей знову пішов би? Саме про це думав Барка.

— Ти зовсім не заскочив мене знепацька: коли там, під соснами, я вирішив, що, либонь, мені кінець, я почав розмірковувати. Як і всі. Може, не так, як ти, але я думав. Навчитися того, чого я не знаю, я часом можу, коли наберусь терпіння. Але збагнути, що я собою являю... Ти мене розумієш?

— Звісно.

— Це тому, що ти розумний. Одне слово, я не хочу, щоб мене зневажали. Вислухай мене уважно, друже.

Він не підвищував голосу, він лише говорив повільніше й таким тоном, наче розмовляв, сидючи за столом з піднесеним вказівним пальцем.

— У цьому вся суть. Решта дрібниці. Що ж до грошей, то ти маши рацію, я, мабуть, якимось звів би кінці з кінцями й при фашистах. Але вони хочуть, щоб я їх поважав, а я не бажаю їх поважати, бо їх нема за що поважати. Я ладен поважати, але не їх. Я ладен поважати пана Гарсія, він учений. Але не їх.

Барка був одним з найкращих іспанських етнологів. Він жив улітку в Сан-Рафаелі, і Мануель устиг помітити, як його любили робітники цієї частини Сьєрри.

— І потім ось ще що. Я розповім тобі про один випадок. Може, ти поглузуєш з мене, а може, й ні. Коли я був ще селянином, ще не переселився до Перпіньяна, до нас приїхав маркіз. Він розмовляв із своїми. Говорив про нас. І ось що він сказав, я повторюю тобі слово в слово: «Бачите, які ці люди! Вони віддають перевагу людству перед сім'єю». І як зневажливо! Сперечатися з ним тоді я ще не зміг би. Але я замислився. І зрозумів: коли ми щось робимо для людства, це й для нашої сім'ї. Це одне й те саме. А вони, вони вибирають. Розумієш? Вони вибирають.— Він помовчав хвилику.— Пан Гарсія провідав мене. Ми давно знайомі. Цей завжди всім цікавився. Тепер він у військовій розвідці, він хоче знати, що діється в селах. Але він мене питає: рівність? Послухай, Мануелю, я хочу тобі щось сказати, чого ви не знаєте, ви обидва, бо ви надто... надто... вам у житті надто

птастило, скажімо так. Така людина, як Гарсія, не дуже знає, що таке зневага. І ось що я тобі скажу: зворотне зневазі, як він це називає, не рівність. Усе ж таки не такий безглуздий напис на меріях у французів, бо зворотне зневазі — братерство.

Повз відчинені двері палати проходили поранені, далеко відставаючи туго забинтовані руки на черезплічнику, наче скрипалі, що наготувалися грати. Ці мали найстрашніший вигляд: рука в гіпсі, відставлена від тіла, викликає враження руху, і всі ці примарні скрипалі, несучи перед собою округлені й непорушні руки, йшли, мов статуї, які хтось підштовхує ззаду, в тиші акваріума, де чути було лише приглушене дзиччання мух.

Розділ другий

4 серпня

У задушливій спеці, серед загального збудження стартували шість сучасних літаків. Колона марокканців, що наступала в Естрамадурі, йшла від Меріди на Медельїн. То була могутня моторизована колона, мабуть, найкраща ударна частина фашистів. Щойно зі штабу телефонували Маньєну й Сембрано: колоною командує сам Франко.

Народне ополчення Естрамадури без командпрів, без зброї намагалося чинити опір. З Медельїна на бії проти ручних кулеметів марокканської піхоти йшли із своїми мисливськими рушницями лимар і шинкар, господар заїзду, наймити й кілька тисяч найзнедоленіших у Іспанії.

Три «дугласи» й три бомбардувальники з кулеметами зразка 1913 року займали половину ширини аеродрому. Жодного винищувача: всі були на Сьєррі. Сембрано, його друг Вальядо, пілоти іспанських повітряних ліній, Маньєн, Сибірський, Даррас, Карлич, Гарде, Хайме, Скалі, новачки — дядько Дюгей з механіками біля ангарів, такса Раплаті — вся авіація була в ділі.

Хайме наспівував фламенко.

Вишикувавшись трьома трикутниками, літаки полетіли на південний захід.

У літаках було прохолодно, але над самісінькою землею стояла спека, тремтлива, наче повітря над коминами. Подекуди в хлібах видніли крисаті брилі селян. Від гір Толедо до гір Естрамадури, по цей бік війни, дрімала в пополудневому сві земля кольору жнив, сповнепа мпру від обрію до обрію. В куряві, здійнятій до пекучого сонця, бруствери й пагорби здавалися пласкими силуетами; за ними — Бадахос, взята восьмого серпня фашистами Меріда, Медельїн і ще

невидимі сміховищі цятки на неосяжній рівнині, що лащить спскою.

Дедалі частіше з'являлися скелі. Зрештою перед очима льотчиків постав суворий, як його кам'янистий ґрунт,— дахи, біля яких ані деревця, стара посіріла на сонці черепиця,— берберійський кістяк на африканській землі: Бадахос, його Алькасар, його безлюдні арени. Пілоти дивилися на карти, бомбардири — в приціли, кулеметники — на вертушки, що крутилися перед кабіною. Під ними пропливало старовинне, обгризене іспанське місто, а в ньому — жінки в чорному, що визирали з вікон, відра з темно-зеленими олівами й ганусом, фортеціано, на якому діти грали одним пальцем, і худючі коти, що прислухалися до звуків, які губилися в спеці... І така посуха, що, здавалося, черепиця й каміння, будинки й вулиці від першої бомби розсиплються на друзки з гуркотом кісток і щебеню. Над площею Карлич і Хайме помахали носовичками. Іспанські бомбардири скидали нашіїні хустини, розфарбовані в кольори республіки.

Потім перед очима пілотів та бомбардирів постало взяте фашистами місто: вони бачили руїни античного театру Мериди; місто, схоже на Бадахос, на всю Естрамадуру. Відтак Медельїн.

По якій дорозі йшла колона? Дороги, необрамлені деревами, були жовті під сонцем, трохи світліші за землю, і порожні, скільки око сягало.

Ескадрилья пролетіла над квадратною площею та будинками, що її оточували, — Медельїн — і взяла курс на ворожі лінії і на сонце. Надвечірнє сонце засліплювало очі; насилу вдавалося розгледіти розпечену стрічку дороги. Два «дугласи», що летіли за літаком Сембрано, зменшили швидкість і витяглися в одну лінію: з'явилася ворожа колона.

Даррас, що тільки-но передав команду першому пілотові, до половини висунувшись з кабіни, здавалося, не міг відірвати очей від ворога. В світову війну він вистежував лише одну німецьку бригаду, тепер же він підстерігав те, проти чого боровся стільки років і в мерії, і в робітничих організаціях, які створювалися наполегливо й терпеливо, розвалювалися, знову створювалися, — проти фашизму. В Італії, Китаї, Німеччині... Тут, у Іспанії, де тільки-но почала здійснюватися надія всього життя Дарраса, знову підвів голову фашизм — майже під його літаком; і тепер він бачив тільки літаки своїх, які змінювали напрям.

Щоб зайняти місце в бойовій лінії, літак, де він перебував (літак Маньєна — перший з інтернаціональної ескадрильї), завернув. Перед ними на цілому кілометрі дороги через рівні проміжки видніли червоні цятки. Літак летів ви-

соко; сонце знову засліпило очі, і Даррас уже не бачив нічого, крім білої дороги.

Потім дорога звернула вбік, сонце лишилося збоку, і червоні цятки з'явилися знову. Надто маленькі для автомобілів і з надто механічним рухом для людей. А дорога ворушилась.

Раптом Даррас зрозумів. І, ніби думка зняла з очей полуду, він розрізнув обриси цяток, що рухалися: вкриті пожовклим від пороху брезентом ваговози. Червоними цятками були пофарбовані суриком незамаасковані капоти ваговозів.

Дороги, що розбігалися промінням від трьох міст, наче сліди велетенських пташиних лап, стелилися у мовчазній тиші полів аж за обрій; і серед непорушних доріг ось ця мерехтіла. Фашизм для Дарраса був цією мерехтливою дорогою.

Обабіч дороги впали бомби. Десятикілограмові бомби: над полями здіймалося високе вузьке полум'я вибуху й дим. Фашистська колона анітрохи не пришвидшила ходи, але дорога ще дужче замерехтіла.

Ваговози й літаки йшли одні одним назустріч. Засліплений сонцем, Даррас не бачив, як падали бомби, не бачив, як вони вибухали — тепер одна за одною — й далі на полях. Його перев'язана нога знову занила. Він знав, що в одного з «дугласів» не було бомбоскидача і бомби кидали через розширену дірку ватерклозета. Нараз частина дороги застигла на місці: колона зупинилася. Одна бомба влучила у ваговоз, який тепер лежав уперек дороги, але Даррас цього не бачив.

Ніби черв'яка розрізали на частини, голова колони рухалася в бік Медельїна; бомби й далі падали. Літак Дарраса летів тепер над цією головою.

Другий пілот не бачив, що відбувалося під ним.

Бомбардир третього літака інтернаціональної ескадрильї Скалі дивився на бомби, що падали ближче й ближче до дороги. Добре вишколений у італійській армії, де він до еміграції щороку проходив військовий збір як льотчик запасу, Скалі вже встиг відзначитися в трьох польотах, що їх він здійснив на Сьєрру. Тепер Скалі сидів у літаку, пілотованому Сибірським, що якихось п'ятнадцять секунд пролітав над дорогою, і бачив, як вибухи наближалися до ваговозів. Але вже було пізно цілитися в голову колони. Решта ваговозів намагалися обійти праворуч і ліворуч ваговоз, який лежав уперек дороги (безперечно, розбитий). З літака Скалі здавалося, ніби ваговози приклеїлися до дороги, наче мухи до липучки; він ніби чекав, що вони злетять або завернуть на

поле, але дорогу, мабуть, обрамлювали пасини. Колона, яку тепер Скалі бачив виразно, силкувалася поділитися на два рукави, немов річка, яку розтинає стрімчак, і обійти перекинутій ваговоз з обох боків. Скалі ясно бачив білі цятки тюрбанів марокканців; він згадав мисливські рушніці сердешних бідарів з Медельїна й одразу ж відчинив обидва відсіки з легкими бомбами, коли скопище ваговозів опинилося під прицілом. Потім він схилився над отвором і чекав падіння своїх бомб: дев'ять відрахованих долею секунд між ним і цими людьми.

Дві, три... Не видно, що відбувається ззаду. Він зазирнув у отвір для кулемета: на землі кілька чоловік бігли з піднятими руками — цілком імовірно, вони збігали з пасипу. П'ять, шість... Zenітні кулемети відкрили вогонь по літаках. Сім, вісім — як усе забігало вниз! — дев'ять: під оглушливий вибух двадцяти червоних цыток, що спалахнули водночас, усе зупинилося. А літак летів собі далі, ніби це зовсім його не обходило.

Літаки кружляли, знову підлітаючи до дороги. Коли вибухали бомби Скалі, літак Маньєна повертався, і Даррас у диму, який розсіювався, виразно бачив, що чимало ваговозів лежали перекинуті догори колесами. За винятком червоних спалахів бомб, смерть, здавалося, не причетна була до цього видовиська: він бачив тільки, як дорогою біжать плями кольору хакі під білими цятками тюрбанів, наче сполшені мурашки, які квапливо несуть до сховків свої яйця.

Найкраще все бачив Сембрано: перший з «дугласів» летів позад останнього літака інтернаціональної ескадрильї, замикаючи коло. Він знав куди більше, ніж Скалі, про битву народного ополчення в Естрамадурі; воно нічого не могло вдіяти, йому могла допомогти тільки авіація. Він знову летів над дорогою, щоб бомбардири, в яких залишився запас легких бомб, могли розбити ще кілька ваговозів. Моторизовані війська були головною силою фашистів. Але треба було до появи ворожої авіації наздогнати голову колоні, яка рухалася до Медельїна.

На полях підстрибнули й перекинулися ще кілька ваговозів. Тільки-но їх скидало з дороги, за ними витягувались довгі тіні, тож їх видно було тільки тоді, коли вони лежали розбиті, наче рибини, які спливають на поверхню води, коли їх оглушить динамітом.

Пілоти мали вдосталь часу, щоб точно визначити свої позиції над дорогою. Тіні потрощених ваговозів тяглися і спереду і ззаду колоні, скидаючись на бар'єри.

«Доведеться Франко добряче попотіти, перш ніж він дасть собі з цим раду», — подумав Сембрано, відкопчивши нижню губу, і взяв курс на Медельїн.

Залишившись у дупі паціфістом, він бомбардував влучніше, ніж будь-хто з іспанських пілотів; тільки для того щоб заспокоїти своє сумління, він спускався дуже низько, коли бомбардував сам: небезпека, якій він піддавав себе і якої шукав, розв'язувала його етичну проблему. Він від природи був відважний, як Марчеліно, як багато сором'язливих людей. Якщо ваговози вже в місті, думав він, їх слід буде розгромити, а якщо вони ще не доїхали до міста, то для порятунку ополченців їх теж треба буде розгромити. Він летів до Медельїна зі швидкістю двісті вісімдесят кілометрів на годину.

Ваговози, що утворили голову колони, тепер стояли на площі в затінку. Вони не наважувалися розбрестись — містечко належало республіканцям. Сембрано спустився якомога нижче, а слідом за ним — і решта п'ять літаків.

Сонце вже стояло низько, відкидаючи на вулиці містечка густі тіні. Але з висоти трьохсот метрів можна було розглядати кольори будинків — сомон, світло-голубий, фісташковий — і обриси ваговозів; деякі з них сховалися на вулицях, що прилягали до площі.

Один «дуглас» летів назустріч Сембрано замість того, щоб летіти слідом за ним. Мабуть, пілот вибився зі строю.

Літаки зайшли на перше коло, захоплюючи площу Медельїна. Сембрано згадав, як він уперше бомбардував разом з Варгасом, тепер начальником штабу, і як робітники Пеньяррої, оточеної фашистами, подаючи сигнали республіканським льотчикам, вивісили у вікнах і розстелили на подвір'ях свої занавіски, коци, свою найкращу тканину.

Скинуті бомби блимнули на сонці й зникли, помчавши самостійно, паче торпеди. З диму, що затягнув площу, вирвалися з оглушливим гуркотом густі руді язички полум'я. В найвищому полум'ї в клубах коричневого диму вигулькнув білий димок; у повітря злетів і впав у різнобарвну хмарку крихітний чорний силует ваговоза. Сембрано, вичікуючи, поки розсіється дим, зиркнув уперед і знову побачив «дугласа», який вибився зі строю, та ще два інших літаки. У їхній ескадрильї було тільки три «дугласи», разом з його: отже, не могло бути поперед нього їх аж три.

Він наказав сигналами вишикуватися в бойовий порядок.

Стурбований тим, що коїлося на землі, він уперше подивився на зустрічні літаки: це були не «дугласи», а «юнкери».

Саме цісі миті Скалі вважав авіацію мерзенною зброєю. Відтоді, коли він побачив, як утікали марокканці, йому хотілося повернутися на аеродром. Проте він, наче кіт, вичікував, коли під прицілом з'явиться площа (в нього залишилися дві п'ятдесятикілограмові бомби). Байдужий до зенітних кулеметів, він почував себе водночас і суддею, і вбивцею, до того ж бути вбивцею здавалось йому не так огидно, як суддею. Шість «юнкерсів», три попереду (ті, що їх бачив Сембрано) і три трохи пізше, вивели його із задуми.

«Дугласи» намагалися уникнути сутички: зі своїм жалюгідним кулеметом біля пілота вони аж ніяк не могли вступити в бій з німецькими літаками, озброєними трьома кулеметами найновішого зразка. Сембрано завжди вважав швидкість найкращим засобом захисту бомбардувальників. І справді, всі три «дугласи», наддавши газу, полетіли по кривій, а тим часом три бомбардувальники інтернаціональної дивізії атакували трьох нижніх «юнкерсів». Три проти шести; на щастя, проти шести без винищувачів. Завдання було виконано; тепер слід було, не встряючи в бій, летіти геть. А Маньєн вирішив атакувати знизу «юнкерси», що летіли під ним, вважаючи, що їх виразно буде видно на сплявці неба, а його літаки будуть майже непомітні на тлі полів. Решта три «юнкерси», може, не встигнуть вишикуватися для бою. Він теж набрав найбільшу швидкість.

Нижні літаки наближались, задрасні, наче підводні човни, їхні бойові башти висіли, мов маятники, між обтічниками шасі. Один з них ще завертав, і льотчики інтернаціональної ескадрильї виразно бачили його антену й над кабіною профіль заднього кулеметника. Гарде вичікував у своїй передній бойовій башті з рушницею за плечима, схожою на дитячу іграшку. Він сидів так далеко від товаришів, що ті його не чули, тож він показував на «юнкерси» пальцем і махав лівою рукою. Маньєн ще стояв поряд з Даррасом і бачив, як вони збільшувались і збільшувались, мовби розбухаючи.

Весь екіпаж раптом відчув, що одного «юнкерса» можна збити.

Гарде повернув свою башту; кулі градом посипалися з кулемета на кабіну одного з «юнкерсів», і літаки, зустрівшись, розминулись. У бомбардувальника інтернаціональної ескадрильї влучило дуже мало куль — тільки з баштових кулеметів ворога. «Юнкерси» опинились позаду, один з них знижувався, але все ж таки не падав. Хоч відстань між ними дедалі збільшувалася, раптом кабіну літака Маньєна прошило з десяток куль. Відстань іще зростає; під вогнем задніх куле-

метів інтернаціональної ескадрильї п'ять «юнкерсів» летіли в бік своїх позицій, а шостий насилу тримався над полем.

Тільки-но вони повернулися, Маньєн віддав по телефону рапорт і наказав покликати Гарде.

— Він у «юнкерсі», який приземлився тут, вважаючи, що Мадрид уже взяли фашисти, — сказав Камуччіні.

— Тим більше.

На подив Маньєна, на нього чекав агент Управління громадської безпеки.

— Товаришу Маньєн, — мовив той, спершу понишпоривши очима по всіх кутках побіленої канцелярії, — начальник управління доручив мені повідомити вас, що серед валих добровольців троє німців...

Він вийняв з кишені папір.

— Кре... фельд, Вурц і Шрай... нер, еге ж, Шрайнер — гітлерівські шпигуни.

Помилка, хотів був відповісти Маньєн; але він подумав, що в таких випадках завжди люди ладні вважати, ніби сталася помилка. Карлич уже попереджував його, що Крефельд постійно фотографує різні об'єкти (та чи стане шпигун робити це так відкрито?); до того ж якось Маньєн дуже здивувався, почувши з уст Крефельда ім'я одного чиновника французької контррозвідки.

— Гаразд, Крефельд... Можливо. Зрештою, це ваша справа. Але щодо Шрайнера, то ви мене дуже дивуєте... Вурц і Шрайнер — комуністи, і, наскільки мені відомо, вже давно. За них відповідає їхня партія...

— Партії, як і люди, товаришу Маньєн, вірять своїм членам на слово, а ми покладаємося на розвідувальні дані.

— Чого хоче начальник Управління?

— Щоб ці троє не мали доступу на аеродром.

— А далі?

— Далі він бере відповідальність на себе.

Маньєн замислився, — посмикуючи вуса.

— Зі Шрайнером — це жахливо. І... одне слово, я вважаю, що він не винен! Чи не можна провести додаткове розслідування?

— О, звісно, ми не будемо квапитися... Начальник вам зателефонує, але тільки для того, щоб підтвердити мої повноваження.

Зайшов Гарде — свою рюмницю він залишив у цейхгаузі — з настобурченим жорстким чубом і веселими очима. Агент управління вийшов.

Настобурченим волоссям і пласкими вилицями Гарде

пагадував іграшкову кішку; але коли він усміхався, дрібні, рідкі зуби надавали його трикутному обличчю виразу невичерпної енергії.

— Що ти робив у «юнкерсі»? Вирішив посидіти на місці кулеметника?

— Я ж бо людина донитлива. Я подумав, що чогось не розумію. Та мені вдалося все збагнути. Тепер, після того як вони в нас стріляли, я не сумніваюсь: літак спереду майже сліпий. Ось чому під час першого обстрілу вони в нас не влучили, а влучили лише потім, коли ми були в них позаду.

— Я теж такої думки.

Маньєн вивчав «юнкерс» за технічними журналами: третій мотор міститься там, де на двомоторних важких літаках стоїть передня башта, і він сумнівався, що можна було б захищати передню частину літака кулеметом, який стріляє між коліс, і заднім кулеметом. Ось чому Маньєн зважився піти один проти двох.

— Скажіть, ви думаєте, вони дали повний газ, коли нас переслідували.

— Певен цього.

— Тоді невже ці фріци глузують з нас цілих два роки? Адже швидкість їхніх літаків на тридцять кілометрів нижча, ніж у наших старих тарадайок. Оце така вона, хвалена авіація Герінга? Але ось що: їхні кулемети не зрівняти з нашими, іспанськими. Жоден з них ні разу не дав осічки. Я прислухався. Якщо тільки росіяни або наші поганці земляки замінять нам кулемети, то...

Маньєн, заклопотаний, пішов до штабу. Але спершу він хотів навідатись до шпиталю.

Бомбардир, бретонець, сперечався зі своїм сусідою, іспанським анархістом; його ліжко завалене номерами «Юманіте» й книжками Куртеліна; Гаус лежав у окремій палаті на поверх вище, що не віщувало нічого доброго.

Маньєн відчинив двері; англієць підніс кулак, усміхаючись, але очі його не всміхалися.

— Як ся маєш?

— Не знаю, ніхто тут не розуміє по-англійському.

«Кептен» відповідав не на запитання Маньєна, а на власну думку, що катувала його: він не знав, ампутують йому ногу чи ні.

Зовсім юний, зі світлими вусиками під гострим носом, він скидався на учня коледжу, що розлігся на ліжку. Яким цей піднятий кулак здавався випадковим, недоречним! І чи не ближче були до правди його чемно простягнуті на ковдрі руки, його обличчя, яке місіс Гаус уявляла собі в якомусь

котеджі, гадаючи, що воно спокійно спочиває на подушці? І була інша правда, про яку не здогадувалася місіс Гаус: обидві ноги, прошиті п'ятьма кулями, дбайливо накриті ковдрою. Цьому юнакові нема ще й двадцяти п'яти років, подумав Маньєн. Що сказати йому? Ідея — це надто мало проти ампутації обох ніг.

— Е... що ж... ага... — озвався Маньєн, посмикуючи вуса. — Я щось забув... Там, унизу, в мене є помаранчі...

Він вийшов. Каліцтво хвилювало його куди більше, ніж смерть; він не любив одурювати й не знав правди. Передусім Маньєн хотів її знати й побіг сходами вгору до головного лікаря.

— Ні, — сказав йому лікар, — англійському льотчикові пощастило: кістки в нього цілі. Питання про ампутацію не ставиться.

Маньєн побіг униз. Брязкіт ложечок, що заповнив сходи, відбивався у нього в серці.

— Кістки цілі, — сказав він, зайшовши. Маньєн забув про вигадані ним помаранчі.

Гаус знову привітав його піднятим кулаком; у шпиталі ніхто його не розумів, і він звик до цього жесту, єдиного способу виявляти почуття братерства.

— Питання... про ампутацію... не ставиться, — провадив Маньєн, насилу перекладаючи англійською мовою те, що йому сказав головний лікар по-іспанському.

Вагаючись між надією й страхом, що це може бути дружній обман, Гаус потупив очі і, оволодівши своїм диханням, запитав:

— Коли я зможу ходити?

— Я зараз спитаю у головного лікаря.

Лікар сприйме мене за йолопа; подумав Маньєн, знову підіймаючись білими приступками сходів.

— Даруйте мені, — сказав він лікареві, — цей хлопчина питає, коли він зможе ходити, мені не хотілося б одурювати його.

— Через два місяці.

Маньєн знову збіг по сходах. Тільки-но він промовив «два місяці», одразу ж відчув, як від ліжка зринула радість в'язня, якому повернули волю, — невидима, бо ніщо її не виражало: Гаус не міг заворушити ногами, його руки пероручно лежали на ковдрі, голова — на подушці; тільки пальці судомно стискалися й адаломе яблуко, надто помітне, піднімалось і опускалося. Ці рухи, викликані безмежною радістю, міг спричинити й страх.

У передмістях Мадріда було менше ополченців, що розмахували рушницями, менше автомобілів, менше на цих автомобілях написів. Біля Толедських воріт молодь вчилася ходити в ногу. Маньєн думав про Францію. До цієї війни «юнкери» складали основу німецької бомбардувальної авіації. Це були перероблені комерційні літаки, і Європа, що вірила в німецьку техніку, бачила в них військовий повітряний флот. Їхнє чудове озброєння не було ефективним; вони не могли переслідувати «дугласи» — комерційні американські літаки. Звісно, вони були набагато кращі за старі тарадайки, що їх зібрав Маньєн на всіх ринках Європи. Але вони не змогли б вистояти ні перед найновішими французькими літаками, ні перед радянською авіацією...

Розділ третій

Коли Маньєн прийшов до військового міністра, Гарсія читав донесення начальникові штабу Варгасу.

— Добридень, пане Маньєн.

Варгас підвівся, але залишився на краю канапи; його комбінезон, спущений через спеку до пояса, але не стягнутий з ніг (через лінь або щоб завжди бути наготові), наче шкурка кролика, не зідрана з лап, заважав йому ходити. Він знову сів, витягнувши довгі ноги в комбінезоні, на його вузькому кощавому обличчі, схожому на обличчя Дон-Кіхота без бороди, промайнула привітна усмішка. Варгас до путчу розробляв іспанські повітряні маршрути, і саме з ним Сембрано та Маньєн підірвали залізницю Севілья — Кордова. Він відрекомендував Гарсія Маньєнові й попросив принести вино і сигарети.

— Вітаю,— мовив Гарсія.— Ви отримали першу перемогу...

— Так? Що ж, тим краще. Я передам ваші вітання за адресою. Ланку очолював Сембрано.

Вони приязно дивилися один на одного. Маньєн уперше особисто зустрічався з начальником військової розвідки; що ж до Гарсія, то він багато чув про Маньєна.

Все в Гарсія дивувало Маньєна: і те, що цей іспанець огрядний, і що в нього обличчя великого англійського або нормандського поміщика, і його кирпатий ніс; і те, що цей інтелігент був такий благодушний та веселий, і його гострі вуха; і що цей етнолог, який довго жив у Перу та на Філіппінах, анітрохи не засмаг. До того ж він чомусь завжди уявляв собі Гарсія в пенсне.

— Невелика колоніальна експедиція,— знову озвався

Маньєн, — усього шість літаків... Ми підірвали кілька ваго-
возів на дорозі.

— Велику користь принесли бомби, що вибухнули не на
дорозі, а в Медельїні, — сказав Гарсія. — На площу впало
багато великих бомб. Зважте, марокканці вперше зазнали
серйозного бомбардування. Колона повернулася на вихідні
позиції. Це наша перша перемога... Та все ж таки Бадахос
узяли фашисти. Тепер армія Франко йде на з'єднання з
армією Мола.

Маньєн запитально подивився на нього.

Поведінка Гарсія дивувала його; він чекав від нього стри-
маності, а не цієї добродушної відвертості.

— Бадахос біля самого португальського кордону, — мовив
Гарсія.

— Шостого серпня, — сказав Варгас, — «Монтесармієнто»
вивантажив у Лісабоні чотирнадцять німецьких літаків і сто
п'ятдесят спеціалістів. Восьмого серпня вісімнадцять бом-
бардувальників вилетіли з Італії. Позавчора двадцять при-
летіли до Севільї.

— «Савойї»?

— Не знаю. І ще двадцять італійських літаків виле-
тіли.

— Крім отих вісімнадцяти?

— Еге ж. Через якихось два тижні проти нас воюватиме
сотня найновіших літаків.

Якщо «юнкерси» були погані, то «савойї» переважали за
своїми якостями всі літаки, які мала республіканська авіа-
ція.

Разом із запахом спаленого листя у відчпнене вікно ли-
нули звуки республіканського гімну, який передавали по
радіо.

— Я читаю далі, — мовив Гарсія, знову взявши в руки
донесення. — Це про Бадахос сьогоднішнього ранку, — сказав
він Маньєну.

«5-та година. Марокканці щойно взяли форт Сан-Крісто-
баль, уже майже зруйнований бомбами.

7-ма година. Ворожа артилерія, встановлена у форті
Сан-Крістобаль, безперестану обстрілює місто. Ополченці
тримаються. Обласна лікарня зруйнована повітряним бом-
бардуванням.

9-та година. Східне укріплення міста в руїнах. На півдні
горять казарми. В нас залишається тільки два кулемета.
Артилерія з форту Сан-Крістобаль не припиняє вогню. Опол-
ченці тримаються.

11-та година. Ворожі танки».

Він відклав аркуш паперу з видрукуваним на машинці текстом і взяв інший.

— Друге донесення коротке,— з прикрістю сказав Гарсія.

«12-та година. Танки біля собору. За ними йде піхота. Її відкинуто».

— Цікаво знати — чим. У Бадахосі було тільки чотири кулемети.

«16-та година. Ворог входить до міста.

16-та година 10 хвилин. Бої на вулицях».

— О четвертій годині? — спитав Маньєн.— Але даруйте, о п'ятій годині нам повідомили, що Бадахос наш.

— Інформацію щойно отримано.

Маньєн думав про те, як о п'ятій годині сонце заливало тихі бруковані вулиці цього міста. 1914 року він починав війну артилеристом, там він не дивувався, що нічого не знав про хід боїв, бо там він нічого не бачив. А це місто, де кров текла струмками, видалося йому спокійним і дружним... Він дивився на нього з надто великої висоти, наче сам господь. «Танки біля собору...» Собор, що відкинув велику тінь, вузьенькі вулиці, арени...

— О котрій годині закінчився бій?

— За годину до вашого прильоту,— відповів Варгас,— якщо не рахувати сутичок усередині будинків...

— Ось останнє донесення,— сказав Гарсія,— отримане приблизно о восьмій годині. Може, трохи раніше. Передано з наших позицій, якщо тільки вони існують...

«Заарештованих фашистів звільнено живими й здоровими. Ополченців і всіх підозрілих затримано й розстріляно. Розстріляно вже близько тисячі двохсот чоловік. Звинувачення: збройний опір. Двох бійців розстріляли в соборі, на східцях головного вітваря. Марокканці носять на грудях образки й розп'яття. Розстріл тривав усю другу половину дня. Він не припинився й тепер».

Маньєн згадав, як Карлич і Хайме махали носовичками над тими, кого розстрілювали.

Нічне життя Мадріда, республіканський гімн з усіх гучномовців, пісні, крики «salud», гучні й близькі або тихі й далекі, весь цей гамір сподівань і захоплення, яким жила ця ніч, знову заповнив тишу. Варгас похитав головою.

— Співати — це добре...— І понизив голос: — Війна буде довга... Народ сповнений оптимізму. Політичні керівники також. Майор Гарсія і я за своїм темпераментом теж...

Він заклопотано підвів брови. Коли Варгас зводив брови, обличчя його ставало простодушним і одразу ж молоділо;

і Маньєну спало на думку, що він ніколи не уявляв собі Дон-Кіхота молодим.

— Згадайте сьогоднішній день, пане Маньєн: своїми шістьма літаками — маленькою колоніальною експедицією, як ви кажете, — ви зупинили ворожу колону. А колона своїми кулеметами перестріляла ополченців і взяла Бадахос. Зважте, що бійці ополчення не були боягузи. Ця війна буде передусім війною техніки, а ми її ведемо, говорячи тільки про почуття.

— Але народ відстояв Сьєрру!

Гарсія уважно роздивлявся Маньєна; як і Варгас, він вважав, що це буде війна техніки, і не вірив, що керівники робітничих організацій стануть фахівцями тільки тому, що вони навідуються на місце боїв. Він передбачав, що доля народного фронту почасти буде в руках фахівців, і все в Маньєні цікавило його: сором'язливість, неуважливість, уміння старшого майстра (насправді він був інженер), погляд за круглими окулярами, що виражав енергію й витримку. Було в Маньєні — либонь, через вуса — щось від класичного червонодеревника з паризького передмістя Сент-Антуан; і водночас у тюлевих губах, що виказували його вік, у погляді, коли він скидав окуляри, в рухах, у посмішці проступало складне життя інтелігента. Маньєн був інженером однієї з головних повітряних ліній у Франції, і Гарсія, який не любив судити про людей з їхнього фаху, намагався розгледіти в Маньєні просто людину.

— Народ чудовий, пане Маньєн, чудовий! — сказав Варгас. — Але він безсилий.

— Я побував на Сьєррі, — мовив Гарсія, показуючи в бік Маньєна чубуком люльки. — Розберімо по порядку. Сьєрра захопила фашистів зненацька; позиції були винятково сприятливі для партизанських дій; народ здатний на дуже могутній і швидкий удар. Любий пане Маньєн, ми водночас надихасмося і керуємося двома-трьома досить упередженими ідеями. Передусім — французи. Народ — з великої літери — здійснив Французьку революцію. Чудово. Але з того, що сто списів можуть перемогти жалюгідні мушкети, ще не випливає, що сто мисливських рушниць можуть перемогти добрячий літак... Як з'явилися перші барикади? Народ, який не мав кавалерії, спорудив їх, щоб за допомогою їх захищатися від королівської кінноти. Нині Іспанія теж вкрита барикадами, але чи захистять вони іспанців від авіації Франко? Наш любий голова ради міністрів одразу ж після відставки вирушив з рушницею на Сьєрру... Може, ви, пане Маньєн, недостатньо знаєте Іспанію? Нашого єдиного справжнього авіа-

конструктора Хіля щойно вбили на фронті, куди він пішов рядовим піхотинцем.

— Даруйте, революція...

— Це не революція. Спитайте у Варгаса. Ми — народ, еге ж, але це не революція. Хоча ми тільки й говоримо про неї. Я називаю революцією наслідок повстання, керованого певними кадрами (політичними, технічними, якими хочете), згуртованими в боротьбі, здатними швидко посідати місця тих, кого вони скидають.

— І головне, пане Маньєн, — озвався Варгас, підтягуючи свої комбінезон, — ініціатива, як ви знаєте, йшла не від нас. Нам ще треба організувати наші кадри. У Франко зовсім нема кадрів, окрім військових, але з ним, як ви знаєте, дві країни. Ніколи ополченці не розіб'ють сучасної армії. Врангеля розбила Червона Армія, а не партизани...

Гарсія вимовив чітко, відбиваючи такт люлькою:

— Відпипі не буде соціальних змін, а тим більше революції без війни, і не буде війн без техніки. Ось так...

Варгас схвально похитав головою.

— Люди не йдуть на смерть заради техніки й дисципліни, — відказав Маньєн.

— За сьогоднішніх обставин мене куди менше цікавить, заради чого люди йдуть на смерть, ніж які в них можливості розгромити ворога. З іншого боку, запам'ятайте: коли я кажу «дисципліна», то аж ніяк не маю на увазі гамівну сорочку. Я маю на увазі сукупність засобів, які забезпечують найбільший результат колективові, що бореться. — Гарсія кохався у визначеннях. — Це та сама техніка. І не мені вам казати, що віддання честі мене мало цікавить.

— У тому, що ми зараз чуємо за вікном, є дещо позитивне. Ви незгірше за мене знаєте, що це не революція. Тож хай буде революція. Гадаю, ви не такі наївні, щоб сподіватися на допомогу демократичних країн.

— Ви надто категоричні, пане Маньєн, — відповів Варгас.

Гарсія спрямував у обох них свою люльку, наче дуло револьвера:

— На моїх очах демократичні держави втручаються в будь-що, тільки не в те, що треба. Єдина країна, яка рано чи пізно може нам допомогти, крім Мексики, це — Росія. І їй зробити це буде нелегко, бо вона надто далеко. Що ж до того, що відбувається за океаном, пане Маньєн, то це апокаліпсис братерства. Воно вас хвилює. Я це чудово розумію. Це одне з найзворушливіших явищ на світі, і його бачиш не так часто. Але його треба видозмінити під страхом смертної кари.

— Можливо... Але дозвольте: щодо мене особисто, то я не схвалюю, я не хочу схвалювати конфлікту між тим, що являє собою революційна дисципліна, і тими, хто ще не розуміє її необхідності. Мрія про повну свободу, про владу, гідну пошани, і так далі — все це в моїх очах належить до того, заради чого я тут. Я хочу для кожного такого життя, яке не визначається тим, чого він вимагає від інших. Ви розумієте, що я хочу сказати?

— Боюсь, що ви недосить добре знаєте становище. Ми маємо справу з двома державними переворотами, що сталися один за одним, любий пане Маньєн. Перший простий і очевидний, кастове пронунсьяменто¹, річ знайома. Бургос, Вальядолід, Памплона, вся Сьєрра. В перший день заколоту в руках фашистів були всі гарнізони Іспанії. Тепер у них залишилася тільки третина. Одне слово, пронунсьяменто придушено. Воно переможене апокаліпсисом. Але фашистські держави, не такі вже й дурні, передбачили поразку пронунсьяменто. І ось із цього часу починається проблема Півдня. Зрозумійте, це вже *щось нове*. Щоб краще зрозуміти, про що йдеться, слід наголосити на тому, що Муссоліні хоче мати в Іспанії уряд, який би слухався його. Для цього він і перетворив Марокко на базу агресії. Звідти виступає сучасна армія із сучасною зброєю. А що фашисти не можуть розраховувати на іспанських солдатів (у цьому вони пересвідчилися в Мадриді й Барселоні), то вони спираються на війська, хоч і нечисленні, але технічно добре озброєні: марокканців, Іноземний легіон тощо.

— В Марокко тільки дванадцятитисячна армія, — докинув Варгас.

— За сорок тисяч ручаюсь. Ніхто тут не звертав уваги на зв'язок високого духівництва ісламу з Муссоліні. Постривайте, Францію і Англію чекають сюрпризи. А якщо марокканців буде замало, любий друже, то вони пришлють італійців.

— А чого, на вашу думку, хоче Італія? — спитав Маньєн.

— Важко сказати. Очевидно, вона прагне контролю над Гібралтаром, тобто можливості машинально перетворити будь-яку англо-італійську війну на війну європейську, примусивши Англію вести цю війну силами одного зі своїх союзників. Під час відносного роззброєння Англії Муссоліні волів би зіткнутися з нею віч-на-віч, але переозброєння Англії докорірно змінює італійську політику. Однак усе це тільки здогади доморослих дипломатів. А ми стоїмо перед тим фактом, що армія Франко — моторизовані колонні, озброєні

¹ Військовий заколот (*исп.*).

ручними кулеметами підрозділи, італо-німецьке командування, італо-німецька авіація,— яка спирається на Португалію й отримує допомогу від двох фашистських країн, спробує штурмувати Мадрид. Щоб забезпечити собі спокій у тилу, вона вдасться до масового терору, як це вона вже зробила в Бадахосі. Що ми практично зможемо протиставити цій другій війні, яка *не має нічого спільного* з війною па Сьєррі — ось питання.

Гарсія підвівся з крісла, підійшов до Маньєн; його кінчасті вуха виразно вимальовувались у світлі настільної лампи.

— Для мене, пане Маньєн, питання стоїть дуже просто: *народний рух*, свідками якого ми є, або революція, або навіть повстання утримують перемогу тільки з допомогою методів, *протилежних* тим засобам боротьби, які цю перемогу здобули. А часом і почуттям. Подумайте про це й перевірте на власному досвіді. Адже я сумніваюсь, що ви створили свою ескадрилью на основі самого лише братерства. Апокаліпсис хоче всього, хоче негайно; завзяття домагається малого — повільно й з труднощами. Небезпека полягає в тому, що в кожній людині живе потяг до апокаліпсиса. Й у боротьбі цей потяг неминуче призводить до поразки, і з досить простої причини: за своєю природою апокаліпсис *не має майбутнього*. Навіть коли він запевняє, що воно в нього є.

Гарсія сховав люльку в кишеню й сумно сказав:

— Наше скромне призначення, пане Маньєн,— організувати апокаліпсис.

АПОКАЛІПСИС У ДІІ

I

Розділ перший

Гарсія підійшов до колишньої крамнички, де тепер розмістився один з командних пунктів Толедо; ніс і люлька впереджали його.

Праворуч від дверей висіла велика фотографія, вирізана з ілюстрованого журналу: заложники, що їх фашисти погнали до фортеці Алькасар; республіканські війська повинні вбезпечити їх, коли вони візьмуть тамтешні підземелля. «Жінка Х., дівчина Х., дитина Х.». Ніби бійці під час бою зможуть згадати їхні обличчя. Гарсія відчинив двері й зайшов. Після яскравого сонця, голих тулубів і мексиканських

сомбреро йому здалося, що в крамничці стояла непроглядна темрява.

— По нас стріляє батарея! — кричав хтось.

— Яка батарея, Негусе?

— Наша.

— Я сказав їм по телефону: у вас недоліоти! Офіцер відповів: «Мені набридло стріляти по своїх. Я змінив принцип».

— Це виклик найсвятішим принципам цивілізації, — озвався чийсь обурений голос з відчутним французьким акцентом.

— Ще один зрадник, — з прикрістю й утомою в голосі тихо мовив капітан, обличчя якого Гарсія почав розрізняти в мороку. Потім він звернувся до лейтенанта: — Візьміть двадцять чоловік, кулемет і вирушайте туди. — І нарешті до секретаря: — Повідомте про все полковника.

— До цього негідника з батареї, — сказав Негус, — я послав трьох товаришів, вони з ним порохуються.

— Я вже його змістив, і якби ФАІ знову не послала його туди...

Гарсія не розчув кінця фрази. Щоправда, тут стояв не такий великий шарварок, як надворі. Час від часу лунали вибухи, мовби відбиваючи такт «Польоту валькірій», що долинав з гучномовця на площі. Його очі призвичаїлись до темряви, і він розгледів капітана Ернандеса. Він скидався на іспанських королів із знаменитих портретів, що всі нагадують Карла V у юності; позолочені зірочки на його комбінезоні ледь блищали в п'ятні. Довкола нього на стіні поступово виступали з мороку рівні плями, що оточували його ореолом, як на деяких статуях іспанських святих: підопшви й колодки шевця. Вони залишились у крамничці. Поряд з капітаном стояв анархіст-барселонець Сільс.

Нарешті Ернандес помітив Гарсія з люлькою в кутику всміхнених губ.

— Майор Гарсія? Мені телефонували з військової розвідки.

Ернандес потиснув йому руку і повів його надвір.

— Що ви збираєтесь робити?

— Кілька годин іти з вами, якщо ви дозволите. Потім побачимо...

— Я вирушаю в Санта-Крус. Ми випробуємо динаміт на корпусах військового управління...

— Ходімо.

Негус, який ішов за ними, дивився на Гарсія із симпатією: нарешті посланець з Мадріда був із приємною пикою. З кумедними вухами, кремезний і не надто скидався на

буржуа. Гарсія ходив у шкiрянці. Поряд з Негусом, жваво жестикулюючи, ішов чоловік увесь із сухожиль, з кучерявим синим чубом, в альпаговому піджаку, в галіфе й чоботях — капітан Мерсері, якого Маньєн направив у військово-міністерство і якого залишили в розпорядженні військового командування Толедо.

— Товаришу Ернандес, — крикнув хтось із крамниці, — лейтенант Ларрета телефонує, що той офіцер з батареї втік.

— Хай він замінить його.

Ернандес з огидою стенив плечима й переступив через швацьку машинку, що лежала посеред вулиці. Всі пішли слідом за ним.

— Хто ж тут командує? — спитав Гарсія з ледь чутною іронією в голосі.

— А хто, на вашу думку, може тут командувати? Всі... І ніхто... Ви посміхаєтесь?

— Я завжди посміхаюсь, у мене такий тик. Хто віддає накази?

— Офіцери, божевільні, делегати політичних організацій — усіх одразу ж і не згадаєш...

Ернандес говорив без ворожості, але з понурою гримасою, яка згинала рівну рису його чорних вусів над ледь відкопченими губами.

— Які взаємини між кадровими офіцерами й політичними організаціями? — запитав Гарсія.

Ернандес подивився на нього, не промовивши жодного слова й навіть не кивнувши йому, ніби ніщо не могло передати, наскільки ці взаємини катастрофічні. В яскравому сонці проспівали півні.

— В чому причина цього? — спитав Гарсія. — Чи не в тому, що кожен нікчема вважає себе наділений владою? На початку революції кожному здається, що він має необмежену владу. Це по-перше. А по-друге, люди, які приходять до нас обговорювати технічні проблеми, зовсім не обізнані з ними. Цих ополченців легко розіб'ють дві тисячі солдатів, які добре знають свою справу. Одне слово, навіть *справжні* політичні керівники вірять у народ як у військову силу!

— Тільки не я. В усякому разі, не зараз.

На вулицях, поділених надвоє тінню, життя тривало; мисливські рушниці лежали серед куп помідорів. Радіо на площі перестало передавати «Політ валькірій»; пролунали звуки фламенко — гортанні, напружені, вони нагадували похоронну пісню й розпачливий крик погоничів. Здавалося, вони впинаються в місто й у його трупний сморід, як упинаються руки вбитих у землю.

— Передусім, пане майор, щоб стати соціалістом, або

комуністом, або членом однієї з наших ліберальних партій, потрібен якийсь мінімум гарантії, а до НРП вступають так легко, наче заходять до млина. Я вам не кажу нічого нового, але що вдієш, коли для нас це гірше за все інше. Щоразу, коли ми заарештуємо фалангіста, знаходимо в нього членську картку НРП. Звісно, є путящі анархісти, як, скажімо, товариш, що йде позад нас; але доти, поки в них діятиме принцип відчинених дверей, через ці двері входитимуть усі катастрофи. Ви щойно чули, як повів себе лейтенант з батареї.

— З яких причин пішли з нами ті кадрові офіцери, які зараз перебувають у наших лавах?

— Дехто з них вважає, що коли Франко не домігся одразу ж успіху, то його розіб'ють. А дехто пов'язаний з кимось із вищого офіцерства — ворогами Франко, Кейпо, Моли та інших; є серед них і такі, що не ворухнули й пальцем через нерішучість чи лінь, одне слово, були тут і тут залишилися... Відтоді, як до них почали прискіпуватися політичні комітети, вони жалкують, що не виїхали звідси...

Гарсія бачив на Сьєррі, як офіцери, що називали себе республіканцями, заохочували ополченців на щонайбезглуздіші вчинки, а коли ті йшли від них, плювалися; бачив також, як офіцери військового аеродрому зневажливо відсовувалися в їдальні, коли до неї заходили погано вдягнені чужоземні добровольці. Водночас були кадрові офіцери, які терпеливо виправляли помилки ополченців, навчали їх, організовували... Він знав і про долю одного республіканського офіцера, призначеного в тринадцятий уланський, один із заколотних полків Валенсії: він пішов перебирати командування до казарми заколотників, зайшов до неї, цілком усвідомлюючи, якому ризику він піддавався; двері зачинилися за ним, і в казармі пролунав залп.

— Жоден з ваших офіцерів не знаходить спільної мови з анархістами?

— Ну що ви, найгірші з них ще й як знаходять... Єдиному, кому анархісти чи, вірніше сказати, люди, які називають себе анархістами, ще якось коряться, — це французькому капітанові. Вони ставляться до нього не дуже серйозно, але люблять його.

Гарсія запитально підніс люльку.

— Цей офіцер дає мені вкрай безглузді поради з тактики, — мовив Ернандес, — але його практичні поради чудові...

До площі сходилися всі вулиці. Площа відділяла обложників від Алькасару; не маючи змоги перетяти її, Гарсія й Ернандес кружляли по вулиці Карла V, — Гарсія чітко від-

бивав кроки, Ернандес човгав ногами. В кінці кожної вулиці, загородженої матрацами, кожного провулка, закритого надто низькою барикадою з мішків, вони бачили ту саму площу. Люди стріляли лежачи, вони були погано розподілені і їх легко міг уразити кулеметний вогонь.

— Що ви думаєте про ці барикади? — спитав Гарсія, глинувши скоса на Ернандеса.

— Те саме, що й ви. Ось зараз ви побачите.

Ернандес підійшов до одного з ополченців, який, здавалося, командував барикадою: добродушна фізіономія кучера, вуса — та ще й які! — мексиканське сомбреро найвищого гатунку, татуювання. На лівій руці — прикріплений гумкою алюмінієвий череп.

— Треба підняти барикаду на півметра, розосередити бійців, поставити кількох стрільців у вікнах, ось так, трикутником.

— До... мен... ти... — пробурчав мексиканець під гуркіт досить близьких рушничних пострілів.

— Що?

— Документи, ну, твої папери!

— Капітан Ернандес, командувач сектору Сокодовер.

— Ага, ти не з НРП? Тоді яке тобі діло до моєї барикади?

Гарсія роздивлявся чудове сомбреро: довкола наголовка — вінок із штучних троянд; під ним — полотняна стрічка з чорним написом: «Терор Панчо Вілья».

— Що означають слова «Терор Панчо Вілья»?

— Само собою зрозуміло, — відрубав мексиканець.

— Звісно ж, — згодився Гарсія.

Ернандес мовчки глянув на нього. Вони полишили ополчення. Передача по радіо чудового фламенко скінчилася. На вулиці, перед молочарнею, вервечкою вишикувалися глечики, біля кожного з яких лежав клапоть картону з прізвиськом. Жінкам пабридало стояти в черзі, вони залишали глечики перед молочарнею, молочар наповнював їх, і потім жінки приходили по них, якщо тільки...

Стрільянина на мить припинилася. В тиші чути було тільки кроки ескорту. Гарсія почув: «Як писала мені пані Мерсері — дуже освічена жінка, товариші, — вони помиляються, коли гадають, що змиють пляму своєї поразки в Африці кров'ю робітників!» Потім з вулиці, яку захищали ополченці, долинув гуркіт дитячого самоката.

Стрільянина відновила. Вони вийшли на вулиці, захищені від пострілів з Алькасару й поділепі тінню навпіл. На затіненому боці, біля дверей будинків, розмовляли люди: хто стояв, спершпсь на рупниці, хто сидів. На розі одного

провулка вони побачили якогось чоловіка в м'якому капелюсі й у піджаку, незважаючи на спеку; він стріляв у Алькасар.

Провулок управся у високий мур однієї з прибудов Алькасару. В ньому не видно було ні бійниць, ні вікон, ні солдатів ворога. Під роєм мух чоловік розмірено, не кваплячись, випускав у мур кулю за кулею; коли обійма скінчилася, він уставив іншу. Почувши за собою кроки, обернувся. Він мав років сорок, обличчя в нього було серйозне.

— Я стріляю.

— В мур?

— Куди можу.

Він поважно подивився на Гарсія:

— Ваша дитина не там?

Гарсія мовчки зиркнув на нього.

— Тоді вам цього не зрозуміти.

Чоловік відвернувся й знову став стріляти по кам'яному муру.

Ернандес і Гарсія пішли далі.

— Чому ми не беремо Алькасар? — запитав Гарсія, легенько вдаривши люлькою в тильний бік лівої долоні.

— Як нам його брати? — Вони не зупинилися. — Ще ніхто ніколи не брав фортець, стріляючи у вікна... Є облога, але нема штурму... — Вони дивилися на башти. — Скажу вам, пане майор, одну дивну річ: Алькасар став грою. Ми вже не відчуваємо ворога. Його ми відчували на початку, а тепер уже ні... Отож якщо ми вживемо рішучих заходів, то почуватимемо себе вбивцями... Ви були на Сарагоському фронті?

— Ще ні, але я знаю Уеску.

— Коли летиш над Сарагосою, бачиш околиці, зорані бомбами. Стратегічні об'єкти, казарми й таке подібне бомбардуються в десять разів менше, ніж чисте поле. Це не похибки й не боягузство: легше викликати громадянську війну, ніж особисту ненависть. Що треба, те треба, зрозуміла річ, і мені не подобаються ці вирви довкола Сарагоси. Але ж я іспанець, і я розумію...

Бурхливі оплески, що вирвалися під яскраве сонце, зупинили капітана. Вони проходили повз злидений мюзикхол, обклеєний афішами. Ернандес знову втомлено низав плечима й трохи повільніше повів далі:

— Алькасар атакують не тільки толедські ополченці, але їх серед цих бійців чимало, і діти, яких фашисти замкнули там, — це діти толедських ополченців, отож самі розумієте...

— Скільки там заложників?

— Неможливо встановити. Всі спроби розслідування знають невдачі. Число їх досить велике, серед них багато

жінок і дітей; спочатку фашисти хапали всіх, хто потрапляв їм під руку. Нас стримують не стільки заложники, скільки легенда про них... Може, їх і не так уже багато, як ми боюємося...

— Нема змоги отримати точні цифри?

Так само, як і капітан, Гарсія бачив портрети жінок і дітей, виставлені в комендатурі (ці, безперечно, були заложниками), і фотографії порожніх дитячих кімнат з покинутими іграшками.

— Ми чотири рази намагалися...

Вони пройшли повз ескадрон кавалеристів-селян, що здійснював куряву, до будинку Сапта-Крус. Попереду були ворожі вікна військового управління, вгорі — Алькасар.

— Це тут ви збираєтеся випробувати динаміт?

— Еге ж.

Вони пройшли через безладдя спалених садів, прохолодних зал та сходів і зайшли до музею. Вікна були заставлені мішками з піском та уламками статуй. Ополченці стріляли, обливаючись потом, у гарячому повітрі їхні голі тулуби, поцятковані кружальцями світла, скидалися на плямисту шкуру пантери: ворожі кулі зовсім зрепетили верхню частину цегляної стіни. Позад Гарсія на витягнених руках якогось апостола висіли, наче білизна, кулеметні стрічки. Гарсія почепив свою шкірянку на виставлений уперед вказівний палець святого.

Мерсері вперше підійшов до нього.

— Пане майор, — сказав він, — оглянувши позицію, я хочу доповісти вам, що всі прекрасні статуї в надійному місці.

«Сподіватимемося», — подумав Гарсія, тримаючи апостола за руку.

Пройшовши коридорами, темними кімнатами, вони дістались на дах. По той бік осяяної сонцем черепиці палахкотіла Кастілія, покрита рудими квітами й полями аж до білого обрію. Гарсія, засліплений сонячним сяйвом, відчуваючи млість від нестерпної спеки, побачив кладовище і відчув себе ображеним, ніби перед цим камінням і дуже білими гробницями на вохристову тлі будь-яка битва була безглуздою. Кулі пролітали з м'яким осиним дзижчанням, інколи вони з різким звуком троцили черепицю. Ернандес ішов, зігнувшись, з револьвером у руці, за ним ступали Гарсія, Мерсері й бійці з динамітом; спина їм обпалювало сонце, животи — черепиця, що пашіла вогнем. За десять метрів від них стріляли фашисти. Один з бійців пожбурих пакет, що вибухнув на сусідньому даху; уламки черепиці долетіли до стіни, за якою стояли динамітники, Ернандес і Гарсія; над ними промчав похилий ланцюжок куль.

— Погана робота, — мовив Мерсері.

Десь заскрекотів кулемет. «Досить однієї гранати, щоб наш динаміт...» — подумав Гарсія. Мерсері випростувався, весь його бюст здійнявся над стіною. Фашисти бачили його до пояса й стріляли невперейми по цьому дивному бюсту в альпаговому піджаку, при червоному галстуку, з вагою у вухах, який, скидаючись на дискобола, жбурляв динаміт.

Увесь дах вибухнув із страхітливим гуркотом. Поки уламки черепиці, що злетіли вгору, падали вниз, зчинивши крик, Мерсері присів під стіною поряд з Ернандесом.

— Отак! — сказав він бійцям, які підкрадалися уздовж стіни з вибухівкою в руках.

Обличчя його було за двадцять сантиметрів від обличчя капітана.

— Як було на війні чотирнадцятого року? — запитав той.

— Жити... Не жити... Чекати... Щось робити... Боятися?..

Мерсері й справді відчув, що в цій нерухомості його почав поїмати страх. Він схопив револьвер, прицілився, висунивши голову з-за стіни, й стрельнув. Він знову діяв — страх розвіявся. Вибухнув третій заряд з динамітом.

Китичка на шапочці Ернандеса опинилася якраз невпроти шпарки в стіні, і струмінь повітря, наче щиглем, перекинув її на другий бік; шапочка впала. Ернандес був лисий, він надяг шапочку й знову помолодшав.

Кілька куль прошило стіну чи пролетіло крізь бійницю перед самісіньким носом у Гарсія; він нарешті загасив люльку й сховав її в кишеню. Передня частина будинку, де засіли фашисти, вибухнула, наче під нього підставили міну; кров бризнула з голови ополченця, який упав праворуч від Гарсія; його рука, що кинула динаміт, так і залишилась піднятою. В порожнечі, яку раніше затуляла потилиця бійця, що впав, удалині, перед кладовищем, на підйомі до Алькасару з'явився автомобіль; яскраво освітлений сонцем, він здавався непошкодженим: двоє людей непорушно сиділи спереду, троє — ззаду. Трохи нижче, метрів за десять, лежала жінка, поклавши кучеряву голову на праву руку й витягнувши ліву; здавалося, вона спить, але відчувалось, що під порожньою сукнею вона надто пласка, якою не буває жива істота, що вона притиснута до землі всім тягарем мертвого тіла; і тільки запах виказував цих примар під пекучим сонцем.

— Скажіть, у Мадридї є фахівці-підрильники? — спитав Ернандес.

— Ні.

Гарсія й далі бачив кладовище; вічність, якою віяло від кипарисів та каміпня, викликала в нього ніяковість, і він, дивлячись, як спекотний день об'єднує померлих і вбитих,

відчував невідчепний запах притхлого тіла, що пропикав, здавалося, до самісінького серця. Вибухнув останній заряд у залізнику фашистського будинку.

В музеї було так само жарко, й там теж не стихав гамір. Динамітники й ополченці з охорони музею привітали одні одних.

Гарсія зняв свою шкірянку з вказівного пальця апостола; підкладка за щось зачепилася — святий відмовлявся відлукати її. По сходах з льоху підіймалися голі до пояса бійці, несучи ризи, зеленкувате золото й рожевий шовк яких тьмяно мерехтіли; ополченець з татуюванням на руці й у шапочці шістнадцятого століття, збитій на потилицю, реєстрував їх.

— Який сенс у тому, що ми тільки-но проробили? — запитав Гарсія.

— Знищення цього будинку внеможливиює вилазки заколотників. От і все. Чого ж ви хочете? Це найменш безглуздо... А то й досі ми застосовували бомби із сірчаною кислотою та бензином, загорнуті у вату з поташем і цукром... Отож усе-таки...

— Юнкери ще намагаються робити вилазки?

Мерсері, що стояв поряд, підняв руки.

— Це найбільший в історії обман!

Гарсія запитально дивився на нього.

— До ваших послуг, пане майор, дозвольте рапортувати.

Але Ернандес поклав руку на плече Гарсія, і Мерсері з чиношанування відійшов. Ернандес подивився на Гарсія з тим самим відстороненим виглядом, як під час розмови між офіцерами й анархістськими організаціями, до того ж на його обличчі промайнув вираз подиву. Чути було літак.

— І ви! Військова розвідка!

Гарсія чекав, задерши носа й вибалушивши очі, паче величезна білка.

— Юнкери Алькасару вигадані для агітації; там нема й двадцяти юнкерів: коли почався заколот, усі курсанти військового училища були на канікулах. Алькасар захищає цивільна гвардія, якою командують офіцери військової школи, Москардо та інші...

Підбігло бійців з десять, серед них був і Негус.

— Вони з вогнеметом!

По коридорах і сходах Ернандес, Гарсія, Негус, Мерсері й бійці дісталися до високого склепистого підземелля, наповненого димом і гуркотом вибухів; перед ними відкрився широкий підземний коридор, де дим ставав червоним. Повз них пробігали ополченці з відрами, повними води. Звуки стріля-

нини насилу пробивалися сюди знадвору, а трупний запах тут змінився запахом бензину. В коридорі були фашисти.

Звідти бив струмінь з вогнемета, що фосфорився в темряві, поливав стелю, протилежну стіну й підлогу, повільно рухаючись, наче фашист, який тримав вогнемет, безперестану піднімав довгий стовп бензину. Обмежений дверною рамою, гнучкий вогнениий стовп не міг дотягтися ні до правої, ні до лівої стіни підземелля. Незважаючи на несамовитість, з якою бійці ополчення поливали водою стіну, й потріскування бензину, Ернандес відчував, що вони тільки чекають миті, коли фашисти з'являться в дверях, і з того, як дехто з бійців притискався до стіни, він зрозумів, що вони ладні відступити. Ця боротьба людей із стихією не мала нічого спільного з війною. Струмінь бензину наближався, бійці нестямно вихлюпували воду на стіни, під шипіння пари, болісний кашель людей, напівзадушених ядучим запахом, і грізне гуготіння вогнемета. Сніп тріскотливого бензину наближався крок за кроком, голубуваті судомні язики полум'я відкидали на стіни кетяги знавіснелих тіней, що без увагу стрибали,— шаленство примар, що витягувалися довкола, божевілля живих людей. І люди були менш реальні, ніж ці несамовиті тіні й задушливий туман, що перетворював усіх на силуети, ніж шалене шепотіння вогню й води, ніж слабкий сварливий стогін обпеченого.

— Я втратив зір! — скиглив він, лежачи на підлозі.— Я нічого не бачу. Винесіть мене звідси!

Ернандес і Мерсері тягли його за плечі, але він і далі кричав: «Винесіть мене звідси!»

Вогнемет наближався до дверей. Негус стояв біля одвірка, притиснувшись до стіни й тримаючи в правиці револьвер. Коли мідна частина вогнемета порівнялася з одвірком, він схопив його лівою рукою,— його чуб злетів голубим ореолом на тлі вогню,— й одразу ж випустив, залишивши на ньому шкіру пальців. Кулі сипалися з усіх боків. Фашист стрибнув убік, щоб навести струмінь вогню на Негуса. Негус стрельнував. Вогнемет упав, задзвенівши об плити й відкинувши тіні на стелі; фашист загойдався над полум'ям вогнемета; його обличчя, обличчя офіцера похилого віку, яскраво освітив: знизу фосфоричний струмінь бензину. Він поповз по землі, наче в сповільненій проекції кіно, й упав головою в струмінь полум'я, який закипів і відкинув її, немов копняком ноги. Негус повернув вогнемет: підземелля наповнила цілковита темрява, і освітився коридор, де клубочилися хмари, в яких метушилися тіні.

Серед криків і стрілянини бійці безладно кинулись до коридора, куди тепер був спрямований голубуватий струмінь

бензину. Та нараз усе згасло, крім однієї лампи та електричного ліхтаря.

— Вони перерізали бензопровід, побачивши, що вогнемет потрапив до наших рук,— почувся чийсь голос. І через мить той самий голос додав: — Я знаю, що кажу, я брандмейстер.

— Зупиніться! — крикнув Ернадес, уже також опинившись у коридорі.— В кінці барикада!

Негус повернувся. Бійці стали засвічувати газові ліхтарі.

— Не святі горщики ліплять,— сказав він Ернадесові.— Досить було однієї миті. Якби я вчасно не стрільнув, він устиг би спрямувати в мене струмінь вогню... Я дивився на нього. Дивна штука життя... Мабуть, важко спалити живцем людину, яка дивиться на вас.

У коридорі, що вів до виходу, було темно, лише в кінці тьмяно світився прямокутник дверей. Негус закурив сигарету, і всі, хто йшов слідом за ним, теж закурили — повернення до життя. Кожен на мить з'являвся в сяйві короткого спалаху сірника чи запальнички; потім знову всіх огортала пільма. Вони повертались до музейної зали Санта-Крус.

— Літак над хмарами! — кричали в залі.

— Очевидно,— повів далі Негус,— найважче не завагатися. Все вирішують секунди. Два дні тому один француз так само повернув струмінь вогнемета. Можливо, той самий... Не обпікшись, але й не вбивши того, хто тримав цей вогнемет. Француз сказав, що дуже важко спрямувати вогнемет у людину, яка на тебе дивиться. Він це знає. Нелегко зважитися... Еге ж, нелегко зважитися...

Розділ другий

Щодень хтось із офіцерів інтернаціональної ескадрильї ходив до штабу, а часом і до Управління громадської безпеки. Маньєн звичайно посилав Скалі; його культурність полегшувала взаємини зі штабом повітряних сил, що складалися переважно з офіцерів старої армії (Сембрано зі своїми пілотами утворювали особливу групу). Його сердечність і добродушність чоловіка, поки що тільки кремезного, але який на схилі віку розтовстіє, дуже полегшували спілкування з усіма, навіть з управлінням. Він здружився майже з усіма італійцями з ескадрильї, що обрали його своїм старостою, та й з більшістю інших. До того ж він чудово розмовляв по-іспанському.

Тепер його негайно викликали до управління.

Двері управління охоронялися кулеметами. В невеличкій ідальні (в цьому готелі, куди тільки-но переселився військо-

вий відділ управління, все залишалося неторканим) між двома конвоїрами шаленів приятель Леклерка — Серюзьє, як ніколи очманілий і розпатланий.

— Ох, Скалі! Це ти! Ну й ну!

Скалі чекав, коли той заспокоїться.

— Я думав, що мені каюк! Каюк, і годі!

А що Скалі супроводжував один із секретарів управління, то ополченці, які стерегли Серюзьє, відійшли трохи вбік, але той не наважився вважати себе вільним.

— Ох тут і шльондри, друже мій, ти цього й уявити собі не можеш!..

Навіть коли він сидів, його чорні очі П'єро, що оберталися на безбровому обличчі, надавали йому вигляду збожеволілого метелика в зачиненій кімнаті.

— Постривай,— мовив Скалі, піднявши вказівний палець.— Почни спочатку.

— Ну так ось: вона причепилась до мене на Гран-Віа. Я не знаю, що вона мені казала, але зміст її слів зводився до того, що вона знає всякі штучки й фокуси. Я їй кажу їй: «А ти вмєш кохатися по-італійському?» Вона відповідає: «Атож». Я йду до неї, але коли зібрався полізти на неї, вона забaglia проробити все те як звичайно. От маєш! «Ми ж домовилися по-італійському,— кажу я їй,— то хай буде по-італійському». Вона ж нічого не хоче розуміти. «Це шахрайство»,— кажу я їй. Починаю вдягатися, а вона комусь телефонує по-іспанському. Приходить ще одна хвойда, опасиста, але обидві вони не розуміють мене. Опасиста весь час показує на худеньку, яка теж була голісінька їй, слід сказати, непогана з себе, і ніби каже мені: ну, чого ж ти гаснеш? Одначе ж я знав, що та опиратиметься. Я намагаюсь пояснити опасистій, що річ не в цьому, але вона не вірить мені. Не думай, що я хотів тільки «по-італійському», зовсім ні. Та я не хочу, щоб з мене глумилися, ніколи в світі не допущу цього. Ти згоден зі мною чи ні?

— А чого ти тут опинився? Не заарештували тебе за розпусту?

— Розумієш, опасиста бачить, що я це здаюсь, бере й собі комусь телефонує. А я думаю: зараз прийде третя, ще грубезніша...

Тепер Серюзьє заспокоївся: Скалі сміявся. Справа оберталася добре. Коли Скалі всміхався, здавалось, він регоче, і сміх, звужуючи його очі, підкреслював мулатські риси його обличчя.

— І хто ж, гадася, прийшов? Шестеро хлопців з ФАІ зі своїми мушкетями! «Чого їм треба від мене?» — думаю. Починаю пояснювати: не я цього домагався, вона сама запро-

понувала. З одного боку, я знав, що вони проти розпусти, отже її проти моєї ципоньки, а з другого — вони цютливі, отож вони, ці вегетаріанці, мабуть, і проти «італійського способу». Якби ще знати іспанську мову, бо ж, сам знаєш, чоловіки в таких випадках розуміють один одного. А тут що більше я їм пояснюю, то вони дужче шаленіють. Один навіть схопився за револьвер. Я їх запевняю, що нічого не було по-італійському, дідько б вас узяв, а вони нічого не хочуть слухати. Тим часом обидві хвойди кричать: італьяно, італьяно! Тільки це й чути. Мені зрештою стало ніяково, без жартів. Тоді я вирішив показати цим хлопцям з ФАІ мій квиток льотчика ескадрильї, там усе написано по-іспанському. Отож вони й привели мене сюди. Я попросив зателефонувати на аеродром.

— У чому він звинувачується? — спитав по-іспанському Скалі в секретаря.

Той подивився в його карточку.

— Справа не така вже й серйозна. За заявою хвойд... Стривайте. Ось: організація шпигунства на користь Італії.

Через п'ять хвилин Серюзьє звільнили під загальний сміх.

— Є дещо серйозніше, — повів далі секретар. — Над нашою територією на південь від Толедо збито фашистський літак. Льотчики — італійці, один з них загинув, другого привели сюди. Військова розвідка просить, щоб ви подивилися папери.

Скалі, звіяковівши, перегорнув мізинцем листи, візитні картки, фотографії, квитанції, членські квитки, знайдені в гаманці, і карти, принесені з кабіни літака. Вперше між Скалі й італійцем-ворогом виникла подоба інтимності, але цей ворог загинув.

Один аркушик зацікавив його.

Він був довгий, наче складена авіаційна карта; мабуть, він був підклеєний до карти пілота. Очевидно, він правив за журнал для пілота. Дві колонки: «Від... до...» і дати. 16 липня (отже, ще до заколоту Франко): Спесія, потім Малілья; 18-те, 19-те, 20-те, відтак Севілья, Саламанка. На берегах назви об'єктів: бомбардування, спостереження, ескортування, охорона... Нарешті, вчорашній запис: «від Сеговії до...» Смерть не було занесено в графу.

Але внизу іншим пером кілька днів тому було написано великими літерами через обидві колонки: ТОЛЕДО й поставлена післязавтрашня дата. Отже, Толедо загрожував серйозний повітряний наліт.

У іншій кімнаті хтось кричав у телефон, і його голос долинав сюди:

— Я знаю слабкість наших частин, пане президент! Але я ні в якому разі, розумієте, ні в якому разі не візьму до штурмової гвардії людей без поруки якоїсь політичної організації!

— ...

— А коли нам доведеться виловлювати заколотників з ненадійною гвардією? Досить було фалангістів у казармі Ла-Монтанья. В управлінні їх не буде.

З перших слів Скалі впізнав роздратований голос начальника управління.

— Фашисти схопили в Карісі його маленьку дочку, — сказав один із секретарів.

Грюкнули двері, більше нічого не було чути. Потім відчинилися двері їдальні; повернувся секретар.

— У розвідці є й інші папери. Майор Гарсія каже, що це важливі документи. Що ж до цих паперів, то він просить вас розібрати їх, відокремити папери загиблого пілота від паперів спостерігача. Ви мені їх віддасте, і я одразу ж їх віднесу. Ви складете зведення для полковника Маньєна.

— Тут чимало друкованих документів і карт; невідомо, кому вони належать...

— Спостерігач тут, допитайте його.

— Як хочете, — відповів Скалі без особливого захоплення.

Почуття його до полоненого були так само суперечливі, як і ті, що їх він відчув, передивляючись документи. Та все ж таки в ньому прокинулась цікавість. Позавчора привели на допит німецького льотчика, збитого на Сьєррі, поряд зі штабом, де перебували два міністри, що об'їздили фронт. Той здивувався, побачивши генералів, бо думав, що в червоних їх немає; перекладач відрекомендував йому присутніх. «Боже мій! — буквально загорлав німець. — Подумати тільки, що я п'ять разів пролітав над цією халабудою й не скинув на неї бомб!»

— Постривайте, — сказав Скалі секретареві, — скажіть командирові, що серед цих документів один викликає неабиякий інтерес.

Він мав на увазі список польотів, де була зазначена дата вильоту з Італії, що передувала заколоту Франко.

Скалі пішов до кабінету, де під вартою сидів льотчик-спостерігач. Він сидів, спершись ліктем на стіл, накритий зеленим сукном, спиною до дверей, у які зайшов Скалі. Скалі спершу побачив тільки силует, водночас військовий і цивільний — шкірянка й сині штани, але, почувши стукіт у двері, фашистський льотчик схопився на ноги й обернувся. Рухи

його ніг і довгих худих рук і сутулувата спина виказували сухотника.

— Ви поранений? — байдуже спитав Скалі.

— Ні. Коптужений.

Скалі поклав револьвер і папери на стіл, сів і кивнув гвардійцям вийти. Тепер він бачив обличчя фашиста. В нього були гороб'ячі риси, очі маленькі й ніс кирпатий, який так часто буває в льотчиків, вилиці трохи випнулися вперед, чуприна підстрижена йоржиком. Він не був схожий на Гауса, але належав до того самого поріддя. Що його так приголомшило? Скалі обернувся. Біля стіни, під портретом Асаньї, лежала купа срібла заввишки з метр: блюдця, тарілки, чайники, мусульманські глечики й таці, годинники, ножі, виделки й ложки, вази, взяті під час ревізії.

— Це вас дивує?

Тої замулявся.

— Цебто... що? Це?..

Він показав пальцем на багатства Сіпдбада.

— О ні!..

Він здавався зацькованим.

Може, його здивував сам Скалі: схожість з американським коміком, яка була не в правильних рисах обличчя, незважаючи на повні губи й окуляри в роговій оправі, а в надто коротких для тулуба ногах, що їх він переставляв, як Чарлі Чаплін, замшева, зовсім не «червона» куртка й олівець за вухом.

— Послухайте, — мовив Скалі по-італійському, — я не поліцейський. Я льотчик-доброволець. Мене викликали сюди для розв'язання технічних питань. Просять, щоб я відокремив ваші папери від паперів вашого... загиблого колеги. От і все.

— О, це мені байдуже!

— Покладіть ліворуч те, що належить вам, а праворуч — решту.

Спостерігач почав складати два стоси паперів, майже не дивлячись на них; він не зводив очей на блискучі цятки, якими електричне сяйво зі стелі, наче зірками, всіяло купу срібла.

— Ваш літак зазнав аварії чи його збили? — спитав Скалі.

— Ми летіли в розвідку. Нас збив російський літак.

Скалі знизав плечима.

— Ось як! На жаль, їх у нас нема. Та дарма. Сподіватимемося, що вони в нас іще будуть!

До речі, в журналі польотів зазначалась не розвідка, а бомбардування. Скалі гостро відчув перевагу, яку знання

прави надає йому над брехуном. Одначе він не знав про наявність двомісних італійських бомбардувальників на іспанському фронті. Та хай у цьому поліція розбирається. Все це він записав. Праворуч льотчик поклав квитанції, кілька іспанських кредиток і маленьку фотокартку. Скалі наблизив окуляри, щоб краще розгледіти (він був не короткозорий, а далекозорий); це була фотографія деталі фрески П'єро делла Франческа.

— Це ваше чп його?

— Ви ж сказали мені: праворуч класти все своє.

— Гаразд, розкладайте далі.

П'єро делла Франческа. Скалі зазирнув у паспорт: студент, Флоренція. Якби не фашизм, то цей юнак міг би бути його учнем. Спочатку Скалі думав, що фотографія належить убитому, і він невизначно відчув якийсь зв'язок з ним... Скалі опублікував найсерйозніше дослідження про фрески П'єро делла Франческа...

Минулого тижня допит, який вів не працівник управління, а іспанський льотчик, скінчився суперечкою про рекорди.

— Літак вибухнув?

— Він не горів. Ми просто приземлилися в полі — от і все.

— Капотували?

— Еге ж.

— А потім?

Льотчик не квапився відповідати. Скалі зазирнув у паспорт: пілот вистрибнув перший, спостерігач — його співрозмовник — не одразу ж вибрався з уламків літака. До них ішов якийсь селянин, пілот вихопив револьвер. Селянин підійшов ближче. Коли він був за три кроки від пілота, той дістав з лівої кишені пачку грошей — білі банкноти по тисячі песет. Селянин підійшов іще ближче, пілот вийняв пригорщу доларів — либонь, приготовлені про всяк випадок, — усе це він тримав у лівій руці, а в правій — револьвер. Селянин, підійшовши впритул, опустив свою мисливську рушницю й застрелив його.

— Ваш товариш не стрельнув перший? Чому?

— Не знаю...

Скалі подумав про дві колонки в журналі польотів: «туди» й «назад». Замість «назад» був селянин.

— Гаразд. А що ви тоді зробили?

— Я чекав... Прийшло кілька селян, мене відвели до мерії, відтак сюди. Мене судитимуть?

— Навіщо?

— Без суду? — крикнув льотчик-спостерігач. — Ви розстріляєте мене без суду?

В його крику було більше підтвердження, ніж тривоги: від самого падіння він думав про те, що в *найкращому разі* його розстріляють без суду. Він устав і схопився обома руками за бльще стільця, ніби хтось хотів відібрати його в нього.

Скалі трохи підняв окуляри й з безмежним смутком стелнув плечима. Така поширена серед фашистів певність, що їхній ворог належить до нижчої, гідної зневаги раси, схильність пікчем до пихи були однією з головних причин, що примусили його полишити батьківщину.

— Вас взагалі не розстріляють,— сказав Скалі, нараз віднайшовши тон учителя, який картає свого учня.

Спостерігач не вірив. І те, що він страждає через свою недовірливість, Скалі сприймав задоволено, наче справедливість.

— Постривайте,— мовив Скалі. Він прочинив двері: — Фотографію капітана Вальядо, будь ласка! — попросив він секретаря. Той приніс йому фотографію, і Скалі подав її спостерігачеві.

— Ви льотчик, правда ж? І ви легко можете сказати, чи це нутро вашого літака а чи нашого?

Одного з друзів Сембрано, який збив два «фіати», потім збили в бомбардувальнику біля якогось села на Сьєррі. Наступного дня, знову зайнявши село, ополченці знайшли екіпаж на своїх місцях у кабіні: в них були виколєні очі. Бомбардиром був той капітан штурмової гвардії, який, не вмючи наводити, обстрілював з гармати казарму Ла-Монтанья.

Льотчик-спостерігач подивився на обличчя з виколєтими очима; він зціпив зуби, але щоки його тремтіли.

— Я бачив... кількох червоних пілотів у полоні... їх ніколи не катували...

— Ви ще зрозумієте, що ми з вами мало знаємо про війну... Ми воюємо, але це інша річ...

Льотчик дивився мов загіпнотизований на фотографію; в його погляді було щось хлоп'яче, що гармоніювало з відстовбурченими маленькими вухами; обличчя на фотографії були сліпі.

— Чим ви доведете...— спитав він,— що цю фотографію... не доставили вам... що це не підробка?..

— Що ж, вважатимемо, що це підробка. Ми виколємо очі республіканським пілотам, щоб сфотографувати їх. У нас для цього є спеціальні кати-китайці, комуністи.

Побачивши ці фотографії, Скалі також вважав, що це підробка: люди не одразу ж вірять у такий моральний занепад тих, з ким вони борються.

Льотчик-спостерігач знову став розкладати папери, ніби ховаючись у цьому занятті.

— Ви цілком певні, — запитав Скалі, — що коли б я зараз був на вашому місці, то ваші...

Він раптом замовк. З купи срібла, мов миші, виповзали один, два, три, чотири удари, такі самі сріблисті й легкі, наче вони долинали не від годинника, прикиданого в цьому трагічному мотлоху, а від самих скарбів Аладдіна. Цей годинник, що його накрутив — на який час? — їхній власник і що тепер своїми ударами урвав таку далеку від нього розмову; викликали в Скалі відчуття байдужості й вічності; все, що він казав, усе, що він міг сказати, видалось йому таким марним, що хотілося тільки мовчати. І цей чоловік, і він уже вибрали свою долю.

Скалі неуважливо дивився на карту загиблого їй водив по ній олівцем; спостерігач повернув фотографію лицем до столу. Скалі знову наблизив окуляри до очей, подивився на льотчика-спостерігача, а потім на карту.

За журналом польотів, фашистський літак вилетів з Касера й полетів на південний схід від Толедо. Але аеродром Касера перебував під щоденним наглядом республіканських літаків, і на ньому, безперечно, не було жодного літака. Це була іспанська авіаційна карта, чудово виконана, кожен аеродром позначався опуклим фіолетовим прямокутником. За сорок кілометрів від Касера стояв інший, ледь помітний, прямокутник: він був накреслений олівцем, а олівець не писав на лакованій поверхні, залишився тільки слід, надряпаний вістрям графіту. Такий самий прямокутник стояв біля Саламанки, інші на південь від Естрамадури на Сьєррі... Всі таємні аеродроми. І всі аеродроми в районі Тахо, звідки влітали літаки на Толедський фронт.

Скалі відчув, що його обличчя напружилось. Він зустрівся очима з поглядом ворога: кожен з них здогадався, що його супротивник усе зрозумів. Фашист не ворухнувся й не пустив пари з вуст. Його голова втяглася в плечі, обличчя тремтіло, як тоді, коли він дивився на фотографію Вальядо.

Скалі склав карту.

Пополудневе сонце іспанського літа тиснуло на аеродром так само, як напіврозбитий літак Дарраса тиснув на порожні камери шасі, продірявлені кулями. За оливковим гайком селянин співав андалуську пісню.

Маньєн, який щойно повернувся з міністерства, зібрав усі екіпажі в барі.

— Добровольці для польоту на толедський Алькасар.

Настала тривала мовчанка, наповнена дзиччанням мух.

Тепер щодня під денним сонцем або вечірнім небом літаки поверталися з пораненими льотчиками, з охопленим полум'ям баком, безгучно летіли з розбитим мотором або й зовсім не поверталися. Сто літаків, як і передбачав Варгас, уже прилетіли до фашистів; і не тільки ці сто. В республіканців не залишалося жодного сучасного винищувача, всі ворожі винищувачі були на Тахо.

— Добровольці для польоту на Алькасар,— повторив Маньєн.

Розділ третій

Як і Маньєн, Марчеліно вважав, що за відсутності винищувачів слід ховатися за хмарами. Не раз він повертався після повітряного бою на південному фронті Тахо надвечір; Толедо лежав серед нив, як великий орнамент, Алькасар височів на згині річки, дим пожарищ тягся навкоси над жовтим камінням; у його закутках спалахували цятки світла, наче сонячні промені пронизували тінь. Пожежища спокійно курились, наче комини сільських будинків, коли заходить сонце, в могутній тиші мертвих годин війни. Марчеліно, який досить добре знав пілотаж і аеронавігацію, щоб передбачити дії товаришів по польоту, не став знову пілотом, але він був найкращий бомбардир інтернаціональної ескадрильї і чудовий командир екіпажу. Зараз десь під хмарами, в Толедо, йде бій, і ворожі винищувачі близько.

Над хмарами небо було незвичайно чисте. Вгорі не летів жоден ворожий літак, над білим простором панував космічний спокій. За підрахунком, літак наближався до Толедо; він летів з максимальною швидкістю. Хайме співав, інші напружено дивилися непорушним, наче неухвалним поглядом. Удалині виступали вкриті снігом гірські вершини; час від часу в прогалині між хмарами видніли поля пшениці.

Мабуть, літак уже був над містом. Але жоден з приладів не міг відзначити величини відхилення, що його викликає скісний до польоту вітер. Якщо вони знизяться під хмари, то майже напевне побачать Толедо; та якщо їх надто знесло вбік, то ворожі винищувачі встигнуть прилетіти до початку бомбардування.

Літак спікірував.

Пілот і Марчеліно чекали водночас і землі, і гармат Алькасару, і ворожих винищувачів. Вони втупились очима в альтиметр так пильно, як ніколи не дивилися в людське обличчя. Вісімсот... шістсот... чотириста... А хмарам нема

кінця. Треба було знову набрати висоту й чекати, коли в прогалині між хмарами з'явиться земля.

Вони повернулися до непорушного неба над хмарами, що, здавалося, рухалися разом із землею. Вітер гнав хмари зі сходу на захід; прогалини були порівняно часті. Літак, що загубився в просторі, кружляв з точністю зірки.

Хайме, передній кулеметник, кивнув Марчеліно: вперше вони обидва відчували всім тілом рух землі. Літак, що обертався, мов крихітна планета, віддана на поталу байдужому тяжінню світів, чекав, коли внизу з'явиться Толедо, його закотлоїтній Алькасар, обложники, втягнуті в ритм земних справ.

Тільки-но вони побачили першу, надто вузьку щілину в хмарах, у них знову прокинувся інстинкт хижого птаха. Літак кружляв, наче яструб у пошуках ширшої прогалини в хмарах, погляди всього екіпажу втупилися вниз, вистежуючи землю. Здавалося, весь хмарний краєвид повільно, як планета, обертається довкола непорушного літака.

За двісті метрів від літака із землі, що раптом з'явилася в щілині хмар, піднялась маленька кругла хмарка: стріляли з Алькасару.

Літак знову спікірував.

Простір звужувався: небо зникло, літак летів під хмарами; простору більш нема — тільки Алькасар.

Толедо був ліворуч, і під кутом спуску обрив над Тахо було видно виразніше, ніж усе місто й навіть Алькасар, звідки й далі стріляли. Наводчики Алькасару були офіцери артилерійської школи. Але найнебезпечнішим ворогом для літака були ворожі винищувачі.

Толедо поступово ставав горизонтальним. Він і далі в цю хвилину зберігав таку дивну декоративність; і знову його перетинали довгі скісні стовпи диму пожежищ. Літак почав кружляти над Алькасаром.

Яструбині кола були потрібні для точного прицілу по фортеці — обложники перебували надто близько, але кожне зайве коло давало ворожим винищувачам виграш у часі. Літак летів на висоті триста метрів. Унизу, перед Алькасаром, роїлися мурашки в круглих білих сомбреро.

Марчеліно прочинив люк, узяв приціл і пролетів далі, не скинувши бомби, перевірів приціл — приціл був правильний. Алькасар був маленька мішень, і Марчеліно, побоюючись розсіювання легких бомб, вирішив скинути лише важкі; він не подав ніякого сигналу, й екіпаж чекав. На другому колі пілот отримав сигнал завернути. Хмарки зенітних снарядів дедалі наближалися.

— Контакт! — крикнув Марчеліно.

Він стояв у кабіні в комбінезоні, без пояса і виглядав до-

силь незграбним. Марчеліно не зводив очей з Алькасару. Цього разу він широко розчинив люк і присів: зі свіжого повітря, що наповнило літак, усі зрозуміли, що бій почався.

Алькасар повернувся, вплив назустріч. Марчеліно, тепер лежачи долілиць, підвів руку, рахуючи секунди. Під літаком промчали круглі сомбреро. Здавалося, рука Марчеліно рвонула завісу. Алькасар промчав — кілька зепітних снарядів промайнули над ним, наче його супутники, — повернувся й поплив на захід. Посередині головного подвір'я здійнявся стовп диму. Бомба?

Пілот далі летів по колу, наближаючись до Алькасару по дотичній. Бомба впала посеред подвір'я. Снаряди з Алькасару супроводжували літак, що вдруге пролетів над ним, скинув ще одну важку бомбу, віддалився й знову наблизився. Цього разу піднята рука Марчеліно не опустилася: на подвір'ї щойно з'явилися білі простирадла — Алькасар здавався.

Хайме й Поль з радощів стусали один одного. Весь екіпаж тупотів ногами в кабіні.

В хмарах з'явилися ворожі винищувачі.

Розділ четвертий

У комендатурі, колишньому пансіонаті, перетвореному на казарму, Лопес, хоч і приязно, але дещо грубувато, закінчував допит утікачів з Алькасару: жінки-заложниці, що втекла з фальшивою перепусткою, отриманою від зброяра, який також утік, і десятиох солдатів, ув'язнених у перший день заколоту, яким пощастило стрибнути в рів.

Жінка була міцна, чорнява, років сорока, з круглим носом і дуже жвавими очима, помітно виснажена.

— Скільки вас було? — спитав Лопес.

— Не можу вам сказати, пане командир. Адже ми не всі були разом, в'язні сидять і тут і там. У нашому льоху було чоловік з двадцять п'ять, але це був, так би мовити, лише один гурт...

— Ви мали що їсти?

Жінка подивилася на Лопеса.

— Навіть чимало...

Перед комендатурою пройшли селяни з великими дерев'яними вилами, схожими на канделябри, на лівому плечі й з рушницями під правою пахвою. Слідом за ними до Толедо входив багатий врожай, що його тягли воли з прикрашеними дроком рогами.

— Тут пускають чутки, що в Алькасарі нема чого їсти.

Не вірте цьому, пане командир. Кочина й поганенький хліб, але все ж таки є що їсти. Я вже що бачила, те бачила. Я на цьому розуміюсь краще за чоловіків. Я ж власниця заїзду. Еге ж, їжа в них є!

— А з літака їм скидають шинку й сардини! — крикнув один із солдатів-утікачів.— Щоправда, шинка тільки для офіцерів: нам її не давали жодного разу. В такий час! Хіба не прикро? І гвардійці ще залишаються з ними!

— Що ж ти хочеш, щоб гвардійці зробили, синку? — мовила жінка.

— Ну так, як ми!

— Еге ж, але ти ось що мені скажи,— спитала вона повільно,— ти ж бо, либонь, нікого не вколошкав у Толедо?

Те саме думав і Лопес: коли влада перебувала в руках правих, цивільні гвардійці були зняряддям розправи в районі Толедо; і тепер вони боялися, що ті, хто їх упізнає, не зв'язать на умови здачі.

— А дружини фашистів?

— Ну, ці!..— мовила жінка.

Обличчя її, сповнене шанобливості, коли вона розмовляла з Лопесом, нараз змінилося.

— Що з вами, чоловіками?.. Чого ви так боїтеся зачепити жінок? Не кожна з них ваша мати! Вони ж не побоялися поводитися з нами гірше, ніж чоловіки! Якщо на вас жінки нагонять стільки страху, то дайте бомби нам!

— Ти не зможеш кинути їх,— сказав Лопес, схвильовано всміхаючись.

Він звернувся до двох журналістів, що зайшли до комендатури із записниками в руках:

— Ми запропонували евакуювати всіх, хто не бере участі в бою, але заколотники відхилили нашу пропозицію. Вони кажуть, що їхні дружини бажають залишитися з ними.

— Ах, так? — озвалася жінка.— А та, яка щойно народила, теж хоче залишитися? І та, яка ледь була не застрелила свого чоловіка з револьвера, також хоче лишитись? Щоб ще раз стрельнути в нього, чи не так? А та, що без угаву висла на місяць, божевільна, мабуть, теж хоче зостатися там?

— І нічого не можна вдіяти, щоб їх не чути! — мовив один солдат. Він вів далі, гарячково затуляючи кулаками вуха.— Весь час їх чуєш! Увесь час!

— Товаришу Лопес! — крикнув хтось із коридора.— Телефонують з Мадрида.

Занепокоєний Лопес збіг униз. Він любив романтику, але не страждання і, дивлячись на Алькасар, що, переповнений ненавистю, бовванів угорі, де на внутрішніх подвір'ях розстрілювали й де жінки народжували дітей, починав шаленіти.

Якось уранці, не бачачи жодного обличчя, він почув з Алькасару крики: «Ми хочемо здатися! Ми хочемо...» Потім пролунали постріли, й усе затихло.

Він виклав по телефону все, про що зумів дізнатися, — не так уже й багато.

— Одне слово, — сказав він, — нема сумніву, що ми повинні врятувати цих людей!

— Фашисти беруть заложників по всій Іспанії.

Лопес погано чув: на подвір'ї якийсь офіцер грав на фортепіано, що стояло прямо на бруківці; з грамофона лунала старовинна румба, а гучномовець поряд викрикував фальшиві вісті.

Голос з Мадрида прозвучав голосніше:

— Я згоден, що нам слід зробити для них усе можливе, але треба взяти Алькасар і перекинути ополченців до Талавери. Все ж таки дайте можливість цим негідникам здатися. Якогога швидше починайте переговори. Ми можемо цим зайнятися й самі, через дипломатичний корпус.

— Вони просять священника. Його можна підшукати в Мадриді.

— Священника? Гаразд. Ми безпосередньо звернемося до коменданта. Дякую.

Лопес повернувся.

— Жінки в льохах через літаки, — сказав один із солдатів. — Ну, самі розумієте, наших жінок тримають біля конюшень, там, де й нас тримали. Їхні жінки, звісна річ, у іншому місці. В нас стояв нестерпний сморід. У манежі закопано з тридцятьок трупів, зовсім неглибоко, до того ж кінські кістки, погано очищені від м'яса. Я вам скажу — просто жах! Трупи — це ті, хто хотів здатися. І ось ми сидимо, розумієте, під нами ті, що спочивають у землі, а вгорі ті, що розстелили простирадла на подвір'ї перед конюшнею, коли пролітав літак... Ми боялися літака, адже він скидав згори бомби на нас, але ми й раділи... Тож вони й розпростерли простирадла.

— Хто це зробив? Цивільні гвардійці?

— Ні, солдати. А ті не заважали. А відтак, коли літак полетів, заскрекотіли кулемети. Наші падали на простирадла хто куди. Потім прийшли гвардійці й забрали простирадла. Простирадла вже були не білі!.. Вони тягли їх за різки, наче носовички. Ось тоді ми й подумали, що й на нас чекає те саме, і на свій страх і ризик стрибнули...

— Не знаєш, вони не вбили капрала Моралеса? — почувся чийсь голос. — Він мій брат. За своїми поглядами він схилявся до соціалістів.

Солдат не відповів.

— Розумієш,— утомлено мовила жінка,— вони всіх убивають.

Коли Лопес вийшов з комендатури, зі школи поверталися діти з портфелями під пахвою. Він ішов, розмахуючи руками, з неуважливим поглядом і ледь був не вступив у чорну калюжу; якийсь анархіст зупинив його, ніби Лопес міг розчавити поранену тварину.

— Обережніше,— сказав анархіст і додав шанобливіше: — Кров лівих.

Розділ п'ятий

Половина «пеліканів» спали на лавах бару. Друга... Бортмеханіки були на своїх постах. Четверта частина пілотів і кулеметників хтозна-куди запропастились. Маньєн запитував себе, як він зможе запровадити бодай якусь дисципліну, не вдаючись до примусу. Незважаючи на їхні хвастощі, недисциплінованість і позерство, «пелікани» билися один проти сімох. Іспанці Сембрано — теж; Бреге з «Куатро-В'єнтос» і Хетафе — також. Усі вони втратили понад половину свого складу. Багато з найманців, серед них Сибірський, просили дозволу воювати без зарплатні один місяць з двох, щоб не втрачати ні грошей, ні братерства. «Святий Антоній» сумнішав з кожним днем і далі повертався навантажений сигаретами, біноклями, грамофонними платівками. Літаки, що вилітали без винищувачів (звідки було взяті винищувачі?), пролітали через Сьєрру завдяки досвітковим сутінкам, своїй обережності, битві, що вєлась десь-інде, і поверталися — якщо поверталися — зрешечені. В барі споживання спиртних напоїв росло.

Всі, хто раніше спав на лавах, і Скалі з такою Раплагі походжали по терасі бару, наче полонені. І хоч чоловік з годинником, схожим на бомбу, не прийшов оголосити час, усі знали, що літак Марчеліно ще не повернувся. Зараз у нього лишалось бензину щонайбільше на чверть години.

Енріке, один з комісарів П'ятого полку, який називав себе мексиканцем, ходив з Маньєном по льотному полю. За ними сідало сонце, і «пелікани» бачили, як вуса Маньєна, що світилися в його останньому промінні, стирчали з-за темного профілю комісара.

— Власне, скільки у вас залишається літаків? — запитує комісар.

— Краще про це не говорити. Як регулярна авіація ми перестали існувати... І ми все ж таки ще чекаємо пристойних кулеметів. Чого зволікають росіяни?

— А чого зволікають французи?

— Гарзд, облишмо це. Найголовніше, щó тут можна вдіяти. Як правило, я проводжу нічне бомбардування або роблю ставку на хмарність. На щастя, наближається осінь...

Він підвів очі: ніч обіцяла бути ясною.

— Тепер я передусім цікавлюсь погодою. Ми — партизанська авіація. Або ми отримаємо авіацію з-за кордону, або ж загинемо смертю хоробрих. Щось я забув. Ага, скажіть, що то за дивна пригода з російськими літаками, які прибули до Барселони?

— Позавчора я був у Барселоні. Бачив у одному відчиненому ангарі гарний літак; скрізь на ньому — червоні зірки, на хвості — серп і молот, з усіх боків — написи, спереду — слово «Ленін». А російське «И» (він написав його пальцем у повітрі) схоже на перевернуте іспанське «N». Зрештою я підійшов ближче й упізнав літак вашого Негуса...

Маньєн знайшов на англійському ринку особистий літак імператора Хайле Селасіє. Досить швидкісний літак, з великим запасом бензину, але ним важко правувати. Під час одного польоту його було пошкоджено, після чого відіслали на ремонт до Барселони.

— Тим гірше. А навіщо це маскування?

— Хлоп'яцтво, чаклунська витівка, щоб привабити справжні російські літаки? А може, коли добре подумати, й провокація...

— Тим гірше. А як справи у вас?

— Налагоджуються. Але повільно.

Енріке зупинився і, діставши з кишені план формування бригади, спрямував на нього кишеньковий ліхтарик. Ніч насувалась.

— Усе це фактично здійснено.

Це була приблизна схема штурмових батальйонів. Маньєн згадав сарагоських ополченців, що йшли на фронт без набоїв, відсутність телефону майже на всьому Арагонському фронті, про санітарну допомогу, яку замінював спирт або йод, принесений жінками Толедо...

— Ви запровадили дисципліну?

— Так.

— Примусом?

— Ні.

— Як це вам удалося?

— Комуністи дисципліновані. Вони підкоряються секретарям осередків, підкоряються військовим делегатам; часто це ті самі люди. Багато з тих, хто справді хоче боротися, йдуть до нас саме через схильність до справжньої організації. Раніше напі були дисципліновані тому, що вони кому-

ністи. Тепер багато стають комуністами тому, що вони дисципліновані. В нас у кожній військовій частині досить багато комуністів, які дотримуються дисципліни й роблять усе для того, щоб і решта дотримувалися; вони складають міцне ядро, довкола якого згуртовуються нові кадри, а потім ті своєю чергою утворюють ядро. Врешті-решт до нас приходять у десять разів більше людей, свідомих того, що в нас можна вести корисну антифашистську боротьбу, ніж ми спроможні їх прийняти... До речі, я хотів би поговорити з вами про німців...

Ця тема викликала роздратування в Маньєна, вона вже просто йому обридла...

Енріке взяв його під руку — такий жест цього паруб'яги здивував Маньєна. Він поділяв комуністів на людей рішучих, з вдачею військових і жалісливих; і тепер він зніяковів, що до жалісливих мусив віднести цього високого й дужого, як Гарсія, здорованя, який уже встиг повоювати на п'яти громадянських війнах. Одначе Маньєн помітив, що ці губи мексиканської статуї часом відкопильовалися так само, як вони відкопильюються в торговця килимами.

Чого вимагає Управління громадської безпеки? Щоб троє німців більше й ногою не ступили на аеродром. Крефельд, на думку, Маньєна, підозріла людина й водночас, до речі, нездара; кулеметник, який відрекомендувався інструктором, не вмів стріляти з кулемета, а коли Карлич покликав його допомогти йому полагодити кулемет, мусив сам це зробити. Історія Шрайнера трагічна, він, безперечно, не винен. Але що вдієш, він повинен перейти в протиповітряну оборону.

— Розумієте, Енріке, чисто по-людському це прикро, але в мене нема ніякої вагомої підстави відмовити управлінню в його вимогах. Я не комуніст, отже не можу послатися на те, що в цьому разі підкоряюся своїй партії. Добрі стосунки між авіацією, Управлінням громадської безпеки й розвідкою мають надто велике практичне значення для нас вині, коли ми діємо спільно. Я не можу вчинити інакше, бо це означало б, що я розігрую з себе впертюха. Ви розумієте, що я хочу сказати.

— Треба було б їх залишити, — сказав Енріке. — Партія відповідає за них... Ви добре розумієте, що коли їх вивезуть звідси, то це буде для всіх їхніх товаришів визнанням підозри. Зрештою, не можна підозрювати людей, які багато років були црекарасними активістами.

Кулеметник палежав до партії комуністів, Маньєн не належає до неї.

— Я певен, що Шрайнер не винен, але річ не в цьому. Ви маєте відомості паризької секції німецької компартії, ви

вірите цим відомостям: дуже добре, поклопочіться про цих людей перед урядом. Я ж не знаю жодної деталі розслідування її не стану легковажно, на власний розсуд розв'язувати питання, яке може мати такі серйозні наслідки. Тим більше що ці люди — ви самі це знаєте, — як льотчики нікуди не годяться.

— Можна було б улаштувати обід, де я привітав би вас від імені іспанських товаришів і де ви привітали б німецьких товаришів... Мені сказали, що в ескадрильї є люди, настрочені вороже до німців, з деякими націоналістичними схильностями...

— Я не бажаю виголошувати тости за людей, які інформують вас таким чином.

Шанобливість, з якою Маньєн ставився, якщо не до особи Енріке (він його зовсім не знав), то до його роботи, ще більше роздратовала його. Маньєн бачив, як формувалися батальйони П'ятого полку. Це були загалом найкращі батальйони ополчення; всю народну армію фронту можна було перебудувати за цим зразком. Вони розв'язали проблему — головну — революційної дисципліни. Отож Маньєн вважав Енріке одним з найкращих організаторів іспанської народної армії, але він був певен, що цей серйозний, обережний, старанний хлопець не зробив би того, що він його просив зробити.

— Партія обговорила це питання й вважає, що їх можна залишити, — озвався Енріке.

Маньєн знову став у войовничу позу часів боротьби між соціалістами й комуністами.

— Даруйте. Для мене інтереси революції дорожчі за інтереси комуністичної партії.

— Я не якийсь мав'як, товаришу Маньєн. Колись я навіть належав до троцькістів. Сьогодні ж фашизм став предметом експорту. До того ж сам він експортує готові вироби: армію, авіацію. Я вважаю, що за цих умов конкретний захист того, що ми хочемо захистити, лягає тепер передусім не на плечі світового пролетаріату, а, звісно ж, на плечі Радянського Союзу й комуністичних партій. Сто російських літаків принесли б для нас більше користі, ніж п'ятдесят тисяч ополченців, які не вміють воювати. Отже, бути з партією означає діяти з нею беззастережно: партія — це блок.

— Еге ж. Але російських літаків нема тут. Що ж до ваших трьох... товаришів, то коли комуністична партія відповідає за них, хай вона сама звернеться до управління або забере їх до себе на службу. Я не маю нічого проти.

— Одне слово, ви хочете, щоб вони пішли з аеродрому?

— Так.

Енріке випустив руку Маньєса.

Тепер вони вийшли на світло, що падало з вікон будинків. Індіанське обличчя комісара знову виринуло з темряви, і Маньєс, руку якого відпустив Енріке, стоячи трохи віддалік від нього, міг краще його бачити. Маньєс згадав одну фразу, що її колись виголосив Енріке перед ним і про яку він був забув: «Для мене один товариш з моєї партії важить більше, ніж усі Маньєни й усі Гарсія в світі».

— Розумієте, — знову заговорив Маньєс. — Я знаю, що таке партія: я належу до однієї слабкої партії — лівих соціалістів-революціонерів. Коли натискають на вимикач, то всі лампи повинні засвітитися водночас. І тим гірше, коли деякі лампи не зовсім досконалі; і до того ж великі лампи засвічуються погано... Отже, партія передусім...

— Ви їх залишите? — спитав безбарвним тоном Енріке радше для того, щоб показати, що він не збирається натискати на Маньєна, ніж видатися байдужим.

— Ні.

Комісара цікавили більше рішення Маньєна, ніж його психологія.

— Salud! — сказав він.

Важко було щось удіяти: Маньєс організував цю авіацію, підшукав людей, постійно ризикував життям, десять разів без найменшого на те права прикривався фірмою, якою керував; але він не був їхній. Він не належав до їхньої партії. Його слово важило менше за слово кулеметника, нездатного демонтувати кулемет; і цей чоловік, чию роботу й ділові якості він так шанував, наважився, щоб відстояти честь свого товариша по партії, вимагати від Маньєна повестися подиячому. І все це могло захищатися. «Потрібні лампи в кожній кімнаті». І все ж таки це був Енріке, який організував найкраще іспанське військо. А він, Маньєс, схвалював вислаання Шрайнера. Справа є справа, і нема чого дошукуватися справедливості.

Тепер усе довкола огорнула нічна темрява.

Та все ж таки Маньєс приїхав до Іспанії не задля несправедливості...

Пролунали далекі постріли.

Яким смішним видавалося все це селяпським юрбам, які втікали зі своїми віслюками із сіл, що горіли!

Вперше відчувши до глибини душі відособленість війни, волочачи ноги по сухій траві аеродрому, він поспішав до ангара, де чоловіки гуртом лагодили літаки.

Нічний морок спускався швидше, ніж Марчеліно, а приземлятися в п'ятмі пораненим пілотам не рекомендується.

Механіки стежили за настанням темряви; в тривожній тиші вечірніх сутінок відбувалося невидиме змагання між піччю й літаком.

Підійшов Аттіньї, дивлячись на верхівки пагорбів.

— Любий Зігфріде, комуністи допікають мені,— озвався Маньєн.

Іспанці й ті, хто любив Аттіньї, називали його між собою Зігфрідом: він був білявий і гарний. Але це вперше так його назвали у вічі; він не звернув на це уваги.

— Щоразу,— сказав Аттіньї,— коли я бачу напруженість між партією й такою, як ви, людиною, котра прагне того, що й ми, мені стає дуже сумно.

Маньєн найбільше поважав серед комуністів ескадрильї Аттіньї. Він знав, що Аттіньї неприязно ставиться до Крефельда й Кюрца. Йому треба було поговорити з ним. Маньєн знав також, що Аттіньї нетерпеливо, як і він, чекав на Марчеліно, якого дуже любив.

— Думаю, що партія помиляється в цій справі,— сказав Аттіньї.— Але чи певні ви, що ви теж не помиляєтесь?

— Імпульсивна людина завжди помиляється, голубе мій...

Він розмовляв з ним не поблажливим, а радше батьківським топом.

— Підіб'ємо підсумок...

Маньєн не бажав викладати звинувачення.

— Ви гадаєте,— все ж таки мовив він далі,— що я не знаю, як стали нападати на мене серед комуністів відтоді, відколи там Кюрц грає свою роль поліцейського.

— Він не поліцейський. Він боровся в гітлерівській Німеччині, а ті з наших, хто бореться проти Гітлера, мабуть, найкращі серед нас. Загалом ця справа абсурдна, однак тут нічого не вдієш. Але чому ви, революціонер, досвідчена людина, не підніметесь вище всього цього?

Маньєн подумав.

— Якщо ті, в чиїх лавах я повинен боротися, ті, в чиїх лавах мені подобається боротись, не довіряють мені, то навіщо боротися, голубе мій? Краще здохнути...

— Якщо ваша дитина в чомусь помиляється, то хіба ви її ненавидите?

Вперше Маньєн відчув, який глибокий психологічний зв'язок об'єднав найкращих комуністів у їхній партії.

— Хайме в літаку? — спитав він.

— Так, передній кулеметник.

Ніч наставала дедалі швидше.

— Наша м'якосердість,— вів далі юнак,— і навіть наше життя — дрібниці на цій війні...

— Еге ж. Але коли ваш батько помиляється...

— Я не сказав: ваш батько, а сказав: ваша дитина.

— Ви маєте дитину, Аттіньї?

— Ні. А ви маєте, правда ж?

— Так.

Вони ступили кілька кроків, не спускаючи очей з неба, вистежуючи Марчеліно. Маньєн знав, що Аттіньї збирався щось сказати:

— Ви знаєте, хто мій батько, товарищу Маньєн?

— Так. Саме тому...

Ескадрилья знала: Аттіньї (це був псевдонім) приховував, що його батько — один з фашистських ватажків у його країні.

— Дружити, — сказав він, — не означає бути зі своїми друзями тільки тоді, коли вони мають рацію, а й тоді, коли вони помиляються...

Вони піднімались до Сембрано.

Маяк був наготові, всі вільні автомобілі стояли довкола злітного поля, їм наказано було засвітити фари при першому ж сигналі.

— Треба засвітити зараз же! — мовив Маньєн.

— Може, ти маєш слухність, — сказав Сембрано, — але я волю зачекати. Якщо нагрянуть фашисти, то нема потреби освітлювати для них аеродром. І взагалі я волю вичікувати.

Маньєн знав, що Сембрано не хотів запалювати світла через свою забобонність; тепер майже всі льотчики були забобонні.

Вікна були відчинені. До війни о цій порі начальник аеродрому пив віскі. Ніч пізнього літа піднімалася з усієї землі.

— Світло! — крикнули всі троє в один голос.

Почувся благальний сигнал літака.

Проміння маяка простяглося між короткими смугами світла автомобільних фар у порожнє поле. Маньєн з настовбурченими вусами збіг по сходах, Аттіньї подався слідом за ним.

Унизу всі дивилися на небо. Досі ще ніхто не бачив літака, але тепер, стежачи за звуком, усі побачили, як літак розвертався на посадку. В свинцевому небі, яке з кожною хвилиною дедалі темнішало, плив силует машини, ніби вирізаний з паперу, оточений голубим ореолом, виразний, як пам'ятник на тлі ртутного освітлення.

— Горить зовнішній мотор, — почувся чийсь голос.

Літак збільшувався; він перестав кружляти, приземляючись. Його крила, що витяглися в одну лінію, розчинялись у темряві поля; морок скупчувався біля самої землі. Тепер

усі погляди прикипіли до невиразної плями кабіни, за якою хижим звіром мчало голубе полум'я, наче з величезного автогенного паяльника. Здавалося, літак ніколи не долетить до землі: літаки з мерцями падають повільно.

— Бомби! — пробурчав Маньєн, притримуючи окуляри обома руками.

Тієї миті, коли літак торкнувся землі, кабіна й полум'я зблизилися, мов для відчайдушного рукопашного бою. Кабіна пірнула в полум'я, полум'я почало звиватися, припало до землі, знову здійнялося вгору — літак перекинувся.

Точний, як смерть, повз них промчав санітарний фургон. Маньєн стрибнув у нього. «Пелікани», що побігли стрімголов, тільки-но літак почав сідати, тепер метушилися довкола широкого й прямого полум'я, відкидаючи тині вусібіч, наче спиці колеса. Полум'я й далі не досягало до кабіни, освітлюючи її тремтливим і безбарвним вогнем. Здавалося, ніби люди в літаку були приклеєні кров'ю до кабіни, що розколослася навпіл, наче яєчна шкаралуща, «пелікани» відривали їх обережно, як відривають пов'язку від рани, напружено прислухаючись до загрозливого запаху бензину. Поки вогнегасники поливали вогонь, льотчики в скупченні тіней відносили вбік поранених і вбитих товаришів; у цьому трупному освітленні здавалося, що живі мерці стережуть мерців непорушних.

Трьох поранено, трьох убито — серед них Марчеліно — всього шестеро; бракувало одного кулеметника — Хайме, який виїшов з літака останнім, виставивши вперед тремтливі руки й спираючись на товариша: в нього перед очима вибухнула розривна куля. Сліпий.

За руки й ноги льотчики занесли мерців до бару. По них приїде фургон. А що куля влучила в потилицю Марчеліно, то на ньому майже не було крові. Незважаючи на трагічну непорушність очей, що їх ніхто не наважився закрити, незважаючи на мертвотне світло, обличчя в Марчеліно було гарне.

Одна зі служниць бару дивилася па нього.

— Потрібна принаймні година, щоб побачити душу, — сказала вона.

Маньєн уже не раз бачив, як люди помирають, і вже звик до умиротворення, яке смерть накладає на обличчя. Складки й дрібні зморшки зникли разом із заклопотаністю й думкою, і перед цим обличчям, з якого життя було змите, хоча розплющені очі й шкіряний шолом свідчили про волю, Маньєн розмірковував над фразою, яку щойно він почув і яку не раз чув у Іспанії: тільки через годину після смерті з-під маски починає проступати справжнє обличчя.

II

Розділ перший

Фашисти займали три хутори — жовтуваті стіни, черепиця такого самого кольору, — звідки їх насамперед треба було вибити.

Операція була проста. Скелясті береги Тахо між Талаверою й Толедо дозволяли бійцям ополчення непомітно підкрастися до хуторів, якщо діяти обережно й організовано. Вночі Хіменес попросив гранат. Офіцер, що відав розподілом зброї, був німецьким емігрантом, і на світанку Хіменес, зачарований такою ретельністю, побачив ваговози, навантажені... гранатовими плодами.

Нарешті надійшли справжні гранати, про доставку яких попрохали належним чином.

Одна з рот Хіменеса складалася з іще необстріляних ополченців, які прибули до полку лише кілька днів тому. Хіменес призначив до них своїх найкращих унтер-офіцерів, а сьогодні командував ними сам.

Він почав навчання з метання гранат.

У третій роті, що складалася з новачків, сталася заминка. Один з бійців тримав запалену гранату й не кидав її. «Кидай!» — зарепетував сержант. Вона могла вибухнути в нього у руках, і тоді небагато залишилося б від цього сердеги. Хіменес щосили вдарив його під лікоть: граната вибухнула в повітрі, боєць упав, а по обличчю Хіменеса потекла кров.

Бійця поранило в плече. Він легко відбувся. Тільки-но його перев'язали й понесли, почали готувати бинти для Хіменеса.

— Залиште тюрбани марокканцям, — сказав він. — Дайте мені англійський пластир.

Це виглядало не так героїчно: його обличчя було ніби обклеєне поштовими марками.

Він став поряд з черговим гранатометником. Нещасливих випадків більше не було. Близько двадцяти чоловік відправили з полку.

Хіменес послав у розвідку Мануеля. Комуністична партія приставила його до того з офіцерів, у кого він міг найбільше навчитися. Хіменес полюбив його: Мануель був дисциплінований не тому, що любив коритися чи командувати, а за своєю природою й задля загальної справи. До того ж Мануель був освічений. Полковник це цінував. Те, що звукооператор, чудовий музика, виявився вродженим офіцером, дивувало полковника, який знав комуністів тіль-

ки з безглузких казочок; він не розумів того, що кожен комуніст, привчений своєю роботою в партії до суворої дисципліни й до необхідності переконувати інших людей,— водночас пропагандист, організатор, скрупульозний виконавець і має багато шансів стати чудовим командиром.

Почався наступ на перший хутір. Стояв тихий ранок; листя на деревах застигло в нерухомості, наче каміння, і лише час від часу повівав легесенький, прохолодний вітерець, ніби провіщаючи наближення осені. Ополченці атакували гранатами в правильній лаві під прикриттям каміння й своїх снайперів. Фашистам ставало дедалі важче триматися. Раптом тридцять бійців вистригнули на каміння й з криком кинулися в безладну атаку.

— Так і є! — пробурчав Хіменес, ударивши кулаком по дверцятах автомобіля.

Два десятки бійців упали на каміння, скорчившись, чи розкинувши руки, чи притиснувши кулаки до обличчя, ніби захищаючись; кров одного з них, виблискуючи на сонці, поступово заливала плескати камінь, білий і чистий, як цукор.

На щастя, решта бійців уже проминули останні скелі з обох хуторів; вони не бачили, як падали їхні товариші. Від вибухів гранат черепиця на будинках злітала вгору водограєм, наче гейзери. Через чверть години хутір було взято.

Другий хутір мали атакувати нові бійці. Вони бачили весь бій.

— Хлопці,— сказав Хіменес, вилізши на капот «форда»,— хутір узято. Ті, хто вискочив з-за скель усупереч наказу,— зайшли вони перші до хутора чи ні,— звільняються з полку. Не забувайте, що тому, хто дивиться на нас,— я маю на увазі історію, вона судить і судитиме,— потрібна мужність, яка перемагає, а не мужність, яка втішається... Якщо йти по вказаній дорозі, то можна цілком безпечно підійти до ворога на відстань двохсот метрів. Ви бачите, що я їду з вами на автомобілі. Поки ми підійдемо до другого хутора, не повинно бути жодного пораненого. Потім ми будемо битися й візьмемо хутір. Хай допоможе нам госп... удача! Хай всевидючий... я хочу сказати... іспанський народ буде з нами, бо ми боремося за справу, яку вважаємо справедливою.

Позад нових гранатометників він поставив снайперами своїх найкращих бійців.

Ще не дійшовши до хуторів, вони побачили, що фашисти тікають.

Минулого тижня чимало фашистських солдатів перейшло до республіканців; п'ятнадцятьох з них прикріпили до роти Мануеля. Їхнім загальноновизнаним, хоча й ніким не обра-ним ватажком був Альба, дуже хоробрий боєць, який май-же завжди був настроєний до всього вороже і в якому багато хто підозрював шпигуна.

Мануель викликав його.

Вони пішли посеред каміння в напрямку до фашистських позицій. Фронту не було, але, незважаючи на відбиті хуто-ри, ворог перебував на відстані не більше трьох кіло-метрів.

— У тебе є револьвер? — спитав Мануель.

— Немає.

Альба сказав неправду: Мануелеві досить було погляну-ти, як його штани відтягують пасок.

— Візьми мій.

Він дав йому револьвер, який лежав у нього в кишені; в кобурі на паску в нього висів довгий автоматичний пі-стоlet.

— Чому ти не член ФАІ?

— Не хочеться.

Мануель роздивлявся його. Риси обличчя радше згрубілі, ніж змужнілі, круглий ніс, рот з товстими губами, майже кучерява чуприна, низький лоб... Мануелю спало на думку, що мати Альби, певне, колись вважала його гарнесеньким.

— Ти бурчиш багато, — мовив Мануель.

— Є на що бурчати.

— Головне, є багато справ, які треба зробити. Якби на місці Хіменеса був ти або я, то справи йшли б не краще, а гірше. Отже, треба допомагати йому в тому, що він ро-бить. А потім буде видно.

— Справи йшли б трохи гірше, зате командував би не класовий ворог. Мені це було б більше до вподоби.

— Мене не цікавлять самі люди, мене цікавить те, що вони роблять. Скажімо, Ленін не був робітником. Ось що я хотів би тобі сказати: ти можеш приносити користь, тебе слід використати. Якнайшвидше, і не для бурчання. Поду-май добре, потім скажеш, до кого ти хотів би пристати. ФАІ, НРП — вибирай. Тоді ми зберемо членів твоєї орга-нізації, і ти їх очолиш. Нам потрібні лейтенанти. Ти був поранений?

— Ні.

— А я був, у тій безглуздій історії з динамітом. Візьми цю річ, від неї в мене болить попереk.— Він відстебнув портупею.— В кожного своя пристрасть: я, наприклад, люблю махати паличкою.

Він відламав гілку на узбіччі дороги й повернувся до Альби. Він був беззброєний. Фашисти, може, за кілометр звідси. І, в усякому разі, поряд з ним ішов Альба.

— На мою думку, в тебе тут діло не ладиться. І, може, ніколи не наладиться. Але треба кожному дати змогу випробувати себе.

— Навіть виключеним з партії.

Приголомшений Мануель зупинився. Він про це не подумав.

— Коли партія дасть із цього питання точні інструкції, я виконуватиму їх, хоч би які вони були. Але поки їх нема, я кажу: навіть виключеним з партії. Нині кожна цінна людина повинна допомагати перемозі республіки.

— Ти не залишишся в партії!

— Залишусь.

Мануель подивився на нього й усміхнувся. Коли він сміявся, то нагадував хлопчика; щоразу, коли він сміявся, кутики його рота опускалися й надавали його важкому підборіддю виразу прикрості.

— Ти знаєш, що про тебе кажуть? — запитав він, не зупиняючись і ніби підкреслюючи цим, що не надає особливого значення своєму запитанню.

— Може, й знаю...— Альба тримав у руці Мануелеву портупею; кобура біла його по литках. Серед довоколишнього каміння ніде ні душі.— Ну й що ж? — спитав він, вишкіривши зуби.— Якої думки ти про те, що про мене кажуть?

Мануель на ходу підкидав гілкою камінці.

— Фашисти, либонь, можуть. Ми — ні. Чи це вже не має сенсу. Людина активна й водночас песиміст — фашист або буде фашистом, якщо вона не зв'язана вірністю.

— Комуністи завжди кажуть про своїх ворогів, що вони фашисти.

— Я комуніст.

— І що ж?

— Я не відаю своєї зброї фашистові.

— Ти певен?

Альба дивився на Мануеля досить зніяковіло.

— Еге ж.

Певність Мануеля в тому, що він нічим не ризикує, зникла, коли ніяковість його співрозмовника ставала очевидною. «Вбивця, який розмовляє з тим, у кого він збирається стріляти, безперечно, мусить відчувати ніяковість», — з посмішкою розмірковував Мануель. Але він відчував тоді, що його смерть, може, йде поряд з ним в особі цього затятого хлопця з повним дитячим обличчям.

— Я остерігаюся тих, хто хоче командувати,— сказав Альба.

— Ясна річ. Одначе слід не менше остерігатися й тих, хто не хоче командувати.

Вони поверталися до села. Хоча Мануель увесь був наготові, він відчував невиразну довіру, що виникла між ним і Альбою. Так він відчував іноді хвилю ніжності між собою та своєю коханкою. «Мабуть, таке саме відчуваєш,— подумав він,— коли спиш із шпигункою».

— Ненависть до влади як такої, Альбо,— це недуга. Спогади дитинства. Через це треба переступити.

— Яка ж тоді різниця між нами й фашистами?

— По-перше, три чверті іспанських фашистів мріють не про владу, а про свавілля. І потім у душі фашисти завжди вірять у расове походження того, хто командує. Німці не тому расисти, що вони німці, вони тому расисти, що вони фашисти. Кожен фашист — володар з ласки божої. Ось чому питання про довіру стоїть у них не так, як у нас.

Альба затягував на собі портупею.

— Скажи-бо,— мовив він, не дивлячись на Мануеля,— а що коли б тобі довелося змінити думку про людей?

— У Іспанії нипі не бракує нагод померти...

Альба поклав руку на кобуру, відкрив її, і, не крпючись, повільно витяг до половини автоматичний пістолет. Через три хвилини вони підійдуть до села. «Я сам поставив себе в безглузде становище,— подумав Мануель.— І водночас, якщо я загину в такий спосіб, це добре». Альба знову засунув пістолет.

— Не бракує нагод померти, ти маєш рацію...

Мануель подумав: «Чи не для себе Альба діставав пістолета? А може, все це було комедією?»

— Поміркуй,— заговорив він знову.— В твоєму розпорядженні три дні. Вступай до організації, яка тобі до вгоди. Якщо не бажаєш, ставай командиром без підтримки й набирай безпартійних. Отримаєш задоволення, але це вже твоя справа.

— Чому?

— Річ у тім, що завжди слід знати, на що спираєшся, коли командуєш дуже різними людьми. Я ще сам на цьому не дуже розуміюся, але вже починаю розумітись. Зрештою, це твоя справа. Моя справа ось у чому: ти взяв тут на себе певним чином моральну відповідальність. Ти повинен узяти й конкретну відповідальність. Природно, під моїм контролем.

Якби Альба відповів «ні»,— Мануель негайно справа-

див би його з полку. Але цього не сталося. Може, він задоволений? Проте ворожість не зникла з його обличчя.

В селі Мануель забрав у нього свою португезю. Віп з'являється їй, поклав руку Альбі на плече й подивився йому у вічі.

— Ти зрозумів?

— Можливо, й зрозумів, — відповів Альба.

І пішов надутий.

Сонце сідало.

Три хутори взято, і скільки це було можливо їх укріплено, біійців, що брали без прикриття перший хутір, відіслано до Толедо, інструкції офіцерам дано; Хіменес із гарним хрестом з англійського пластиру на лівому боці поголеної голови вирушив разом з Мануелем до Сан-Ісидоро, де мали розквартирувати полк. До самісінького обрію — саме тільки каміння й колючі чагарі, що то тут, то там стирчали із землі, ніби намагалися скидатися своїми шпичастими гілками на жовті ікласті скелі.

Мануель думав про слова, що їх Хіменес тільки-но сказав офіцерам полку: «Загалом, чим слабкіше в командира почуття відповідальності, тим більше в нього особистої відповідальності. Запам'ятайте: для нас куди важливіший наслідок, ніж приклади». Мануель ішов повільно, щоб не випереджати полковника, який дуже накульгував.

— Новачки добре билися, правда ж? — спитав Мануель.

— Непогано.

— Фашисти наживали п'ятами без бою.

— Вони повернуться.

Через свою глухуватість Хіменес мав звичку розмовляти на ходу й виголошувати монологи.

— В Талавері повний розгром. Вони атакують італійськими танками... Хоробрість *можна організувати*, вона живе й помирає, за нею треба доглядати, як за рушницею... Особиста хоробрість — не більше ніж добра сировина для хоробрості військ... Серед двадцяти чоловік знайдеться хіба що один справжній боягуз. Двоє з двадцяти органічно хоробрі. Треба формувати роту, відкинувши першого, використовуючи найкращим чином двох інших і організуючи решту сімнадцять...

Мануель згадав випадок, який став легендою полку. Хіменес, вилізши на капот «форда», втовкмачував бійцям, що вишикувалися в каре перед його автомобілем, інструкції про захист від повітряного бомбардування; того ранку ворожа ескадрилья, яка щойно прибула з Італії, вилетіла з Талавери на Толедо. «Авіаційна бомба вибухає, як водограй». Обличчя бійців скривилися: сім бомбардувальників у супро-

воді впишувачів шикувалися в повітрі, готуючись пролетіти над площею. Полковник недочував, але бійці добре чули гул моторів. «Нагадую вам, що в цьому випадку і страх, і відвага однаково марні. Все, що лежить нижче одного метра, залишиться неушкоджене. Якщо рота лягла на землю, то бомба може вбити тільки тих, на кого вона впаде». — «І то добре!» — думали бійці, позираючи на небо, де наростав гул моторів. Потрібен був увесь авторитет Хіменеса, щоб бійці одразу ж не попадали на землю. Всі знали, як він узяв готель «Колумб». Вони підвели обличчя вгору, Мануель, не зрушивши з місця, показав великим пальцем на небо. «Лягай!» — крикнув Хіменес. А що ця вправа була добре відшліфована ополченцями, то все каре вмить зникло. Перший ворожий бомбардувальник, не бачачи в прицілі людей, скинув свої бомби навмання над селом, решта літаків приберегли свої бомби для Толедо. В усьому каре поранило тільки одного бійця. Відтоді ополченці Хіменеса перестали боятися літаків.

— Дивна штука війна; навіть для найбезжаліснішого полководця вбивство — проблема економії: витратити якнайбільше заліза й вибухівки, щоб зберегти якнайбільше живого м'яса. А в нас заліза небагато...

Мануель здогадувався, що все, починаючи з іспанського піхотного статуту (вкрай заплутаного) й до посібників Клаузевіца та спеціальних французьких журналів, було тільки військовою граматикою; Хіменес же був живою мовою війни. За селом запалювалися перші вогні ополченців. Хіменес дивився на них з любов'ю й прикрістю.

— Нема потреби обговорювати недоліки бійців. З того часу, відколи людям забаглося битись, криза армії — це криза командування. Я служив у Марокко. Ви гадаєте, що маври такі вже чудові, коли вони приходять до казарм? Звісно, легше створити армію при військовій дисципліні. Звісно, нам доведеться запроваджувати республіканську дисципліну в усіх наших з'єднаннях або ж перестати існувати. Але й тут не впадайте в оману, друже мій: наша криза — це все ж таки криза командування. Наше завдання важче, ніж завдання ворога — от і все... Те, що організують ваші друзі, пани комуністи, — хто би мені сказав рік тому, що я радо прогулюватимусь з більшовиком! — те, що організують ваші друзі, П'ятий полк, — це якщо ще й не рейхсвер, то все ж таки серйозна справа. Але чим він буде озброєний, коли перетвориться на військовий корпус?

— До Барселони приплив мексиканський корабель.

— Двадцять тисяч рушниць... Майже нема літаків... Майже нема гармат... Кулемети... Ви самі бачили, що на нашо-

му правому фланзі по одному кулеметові на три роти. Під час атаки вони позичають його одна в одної. Зараз боротьба ведеться не між марокканцями Франко й нашою армією, якої більше не існує, а між Франко й організацією нової армії. На жаль, бійцям ополчення залишається тільки гинути, щоб виграти час. Але звідки ця нова армія візьме рушпці, гармати, літаки? Ми створимо армію швидше, ніж промисловість.

— Рано чи пізно,— мовив рішуче Мануель,— ми отримаємо радянську допомогу.

Хіменес похитав головою й мовчки ступив ще кілька кроків. Тепер він не просто прогулювався з більшовиком. Він уже нічого не сподівався від Франції, від якої раніше чекав усього. Тож невже тільки росіяни зможуть урятувати його країну?

Останнє сонячне проміння миготіло довкола цієї поголеної голови з великим хрестом англійського пластиру. Мануель дивився, як спалахували вогні ополченців; у темряві, що насувалася, вкрай марними здавались вічні зусилля людей, яких поступово огортала сутінь землі.

— Росія далеко...— сказав полковник.

Дорогу, по якій вони йшли, бомбардувала вдень фашистська авіація. І ліворуч, і праворуч від неї лежали бомби, що не вибухнули. Мануель підняв одну з них обіруч, відгвинтив ударник, знайшов надруковану на машинці цидулку й простяг її Хіменесу, той прочитав по-португальському: «Товариші, ця бомба не вибухне. Поки що все».

Це був уже не перший випадок.

— Усе ж так,— сказав Мануель.

Хіменес не любив виказувати свої почуття.

— Як ви повелися з Альбою? — спитав він.

Мануель розповів йому про свою розмову з ним.

Здавалося, скелі знову поверталися до скініння, з якого їх вивело денне світло. Щоразу, коли обриси стрімчаків викликали в полковника спогади дитинства, він думав про свою юність.

— Незабаром вам самому доведеться працювати з молодими офіцерами. Вони хочуть, щоб їх любили. Це природно для людини. І це добре, але тільки в тому разі, якщо ви поясните їм, що офіцера слід любити за якості його командування — справедливість, дійовість, талановитість,— а не за особисті чари. Друже мій, ви розумієте, що означає: офіцер ніколи не повинен «спокушати»?

Мануель слухав його, згадував про вождя революції; він думав про те, що бути улюбленим, не спокушаючи,— прекрасна доля людини.

Вони наближались до села, його пласкі білі будинки ліпились до виїмки в скелі, як лісові блощиці до душла дерева.

— Небезпечно хотіти бути улюбленим, — сказав Хіменес напівжартома, напівсерйозно. Вони мовчки йшли далі. Високий підбор на його кульгавій нозі постукував по камінню. Цвірчання комах затихло.

— Бути ватажком — у цьому більше шляхетності, ніж у тому, щоб бути просто індивідуумом, — провадив полковник. — Це куди важче...

Вони прийшли до села.

— Salud, хлоп'ята! — крикнув Хіменес у відповідь на привітання. Ополченці розташувалися на східній околиці села, яке майже всі його жителі покинули. Обидва офіцери пройшли через село. Навпроти церкви стояв замок із зубчастим муром.

— Скажіть, полковнику, чому ви їх називаєте хлоп'ятами?

— А як ще їх називати — товаришами? Не можу. Мені шістдесят років, не випадає, мені здається, що я розіграю комедію. Тому я їх кличу «хлоп'ята» або «діти мої» — і все гаразд.

Вони проходили повз обгорілу церкву. З розчиненого порталу доносився запах льоху й застиглого гарива. Полковник зайшов до церкви. Мануель озправ її фасад.

Це була одна з тих іспанських церков, які водночас нагадують барокко й народний стиль. Камінь, застосований замість італійського штучного мармуру, наклав на неї майже готичний відбиток. В середині вона обгоріла. Величезні чорні язики, наче зведені судомою, підіймалися над вікнами й лизали підніжжя зуглілих статуй.

Мануель теж зайшов до церкви. Стіни в ній почорніли; під покривленими уламками ґрат підлога, що провалилася, нагадувала сміття, чорне від сажі. Внутрішні гіпсові статуї, витравлені вогнем до білості крейди, скидалися на високі білі плями біля підніжжя зуглілих колон, і нестямні рухи святих відсвічували в голубуватій тиші вечора, що проникала крізь розбитий портал. Мануель милувався статуями й знову почував себе митцем: ці пожелоблені статуї набули в погаслім пожежищі варварської величності, ніби в цьому полум'ї народився їхній танок і цей стиль був стилем пожежі.

Полковник зник. Погляд Мануеля шукав його надто високо: він стояв на колінах посеред сміття й молився.

Мануель знав, що Хіменес католик, та все ж таки це

приголомшило його. Він вийшов з церкви й зачекав полковника надворі. Якийсь час вони мовчки йшли далі.

— Дозвольте спитати вас, полковнику: як ви прийшли до нас?

— Розумієте, я був у Барселоні. Отримав записку від генерала Годета з пропозицією приєднатися до заколоту. Я дав собі п'ять хвилин на роздуми. Я не присягав урядові, але в душі я вирішив служити йому. Отже, моє рішення було вже ухвалене, але я в своєму віці не хотів, щоб згодом у мене склалося враження, ніби я діяв на відчай душі... Через п'ять хвилин пішов до Компаніса й сказав: «Пане президент, Тринадцятий піхотний і його полковник у вашому розпорядженні».

Він знову подивився на церкву: у вечірній тиші, паповненій запахом сіна, зруйнований фронтон й зруглі статуї здавалися фантастичними на тлі неба.

— Чому люди, — мовив він півголосом, — плутають святі діяння того, хто зараз дивиться на нас, з діяннями його негідних слуг?.. Я хочу сказати — тих його слуг, які негідні...

— Але, полковнику, від кого ж люди могли почути про нього, як не від цих його слуг?

Хіменес повільним рухом показав на довколишню сільську тишу й нічого не відповів.

— Ось приклад, полковнику: один раз у житті я закохався. Серйозно. Хочу сказати — серйозно закохався. Це було так, ніби я онімів. Я міг би стати коханцем цієї жінки, але від цього нічого не змінилося б. Між нами стояв мур: іспанська церква. Я кохав її, і тепер, коли я згадую це, мені здається, що я кохав божевільну, покірливу дитину. Погляньте на нашу країну, полковнику! Що створила тут церква, крім якоїсь жахливої дитинності? Що вона зробила з нашого народу? Вона навчила його двох речей: коритися й спати...

Хіменес зупинився, взяв Мануеля за руку й примружив одне око.

— Друже мій, коли б ви стали коханцем цієї жінки, то вона, либонь, перестала б бути глухою й божевільною. Що ж до решти, то чим величніша справа, тим більше її використовують для лицемірства й брехні...

Мануель підійшов до гурту селян, чорних і прямих на тлі стіни, що ще біліла в сутіні.

— Скажіть, товариші, адже школа у вас нікудишня, — мовив він лагідно, — то чому ж ви не переробите церкву на школу, як у Мурсії, замість того щоб її палити?

Селяни не відповіли. Було вже майже темно, фасад церкви вже зникав. Обидва офіцери бачили нерухомі силуети, що

прихилилися до стіни, чорні блузи, широкі капелюхи, але не бачили облич.

— Полковник хоче знати, чому, власне, ви спалили церкву? Чим завинили тутешні священики? Чим саме?

— Чому попи проти нас?

— Ні, навпаки, чому ви проти них?

Наскільки Мануель міг розгледіти в сутіні, селяни передусім зніяковіли: чи надійні люди ці офіцери? Чи, може, це стосується охорони пам'яток мистецтва?

— Тут нема жодного товариша, який працює на народ, щоб його піп не зводив на той світ. Тоді що ж?

Селяни звинувачували церкву в тому, що вона завжди підтримувала поміщиків, схвалювала репресії, які проводилися після астурійського повстання, схвалювала пограбування Каталонії, без угаву проповідувала біднякам покору перед несправедливістю, а нині проголошувала проти них священну війну. Один дорікав священикам у тому, що їхній голос — не голос людини; інші — в лицемірстві або жорстокості, залежно від чину тих людей, на яких священики спиралися в селі; і всі звинувачували їх у тому, що вони в захоплених фашистами селах виказують «шкідливо мислячих», добре знаючи, що їх розстріляють. І всі звинувачували священиків у їхньому багатстві.

— Розумієте, за все це, за все! — озвався один із селян. — Ти запитував про церкву. Чому там не школа? Діти ж мої, правда ж, мої? В нас узимку не дуже тепло. Так ось краще хай вони мерзнуть, чувш, ніж мені бачити їх у церкві.

Мануель дав йому сигарету, потім клацнув запальничкою. Селянин мав років сорок, він був поголений, з виду простий. Вогник на мить освітив його сусіду праворуч від нього: бобувате обличчя, невизначний ніс і рот між випнутими вперед чолом і підборіддям. Їх попросили навести докази, вони їх навели; але голос їхнього серця був голосом того, хто говорив останнім. Настала ніч.

— Уся ця братія — самі брехачі, — мовив один із селян, коли загасла запальничка.

— Вони хочуть грошей? — запитав Хіменес.

— Кожен шукає тільки наживи. Вони твердять, що це не так, але я ж бо знаю... Та навіть не це. Я говорю про саму суть. Цього не поясниш. Усі вони брехачі.

— Попи — це щось таке, чого міській людині не збагнути.

Вдалині завалували собаки. Хто із селян зараз говорив?

— Ось Густавіто фашисти присудили до смерті, — озвався новий голос. У ньому прозвучала інтонація: «Густавіто

не візьмеш голими руками!» — і ще, ніби всі чекали, щоб Густавіто висловився.

— Запам'ятайте, — промовив інший голос, який, мабуть, належав Густавіто, — ми з Кольядо віруючі. Але ми проти попів. І все ж таки ми побожні.

— Він хоче засватати Пілієрську богородицю за святого Якова з Компостельйо.

— За святого Якова з Компостельйо? Та я краще зроблю з неї хвойду. — І потім, понизивши голос, із селянською повільністю: — Фашисти відчиняли двері. Виводили когось із наших, той питав: «Чого вам?» Потім іншого. Залпів ніколи не було чути. Дзвонив тільки попівський дзвіночок. Коли цей негідник починав дзвонити, це означало, що когось із наших зараз уколошкають. Це він намагався висповідати нас. Часом це йому, сучому синові, вдавалося. Щоб відпустити нам гріхи, казав він. А які гріхи? Що ми захищалися від генералів! Два тижні поспіль я чув цей дзвіночок. І от я кажу: це злодії відпущення. Я знаю, що кажу. Тут не тільки гроші... Слухайте мене уважно. Що каже піп, коли він вас сповідає? Він каже, щоб ви покаялися. Якщо є такий піп, який примусив бодай одного з наших розкаятися в тому, що він боронився від генералів, то хоч би що з ним зробили, цього буде мало. Бо розкаяння — це найкраще, що є в людині. Ось що я думаю.

Хіменес згадав про Пуїга.

— Ось хай Кальядо скаже.

— Кажі! — мовив Густавіто.

Той мовчав.

— Ну що ти, починай!

— Я так не можу, — озвався голос, який досі мовчав.

— Розповідай учорапню казку. Давай свою проповідь.

— Це не казка.

В темряві, стукаючи прикладами, підходили ополченці. Вже зовсім споночіло.

— Все це через те, — глумливо сказав голос, — що я розповів їм, як король побував у Лас-Уредсі. На полюванні. Там жили майже всі воласті, недоумкуваті, хворі. А вбогі — король навіть не вірив, що такі на світі бувають. Вони від цього всі карлики. І ось король сказав: «Треба їм якимось допомогти!» Йому відповіли: «Так, ваша величність», — як звичайно. І потім нічого не зробили — як звичайно. А що край був пропащий, то згодом використали його: влаштували там каторгу. Як звичайно. І ось...

Ким був той, що розповідав? Інтонія цього голосу з виразною вимовою могла належати тільки людині, яка звикла виголошувати промови, незважаючи на протонародні

зворотн. Хіменес ясно чув кожне слово, хоча той говорив неголосно.

— Тоді Ісус Христос вирішив, що так не годиться. Він сказав собі: «Піду я до них». Ангел розшукав найкращу жінку в тому краю, і ось Христос почав являтися їй. Вона відповіла йому: «Ах, усе марно: дитина народиться передчасно, бо мені нічого їсти. На нашій вулиці тільки один селянин їв м'ясо за останні чотири місяці: він зарізав свого kota».

В голосі вчувалася вже не іронія, а прикрість розпачу. Хіменес знав, що в деяких провінціях є оповідачі, які імпро-візують біля небіжчика, але ніколи їх не чув.

— Христос прийшов до іншої жінки. Тут довкола ко-лиски снували самі тільки пацюки. Щоб зігріти дитину, цього було замало, а для дружби надто сумно. І тоді Хри-стос подумав, що в Іспанії і далі все негаразд...

З центру села долинав гул моторів і скрегіт гальм; разом із звуками далеких пострілів і собачим гавкотом вітер доно-сив запах каміння й диму з обгорілої церкви. Якоїсь миті гуркіт був такий оглушливий, що обидва офіцери не чули слів.

— ...і примушує помічників віддати землю селянам у оренду. І ті, хто мав волів, зчинили лемент, що їх кривдять ті, в кого самі тільки пацюки. І вони покликали солдатів з Рима. Тоді господь подався до Мадріда, де можновладці, щоб примусити його замовкнути, стали вбивати мадрідських дітей. І Христос подумав, що з людьми нічого не вдієш. Вони такі мерзенні, що хоч довіку спливай за них кров'ю день і ніч, усе одно їх не обмисл.

Гуркіт ваговозів не стихав. Хіменеса чекали в інтендант-стві. Ця розповідь водночас зацікавила й роздратовала Ма-нуеля.

— Нащадки волхвів не прийшли до його колиски, бо вони стали волоцюгами або чиновниками. І ось уперше після створення світу звідусіль, з країн близьких, і тих, що в чорта на болоті, і з тих, де стоїть спекота, і з тих, де страшенно холодно, всі, хто був хоробрий і знедолений, ви-рушили в похід з *рушницями*.

В цьому голосі була така певність, аж Хіменес, незва-жаючи на п'ятому, ясно відчув, що оповідач заплющив очі.

— І серцем вони зрозуміли, що Христос жив серед пас, у братерстві бідарів і зневажених. І довгими вервечками потяглися з різних країн усі ті, хто знає вбогість настільки, що ладен померти, борючися з нею, і вони несли рушниці, якщо їх мали, і несли руки для рушниць, якщо рушниць не мали; вони прийшли й полягли на іспанській землі...

І розмовляли вони всіма мовами, серед них були навіть китайські торговці шкурками.

Голос дедалі глухішав; оповідач вимовляв слова крізь зуби, зігнувшись у темряві, як поранена в живіт людина. Довкола нього кільце голів, серед них голова Хіменеса з хрестом із пластиру.

— І ось коли люди переситились убивствами й коли остання вервечка бідарів рушила в похід...

Він вимовив слова чітко, голосним шепотом закликача:

— Над ними зійшла зірка, ще піким не бачена...

Мануель не наважувався засвітити запальничку. В темряві завили несамовиті гудки автомобілів, наче під час вуличних заторів.

— Учора ти не так розповідав,— майже пошепки сказав хтось.

І Густавіто голосно додав:

— Я проти цих казок. Через них ти ніколи не знати-меш, що тобі робити. Треба знати, чого ти хочеш,— це найголовніше!

— Все це ні до чого,— сказав хтось повільно й втомлено,— міській людині про попів не зрозуміти...

— Вони думають, що це релігія.

— Міській людині цього не зрозуміти.

— Ким він був до заколоту? — запитав Хіменес.

— Він?

На хвилину всі зніяковіли.

— Він був ченцем,— відповів хтось.

Мануель повів полковника в бік несамовитого завивання гудків.

— Ви роздивилися значок на Густавіто, коли запалювали сигарету? — спитав Хіменес, ступивши кілька кроків.— ФАІ чи ні?

— Дарма, інший сказав би те саме. Я не анархіст, полковнику. Але мене виховали попи, як кожного з нас; одначе в мені є щось таке, що співчуває цій людині.

— Більше, ніж тому другому селянинові?

— Еге ж.

— Ви ж бували в Барселоні,— мовив Хіменес.— На деяких церквах замість звичної вивіски «Під контролем народу» написано: «Власність народної помсти». Тільки... Першого дня на площі Каталонії мерці пролежали довгенько; через дві години після того, як закінчилася стрілянина, голуби знову повернулися на тротуари й на трупи... Людська ненависть теж виснажується...— І ще повільніше, наче підбиваючи підсумок рокам тривоги: — В бога є час чекати...

Їхні підбори стукали об тверду, висохлу землю; кульгава нога Хіменеса не потрапляла в крок Мануелеві.

— Але ж чому, — провадив Хіменес, — його чекання повинно бути саме таким?

Розділ другий

Ще одна спроба посередництва була неминуча. Вночі до Толедо мав приїхати священник і вранці зайти в Алькасар.

Газові ліхтарі на маленькій площі не світилися. Світився тільки єдиний ліхтар, низько почеплений біля таверни «Ель-Гато». Кіт на вивісці таверни спокушав Шейда, він сів за столик біля входу й став наводити люлькою тіні на стіну толедського собору.

Шейд міг надсилати телеграми до своєї газети до другої години ночі. Доти Лопес повернеться з Мадріда. Він привезе священника — в перспективі цікава стаття. Ще не було десятої. Повна безлюдність надавала цій площі зі сходами й особняками під рудими штатами дерев вигляду театральної декорації. Останні постріли з Алькасару підкреслювали її таємничу примарність. Замилованому Шейду ввижалися забуті гучномовці в гранатових палацах Індії, зарослих кокосовими деревами, гучномовці, що передавали всі звуки війни племені павичів і мавп. Трупний запах Толедо нагадував сморід азіатських боліт. «Чи є радіо на Місяці?.. Було б добре, якби хвилі розносили цей невиразний гуркіт битви до мертвих світил...» Занедбаний, але не зруйнований собор, де тепер, певне, було повно ополченців, відповідав і його ворожості до католицької церкви, і любові до мистецтва. З таверни долнали голоси:

— Наші літаки промахнулися: кулемети фашистів стоять у цирку в Бадахосі, але не посеред арени, а під дахом.

— З казарми треба обстрілювати обережніше: вони замкнули там полонених.

Ще один голос, молодий, іронічний, з відчутним англосаксонським акцентом:

— Після бою на площі було велике пожвавлення. Я дивився вниз. З висоти п'ятсот метрів. Жінки були молоді й гарні, вони казали: «Хто цей гарний шотландець, що оп там, угорі?»

Шейд щось записував, коли нарешті прийшов Лопес, розмахуючи руками й стріпуючи гривною. Він важко сів, знову махнув руками й опустив їх, гучно лягнувши себе по стегнах, і, наче луна, пролунало кілька рушничних пострі-

лів. Шейд вичікував, зсунувши свій маленький капелюх на потилицю.

— Вони просять попів? Гаразд, дамо їм попів! Але господи боже!..

— Це вони вимагають священників, чи ви вимагаєте випустити заложників?

Лопес набрав вигляду людипи, яка за день надивилася всякого.

— Та це одне й те саме, друзяко! Розумієш, вони попросили священників. Гаразд, це їхня справа. З іншого боку, ці негідники не бажають евакуювати жінок і дітей — ні наших, ні своїх. Вони добре знають, що так для них найкраще. Вони хочуть попів, гаразд, я знаю двох. Таких, які могли б підійти. Телефоную до Мадріда: мобілізуйте для мене цих двох чоловіг, я приїду по них о третій годині. Вони гадають, що так легко знайти попа, який ще не втік! Приїжджаю до Мадріда. Спершу кудись запропастився Герніко. Він був у себе в санітарному відділенні. Ну так ось! Я мав адресу одного попа, славний хлопець, він часто навідував нас у в'язниці, коли ми сиділи там у тридцять четвертому. Приходжу до нього з чотирма бійцями (ми у формі. Будинок католицький, вікна католицькі, стіни католицькі, швейцар католик, мешканці католики. На площадинках сходів у всіх кутках гіпсові пречисті діви — просто бридота. Автомобіль ще не встиг зупинитися, як на всіх поверхах почали скімлити. Ці нікчеми подумали, що ми приїхали їх розстрілювати. Пояснюю швейцарові, в чому річ, — нічого не допомагає. Одне слово, горезвісні «звірства»! А піп, побачивши автомобіль, накивав п'ятами через сад. На одного менше!

Площу вже не освітлював місяць. Як і скрізь, де бував Лопес, його голос чути було в усьому будинку.

— Тоді я їду шукати іншого попа. Я знав, що він підтримував зв'язок з головним штабом народного ополчення. Іду туди й застаю всіх офіцерів за обідом. Викликаю одного товариша й пояснюю йому, в чому річ. «Гаразд, дістану тобі попа на четверту годину». В мене ще роботи до дідька, поспішаю обігати півміста, щоб роздобути боеприпаси. Рівно на четверту я повертаюсь. «Розумієш, — каже мені товариш, — піп був тут, коли ти приходив, він обідав з нами, але я хотів попередньо з ним поговорити. Здається, справа буде нелегка: він боїться». Цебто як — боїться? Мерзотники, навіть від своєї роботи ухиляються! Тоді мені пояснюють, що він канонік тутешнього собору. Уявляєш собі його ранг у духовній ієрархії? Якби він був сільським попом, то куди б менше вагався. А серед сільських попів я знайомих не

маю: вони скульптурою не цікавляться! «Гаразд, скажи йому, що я хочу з ним поговорити. Якщо є бодай один шанс витягти дітей з цього бридкого пекла війни, то треба їх витягти». Я здихав від спраги. А в них у холодильнику було пиво. Біжу до кухні, відчиняю двері й бачу якогось чоловіка в брудній сорочці без коміра, в розстебнутому жилеті й смугастих штанах. Він відкручує крани з пивом (треба сказати, було страшенно жарко). Одне слово, з'ясувалося, що це і є його превелебність.

— Ще молодий?

— Погано поголений, і вся щетина сива. Досить кругленький. Загалом дуже неприємна пика, але руки просяться на картину. Я пояснюю йому, в чому річ. (Уявляєш собі — я!) Він відповідає мені цілих десять хвилин. Тут називають шарлатаном людину, яка говорить чверть години, коли досить тридцяти секунд; тож це й був шарлатан! Не пам'ятаю, що йому сказав, але він відповідає: «Впізнаю солдатську говірку!» Йому, либонь, сказали, що я в чинах. Я був у комбінезоні, без відзнак. «А ще офіцер!» — каже він, і це мені, сердешному скульпторові! Тоді я йому відповідаю: «Офіцер чи ні, але коли мені кажуть: іди он туди й воюй, то я йду. Ви священник, там є люди, яким ви потрібні, вас вимагають, а я хочу витягти звідти дітей. Підете ви чи ні?» Він замислюється й серйозно запитує: «Ви гарантуєте мені життя?» Це мене розлютило. Я кажу йому: «Коли я був тут дві години тому, то ви сиділи з бійцями за обідом, що ж, ви гадаєте, що в Толедо вас подадуть на вечерю?» Ми обидва сидимо на столі. Він підводиться і, поклавши руку на жилет, гордо заявляє: «Якщо ви вважаєте, що я можу рятувати бодай одне життя, то я їду!» — «Ну а тепер ви молодчина! Але якщо рятувати життя, то треба рятувати їх негайно. Автомобіль чекає внизу». — «Ви не гадаєте, що мені краще надягти комір і піджак?» — «Особисто мені начхати на це, але, мабуть, ті воліли б, щоб ви були в сутані». — «В мене нема тут сутани». Не знаю, чи він правду сказав, чи просто вирішив бути обережним; радше казав правду. Він зникає... Я спускають униз і застаю його біля автомобіля — з коміром, при краватці, в альпаговому піджаку. Ідемо!

Довгий порив вітру приніс на площу запах гарива: сюди докочувався дим з Алькасару. Очищене від трупного смороду, місто, здавалося, змінилось.

— Нас зупиняли щохвилини для перевірки. «Було б важко виїхати з Мадріда», — сказав він; певне, ця думка давно його не покидала. Всю дорогу він силкувався пояснити мені, що, може, червоні мають рацію так само, як і білі,

а то її більше, і дізнатися, як відбуватиметься побачення. «Дуже просто, — пояснюю я йому через кожну чверть години, — це буде, як з капітаном Рохо. Ми їх попередимо, що ви тут, відведемо вас до їхніх парламентарів, вам зав'яжуть очі і поведуть до кабінету полковника Москардо, який командує Алькасаром. А там уже виплутуйтесь, як зможете». — «До кабінету полковника Москардо?» — «Еге ж, до кабінету Москардо». Я йому пояснюю, що він повинен відмовити цим мерзотникам у розгрішенні, у хрещенні, якщо Москардо не захоче звільнити жінок і дітей.

— Він пообіцяв? — запитав Шейд.

— Мені байдуже. Якщо він схоче це зробити, то зробить, а як ні, то його обіцянка ні до чого. Одне слово, я все йому пояснив, як умів; либонь, не дуже добре в мене це вийшло. Приїздимо до Толедо. Біля батареї я зупиняю автомобіль, хочу поговорити з капітаном. «Сто чортів тобі! — кричить капітан і стрибає на приступку; я не можу вставити ні слова. — Де ж снаряди? Нам обіцяли снаряди! Завтра ввечері в нас уже не буде боєприпасів!» Я кручусь, як вітряк, подаю знаки, щоб він замовк. Розумієш, хоч би скільки піп знав, він завжди знає надто багато. Куди там, капітан не замовкає! Нарешті цей телепень починає дещо розуміти. Я знайомлю їх: «Товариш священник». Капітан показує на башту Алькасару, яка почала обвалюватися, і від задоволення плеще себе по стегну. «Поглянь на кабінет Москардо!» — каже він і киває на велику трикутну тріщину. «Любий майоре (наші взаємини, як бачиш, уже досягли певної інтимності), — каже мені піп з виглядом зятого хлопчика, який твердо вирішив не йти до школи, — ось у цій руїні ви пропонуєте мені переговорити з полковником Москардо? Як же я дістанусь туди?» — «Виплутуйтесь, як знаєте! — впевнено репетує капітан. — Сам господь не зайшов би туди!» Усе йшло на краще. Зрештою вдалося йому втовкмачити, що ми зуміємо домовитися з Москардо. Я дав йому трьох охоронців, і він зараз спить без задніх ніг.

— Ну врешті-решт піде він чи ні?

— Завтра о дев'ятій годині. Перемир'я до полудня.

— Ти щось чув про дітей?

— Нічого. Наші відповідальні працівники проінструктують мого попа. І ті, хто вважає себе відповідальним. Сподіватимемося, що вони не дуже його залякають; серед анархістів є один татуйований хлопець, страпніший за самого сатану.

— Ходімо подивимося, що там відбувається.

Вони мовчки пішли в бік площі Сокодовер і по дорозі помилувалися Терором Панчо Вілья, сомбреро якого вночі

виглядало ще гарнішим. Що вони ближче підходили до площі, то на вулиці панувало більше пожвавлення. Час від часу з вікон верхніх поверхів будинків стріляли рушниці й кулемет. Три місяці тому в цей самий час Шейд чув, як тут тупотіли копита невидимого віслюка і в темряві жваво грали гітаристи «Інтернаціонал», ушкваривши перед цим серенаду. Алькасар з'явився між двома дахами, осяяний прожекторами.

— Ходімо на площу,— сказав Шейд,— я сяду в танк писати.

В журналістів виробилася звичка залазити в танк, що звичайно стояв без використання, запалювати там свічку й писати.

Нарешті вони дійшли до барикади. Одні ополченці, ліворуч, пострілювали, інші, праворуч, лежали на матрацах і грали в карти; дехто розкішно влаштувався в плетених кріслах. З гучномовця посеред площі линула андалузька пісня. Над ними з третього поверху стріляв кулемет. Шейд підійшов до щілини в барикаді.

Безлюдна площа, освітлена дуговим ліхтарем, де колись кастильські королі верхи билися з биками, була ще менш реальна, ніж площа перед собором, і в цій суміші запаху гарива й нічної свіжості дужче нагадувала ландшафт мертвої зірки, ніж будь-яке інше місце на землі. Наче в світлі юпітерів, відкривалися азіатські руїни, арки, подряпані кулями крамниці, замкнені або полишені, розкидапі й звалені залізні стільці кав'ярні. Над будинками — величезна реклама вермуту; в темних кутках площі — ледь освітлені будки спостерігачів. Прожектори пронизували театральним світлом завулки, що збігали вгору; і в кінці завулків осяяний для смерті краще, ніж він освітлювався для туристів, наддивовижу плаский на тлі нічного неба курився Алькасар.

Час від часу з фашистського боку стріляли; Шейд дивився на ополченців — тих, що відповідали на постріли, і на тих, що грали в карти, й запитував себе, в кого з них там, угорі, дружини й діти.

Винесені на ніч селянські ковдри, такі самі смугасті, як матраци барикад, надавали містові дивної строкатої одноманітності. На головну вулицю вийшов мул. «Опівночі, щоб усе зробити смугастим, мулів замінять зебри»,— сказав Шейд. На головній вулиці, вузькій і темній, перед допотопним танком, засвічені башти броньовиків утворили невеличкі світлові плями. У вітринах модної крамниці, що біля самої площі, не було темно, і якась літня жінка в капелюшку з пір'ям, милуючись виставкою провінційних капе-

люшків, застигла перед шибкою, в якій відбивалися дугові ліхтарі, що освітлювали дим Алькасару.

Час від часу ворожа куля брязкала об броню кулеметних башт. Лопес піднявся до штабу. Шейд заліз до танка; кулеметник потіснився, посунувшись убік. Тільки-но Шейд дістав свій записник, кулеметник відкрив вогонь, за ним — броньовики й ополченці. Коли кулемет стріляє, в башті вже не почуєш жодного іншого звуку. На вулиці зчинилася страшена метушня. Шейд вискочив з танка: невже контратака Алькасару?

Фашисти щойно пустили світлову ракету, і все місто стріляло по ній.

Розділ третій

Священик зайшов до Алькасару півгодини тому. Журналісти, керівники різних партій, які прийшли подивитися на перемир'я, ходили сюди-туди позад барикади в чеканні, коли на площі з'являться заколотники. Шейд, без піджака, зблвши маленький капелюх на потилицю, прогулювався по площі з комуністом Прадасом, радянським журналістом Головкіним та японським журналістом і через кожні півгодини косував очима на щілину в барикаді. Але на площі не було нічого й нікого, крім перекинутих догори ніжками стільців кав'ярні. Залежно від вітру, змінювалися запах смерті й запах гарива.

На розі площі й однієї з вуличок, що вели до Алькасару, з'явився офіцер. Потім зник. Площа знову спорожніла. Вона була тепер не пустельна, як уночі, при сяйві прожекторів, вона здавалася покинутою. День повертав її до життя, що причаїлося за рогом вуличок, як фашисти й ополченці.

Перемир'я вже почалося. Але площа й далі лишалася тим місцем, де не можна було уникнути обстрілу ворожих куль, тому вона здавалася зловісною.

Нарешті троє бійців наважились вийти з-за барикади. Розповідали, ніби у відбитих частинах Алькасару під башточками знайдено матраци й колоди карт — такі самі, як у ополченців на барикадах. Алькасар належав ворогові і, незважаючи на те, що частина його опинилась у руках республіканців, здавався таємничим. Ополченці знали, що за час перемир'я їм не вдасться проникнути досередини фортеці, але кожному хотілося підійти ближче. Проте вони трималися ближче до барикади й ходили гуртами.

«Вони радше ладні — і ті, і ці — битися! — думав Шейд, припавши оком до щілини між мішками, прихилиючись до

брезенту, що почав нагріватися на сонці; його капелюх остаточно з'їхав на потилицю. — Наче коти!»

На протилежному боці з'явився гурт фашистських офіцерів. На тому місці, куди вийшов перший офіцер, вони розгублено зупинилися перед порожньою площею. Бійці ополчення й фашисти, прикипівши до землі, дивилися одні на одних. Із-за барикади вийшло ще кілька бійців. Шейд схопився за бінокль.

Шейд сподівався побачити ненависть на обличчях фашистів, що їх він насилу розрізняв, але побачив скорше ніяковість, підкреслену незграбністю рухів, такою несподіваною в цих людей, одягнених у чисті офіцерські мундири. Ополченці наближались.

— Що ти про це думаєш? — спитав Шейд у бійця, що стояв біля сусідньої щілини.

— Наші не знають, як заговорити.

Нелегко заходити в розмову людям, які протягом двох місяців намагалися винищити один одного. Не тільки заборонена зона площі розділяла їх і примушувала тупцювати — одних біля барикад, інших біля колон фортеці, а щось більше — думка про те, що коли вони підійдуть одні до одних, то їм доведеться заговорити.

Ще кілька фашистів вийшло з Алькасару, і кілька бійців полишили барикаду.

— Чотири п'ятих гарнізону — цивільні гвардійці, чи не так? — запитав Головкін.

— Еге ж, — відповів Шейд.

— Погляньте на мундири: вони випускають на площу тільки офіцерів.

Це було не зовсім так. З фортеці виходили гвардійці в чертових трикутних кашкетах і мундирах із жовтими облямівками, але взуті в білі альпартатки.

— Ополченці перестріляли все їхнє взуття, — сказав Шейд.

Почала зав'язуватися розмова, хоча обидва гурти розділяли принаймні десять метрів. Присівши між двома мішками, Шейд розкурих свою люльку й разом з Прадасом вийшов на площу.

Обидва гурти покрикували один на одного.

Розділені десятьма метрами, наче зачарованим простором, вони розмахували руками, не сходячи з місця: вони ніби жбурляли в повітря докази.

— ...тому, що ми принаймні боремося за справедливую справу, кляті пегідники!

— А ми? Хіба ми воюємо за свої сейфи, сучі сини? Наша справа справедлива, бо це справа всіх людей!

— А пам начхати на справу всіх людей! Головне, щоб вона була справедлива, йолопе!

Ось уже два місяці вони цілилися одні в одних, і тепер, незважаючи на перемир'я, війна тривала. Поки що іншого способу спілкуватися вони не знаходили. А проте...

— Скажи ж бо: ваша справедлива справа — гази для абіссінців? Ваша справедлива справа — німецькі робітники в концентраційних таборах? Одна песета на день батракам? Це ваша справедлива справа? Лакеї вбивць! Розстріли в Бадахосі — це ваші ідеали?

— А Росія це ідеал?

— А скажеш, ні?

— Для тих, хто там не був! Республіка для трудящих! Подумаєш!

— Хіба не за це твої хазяї її ненавидять? Якщо ти чесний хлопець, я тобі скажу: за вами йде все, що є найбридкіше в світі. А всі, хто прагне справедливості, з нами, навіть жінки. Чому серед ваших солдатів нема жінок? Ти гвардієць, а не князь! Скажи, чому жінки з нами?

— Щодо жінок, то заткни пельку, роgonoсцю! Палити церкви — це теж справедлива справа?

— Якби було менше церков, то не довелось б їх палити!

— Надто багато церков у золоті й сіл без хліба!

Шейд підійшов до ополченців, розхвилювавшись: він сповнився тим почуттям, яке викликали в нього необразливі лайки паризьких шоферів та італійських візників.

— Що то за хлопчина? — спитав хтось з бійців, показуючи на Головкина. Шейда вже тут знали; напередодні його бачили з Лопесом.

— Кореспондент радянської газети.

В Головкина були широкі вилиці, кощаве обличчя селянина готичних скульптур. Шейд, побувавши в Москві, помітив, що в росіян, переважно вихідців із села, часто бувають обличчя західного середньовіччя. «Я схожий на індіанця, цей росіянин — на хлібороба, а іспанці — на коней...»

Троє бійців, які перші вийшли з-за барикади, стояли осторонь, не виходячи на площу.

Порівняння ідеалів тривало.

— Не базікай! — гримнув офіцер-фашист. — Одна справа боротися за ідеал, коли ти даєш хropaка в себе вдома, як ви, і інша — коли сидиш у підземеллі, як ми. Погляньте на себе, мерзотники! А в нас нема чого курити!

— Що-що?

Один з бійців перетнув заборонену зону. Це був юнак з НРП. З-під засуканого рукава визирала татуїровка. Під

прямовисним промінням сонця його мексіканське сомбреро відкидало тінь йому під ноги, і він ішов ніби на чорному постаменті. Він простував до фашистів, наче збираючись битися, з пачкою сигарет у руці. Шейд знав, що в Іспанії не заведено простягати всю пачку сигарет, і чекав, що зробить анархіст. Він, виймаючи сигарети з пачки одну за одною, з тим самим гнівним виразом на обличчі роздавав їх фашистам; він простягав їх так, ніби це було доказом його слухності, ніби промовляючи: «Як можна дорікати нам сигаретами! Якщо у вас, негідники, нема сигарет, то це через воєнні ускладнення, але сигарети тут ні до чого, тварюки!» Роздаючи й далі, він мовби брав у свідки вікна. Коли його пачка спорожніла, до нього приєдналися інші ополченці й теж почали роздавати сигарети.

— Як ви поясните це безглуздя? — спитав Прадас.

— Я був присутній на одному досить бурхливому засіданні бельгійського парламенту, де сталося несподіване братерське об'єднання всіх партій для скасування податку на поштових голубів: вісімдесят відсотків депутатів виявилися шанувальниками голубів. Тут така сама таємна спілка курців...

— Та ні, тут щось глибше!

Один з фашистів крикнув: «Ось ви поголені!» Це було тим більше дивно, що всі бійці ополчення давно не голилися. Але один з бійців, теж анархіст, побіг на Торговельну вулицю. Обидва журналісти не спускали з нього очей. Він на мить затримався біля барикади й сказав щось одному бійцеві. Той дістав револьвер і сердито пригрозив ним у бік фашистів. Анархіст побіг далі.

— У вас було так само? — запитав Шейд у Головкіна.

— Поговоримо потім. Цього не пояснити.

Боець повернувся бігом з пачкою лез у руці. Він розпечатував їх на ходу. На площі стояло з десяток фашистських офіцерів. Він перейшов на крок; мабуть, не знав, як поділити леза: в нього не було стільки лез. Він замахнувся, наче хотів кинути їх, як дітям кидають льодяники, але зупинився і зрештою з ворожим виглядом віддав пачку найближчому фашистові. Інші офіцери підбігли до того, кому дісталися леза, але, почувши сміх ополченців, один з фашистів наказав їм розійтися. Цієї миті з фортеці вийшов ще один фашист, а з іншого краю площі підійшов той боець, який діставав револьвер перед анархістом, що біг по леза.

— Усе це добре... — сказав він, міряючи очима одного за одним фашистів. Голос у нього затремтів, і всі чекали, що він скаже далі, — ...а заручники? В мене там, у вас, сестра!

В його голосі бриніла люта ненависть. Більш ніхто не брався порівнювати ідеали.

— Іспанський офіцер не втручається в розпорядження свого начальства, — відповів один з фашистів.

Ополченці насилу почули його слова, бо саме тієї миті фашист, що виїшов останнім з фортеці, сказав: .

— Мені треба бачити вашого командира за дорученням полковника Москардо.

— Ходімте, — сказав один з бійців.

Офіцер пішов за ним. Позаду йшли Шейд і Прадас — низенькі оба біч високого Головкина, — пробиваючись крізь на-товп, що дедалі зростав; це мало б вигляд недільної прогу-лянки, якби очі всіх так не втупилися в Алькасар.

Ернандес саме виходив разом з Негусом, Мерсері та дво-ма лейтенантами з крамнички, коли до дверей підійшов фашистський офіцер. Він вклонився й вручив листа.

— Від полковника Москардо до його дружини.

Нараз Шейдові здалося, ніби все, що він бачив з учо-рашнього дня в Толедо й багато днів у Мадріді, зосередило-ся в цих двох людях, які з утомленою ненавистю дивилися один на одного, в запахові гарива з Алькасару, де вітер мет-ляв клаптями диму, наче порваними прапорами над містом. Роздані сигарети й леза завершувалися тим листом так само, як і заложники, і безглузді барикади, і атаки, і відступи, і сморід забитих коней, що в ті хвилини, коли розсіювався запах гарива, здавався запахом самої землі.

Ернандес за звичкою стенив правим плечем і віддав листа одному з лейтенантів, кивнувши підборіддям у той бік, куди лейтенант мав піти.

— Несусвітній телепень, — добродушно сказав Негус.

Цього разу Ернандес знизав обома плечима й з тим са-мим утомленим виглядом дав знак лейтенантові йти.

— Дружина Москардо в Толедо? — спитав Прадас, по-правляючи пенсне.

— У Мадріді, — відповів Ернандес.

— На волі? — запитав вражений Шейд.

— У лікарні.

Негус теж знизав плечима, але сердито.

Ернандес повертався до крамниці, звідки долинали кла-цання друкарської машинки, яке було чути виразно на при-тихлій під час перемир'я вулиці. З поперечних вуличок вихо-дили собаки, яких, певне, здивувала тиша. Тупіт ніг і го-лоси, що їх раніше глушила стрілянина, знову заволодівали містом. Прадас наздогнав капітана й пішов поряд з ним, смикаючи себе за борідку.

— Чому ви передали листа за призначенням? Що це? Галантність?

Насупивши брови, з виглядом радше розгубленим, ніж іронічним він ішов поряд з капітаном, який уперто дивився на бруківку, де тіні мексиканських сомбреро розсипалися величезними конфетті.

— Великодушність,— відповів Ернандес, обертаючись до нього спиною.

— Ви добре знаєте цього капітана? — спитав Прадас, брови якого ще не повернулися на місце.

— Ернандеса? — відповів Шейд.— Ні.

— Що примусило його так учинити?

— А що могло примусити його не вчинити так?

— Ось це,— мовив Прадас, показавши на автомобіль, що проїздив мимо. На даху — труп бійця, так старанно прив'язаний, що було очевидно — везли тіло друга. Журналіст підтягнув кінці своєї краватки, що означало в нього сумнів.

— Часто таке стається? — спитав Головкін.

— Гадаю, нерідко. Комендант району вже доставляв такі листи.

— Він кадровий офіцер?

— Так. Ернандес також.

— Що це за жінка? — запитав Прадас.

— Річ не в ній, розпуснику! Я її не знаю, але вона вже немолода.

В юрмі ополченців ішов Терор Панчо Вілья. Шейд відчув, що Толедо, як у воєнні, так і в мирні дні, мале місто й що воно щодня зустрічатиме тут тих самих диваків, як колись зустрічало тих самих гідів і відставних військових.

— Фашисти,— сказав він,— від другої години до четвертої не нападають. Через сьєсту. Не робіть надто поспішних висновків з того, що бачите тут.

Мішки з піском і смугасті матраци, майже неторкнуті з боку міста, з боку Алькасару були прорешечені, як поточене шашелем дерево. Все затягло димом. Безстороннє життя вогню тривало: в незвичній, дивній тиші урваного бою біля Алькасару спалахнув ще один будинок.

Розділ четвертий

У залі музею Санта-Крус стояли зсунуті один до одного під прямим кутом два столи. В темряві метушилися якісь веселуни. Крізь «пробоїни» в цеглі проникало проміння світла, осяваючи рушниці за плечима біійців; у іспанському запаку

неочищеної оливкової олії, серед куп плодів і зелені тьмяно поблискували спітнілі обличчя. Терор Панчо Вілья сидів на підлозі й лагодив рюмунці.

Ернандес тримався дуже просто, тим більше що зі своєю сутулою фігурою він ніколи не доможеться стрункості військового; бійці з його охорони, що зайняли сусідній стіл, розігрували з себе лейб-гвардійців. Ніхто з поранених не змінив пов'язок.

— Пишаються своєю кров'ю,— півголосом сказав Прадас.

Головкін і Прадас сіли навпроти Ернандеса, що розмовляв з якимсь офіцером. Капітан з плямами світла на чолі й схожому на калошу підборідді, що надавало йому схожості з соратником Кортеса, здавався людиною не іншої національності, як радянський журналіст, а людиною іншої епохи. Всі бійці були поцятковані плямами світла.

— Товариш Прадас з оргкомітету комуністичної партії,— відрекорендував Мануель.

Ернандес підвів голову.

— Я знаю,— сказав він.

— Тож чому ти, врешті-решт, передав цього листа? — спитав Мануель, продовживши розпочату розмову.

— А чому бійці роздавали сигарети?

— Ось це мене й цікавить,— пробурчав Прадас, із заклопотаним виглядом піднісши долоню до вуха; на його борідці миготів сонячний промінь.

Чи він недочував і прикладав руку до вуха, щоб краще чути? Він не тримав долоню біля вуха, а потирив його, як кіт, що вмивається. Ернандес відповів Мануелю байдужим рухом своїх довгих пальців. Звуки гучномовців, здавалося, проникали знадвору, зі сліпучого світла, крізь пробоїни в стіні, й огортали Панчо Вілья, що заснув серед рюмунць під своїм незвичним сомбреро.

— Радянський товариш (Прадас перекладав, погладжуючи свій череп) каже: «У нас дружину Москардо негайно заарештували б. Я хочу зрозуміти: чому ви іншої думки про це?»

Головкін знав французьку мову й трохи розумів іспанську.

— Ти сидів у в'язниці? — спитав Негус.

Ернандес мовчав.

— Я був надто юний за царату,— відповів Головкін.

— Ти брав участь у громадянській війні?

— За своїм фахом.

— Діти в тебе є?

— Нема.

— А у вас є діти? — спитав Шейд.

— Так... були...

Шейд більше не наполягав.

— Великодушність — благородство великих революцій,— з гідністю сказав Мерсері.

— Але наші діти в Алькасарі,— сказав Прадас.

Один з бійців приніс чудову шинку з помідорами, підсмажену на оливковій олії, яку ненавидів Шейд. Негус не доторкнувся до шинки.

— Ви іспанець і не їсте оливкової олії? — спитав Шейд, якого цікавило все, що стосувалося кухні.

— Я не їм м'яса, я вегетаріанець.

Шейд узяв виделку, прикрашену гербом архієпископату.

Всі їли. В ультрасучасних вітринах музею — скло, алюміній, сталь — усе було на місці, крім кількох дрібних предметів, потрочених на друзки кулями; в шибці зіяла рівна дірочка, оточена промінцями.

— Послухай,— сказав Негус Прадасові,— коли люди виходять з в'язниці, то в них у дев'яти випадках з десяти невидючий погляд. Вони не дивляться, як люди. В багатьох пролетарів теж такий погляд. Ось що передусім треба змінити. Розумієш?

Він звертався до обох — до Головкіна й Прадаса, йому не хотілося примушувати Прадаса перекладати.

— Ага, я так і думав, що цьому бракує кабети в голові,— задоволено півголосом сказав Шейд.

До нього підійшов боєць, крутячи в руках кардинальську шапку.

— Ми щойно знайшли цю штуку. Вона не потрібна колективові, і ми голосуванням вирішили дати її тобі.

— Дякую,— серйозно відповів Шейд.— Мене звичайно люблять чисті серцем люди, волохаті собаки й діти. Але, на жаль, не коти! Дякую.

Він насунув на голову шапку, погладив помпони й знову став їсти.

— У моєї бабусі в Айова-сіті такі самі помпони на кріслах. Дякую.

Негус тицьнув своїм коротким указівним пальцем у бліде на темному тлі розп'яття, яке ті, що сиділи навпроти, розстрілювали цілими днями. Зосереджені в одному місці кулеві пробоїни майже перебили праву руку; ліва рука, очевидно, захищена виступом стіни, була прострелена тільки в кількох місцях; по мертвотно блідому тілу, як пасок патронташа, від плеча до стегна тягнувся слід кулеметної черги, рівний і точний, наче прошитий швацькою машинкою.

— Якщо нас розгромлять тут і в Мадриді, все одно хоч один день люди поживуть, як їм підказує серце. Розумієш

мене? Незважаючи на ненависть. Вони вільні. Вперше. Я маю на увазі не політичну свободу, а інше. Розумієш?

— Звісно,— мовив Мерсері.— Як каже пані Мерсері, серце — найголовніше.

— У Мадриді справа серйозніша,— сказав Шейд, безтурботний у своїй червоній кардинальській шапці.— Але я згоден. Революція — це капікули життя. Моя сьогоднішня стаття так і називається: «Відпустка».

Прадас, уважно слухаючи, провів рукою по своєму схожому на грушу черепу до самої маківки. Він не розчув останніх слів Шейда, що їх заглушив гуркіт стільців: прийшов Гарсія з люлькою в кутику всміхненого рота, і йому звільняли місце.

— Людам нелегко жити з іншими людьми,— озвався Негус.— Припустімо. Але в світі не так уже багато мужності, а з мужністю дещо можна зробити. Та що тут казати! Людей, ладних піти на смерть, одразу ж бачиш! Тільки, будь ласка, без діалектики, без бюрократів, що замінять делегатів, без армії, щоб розбити армію ворога, без нерівноправності, щоб покласти край іншій нерівноправності. Жити так, як треба жити, зараз же, або померти. Якщо зірветься — все пропаще! Без зворотного квитка!

У Гарсія спалахнули насторожені білячі очі.

— Любий Негусе,— приязно мовив він,— коли хочуть, щоб революція як така перетворилася на спосіб життя, вона майже завжди стає способом померти. В таких випадках, друже мій, замість перемоги задовольняються муками.

Негус підвів правицю жестом Христа під час проповіді:

— В того, хто боїться померти, нечисте сумління.

— А тим часом,— озвався Мануель, піднявши виделку,— фашисти вже в Талавері. І якщо так триватиме й далі, ви втратите Толедо.

— Врешті-решт ви християни,— професорським тоном сказав Прадас,— і водночас...

«Втрачена добра нагода помовчати»,— подумав Гарсія.

— Геть попівщину! — роздратовано сказав Негус.— А ось у теософії щось є.

— Ні,— заперечив Шейд, граючись китицями своєї шапки.— Але говори далі.

— Зовсім ми не християни! А ось ви перетворилися на попів. Я не кажу, що комунізм став релігією, але я запевняю, що комуністи поступово стають попами. Для вас бути революціонером — це бути хитрим. А Бухарін і Крпоткін дотримувалися іншої думки, кажу, зовсім іншої. Вас поглинула ваша партія, вас поглинула дисципліна, спільність дій.

До тих, хто не належить до вашої партії, ви більш не ставитеся з пошаною, не відчуваєте перед ними свого обов'язку. Ви втратили вірність. З 1934 року ми страйкували аж сім разів тільки з солідарності, не висуваючи ніяких матеріальних вимог.

Розгнівавшись, Негус розмахував руками довкола своєї розкуйовдженої чуприни й так швидко торохтів, що Головкін вже не розумів його, але окремі слова, які він розібрав, стурбували його. Гарсія сказав йому щось по-російському.

— Власне, краще втратити вірність, ніж здатність боротися,— сказав Прадас.

Негус вийняв револьвер і поклав його перед собою на стіл. Гарсія таким самим рухом поклав перед собою люльку.

На металевих тарілках і на обідках карафок, мов світляки, тисячами світлових цяток горіло сонце, що проникало крізь величезний натюрморт в отвори, пробиті кулями.

— Всю зброю на фронт,— сказав Мануель.

— Коли треба було стати солдатами,— сказав Прадас,— ми стали солдатами. Потім треба стати будівельниками, ми стали будівельниками. Нам треба було стати адміністраторами, інженерами й не знаю ще ким! Ми стали ними. І якщо врешті-решт треба буде стати попами, ми станемо попами! Але ми створили революційну державу, а тут ми створимо армію. Конкретно. З усіма нашими достоїнствами й недоліками. І армія врятує республіку й пролетаріат.

— Мені байдуже до ваших розмов,— сказав солодкавим тоном Шейд, стискаючи в руках китиці шапки.— Те, що ви, одні й другі, робите, куди простіше й краще від того, про що ви говорите. У вас надто пухнуть голови... А Негус здається мені трохи припелепуватим, але він мені подобається.

Це розрядило атмосферу.

Ернандес подивився на годинника й усміхнувся. Зуби в нього були довгі, так само як руки й обличчя.

— В кожній революції повторюється те саме,— мовив Прадас, тримаючись за свою борідку.— В дев'ятнадцятому році Штейнберг, есер, наркомюст, поставив вимогу остаточно закрити Петропавловську фортецю. Але за пропозицією Леніна більшістю голосів було вирішено посадити туди білогвардійців: у нас було чимало ворогів у тилу. Врешті-решт, великодушність — це розкіш, яку суспільство може собі дозволити тільки після перемоги революції.

— Але чим раніше, тим краще,— впевнено додав Мерсері.

— Відома річ — журавель у пєбі,— знову озвався Негус.— Так нікуди не годиться. Партії створені для людей,

а не люди для партій. Ми не хочемо ні держави, ні церкви, ні армії. Тільки людей.

— Хай люди починають виявляти великодушність, коли їм випадає така нагода,— сказав Ернандес, схрестивши довгі пальці перед підборіддям.— Уже й так досить убивць і всяких мерзотників, які прикриваються нашим ім'ям.

— Дозвольте, товариші,— сказав Мерсері, поклавши руку на стіл і налігши на неї грудьми.— Одне з двох: якщо ми переможемо, то перед обличчям історії наші вороги поставуть із заложниками, а ми — з пані Москардо, яка залишилася на волі. Хоч би що сталося, ви, Ернандесе, подали благородний приклад. Від імені руху «Мир і справедливість», до якого я маю честь належати, я скидаю перед вами свій... Ну одне слово... своє кепі.

З першої зустрічі в день боротьби з вогнететом Мерсері не сходив з думок Гарсія. Майор запитував себе: невже ідеалізм невіддільний від комедії? І водночас він відчував у Мерсері щось глибоке й справжнє, з чим антифашисти мали рахуватися.

— Не майте нас, анархістів, за ватагу шаленців,— сказав Негус.— Іспанські профспілки вже багато років проводять серйозну роботу. І не йдуть ні з ким на компроміси...

З темряви святі, здавалося, захочували його своїми цесамовитими жестами.

— Остерігайтесь узагальнень,— сказав Мануель.— Може, Негус має... ну, прикрий досвід. Звісно, не всі комуністи — цілковита досконалість. За цим столом, крім нашого радянського товариша,— пробач, я забув твоє прізвище,— і Прадаса, я, здається, єдиний член комуністичної партії. Скажи, Ернандесе, ти вважаєш мене за попа? А ти, Негусе?

— Ні, ти славний хлопець. І ти добре воюєш. У вас багато славних хлопців. Але річ не тільки в цьому.

— І от іще що: ви так говорите, ніби вам належить монополія чесності, й усіх, хто не згоден з вами, обзиваєте бюрократами. Але ж ви чудово розумієте, що Димитров не бюрократ! Димитров проти Дурруті — це одна мораль, протиставлена іншій, а не шахрайство, протиставлене моралі. Ми товариші, тож будьмо чесними!

— Це ж бо ваш Дурруті написав: «Ми відмовимося від усього, тільки не від перемоги!» — сказав Прадас Негусу.

— Еге ж,— пробурчав той крізь випнуті вперед зуби,— та коли б він тебе знав, наш Дурруті, він надавав би тобі копняків під гузно.

— На жаль, ви дуже скоро зрозумієте, що на практиці не можна робити політику з вашою мораллю,— провадив Прадас.— Наприклад...

— І ні з якою іншою,— докинув хтось.

— Уся складність,— озвався Гарсія,— може, вся драма революції в тому, що без моралі ніяк не можна робити політику...

Ернандес підвів голову.

На ножі Мануеля блимнув сонячний промінець, здавалося, він їсть сонце.

— У капіталістів є одне, що мені до вподоби,— сказав Негус.— Це дуже важливо. Навіть дивуюсь, як вони до цього додумались. І нам у профспілках слід було б зробити таке, коли скінчиться війна. Це єдине, що я в них схвалюю. Це — «невідомий». В них — невідомий солдат, але можна придумати щось краще. На Арагонському фронті я бачив багато безіменних могил: на камені або на опупку дерева написано тільки «ФАІ» або «НРП». Це мені... це прекрасно! В Барселоні колони, вирушаючи на фронт, проходять перед могилою Аскасо, і всі мовчать; це теж добре. Краще, ніж балаканина.

Прийшов боєць по Ернандеса.

— Християни...— пробурчав Прадас собі в борідку.

— Священик не вийшов з Алькасару? — спитав Мануель, підвівшись з місця.

— Ще ні. Мене викликає комендант.

Ернандес вийшов у супроводі Мерсері й Негуса, який прихопив свій головний убір; тепер це було не мексиканське сомбреро, а чорно-червона кепочка федерації анархістів. Усі замовкли на хвилину.

— Чому він передав листа? — запитав Головкин у Гарсія.

Він відчував, що Гарсія був єдиний, кого всі поважали, навіть Негус. І він розмовляв по-російському.

— Почнімо по порядку... По-перше, щоб не відмовити; він став офіцером на бажання батька, він багато років республіканець, із свого лібералізму, й досить інтелігентний... По-друге, не забудьте, що він кадровий офіцер (він у нас не єдиний), і хоч би що він думав у політичному плані про ворога,— це має значення. По-третє, ми в Толедо. Ви добре знаєте, що революція на початку не обходиться без театральності; нині Іспанія схожа на Мексику.

— А на тому боці?

— Телефонна лінія між нашим головним штабом і Алькасаром не перерізана, і нею користуються обидві сторони з початку облоги. На останніх переговорах було ухвалено, що нашим парламентом буде майор Рохо. Рохо закінчував тут військове училище. Перед якимись дверима з його очей зняли пов'язку — це був кабінет Москардо. Ви бачили ліву стіну зовні? В ній вирва. Кабінет просто неба. Москардо

в повній формі у кріслі, а Рохо на знайомому стільці, як колись. На стіні навпроти, над головою Москардо, портрет Асанї, друже мій, який вони забули зняти.

— А як з хоробрістю? — спитав трохи тихіше Головкін.

— Треба розпитати когось, хто мав нагоду спостерігати це ближче. Зараз наші найкращі війська — це штурмова гвардія. Мануель?

Він повторив запитання Головкіна по-іспанському.

Мануель відкопчив пальцями нижню губу.

— Ніяка колективна хоробрість не може вчинити опір літакам і кулеметам. Як правило, добре організовані й озброєні ополченці воюють хоробро, інші втікають. Досить ополченців, досить загонів, потрібна армія. Хоробрість — це питання організації, залишається дізнатися, хто хоче бути організованим...

— Вп вважаєте, що цей капітан міг зберегти певні симпатії до юнкерів, як кадровий офіцер? — спитав Прадос.

— Ми говорили з ним про це. Він сказав, що в Алькасарі нема й п'ятдесяти юнкерів, і це правда. Алькасар захищають офіцери й цивільна гвардія. «Юні герої вищої раси», які захищають свої ідеали від «знавісної чорні», — це іспанські жандарми.

— А взагалі, Гарсія, як ти поясниш сцену на площі? — спитав Мануель.

— Мені здається, що той, хто роздавав сигарети, і той, з лезами, і ті, що наслідували їхній приклад, і Ернандес з листом — усі вони підсвідомо підкорилися одному почуттю: довести тим, у Алькасарі, що їм нема чим хизуватися перед нами. Я не жартую, це дуже серйозно. Лівих і правих у Іспанії розділяє любов і ненависть до зневажання людини. Народний фронт — це, крім усього, об'єднання тих, хто ненавидить зневажання людини. Візьміть двох сільських розорених дрібних буржуа перед заколотом, одного, який з нами, і другого, який проти нас. Той, хто з нами, прагнув дружби, а той — чванства. Так, потяг до братерства на протывагу пристрасті до ієрархії — це дуже серйозний чинник у Іспанії, а може, й не тільки в Іспанії...

Мануель остерігався психології в цій галузі, але він згадав слова Барки: «Зворотне зневазі — не рівність, а братерство».

— Коли я дізнаюся конкретно, — сказав Прадас, — що республіканський уряд підвищив утрое заробітну платню й що, отже, селянин може нарешті купити собі сорочку, а фашистське командування відновило колишні ставки й тому тисячі білизнаних крамничок, які відчинилися, змушені були знову зачинитися, я розумію, що зв'язує іспанську

дрібну буржуазію з пролетаріатом. Зневага не озброїла б і двох сотень людей.

— Згоден, друже,— мовив Гарсія.— Та все ж таки наші найкращі й найчисленніші загони не з Естрамадури, де люди харчуються жолудями. Але не думайте, що я будую свою теорію революції на зневазі. Я просто намагаюсь зрозуміти, що сталося сьогодні, а не оцінюю загальне становище в Іспанії. Зрештою Ернандес — не крамар, навіть у переносному розумінні. Капітан вельми чесна людина, для якої революція — спосіб утілити свої етичні ідеали. Для нього драма, яку ми переживаємо, особистий апокаліпсис. Найстрашніше в цих напівхристиянах — їхня пристрасть до жертвності; вони ладні на будь-які помилки, тільки заплатити б за них життям.

Декому Гарсія видавався особливо розумним, бо вони радше здогадувалися про зміст його слів, ніж розуміли їх.

— Звісно,— він вів далі,— Негус не Ернандес, але між лібералом і анархістом різниця тільки в термінології і темпераменті. Негус заявляє, що вони всі ладні померти. Щодо найкращих з них — це правда. Запам'ятайте, я кажу — щодо найкращих. Вони впиваються братерством, про яке самі знають, що воно недовговічне. І вони готові померти після кількох днів екстазу чи помсти, як до нагоди, прожитих ними згідно зі своїми мріями. Зверніть увагу, що він сказав: «Як підказує серце». Для них така смерть виправдовує все.

— Не люблю людей, які фотографуються з револьвером у руді,— сказав Прадас.

— Це інколи ті самі, що вісімнадцятого липня відбирали зброю в багачів, стискаючи в кишені кулак, щоб ті думали, що в них є револьвер.

— Анархісти...

— Анархісти — слово, яке тільки вносить плутанину,— сказав Мануель.— Звісно, Негус — член ФАІ. Але головне тут не те, що думають його друзі; головне — це що тисячі людей, тисячі неанархістів думають, як вони.

— Те, що вони думають про комуністів? — роздратовано спитав Прадас.

— Та ні, друже мій,— відповів Гарсія,— те, що вони думають про життя й боротьбу. Те, що вони думають разом з... хоча б з капітаном Мерсері. Скажу вам, що те саме я бачив у Росії в сімнадцятому й у Франції півроку тому. Це — юність революції. Час уже усвідомити, що масп — одне, а політичні партії — інше. В цьому ми пересвідчилися після вісімнадцятого липня.— Він підніс чубук своєї люльки.—

Нема нічого важчого, ніж примусити людей подумати про те, що вони *робитимуть*.

— Але не це тільки важливе,— сказав Прадас.

— Вони повинні змінитися або померти,— сумно сказав Головкін.

Гарсія мовчав, заглибившись у свої думки. В анархо-синдикалізмі він розрізняв анархізм і синдикалізм. Профспілковий рух анархістів був позитивним елементом, а їхня ідеологія — негативним. Межі іспанського анархізму збігалися з межами синдикалізму, а найпередовіші з анархістів посилались не на теософію, а на Сореля. Проте сьогоднішня розмова велася так, ніби анархісти складають особливе плем'я, ніби їхня природа відрізняється від природи інших людей, ніби Гарсія мусить підходити до них не як політик, а як етнолог.

Подумати тільки, що зараз, мабуть, такі самі розмови ведуться по всій Іспанії! Куди важливіше було б установити, на яких засадах можна домогтися виконання урядових рішень спільними діями організацій, незалежно від того, як вони називаються — НРП чи ФАІ, комуністична партія чи ЗРС! Дивна пристрасть людини до суперечок про сторонні предмети, замість того щоб виробити план дій у той момент, коли діяти — це питання життя і смерті. Доведеться поговорити з кожним із цих суб'єктів окремо про те, що можна зробити.

До нього підійшов боець ополчення, який перед цим щось спитав у Мануеля.

— Товаришу Гарсія, тебе викликають до комендатури: телефонували з Мадріда.

Гарсія викликав Мадрид.

— Як ідуть переговори? — спитали його.

— Священик ще не вийшов. Строк минає через десять хвилин.

— Зателефонуйте нам одразу ж, тільки-но у вас щось проясниться. Як ви оцінюєте становище?

— Погано.

— Дуже погано?

— Погано.

Розділ п'ятий

Ернандес, який знав, що Гарсія викликали до телефону, чекав на нього, щоб разом повернутися до музею.

— Мене вразили вапі слова: політику не можна робити з допомогою моралі, але й без неї не можна. Ви особисто передали б листа?

— Ні.

Стукіт прикладів рушниць, солдатські котелки під полудневим сонцем, трупний запах так нагадували метушню вчорашнього дня, що годі було собі уявити, щоб війна скінчилась. Залишалось менше чверті години до кінця перемир'я; мир уже відходив у минуле. Нечутними широкими кроками Ернандес ковзав поряд з Гарсія, який твердо карбував кожен крок.

— Чому?

— По-перше, вони не повернули заложників. По-друге, якщо ми взяли на себе відповідальність, ми повинні пережити. От і все.

— Дозвольте, особисто я не брав на себе ніякої відповідальності. Я був офіцер. Я й далі служу офіцером.

— Ви згодні її взяти.

— Як же я міг відмовитись? Адже ви знаєте, що в нас нема офіцерів...

Уперше пообідній відпочинок спускався над містом без стрілянини.

— Навіщо потрібна революція, якщо вона не робить людей поряднішими? Я не пролетар, пане майор, пролетаріат заради пролетаріату мене так само мало цікавить, як буржуазія заради буржуазії; але я намагаюсь воювати якнайкраще.

— Хто здійснить революцію: пролетаріат чи... стоїки?

— Чому не просто найлюдяніші люди?

— Тому, що ваші «найлюдяніші люди» не звершують революцій, друже мій: вони створюють бібліотеки або кладовища. На жаль...

— Кладовище не виключає того, що приклад є приклад. Навпаки.

— А поки що — Франко.

Ернандес майже жіночим рухом узяв Гарсія під руку.

— Послухайте, Гарсія. Не гратимемо в «хто має слухність». Тут ми з вами самі. Мануель — людина чесна, але він на все дивиться очима своєї партії. А он ті будуть тут не пізніше, ніж через тиждень, ви це знаєте незгірше за мене. Отож не так уже й важливо, хто з нас має слухність...

— Ні, важливо.

— А якщо...

Ернандес подивився на Алькасар: нічого пового.

— Якщо мені судилося тут загинути, то я не хочу, щоб це сталося просто так... Минулого тижня один з моїх... ну, одне слово, щось на зразок товариша... він анархіст чи називав себе анархістом — його звинуватили в пограбуванні каси. А він був не винен. Він бере мене в свідки. Зрозуміла

річ, я його захищаю. Він проводив примусову колективізацію в селі, де був уповноваженим; його люди почали колективізувати сусідні села. Я згоден, що це був неправильний вчинок; звісно, якщо селянин мусить подати десяток папірців, щоб отримати один серп, він оскаженіє. І я згоден, що саме в цьому питанні у комуністів програма правильна. Але я з ними в поганих стосунках відтоді, як виступив у ролі свідка... Тим гірше. Та що було робити, я не міг допустити, щоб чесну людину, яка просить мого свідчення, називали злодієм.

— Комуністи (і всі, хто нині хоче щось організувати) вважають, що чистота намірів вашого друга не заважає йому приносити користь Франко, якщо він своїми діями викликає селянські повстання... Комуністи прагнуть щось зробити. А ви її анархісти, хоч і з різних причин, прагнете чимось бути... Це драма всіх подібних революцій. Ідеї, якими ми живемо, суперечливі: пацифізм і необхідність захисту, організація і християнські притчі, доцільність, справедливість і всяке інше. Ми повинні все це довести до ладу, перетворити цей апокаліпсис у армію або здохнути. От і все.

— І, безперечно, люди, в яких живуть ці суперечності, теж повинні будуть здохнути? От і все, як ви кажете.

Гарсія згадав слова Головкина: «Вони повинні змінитися або померти...»

— Багато людей,— сказав Гарсія,— шукають у апокаліпсисі розв'язання своїх власних проблем. Але революція не звертає уваги на тисячі векселів, поданих їй, і йде своїм шляхом...

— Ви вважаєте, що я приречений, правда ж? — усміхнувся Ернандес. У цій усмішці не було іронії: — В самогубстві криється відпочинок... — Він показав пальцем на старі афіші кінофільмів і рекламу вермуту, повз які вони проходили, і ще ширше всміхнувся. — Минуле... — І через хвилину додав: — А що ж до Москардо, то... в мене теж була дружина.

— Так... Але ми не були заложниками... Лист Москардо, ваші свідчення... Кожна проблема, яку ви собі ставите,— це моральна проблема,— сказав Гарсія.— Жити залежним від моралі — це завжди драма. Під час революції — не менша, ніж у інші часи.

— А як віриш у протилежне, поки революція не настає! В сплюндрованих садках троянди й самшити, здавалося, брали участь у перемир'ї.

— Цілком можливо, що зараз ви йдете назустріч своїй долі. Відмовитися від того, що ти любив і задля чого жив, завжди важко... Я хотів би вам допомогти, Ернандесе. Карта,

на яку ви ставите, бита заздалегідь, бо ви учасник політики, політичної дії — військового командування, яке безпосередньо пов'язане з політикою, — а ви хочете робити ставку не на політику. Ви порівнюєте те, що бачите, з тим, про що мріяли. Дія мислиться тільки термінами дії. Політична думка порівнює конкретні явища з іншими конкретними явищами, одну можливість з іншою. Ми чи Франко, наш порядок чи їхній порядок, а не якийсь порядок проти якогось бажання, мрії або апокаліпсису.

— Люди помирають лише за те, чого не існує.

— Ернадесе, думати про те, що могло б бути, а не про те, що можна зробити, — це отрута, навіть якщо те, що ми можемо зробити, й жалюгідне. Це отрута, і без протитрути, як казав Гойя. Така гра наперед програна для кожного. Це гра, друже мій, безнадійна. Моральна досконалість, шляхетність — усе це проблеми індивідуальні, які революція безпосередньо не розв'язує. Для вас, на жаль, єдиний міст між цими проблемами й революцією — це воля до самопожертви.

— Пам'ятаєте у Вергілія: «Ні з тобою, ні без тебе...» Тепер уже мені з цього не вибратися...

Гуркіт 155-міліметрової гармати, пронизливий свист снаряда, вибух і кришталевий дзвін черепиці та щебню, які сипалися на землю.

— Священик нічого не домігся, — сказав Гарсія.

Розділ шостий

Армія Ягуе йшла з Талавери на Толедо.

Громадянин Леклерк, у білому, зовсім брудному комбінезоні, в сірому капелюсі, з термосом під пахвою, підходив до літака, дверцята якого були відчинені.

— Чорт бери, хто це знову лазив до мого «Оріона»? — сказав він хрипким голосом, ніби сам себе картав.

— Гаразд, гаразд, — спокійно відповів Аттіньї, надягаючи светр, — це я чіпляв приціл.

— Тоді все добре, хлопче! — поблажливо відповів Леклерк.

Леклерк не любив Аттіньї за його юну серйозність, за манери, які здавалися йому буржуазними, за ерудицію (Аттіньї закінчив військове училище), за суворість комуніста, хоча Аттіньї ніколи не напускав на себе суворості — навпаки. Добровольці були вдячні спеціалістам, найманці, такі, як Леклерк, заздрили їм. Крім того, Леклеркові не давали спокою думки про жінок.

Він запустив мотор.

«Пелікани» її поранені, а також Скалі із собакою Раплаті крутилися біля літака. Хоч Хайме й осліп, він і далі приходив на поле. Пов'язка перетинала його обличчя падв'ос. Лікарі казали, що зір повернеться до нього. Але він більше не витерплював присутності собаки. Гаус теж вештався по аеродрому, спираючись на два костури, сипав повчаннями й наказами і був страшенно нестерпний відтоді, як поранення додало йому авторитету. Сибірський виїхав з Іспанії.

Після того як «пелікани», продовжуючи боротьбу, перейшли на нічні польоти, на аеродромі змінилась атмосфера. Отож ворожі винищувачі перестали для них існувати. Робити посадку вночі серед поля невесело, але й приземлитися вдень на ворожих позиціях теж невелика втіха. Наслідок бою залежав від випадковості. Кавалеристи на війні зв'язані кіньми, але коні принаймні не сліпі, і їм щохвилини не загрожує параліч. Тепер їхніми небезпечними ворогами були не фашисти, а мотори їхніх власних літаків, покритих латками, наче старі штани. Війна стала нескінченним ремоупом літаків, які вилітали на бій вночі.

Літак відірвався від землі, пройшов крізь хмари.

— Егей, хлопче!

— Що?

— Подивись на мене... Я часто клею дурника. Але ж я чоловік!

Він не любив Аттіньї, та, як кожен бойовий льотчик, поважав хоробрість, а Аттіньї був, безперечно, хоробрий.

Вони повернулися під хмари.

Знову, як під час світової війни і як у Китаї, поринаючи в цей заспокійливий, хоча й такий самий крихкий гул мотора, Леклерк насолоджувався відчуттям божественної свободи, пануючи над сном і війною, над пристрастями й стражданнями.

Перегода Леклерк сказав, наче після визрілої ухвали:

— Ти теж чоловік!

Аттіньї не хотів кривдити льотчика, але такі розмови діяли йому на нерви. Він щось пробурчав у відповідь, дивлячись униз, на молочний шлях освітленої автостради; вона, пірнаючи в ніч, мерехтіла під вітром, який, мабуть, віяв над самою землею, й Аттіньї відчував, що тривога приковує його до цього єдиного сліду людини у ворожій пітьмі, в грізній самотності. Ніде жодного світелка, падіння за будь-яких умов означало б загибель. І, ніби його інстинкт, чутливіший, ніж свідомість, почув раніше, він раптом збагнув причину свого занепокоєння — мотор захлинявся.

— Клапан! — крикнув він Леклерку.

— Начхати! — відповів той. — Спробуємо щастя.

Аттіньї підтяг пасочок свого шолома — він завжди був готовий до випробувань.

На обрії з'явилася Талавера, збільшена самотністю й темрявою. Її вогні біля підніжжя пагорбів, гублячись серед зірок, здавалося, сягали самого літака. Кульгавий стукіт мотора робив місто, що наближалося, грізним і живим. Серед мирних вогнів глухого містечка й зблисків війни, що гарячково миготіли, чорна пляма загаслого газового заводу набула загрозливого спокою заснулого хижака. Літак летів тепер над мокрою від недавнього дощу асфальтовою дорогою, де відбивалися газові ліхтарі. З наближенням до Талавери світло ширпало, і раптом обабіч крил старезного літака, що кинувся вниз, Аттіньї побачив вогні, що з'явилися так, як з'являються зорі довкола літака, який набирає висоту.

Аттіньї відчинив запасний люк. У кабінку ринуло холодне нічне повітря. Він стояв навколішки над містом і чекав; погляд йому обмежував приціл, як коневі шори. Леклерк, напруживши слух, узяв напрям на чорний квадрат заводу й повів літака над світловим кістяком Талавери.

Він пролетів над чорною плямою й розлючений обернувся до Аттіньї; бачив тільки його чуприну, що світилася в напівтемряві літака.

— Ну що ж ти, дідько тебе побери!

— Заткни пельку!

Леклерк нахилив літак. Зграя скинутих бомб ще летіла за ним за інерцією трохи нижче й ззаду і мерехтіла, як косяк риби при місяці. Потім раптом, наче голуби, що змінили напрям, бомби загасли: вони падали прямовисно. На краю заводу бризнули торочки червоних вибухів.

Мимо.

Леклерк зробив крутий віраж і знову повернувся до заводу, далі знижуючись. «Висоту!» — крикнув Аттіньї. Зниження змінювало кут прицілу. Він подивився на альтиметр і знову повернувся до люка: Талаверу тепер було видно з другого боку; вона змінилася, наче людина, що відвернулася спиною. Тьмяне світло, що його відкидали на шосе військові заклади, скрізь замінили освітлені прямокутники вікон. Пляма заводу стала не такою виразною. Внизу стріляли кулемети, але було малоймовірно, що навідники ясно бачили літак. Усі вогні міста загасли, і в зоряній ночі залишився тільки освітлений щиток з приладами й тінь від капелюха Леклерка на циферблаті альтиметра.

Спочатку місто жило глухим життям розлитих вогнів, потім чітким життям вогнів, розкритим віражем літака; тепер же, огорнуте пільмою, воно здавалося ще живішим. Як іскри кременя, спалахували й гасли короткі зблиски кулемет-

тів. Вороже місто насторожилося, здавалося, тремтіло за кожним рухом літака, що повертався до нього; Леклерк у сірому капелюсі, який зсунувся йому на потилицю, вдивлявся вдалину, а Аттіньї лежав на животі, втупившись у приціл, у якому видно було лише клапоть плеса річки, що синіла під місяцем. Завод був під ними. Аттіньї скинув другу партію бомб.

Цього разу вони не побачили їхнього падіння. Перед літаком загримів неймовірний гуркіт над велетенською кулею кольору блискавки. Щоб утекти від цього голубого вогню, що здіймався вгору, Леклерк несамовито смикнув ручку; літак підстрибнув до спокійного миготіння зірок. Унизу стелилася багряна пожежа: завод підірвано.

Кабіну прошило кілька куль. Може, полум'я вибуху освітло літак; одні з кулеметів переслідував силует літака, що ввійшов у коло місячного світла. Леклерк почав лавірувати. Аттіньї, озирнувшись, дивився, як розповзається червона мережа пожежі. Бомби, скинуті ланцюжком, зачепили й казарми поряд із заводом.

Хмари сховали від них землю.

Леклерк схопився за термос і, приголомшений, застиг із склянкою в руці, він зробив знак Аттіньї: літак флюоресціював, осяяний голубуватим світлом. Аттіньї показав на небо. Досі вони дивилися тільки на землю, поглинені боєм, і ні разу не зиркнули на літак. Згори й позад них невидимий місяць освітлював алюміній крил. Леклерк поклав термос; жоден людський жест був несумісний з довколишнім світлом; удалині від цього циферблата війни — єдиного світла на багато кілометрів довкола — еuforia, що настає після кожного бою, розчинялася в геологічному спокої, в гармонії місяця й блідого металу, що світився, як тисячоліттями блищить каміння мертвих світил. Під ними на хмарі терпеливо рухалася тінь літака. Леклерк підняв указівний палець із значущою гримасою й поважно сказав: «Запам'ятай це!» Він знову взяв термос і помітив, що мотор і далі захлинався.

Нарешті вони вибралися з хмар. Деякі дороги на землі, яку вони знову побачили, ворухнулись. Тепер Аттіньї збагнув цей хвилястий рух вічних доріг: фашистські ваговози наступали на Толедо.

Розділ сьомий

Мануель до вчора був за перекладача: Генріх, один з генералів Інтернаціональних бригад, об'їздив фронт (якщо можна вжити це слово) на Тахо. Від Талавери до Толедо,

крім як у Хіменеса та ще двох-трьох командирів, — ні спостережних постів, ні телефонного зв'язку, резерви неорганізовані й беззахисні; кулемети нікудишні й погано розставлені.

Генріх у мундирі, з кашкетом у руці — по поголеному, щоб не видно було сивини, черепа струмував піт, — карбуючи крок на потрісканій за літо землі, напучував і напучував з оптимістичною енергією комуніста.

Мануель навчився в Хіменеса командувати, а тепер учився керувати. Він гадав, що вчиться вести війну, а насправді протягом двох місяців він учився обережності, організованості, наполегливості й вимогливості. Він навчався передусім володіти цими якостями, а не тільки розуміти їх. Уночі, наближаючись до Алькасару, де плавуча маса вогню мінілася, наче розпечена медуза, після того як Генріх одинадцять годин безперервно попрацював над організацією фронту, Мануель починав відчувати всім тілом, що таке дивізія в бою. В його думках, крізь утому, миготіли висловлювання знаменитих полководців, зливаючися з гуркотом канонади: «Хоробрість не терпить лицемірства», «До чого прислухаються, те чують, що бачать, те наслідують». Перше належало Наполеонові, друге — Квірозі. Хіменес відкрив Мануелеві Клаузевіца; його пам'ять не виходила за межі військової бібліотеки, але ця бібліотека була непогана. Пекло Алькасару відбивалося в низьких хмарах, як охопленій полум'ям корабель відбивається в морі. Що дві хвилини важка гармата била по пожежищу.

Генріх домагався того, до чого прагнула найактивніша частина іспанського генерального штабу: зберегти штурмову гвардію як ударні батальйони й до виступу Інтернаціональних бригад якнайкраще вкомплектувати П'ятий полк. Потім, коли він досить виросте чисельно, влити його в регулярну армію, де він утворить ядро й допоможе запровадити в армії революційну дисципліну, так само, як комуністи допомогли створити П'ятий полк. Батальйони Енріке вирости в армійський полк. Мануель почав з моторизованої роти; потім він командував батальйоном у полку Хіменеса; тепер у Мадриді він прийме командування полком. Але не віп ріс, росла іспанська армія.

Із стеблом кропу в руці, весь оранжевий від несамовитих спалахів охопленого вогнем Алькасару, Мануель ішов назустріч вітрові, прямуючи в Санта-Крус, щоб перевірити підкоп. Генріх залишився в місті, він сидів біля телефону й чекав виклику з Мадрида. Його поголена потилиця німецького офіцера зморщилася, наче чоло.

Коли разом з вітром стихали канонада й рушнична стрі-

лянина, було чути інший шум, слабкий і зловісний: приглушену тріскотнечу палахкотючого даху Алькасару. Разом з цим шумом доносився запах, у якому безглуздими ставали і гуркіт гармат, і далекі зойки, і вся людська метушня; змішаний запах гарива й трупів, такий густий, що, здавалося, він не може належати одному Алькасару, що це запах самої ночі й вітру.

Довелося кинути в бій на Тахо толедських бійців народного ополчення. Весь Алькасар, крім підземель, повинен цієї ночі підірватись; місто евакуювали. Мовчазними вервечками в багряній ночі, зі свиньми й козами проходили селяни, осяяні не Алькасаром, а загравою хмар.

Мануель зустрів у залі Санта-Крус одного з толедських командирів, років сорока, в збитому на потилицю форменому кашкеті.

— Ну що там у вас? Що там у вас?

Він підійшов до Мануеля, засунувши руки в кишені, привітний, поблажливий і грубуватий.

— Коли буде готовий підкоп? — запитав Мануель.

Командир подивився на нього.

— Коли вони закінчать... завтра.

З таким виглядом, ніби він промовляв: «Хіба з цими йолопами можна знати, коли?» Ніби він вважав усе це надто дивним. Мануель не без симпатії ставився до смутку Ернандеса, але ця байдужо-поблажлива іронія дратувала його. Після аварії, в яку він потрапив з Рамосом, динаміт здавався йому зброєю романтичною й тому сумнівною.

На мить звуки війни урвались; у тиші чулися розмірені удари, водночас металеві й глухі, що линули, здавалося, з підлоги й стін.

— Це в підкопі? — запитав Мануель.

Бійці схвально кивнули. Мануель подумав, що фаністи в Алькасарі також зараз чують цей стукіт.

Зайшов начальник підривників.

— О котрій годині ти думаєш скінчити? Щонайрапіше й щонайпізніше?

— Між третьою і четвертою.

— Напевне?

Підривник подумав.

— Напевне.

— Що підірветься?

— Точно сказати не можна...

— А як ти гадаєш?

— Уся передня частина.

— Не більше.

Підривник ще раз замислився.

— Вони вважають, що так, а я не думаю. Льохи не один на одному. Вони йдуть уступами по нахилу гори.

— Дякую.

Підрильник пішов. Мануель, тримаючи в лівій руці стебло кропу, взяв командира під руку.

— Якщо завтра буде бій, то стережіться, товаришу, ваші кулеметні гнізда розташовані надто низько. Жодне з них не замасковане: їх видно при світлі пожежі.

Він вийшов у руду ніч. Запах трупів і нагрітого каміння, що його на хвилину розвіяв вітер, знову огорнув його й знову заволодів садком, повним шинелей.

Мануель перевірів пости й нічого втішного не побачив, аж до тієї частини Алькасару, яка була в руках республіканців. Там усе щоразу змінювалося: на зміну цивільним гвардійцям приходили штурмові гвардійці, а тим — бійці народного ополчення. Він був стурбований: атаку, яка повинна була початися після вибуху, не підготували військові фахівці.

У паузах між пострілами гармати Мануель чув стукіт, що доносився тепер з підкопу крізь землю в нього під ногами. Безперечно, ворог у своєму підземеллі чув цей стукіт іще виразніше.

Генріх чекав біля телефону відповіді щодо оборони Мадрида. Він хотів захищати Толедо; але незалежно від того, втримається Толедо чи впаде, він вимагав відмовитися від дрібних військових частин і створити міцний резерв, який підтримав би П'ятий полк. Франко, який уже шукав «білого коня», щоб на ньому в'їхати до столиці, сподівався на повстання фашистів у Мадриді, і його військо швидко просувалося.

Ернандес разом зі своїм другом Морено сидів у штабі народного ополчення, єдиному місці в Толедо, де ще можна було випити бодай теплого пива. Лейтенант Морено, якого фашисти заарештували в перший же день заколоту й засудили до смертної кари, завдяки щасливій випадковості зумів утекти під час перевезення його з однієї в'язниці до іншої і три дні тому дістався до Мадрида. Його викликали до Толедо дати деякі відомості: він, так само, як і Ернандес, закінчив толедське військово-училище. За навстіж відчиненими вікнами метушилися бійці ополчення, наче голуба серцевина полум'я пожежі.

— Всі збожеволіли! — сказав Морено. Чорна важка чуприна, поділена посередині проділом, спадала йому на обличчя. Ернандес запитально подивився на нього. Протягом п'ят-

надцяти років їх зв'язувала дружба, яка ґрунтувалася на зв'язанні почуттів і спільних спогадах.

— Я більше не вірю в те, в що вірив,— сказав Морено.— Ні в що не вірю! І все ж таки завтра ввечері я їду на передові позиції.

Він підняв свою чуприну. Його врода славилася в Толедо: орлиний ніс, великі очі — класичний зразок латинської краси, з якою аж ніяк не в'язався надто довгий чуб, який він не підстригав ніби на доказ свого перебування у в'язниці, з якої втік. Підборіддя його заросло сивою щетиною.

Будинки закривали Алькасар, але не закривали заграва довкола нього. В цьому світлі, що відбивалося від хмар і набувало по черзі всіх відтінків чорного винограду, під розміреним гуркіт гармати йшли ополченці.

— Що в тебе у в'язниці найбільше забиало сил?

— Наука бути безвольним.

Ернандес уже давно підозрював Морено в схильності до трагізму. Але його тривога, причини якої капітан не міг зрозуміти, була очевидна.

Вони помовчали, вичікуючи чергового пострілу гармати. Невидима втеча людей наповнювала ніч скрипінням возів.

— В'язниця — це не так страшно, друже мій, а ось смертний вирок. Це все змінило... Мені здавалося, що в мене є своя думка про людей. Я був марксистом, здається, першим офіцером-марксистом. Я не змінив своїх переконань, ні. В мене їх просто більше нема.

Ернандес не мав анітрохи бажання сперечатися з приводу марксизму. По вулиці бігли ополченці, стукаючи прикладами рушниць.

— Слухай уважно,— провадив Морено.— Коли мене засудили до смертної кари, мені дозволили спуститися на внутрішнє подвір'я. На цьому подвір'ї прогулювалися всі смертники, засуджені за свої політичні погляди. Ми ніколи не розмовляли про політику, ніколи. Якби хтось розпочав мову про політику, довкола нього утворилася б порожнеча.

Горбата жінка з народного ополчення принесла Ернандесові листа. Морено нервово розсміявся.

— Як тобі подобається ця комедія? — спитав він.

— Це не тільки комедія.

Ернандес стежив очима за горбатою жінкою, що віддалялася. На противагу Морено він бачив у ній тільки героїзм і дивився на неї приязно. Вона брала участь у грі: до війни, мабуть, вона була самотня. Капітан підняв на Морено короткозорий погляд: він починав здаватися йому підозрілим.

— Ти їдеш на фронт завтра ввечері?

Морено зам'явся, випустив з рук склянку й не помітив цього. Він пильно дивився на Ернандеса.

— Сьогодні вночі я їду до Франції, — відповів він парешті.

Капітан промовчав. Чужоземець-ополченець, не знаючи, що тут не треба платити, постукав монетою в склянку. Морено дістав з кишені мідяк, підкинув його, ніби граючи в орлянку, не глянувши, як упала монета, накрив її рукою й стурбовано всміхнувся. Бездоганно правильним рисам його обличчя будь-яке глибоке почуття надавало дитячого виразу.

— Ми сиділи не в справжній в'язниці, а в старовинному монастирі: місце, звісно, цілком пристойне. У в'язниці, де ми сиділи доти, ми нічого не бачили й нічого не чули (і то добре!). В монастирі було зовсім не те: ми все чули. Вночі лунали залпи...

Він підвів на Ернандеса стурбовані очі. В дитячості його виразу було щось наївне й водночас розгублене.

— Як ти гадаєш: розстріли відбуваються при світлі ліхтарів? — і не чекаючи відповіді: — Бути розстріляним, коли тебе освітлює ліхтар... Ми чули залпи й інші звуки; гроші в нас відібрали, але дрібні залишили. І ось ми майже всі грали в орлянку, загадували, наприклад, виведуть нас завтра на подвір'я чи розстріляють. І грали по десять, по двадцять разів. Залпи долинали до нас здалеку, приглушені стінами й відстанню; вночі між залпами й мною стояв цей дзенькіт мідяків, праворуч, ліворуч, скрізь. Друже мій, з віддаленості дзенькоту я відчував обшир в'язниці.

— А наглядачі?

— Один з них якось почув дзенькіт, прочинив двері, крикнув: «Решка!» — й знову їх зачинив. У нас були підлі наглядачі. Так, підлі. Але не там. Чуєш дзенькіт виделок? Тож той дзенькіт був такий самий гучний. Може, він мені причувався, коли його й не було. Це діє на нерви. Часом я застрягав у цьому дзенькоті, як у снігу. Інші були не те що я: вони сиділи у в'язниці не з першого дня, вже встигли повоювати. Це було й трагічно, й безглуздо: розумієш, вони програвали свої мідяки смерті. Скажи мені, друже, де тут героїзм?

Він дістав монету з-під долоні й підкинув її.

— Орел, — сказав він здивовано.

Морено сховав монету в кишеню. Ернандес жолось бачив, як Морено воював проти військ Абд-ель-Керіма, і знав, що він хоробрий. Гармата й далі стріляла по Алькасару, і крізь потріскування пожежі чути було скрип возів.

— Послухай, друже, не буває героїв без публіки. Тільки-

по лямасяся на самоті, розумієш це. Кажуть, що сліпота — це свій світ, але самотність — це теж свій світ, повір мені! Там ти помічаєш: усе, що ти думав про себе, — це були думки іншого світу, того світу, який ти покинув. Пристань роззяв. Ти можеш щось думати про себе в цьому світі, але в тебе таке враження, ніби ти з'їхав з глузду. Пам'ятаєш сповідь Бакуїна? Це те саме. Між цими обома світами нема сполучення. Один світ, де люди гинуть разом, з піснею, або зціпивши зуби, або ще якимось, а там, позаду, — монастир з...

Морено знову вийняв з кишені монету, дзенькнув нею й здригнувся. Потім підняв її, не поглянувши, на який бік вона влала; очі його дивилися на вулицю.

— Поглянь на них! Ну, подивись на них як слід! І я обіймаю тебе, і я захоплюю тобою, і я роблю історію, і я думаю! І кинь усе це до в'язниці: мідяки, що їх підкидають... І все ж таки до моєї смерті ще будуть па землі країни без фашистів. Коли я тікав, я сп'янів від свободи; я знову хотів повернутись до армії. Але тепер я зрозумів: кожній людині загрожує її власна правда, затам це! А ця правда — це навіть не смерть і навіть не страждання, це просто мідяк, друже мій, просто мідяк...

— Чим же для такого атеїста, як ти, момент смерті може мати суттєвіше, вирішальніше, якщо хочеш, значення для міркування про життя, ніж будь-який інший момент?

— Усе можна витерпіти, навіть можна заснути, знаючи, що ти втрачаєш години життя й що завтра тебе розстріляють; можна порвати фотографії своїх близьких, бо набридло втрачати бадьорість, дивлячись на них; можна навіть відзначити не без задоволення, що ти ще стрибаєш, як собака, бажаючи марно зазирнути у вічко, і таке інше. Кажу тобі, все можна. Але ось чого не можна було витерпіти — це знати напевне, коли тобі дають ляпаса або б'ють, що після цього тебе вб'ють. І що більше нічого не буде.

Запальність, з якою він говорив, облагороджувала його обличчя кіноактора, й у відблиску невидимої пожежі, то рудому, то ліловому, воно було справді гарне.

— Уяви собі, друже: в Пальмі я просидів у камері цілих два тижні! Два тижні! Щодня до мене навідувалася миша, в один і той самий час, як годинник. Людина, як відомо, тварина, здатна любити, отож і я полюбив цю мишу. На чотирнадцятий день мені дозволили прогулянку на подвір'ї, і я розмовляв з іншими в'язнями; і ось, коли я повернувся до камери того вечора, мене ця миша розлюбила.

— Таке випробування, яке випало на твою долю, не минає безслідно; ти повинен тепер їсти, пити, спати і якнайменше думати...

— Легко сказати! Людина, друже мій, не звикла помирати, зарубай собі це на носі. Зовсім не звикла. І коли з нею це стається, вона цього не може забути.

— Розумієш, тут навіть без смертного вироку людина пізнає багато такого, що знати їй невластиво... Я особисто взяв одну просту річ: від свободи чекаєш усього негайно ж, а насправді треба багато смертей, щоб просунути людину вперед по шляху прогресу на один сантиметр... Мабуть, при Карлові V була така сама ніч, коли вулиця мала такий самий вигляд, як тепер. І все ж таки світ з часів Карла V змінився... Тому що люди хотіли, щоб він змінився, незважаючи на мідяки, може, навіть і знаючи, що десь існують ці мідяки... Коли воюєш тут, то опускаються руки. І все-таки єдине, що може... переважити твої спогади,— це допомога, яку ми можемо подати людям, що мовчки проходять ось там повз нас.

— Я теж ранками казав собі щось таке в своїй камері. Але ввечері правда поверталася. Вечір — найгірша пора: розумієш, коли знаходишся в просторі в три метри завдовжки, де й стіни починають зсуватися, то порозумнішаєш. Кладовища революції мало чим відрізняються від інших кладовищ...

— Спочатку всі зерна повинні зігнити, але деякі з них проростають... У світі без надії нема чим дихати. Або ж у ньому існує тільки фізичне життя. Ось чому багатьом офіцерам так легко живеться: більшість із них завжди жили суто фізичним життям. Але не ми з тобою... Ти повинен попрохати двотижневу відпустку, щоб підлікуватися. І якщо після цього ти, спокійно подивившись на ополченців, побачиш у них саму тільки комедію, якщо відчуєш, що їхня надія чужа для тебе, тоді їдь до Франції. Що тобі тут робити?

За мовчазними юрбами котили вози, навантажені мішками й корзинами; інколи пурпуром спалахувала пляшка; а позаду їхали на віслюках селянки, облич їхніх не було видно, але вгадувався застиглий погляд, сповнений одвічної скорботи. Втеча відбувалася, загорнута в ковдри, в запаху диму й гарива, під глухі розмірені постріли гармати.

Схили пагорбів спускаються від спокійних зірок на рівнину, звідки прийдуть ворожі танки. Далеко один від одного, в гаю, на хуторі, за виступом скелі, чекають динамітники.

Лінія республіканських військ, які захищають Толедо, залишилась позаду, за два кілометри звідси. В оливковому гаю залягли десять динамітників. Один з них, лежачи долілиць і підперши руками підборіддя, не спускає очей з вер-

хівки нагорба, де стоїть вартовий. Інші майже всі тримають у роті сигарети, але не запалюють.

Сьєрра тримається, Арагонський фронт тримається, Кордовський фронт тримається, Малага тримається, Астурія тримається. Але ваговози Франко на повній швидкості йдуть уздовж Тахо. І в Толедо справи кепські. Як завше, коли справи йдуть кепсько, динамітники говорять про Астурію 1934 року. Пене розповідає про Ов'єдо ополченцям, які щойно приїхали з Каталонії: після ов'єдської поразки її було створено народний фронт.

— Взяли ми арсенал. Гадали, що ми врятовані й усе гаразд, але те, що ми там знайшли, ні до чого не було придатне: гільзи без капсулів, снаряди без вибухівки... Ми користувалися ними, як ядрами, ми так ними й стріляли. Гуркіт усе ж таки був, це підносило дух; як-не-як, а користь була.

Пепе обертається на спину. Над оливами стоїть місяць, і світло його тонким пилком блищить на срібlistому листі.

— Це підносило дух. Підштовхувало нас. Навіть заштовхало нас до буцегарні.

Місяць освітлює його привабливе обличчя.

— Як гадаєш, вони увійдуть до Толедо?

— Дзуськи!

— Не перебільшуй, Пепе. Гадаю, Толедо — пропаще діло... Я розраховую на Мадрід.

— А у нас це було не пропаще діло?

— Якби ми не мали динаміту, то нам був би каюк за три дні,— озвався чийсь інший голос.— Ми пробували щось придумати в арсеналі, були серед нас товариші, які вміли заряджати, але з того нічого не вийшло. Зрештою, хлопці йшли на фронт з п'ятьма патронами па душу. Уявляєш собі, п'ять патронів! Пепе, ти пам'ятаєш жінок з мішками й кошиками? Я колись бачив, як збирають колосся, але гільзи — це я бачив уперше. Вони тільки й думали про ці гільзи, бурчали, що ми не так швидко стріляємо. Просто лихо!

Ніхто не обернув голови: це говорив, звісно, Гонсалес. Такий життєрадісний тембр буває тільки в товстунів. Усі слухають, і водночас усі напоготові, чекають, коли почується далекий гуркіт танків.

— З динамітом,— провадив Пепе,— ми добряче попрацювали. Ти пам'ятаєш каменемети Меркадера?

Він обертається до каталонців — вони не знали Меркадера.

— Це такий кмітливий хлопець, який спорудив пристосування, щоб метати великі заряди динаміту. Одне слово, бомбомет! Як у стародавніх війнах, відтягували ливною.

Втрюх. Марокканців страшенно приголомшило, коли на них посипалися чималі заряди з двохсотметрової відстані. Потім ми ще спорудили щити, але це було не так удало; надто помітна мішень.

Удалині заскрекотів кулемет, замовк, знову заскрекотів, ніби десь у нічному просторі строчила швацька машинка. Але танків і далі не було.

— А вони понавиробляли літаків! — сказав хтось із прикрістю.

Ці оповіді, епічні й смішні водночас, велись у долині, за якою причаїлися два ряди танків. Безперечно, динамітники — остання військова частина, де людина щось може вдіяти проти машини. Каталонці тут, але вони могли б бути в будь-якому іншому місці; а астурійці дорожать своїм минулим, вони продовжують його. Вони — найстаріша іспанська жакерія, нарешті організована; вони, може, єдині, для кого золота легенда революції росте разом з досвідом війни, а не руйнується під її тягарем.

— У марокканської кавалерії вже є ручні кулемети...

— Начхати на них!

— У Севільї повно німців, усі спеціалісти.

— І начальники в'язниць.

— Кажуть, що дві італійські дивізії виступили...

— Хлопці не дуже добре тримаються проти танків?

— Не звикли...

Знову вони відбивають небезпеку, що їм загрожує, зброєю спогадів:

— А найцікавіше в нас було наприкінці, — веде далі Пепе. — В центральному селянському комітеті були непогані хлопці. Тільки їм не допомагали, проте вони самі з усім упорались. Марокканці наступають. Ще три години — й нас оточать. Ми ще мали й людей, і динаміт, але ніяк було його застосувати. Ми нарobili з газет і палиць щось на зразок петард. Про зброю не було чого й говорити — вона вся була знищена й ліквідована. Незадовго до цього ми послали свого товариша до арсеналу, а він повернувся звітти з клаптем газети, на якому уповноважений надряпав, що не варто й посилати по боєприпаси, бо не залишилося жодного патрона. Останнє, що було, розділили між хлопцями. По п'ять набоїв на кожного. І вони пішли з рушницями на фронт. Та й годі! Уявляете собі? Щось гірше й важко вигадати! А ті з центрального селянського комітету сидять довкола столу й кривляються — от і все, що вони можуть робити. Навколо багато всяких хлопців. Усі мовчать, ні пари з вуст. А стрільба кулеметів наближається й наближається, ось як тепер. А потім якийсь тупіт... Як вам сказати, немовби приглушений, одне

слово, безгучний туніт. Склянки й ножі на столі тремтять, портрет на стіні гоїдається. В чому річ? Ми здогадалися, почувши дзеленчання дзвіночків: худоба тікає, злякавшись марокканців, а ті стріляють навмання, куди очі дивляться. І ось худоба вбігає на вулицю. Тут один з комітетських, хлопець пролазливий і кмітливий, як закричить: «Зводьмо барикади й знімаймо з худоби дзвіночки!» (Це були не плескаті дзвіночки, а великі, гірські). Познімали ми дзвіночки й нарobili гранат. І так протримались три години, встигли евакуювати все, що треба було. Отож нам пачхати на танки: зараз же у нас є чим захищатися.

Пепе згадує і про бронепоезд. І тоді вони воювали голими руками. Але відколи вони організовані, вони й без бронейних гармат зупиняють танки.

Вдалші загавкав собака.

— А про віслюка, Гонсалес, про віслюка!

— Коли згадуєш війну, то завше про смішне... Просто лихо!

Багато динамітників мовчазні або не вміють розповідати. Пепе, Гонсалес і ще дехто — аж надто язикаті й мастаки на всякі витівки. Мабуть, танки не наважуються атакувати вночі; танкісти погано знають місцевість і бояться ям. Але незабаром настане день. Гаразд, про віслюка, так про віслюка.

— Думка послати віслюка — то була глибока думка. Нав'ючили його динамітом, запалили гніт,— і гайда до марокканців! Віслюк помчав, настобурчивши вуха й не підозрюючи, що на нього чекає. І нараз ті починають стріляти йому в морду. При перших пострілах він стріпує вухами, мовби проганяючи мух, і зупиняється, обмірковуючи, що робити далі. Йому, либонь, це не сподобалося, і він кушпелить назад до нас. О ні, ми теж заходжуємося стріляти в нього. Але з нами він був краще знайомий, і ось, поміркувавши: кулі — звідти, кулі — звідси, він вирішив повернутися до нас...

Раптом страшенний вибух, аж, здавалося, земля розкололася в надрах, збиває з дерев цілий дощ листя й сухих гілок.

У світлі величезної червоної блискавки, що спалахнула над Толедо, всі, фіолетові в темряві, з розкритим ротом, засліпленими очима, побачили, які в них будуть облпчтя, коли їх скосить смерть.

З усіх ротів випали сигарети.

Вони розуміються на звуках вибухів. Це не міпа. І не динаміт. І не пороховий постріб.

— Торпеда?

А втім, ніхто з них не бачив і не чув вибуху торпеди.

Вони прислухаються. Здається, ніби вгорі гуде літак; а може, то гудуть ваговози марокканців.

— У Толедо є газовий завод? — питає Гонсалес.

Ніхто не знає. Але всі думають про Алькасар.

Ясно тільки, що там фашистам доводиться скрутнувати. Там, де загас сніп іскор, небо залишилось багрове — пожежа чи світанок?

Ні, світанок встає з іншого боку. Він уже жевріє, і здається, що прохолода падає на землю, як листя з оливкових дерев.

Тепер уже не до спогадів. Динамітники чекають у всіх засідках. Ворога й світанку.

Вони підняли із землі й досі незапалені сигарети. Над іспанською землею — тиша, та сама, що й у день прибуття перших марокканців, та сама, що й у довгі дні миру її злиднів. Над самісіньким обрієм з'являється біла смуга світанку. Над головами в людей, що лежать, поступово розсіюється ніч. Невдовзі пролунає могутній поклик дня, але поки що — безсилий смуток досвітку, пора сутіні.

З хуторів долинають тужливі співи півнів.

— Іде Рікардо! — кричить Пепе.

По схилу біжить униз вартовий. Наче народжені тим самим смутком, наче загрожуючи не землі, а небові, через верхівку пагорба перевалюють танки.

Спочатку Гонсалес, потім Пепе, а відтак усі інші закурюють сигарети. Звідусіль назустріч танкам повзуть люди.

Може, танкісти знають, що ці люди тут є, але не бачать їх: динамітники пригнулися до землі або лежать на ній, у долині, а танки повисли в небі.

Праворуч від Гонсалеса — молодий каталонець, який відтоді, як вони тут, не промовив ані слова, ліворуч — Пепе. Гонсалес насилу їх бачить. Він чує їхній м'який крок у передсвітанкових сутінках, людський крок. На початку кожного бою його друзі видаються йому молюсками без шкаралуці: м'які, гнучкі, беззахисні. Він серед них найтовщий і відчуває їхню кволість. Танки, в яких є своя шкаралуца, підповзають з гудінням, яке переходить у гуркіт; проти них у цілковитій тиші ковзає тремтлива ліпія динамітників.

Танки сунуть двома рядами, але на такій великій відстані один від одного, що динамітники не рахуватимуться з цим: гуртик динамітників на кожен танк, так ніби танки йшли вервечкою. Хтось із каталонців не загасив сигарети. «Йолопи!» — мабуть, подумав Гонсалес. Він дивиться на ледь помітні цятки світла: він трохи ззаду, може, спереду вогники не так помітні. Гонсалес іде разом з ними, підхоплений тією самою хвилею, тим самим чистим братерським поривом. Не

спускаючи очей з танка, що насувається на нього, він співає подумки бойову пісню астурийців. Ніколи він так глибоко не відчуватиме, що означає бути людиною.

Зараз він постане перед танком як на долоні. Займається рапок. Цепе сховався. Гонсалес лягає на землю. Танк за чотириста метрів спереду, і Гонсалес не бачить його з високої трави. Такі стебла в дитинстві він устромляв товаришам у рукави — щось на взірєць дикого вівса й стокrotnie на високих стебельцях; по них уже розгулюють мурашки й крихітний павучок. Так вони живуть біля самої землі в пальмовому гаю трав, далеко від життя й війни. Ззаду двох метушливих мурашок на повній швидкості насувається гуркотлива пляма перехиленого танка, під яким здригається земля. Танк іде по нерівному місці. Якщо вдало пожбурити в нього динаміт, танк перекинеться. Гонсалес лягає на бік.

Танк повинен проїхати праворуч від нього. Гонсалеса захищатиме від башти невисокий горбик доти, поки танк не з'явиться над ним. Тоді відбудеться поєдинок: хто перший уб'є. Танкіста засліплюватиме сонце, що сходить. Гонсалес перевіряє, чи щось не заважає рухові його правиці.

А що з каталонцем? Правий танк відкриває вогонь. Танк Гонсалеса, і далі перехилений, мчить на повній швидкості до двох великих мурашок, що за десять сантиметрів від його очей. Гонсалес схоплюється, жбурляє заряд динаміту в гуркіт мотора й тріскотіння кулемета і знову падає на землю, мовби пірнаючи у вибух.

Він підводить голову в стукоті каміння, що сиплеться на землю: танк перекинувся й притиснув до землі башту. Сонце, що сходить, світить на одну з гусениць, що й далі крутиться.

Гонсалес лежить на землі, але без прикриття. Перекинута гармата в башті непорушна. З бомбою в руці Гонсалес вичікує.

Під скісним промінням сонця гусениця крутиться повільніше й повільніше, як лотерейне колесо, що зупиняється.

Гонсалес тримає сигарету біля останньої бомби. Передній кулемет непорушний. Обидва танкісти загинули, або поранені, або повисли вниз головою й не можуть вийти, бо весь тягар танка лежить на кришці башти. Якщо бак потече, через п'ять хвилин вони згорять: громадянська війна.

Ніякого руху. Гусениця зупинилася.

Гонсалес обертається. Республіканська артилерія не стріляє. І чи взагалі існує республіканська артилерія? Він підводиться на коліна. В долині, зораній гусеницями, наче море кораблями,— його танк, два, три, чотири, п'ять танків, виведених з ладу, перекинутих, схожих на допотопні страхо-

виська. (Побачивши перший перекинутий танк, Гонсалес подумав, що це нова модель). Два танки горять. Удалині в сьйві дня, що тепер щедро освітлювало все довкола, останні танки, повільно зникаючи за пагорком, насуваються на республіканські позиції, останні перед Толедо.

Танки пройшли.

— А що з каталонцем? — питає Гонсалес.

— Загинув, — відповідає Пепе.

Незважаючи на сліпучо-яскраве світло, мерців не видно в траві. Довкола обох динамітників свистять кулі. Пепе передражнює цей свист і знову лягає за прикриття.

З-за верхівки пагорба з'являються білі плями марокканських тюрбанів.

Дим вибуху й далі огортав напівзруйнований Алькасар; з ранковою прохолодою змішувався вологий і важкий запах, у якому розчинявся трупний сморід. Пригладжений на поверхні вітром, дим укривав уцілілі стіни, як море вкриває скелясте дно. Сильний порив вітру скривив рівне плесо; з диму, мов ікла, визирнули брили каміння. Праворуч і внизу дим просувався не стрибками, а тік потоком, проникаючи в пробоїни й тріщини. «Алькасар протікає, як бочка», — подумав Мануель.

Заповняючи кожен закапелок руїн, ніби він ішов у наступ, дим метр за метром захоплював республіканські позиції. Тепер обложники були далеко один від одного, міна підірвала передові позиції фашистів, але не зачепила підземель.

На мить запала тиша, і Мануель почув позаду тупіт кроків по камінні. Це був Генріх. Відблиск світланку горів на його міцній і зморщеній, мов чоло, потилиці.

— Як там Мадрід? — спитав Мануель, стискаючи в руці стебло кропу.

— Не вдалося зв'язатись, — відповів генерал, не дивлячись на нього. Його очі прикипіли до верхівок скель, що поступово проступали з диму, мовби під час відпливу.

— Чому? — запитав Мануель.

— Не вдалося. Наші стояли ось там, навпроти, правда ж?

— Їх евакуювали перед вибухом.

— І до підірваної частини нема іншого доступу, крім як з Алькасару?

Тримаючи бінокль перед своїм гладесеньким обличчям польської селянки, він дивився на розтрощений стрімчак, що визирав з диму. Він простяг бінокль Мануелеві.

— У нас на флангах є кулемети? — запитав він.

— Немає.

— Це їх і не зупило б, але могло б затримати!

Вздовж скелі ковзали якісь цятки, що прилипли до неї, мов мухи. Щоразу, діставшись до верхівки, цятка зникала, але відтак з'являлася трохи нижче. Дим уже переповз за колишні передові пости, що їх залишили республіканські штурмові гвардійці перед вибухом; фашисти наступали позаду диму.

— У нас на флангах є кулемети?

Усі позиції, захоплені за останні десять днів, було втрачено.

— Треба приготувати місто до оборони,— сказав Генріх.

Телефон у комендатурі не відповідав. Із Санта-Крус повідомили, що мароккапці за десять кілометрів.

Вони пішли в крамничку до Ернандеса.

На вулиці, де була штовханина, як на вокзалі в перші дві канікул, один ополченець простяг Мануелеві рушницю.

— Хочеш рушницю, командире?

— Вона скоро тобі знадобиться,— відповів по-німецькому Генріх.

— Я все одно її кину, тож краще ти її візьми...

Білі брови надавали здивованого виразу голубим очам Генріха. Погляд під непомітними бровами, що мовби застиг, став украй колючим. Але юрба вже відтерла його від бійця.

З будинків із зачиненими віконницями почали стріляти в бійців з рушниць, що їх ті покинули біля дверей.

Уперше Мануель відчув надворі те почуття, яким переймався в зачиненому приміщенні: він не міг ступити й кроку, не помацавши спочатку носком землю. Ця юрма не мала нічого спільного з колишньою толедською юрмою, ні з процесіями в старі часи, ні з народом у історичні дні Мадрида. Ополченці несли на витягнутих руках мексиканські сомбреро, сторчма, як циркові обручі. Двадцять тисяч чоловік, що з'юрмилися в шаленстві. Біля кожного будинку лежали кинуті рушниці.

Крамничка Ернандеса була навстіж відчинена. Чоловік у червоно-чорній шапочці запитував:

— Хто тут начальник?

— Я, капітан Ернандес.

— Тож якщо ти капітан, то розтлумач! Ми стояли в будинку двадцять п'ять на Торговельній вулиці. Нас обстріляли. Ми перебравися до будинку сорок п'ять, і нас знову обстріляли. Невже це ти повідомляєш на той бік, де ми стоїмо, щоб ті «капітани» могли краще нас уколоскати?

Ернандес з огидою дивився на чоловіка в червоно-чорній шапочці.

— Що ще ви хочете сказати? — спитав він.

— З нас вистачить. Де наша авіація?

— Де ж їй бути? В повітрі.

Проти італійських і німецьких літаків у уряді лишилося з десяток справних машин сучасної конструкції.

— Якщо через півгодини наші літаки не будуть тут, то ми ушиваємося звідси! Ми не бажаємо бути гарматним м'ясом ні для буржуїв, ні для комуністів. Ми ушиваємось! Розумієш?

Він дивився на велику червону зірку Мануеля, який стояв позад капітана. Погляд Генріха знову застиг.

Ернандес схопив обома руками за барки чоловіка в червоно-чорній шапочці й сказав, не підвищуючи тону: «Ушивайтеся негайно!» — і випхав його надвір, не давши йому промовити й слова. Ернандес обернувся, віддав честь Генріхові й потиснув руку Мануелю.

— Цей чи бевзь, чи мерзотник, а радше те й те. Їх переслідус думка про зраду. І небезпідставно... Доти, поки справи будуть іти так, як зараз, нічого не можна буде зробити...

— Завтра можна буде щось зробити, — сказав Генріх.

Мануель перекинув, нервово смикаючи рукою, — кріп загубився десь у натовпі. Ернандес знизав плечима.

— Як звелите...

— Якщо цей тип покине свій пост, його слід буде розстріляти.

— Кому?

— В разі потреби вам самому. На кого ще можна покластися?

— Ні на кого. Тут нічого не вийде... Що вдієш!.. Не вводьте до міста боездатні війська, бо вони через годину розкладуться. Це кубло дезертирів. Будемо воювати за містом, якщо це можливо, і не цими військами. Що ви маєте в своєму розпорядженні?

— Не може бути, щоб усі ці тисячі людей і рушниць були непридатними, — сказав Генріх. — Треба використати позицію.

— Нема жодного солдата. Триста ополченців, які ладні піти на смерть. Може, ще кілька астурійців. Решта — дезертири, які намагаються виправдати своє боягузтво, критикуючи всіх і все на світі. Вони кидають свої рушниці, і фашисти вже стріляють з них по нас. Навіть жінки вже че бояться наплюжити нас із вікон.

— Протримайтесь до години п'ятої-шостої.

— Вісагрську браму можна укріпити, але вони цього не зроблять.

— Тоді ми повинні її укріпити,— сказав Генріх.— Ходімо туди.

Зробивши великий гак по провулках, вони вийшли до брами. Тут стояв цілий ярмарок рушниць.

З десяток ополченців сиділи на землі й грали в карти. Проходячи повз них, Генріх нахилився, згріб усі карти і, дивлячись на гравців, поклав колоду в кишеню. Він пішов далі, проминув браму й обстежив позицію зовні. Мануель підібрав майже пряму гілку, яка замінила йому стебло крони: він хотів заспокоїтися, бо покинуті рушниці викликали в нього лють.

— Це цілковите безглуздя,— сказав Генріх.— Укріпившись на дахах і балконах, тут можна протриматися принаймні доти, поки вони підтягнуть артилерію.

Генріх і Мануель повернулися до міста. Генерал і далі дивився на дахи.

— От нещастя, що я не знаю іспанської мови!

— Розумію,— сказав Мануель.

Він почав з Ернандесом відбирати бійців, по одному розставляти їх, посилати по боеприпаси, роздавати придатні з покинутих рушниць уже розставленим стрільцям. Знайшлися три ручні кулемети. Через годину браму було укріплено.

— Може, я тобі видамся диваком,— сказав Генріх Мануелеві,— але вважаю, що тепер їм слід було б заспівати «Інтернаціонал». Зараз вони всі поховалися й не бачать один одного. Треба, щоб вони відчували один одного.

— Товариші! — крикнув Мануель.

З усіх закапелків і з усіх вікон висунулися голови. Мануель заспівав «Інтернаціонал»; йому заважала гілка, яку він не хотів викинути й якою йому кортіло відбивати такт. Мануель мав гучний голос, а що обстріл Алькасару майже припинився, то його було добре чути. Але бійці не знали слів «Інтернаціоналу».

Це Генріха вразило. Мануель обмежився приспівом.

— Гарзд,— з прикрістю сказав Генріх.— О четвертій годині ми вже будемо в Мадриді. До цього часу вони протримуються.

Ернандес сумно всміхнувся.

Мануель призначив командирів, і всі троє пішли до брами дель Соль.

За три чверті години й цю браму було укріплено.

— Ходімо знову до Вісагрської брами,— сказав Генріх.

З прочинених вікон дедалі частіше лунали постріли фашистів. На вулицях уже не штовхалися юрби: протягом

години з міста втекло понад десять тисяч чоловік. Місто по-рожніло, як тіло, що спливає кров'ю.

Їхній автомобіль стояв замкнутий у гаражі.

— Їдьте зараз же, — сказав Ернандес, — а то...

Біля дверей на пих чекав офіцер з вусиками.

— Мені сказали, що ви їдете до Мадріда. Мені необхідно там бути. Чи не могли б ви взяти мене з собою?

Він показав командировочне посвідчення. Спочатку вони поїхали до Вісагрської брами. Автомобіль вів Мануель. Біля кожного під'їзду валялися рушниці. Коли автомобіль гальмував на повороті, прочинилися двері й з них потяглася до рушниці рука. Генріх стрельнув, рука зникла.

— Іспанський народ виявився не на висоті... — озвався офіцер.

Знову в погляді генерала з'явилася жорстка пильність, яку вже двічі помічав Мануель.

— У таких випадках, — сказав Генріх, — криза — завжди криза командування.

Мануель згадав Хіменеса. І всіх тих старанних і заклопотаних бійців, яких можна було побачити на мадрідських вулицях, — вони вчилися йти в ногу, наче вчилися читати.

Під'їхавши до Вісагрської брами, Мануель гукнув на вартових. Ніякої відповіді. Він знову гукнув. Ні звуку. Він піднявся на останній поверх першого ж будинку, звідки видно було всі дахи. За кожним рогом, там, де він поставив по бійцю, лежала кинута рушниця. Навіть три ручні кулети. Вісагрську браму ще захищали рушниці без людей.

На Малазькому, Кордовському та Арагонському фронтах бракувало рушниць. Не вистачало рушниць і в Мадріді.

Неподалік на току молотили хліб...

Нарешті Мануель викинув свою гілку й на ослаблих ногах став спускатися вниз. Усі двері помешкань були відчинені: біля вікон, прихилені до фіранок, охороняли Толедо останні рушниці.

А в розчинених вікнах на кожному даху, за кожним кошиком видніла рушниця й поряд з нею лежала сумка з набоями.

Мануель пояснив Генріху, що сталося. А Ернандес і сам здогадувався про це.

— Сюди слід кинути молодь, — сказав Генріх. — Їдмо до Мадріда. Зараз ще можна буде евакуювати Толедо!

— Ви не встигнете, — сказав Ернандес.

— Спробуємо.

— А ти що збираєшся робити? — спитав Мануель.

— Що я можу робити? — відповів Ернандес, низуючи

плечем і вишкіривши з прикрістю свої довгі жовті зуби.—
Чоловік двадцять серед нас уміють орудувати кулемстом...

Він байдуже показав на кладовище.

— Там або тут...

— Ні, ми повернемося вчасно.

Ернандес знову ступив плечем.

— Ми повернемося вчасно, — рішуче повторив Мануель.

Ернандес з подивом глянув на нього.

Мануель раптом зрозумів, що він ще ніколи не розмовляв таким тоном з Ернандесом. Не можна перекладати накази байдужим тоном, а він протягом кількох годин розмовляв Генріховими інтонаціями. Він навчився командувати, як вичають мову, повторюючи з голосу.

— Якщо набереш двадцять чоловік, — провадив він, — постарайся все ж таки втримати браму.

— Призначте нових людей, перш ніж піти звідси, — сказав Генріх.

— Слухаюсь, — відповів Ернандес з тим самим розпачем.

Розставивши людей, вони поїхали до крамнички. З вікон сипалася лайка, і посилювалася стрілянина фашистів.

— Ось ці, — сказав Мануель, — хотіли б знову посадити на престол Філіппа II. Для початку, Ернандесе, збери зброю, крім тієї, що біля брами. Я пришлю тобі ваговози з штурмовими гвардійцями.

— Легше примусити, щоб її зібрали, ніж щоб нею користувалися.

Агонія міста посилювалась.

— Хай тримаються вдень, — сказав Генріх. — Динамітники триматимуться вночі. З молоддю й бійцями з П'ятого полку ми протримаємося тиждень. А через тиждень...

Розділ восьмий

Ернандес у цивільному — як і всі бійці, що залишилися, він скинув мундир — на мить зупинився. Судячи зі звуків, республіканці були праворуч від нього. Чого він хотів? Урятуватися? Дві години тому Ернандес міг піти звідси спокійно, як сідають на поїзд. Битися до загину? Передусім не бути самому, не бути самому. Він відбився від своїх при першій же атаці Терсіо¹. Головне, знайти своїх.

Пробігши попід стінами будинків провулка (зліва наближався скрекіт кулеметів Терсіо), Ернандес дістався до якоїсь вулиці. Кулі республіканців дряпали високі тьмяні фасади —

¹ Іноземний легіон у іспанському Марокко.

з тиньку здіймалися густі клуби диму. Скрегіт ворожих кулеметів наближався. Мабуть, зараз легіон дійшов до рогу, повз який Ернандес пробіг хвилину тому: стріляли і спереду, і ззаду.

За десять метрів спереду горів ліхтар. Ернандес підбіг до ліхтаря й замахав над головою револьвером, щоб його впізнали. Куля влучила в дуло, і маузер упав на землю. Ернандес кинувся до сусіднього під'їзду. Від ворога його затуляв ріг вулиці, від республіканців — товща стіни. З обох боків гарячково стріляли кулемети, майже навмання. Нарешті кулеметна черга влучила в ліхтар, і скло розлетілося з гучним дзенькотом. Кулеметники й далі стріляли наосліп, не розрізняючи вже нічого, крім голубих спалахів вогню в обох кінцях вулиці.

Ернандес ліг і під поземною мережею куль дотягся до револьвера, потім повернувся до під'їзду.

Це тривало хвилин десять. Нараз Ернандес здригнувся, відчувши, як хтось схопив його за руку.

— Ернандес, Ернандес?..

— Так...

Боець (також у цивільному) тричі стрельнув із секундними паузами, і вони обидва кинулися вперед. Республіканський кулемет замовк.

Коли вони порівнялися з ним, підбіг ще один боець.

— Марокканці!

— Бігом до цирку! — крикнув хлопець, який обслуговував кулемет і який, очевидно, був командир цієї жменьки людей.

Вони побігли провулками й з ними кулеметник з «гочкісом».

Ернандес не хотів загинути сам.

Кулеметник обернувся, встановив кулемет, дав чергу з п'ятдесяти куль і побіг далі. Стріляв він погано. Марокканці на мить зупинилися, потім знову побігли.

Одиничні постріли. Враз назустріч республіканцям вітер приніс звуки мідних труб і литавр: музика — циркова, ярмаркова чи військова? Де ще крутяться каруселі? — подумав Ернандес. Нарешті він упізнав фашистський гімн: на площі Сокодовер грав військовий оркестр Терсіо.

Кулеметник знову зупинився й відкрив вогонь. Десять секунд, п'ятнадцять. «Ушивайся, йолопе!» — крикнув хлопець, що обслуговував кулемет. Він щосили копнув кулеметника під зад. «Ушивайся, кажу тобі!» Копняки краще вплинули, ніж кулі й наступ марокканців. Кулеметник схопив кулемет і помчав.

Вони добігли до цирку.

Тут уже було з тридцять ополченців. Усередині цирк нагадував фортецю. Картонну, подумав Ернандес. Він визирнув надвір: марокканці виставляли вартових біля брам.

— Що з нас залишиться, коли вдарять гармати! — сказав артилерист, теж у цивільному.

— Фашисти з населення вже понадягали білі пов'язки на рукави,— сказав один з бійців.

— Вони відправляють «Те Деум»¹ у соборі. Священик уже там. Він увесь час ховався тут.

Наші «масові розстріли», подумав Ернандес.

Він і далі визирав надвір. З лівого боку місто ще не було оточене.

— Марокканська кавалерія! — крикнув хтось.

— Ти з глузду з'їхав!

Він сам був не кращий.

— Лишатися тут нерозумно,— сказав Ернандес.— Вони прибуватимуть і прибуватимуть. Ви пропадете ні за цапову душу. З лівого боку поле ще вільне. Не потикайтесь у брами, їх стережуть. Я розчищу частину вулиці кулеметом. Стрибайте прямо з другого ярусу й постарайтесь не скрутити собі в'язів. Розправляйтесь з марокканцями, які вцілюють і зупинять вас. Їх буде небагато. Біжіть весь час ліворуч. Ви можете знадобитися для чогось кращого, ніж для розстрілу. Якщо до них підійде підкріплення, я затримаю його, поки ви не виберетеся звідси.

Він приготував кулемет до бою й дав дві довгі черги, ведучи ним зліва направо. Марокканці падали або втікали. Бійці зістрибнули з ярусу й легко відтіснили решту марокканців. З правого боку надбігали фашисти. Кулемет примусив їх сховатися в під'їздах. Останні республіканці зникали, накульгуючи й тягнучи на собі товаришів, які вкрутили собі ноги. Ернандес ні про що не думав, притискав ручний кулемет до плеча й був щасливий.

У цирку не лишилося нікого. Ернандес нарешті зістрибнув, та саме цієї миті щось шмагнуло його по чолі, й він відчув, що кров заливає очі. Ще один удар у потилицю, цього разу замашний і широкий, либонь, удар прикладом. Він витяг руку вперед і впав навznak.

Розділ дев'ятий

На подвір'ї толедської в'язниці хтось закричав. Таке траплялося дуже рідко. Революціонери мовчали тому, що во-

¹ Католицька молитва «Тебе, боже, славимо».

ни були революціонери; решта, хто вважав себе революціонером, тому, що довкола них були революціонери; вони зрозуміли перед смертю, що хочуть тільки жити, так само як вважали, що мовчання — єдина мудрість в'язнів: комахи, яким загрожує небезпека, намагаються злитися з гілками.

А були й такі, кому навіть кричати не хотілося.

— Бевзі, кретини! — кричав хтось. — Я трамвайний кондуктор.

І заволав розпачливо:

— Кондуктор! Кондуктор! Йолопи!

Крізь ґрати своєї камери Ернандес не бачив його, але він вичікував; той нарешті з'явився в полі його зору. Він щосили молотив по люстриновому піджаку, який тримав у лівій руці, ніби вибивав з нього порох. У багатьох містах фашисти засуджували до страти робітників, у яких піджак протерся на плечі — слід паска від рушниці. Такий самий слід залишав на плечі пасок кондукторської сумки.

— Мені начхати на вашу політику, сучі сини!

І знову:

— Та погляньте бодай на плече! Рушниця залишає синці, господи мій! А де в мене синець? Я ж вам кажу, що я — трамвайний кондуктор!

По нього прийшло двоє наглядачів. Мабуть, його поведуть до камери, а не випустять на волю, подумав Ернандес. Потрібен же порядок.

В'язні кружляли на подвір'ї, кожен наодинці зі своєю отруєною долею. З міста долинали крики рознощиків газет.

Приводили й нових заарештованих. Як і щодня. Як і щодня, Ернандес оглянув їх, і, як і щодня, вони відвернулися, щоб не зустрітися з ним поглядом. Ернандес почав розуміти, що засуджені до страти — як заразні хворі.

Скрегіт замка його камери, який відмикали, був тепер найважливішим скреготом у світі.

Ернандес чекав страти. Йому все обридло. По саме горло. Люди, з якими він хотів би жити, годилися тільки для смерті, а жити з іншими людьми йому більше не хотілося. Тюремний режим сам собою не був жорстокий. Бюрократичний: тюремниками були професіонали, привезені із Севільї. Ось тюремне життя — річ інша. Часом виводили два-три десятки в'язнів; потім лунав залп, а відтак, з деяким запізненням, — окремі постріли, якими добивали вцілілих. Іноді вночі чути було скрегіт замка, який відмикали, чоловічий голос, і майже завжди, за будь-яких обставин, те саме запитання: «В чому річ?» Потім дзвіночок священника. І більш нічого. Але нудьга примушувала думати, а засуджені до страти думають тільки про смерть.

Один з наглядачів повів Ернандеса до канцелярії особливої поліції і залишився з ним: офіцер кудись вийшов. І знову вікно, з якого видно те саме подвір'я, тих самих в'язнів, що ходять по колу.

Ті, кого ще не судили, гуляли на подвір'ї; смертники були в камерах. Ернандес спробував роздивитися ґрати по той бік подвір'я. Надто далеко. Він бачив тільки руки, що схопилися за ґрати: на них падало світло.

За ґратами не видно було нічого — п'ятьма. Та йому не так уже й хотілося бачити: він хотів перезирнутися з життям, а не смертю.

Зайшов начальник канцелярії, офіцер років п'ятдесяти, з дуже довгою шиєю, маленькою головою й з вусиками, як у генерала Кейпо де Льяно, тримаючи в руках гаманець Ернандеса.

— Це ваш гаманець?

— Так.

Поліцейський вийняв з гаманця пачку грошей.

— Ваші гроші?

— Не знаю. У мене в гаманці справді були гроші...

— Скільки?

— Не знаю.

Поліцейський підвів очі до неба: його обурило таке недбальство червоних, але він змовчав.

— Песет сімсот-вісімсот,— сказав Ернандес, знизуючи правим плечем.

— Ви впізнаєте цю банкноту?

Поліцейський спостерігав за Ернандесом, сподіваючись, мабуть, побачити якісь ознаки, що викривали б того. Ернандес, стомлений до цілковитої байдужості, подивився на банкноту й прикро всміхнувся.

Спеціальна поліція зацікавилася однією з банкнот, серед неясних рисочок, очевидно, позбавлених сенсу, була пакреслена олівцем ламана лінія вгору й униз, схожа на літеру «А» без з'єднувальної риски. Вона нагадувала якийсь знак.

Це намалював Морено. Він усе ж таки поїхав не до Франції, а на фронт Тахо. Морено твердив: «Люди на в'язничному подвір'ї говорили про все, тільки не про політику. Ніколи. Якби хтось сказав: «Я захищав справу, яку вважаю справедливою, я програв — тепер треба розплачуватися»,— то він опинився б у порожнечі. Помираєш сам. Запам'ятайте це, Ернандесе».

Чи ті, що ходять там, за вікном, думають про політику, чи про дула наведених на них рушниць, чи ні про що?

Ернандес казав Морено: «Я не надаю смерті особливого

значення. Катуванню — так...» «Я запитував,— мовив Морено,— тих, кого катували в нашій в'язниці, про що вони тоді думали. І майже всі відповідали: «Дунав про те, що буде *потім*». Навіть катування — дрібниця перед неминучістю смерті. Найстрашніше, що смерть робить усе попереднє непоправним, непоправним назавжди; катування, насильство, а за ними — смерть — ось що жахливо. Бачите,— Морено накреслив лінію на вільному полі банкноти,— всяке відчуття, хоч би яке воно було жахливе, проходить. Але потім...»

— Упізнаєте банкноту? — знову запитав поліцейський. Усмішка Ернандеса викликала в нього розгубленість.

— Так, звісно.

Тоді Ернандес поклав її на стіл через свою неувважливість: у штабі ополченців ніхто ні за що не платив.

— Що означають ці знаки?

Ернандес не відповів.

— Я питаю вас, що це таке?

Отже, люди сприймають одні одних серйозно. Ернандес дивився на цю маленьку голову, на шию: коли цей офіцер помре, його шия ще більше видовжиться. А він помре, як помирають усі. Може, навіть з більшими муками, ніж під час розстрілу, сердешний телепень!

Під вікном, відвертаючи голову, кружляли в'язні.

— Один з наших,— нарешті заговорив Ернандес з тією самою прикрою посмішкою,— втік з вашої в'язниці, де протягом місяця був смертником; він пояснював мені, що все в житті може бути врівноважене. В розмові він накреслив ці дві лінії. Одна з них — це, скажімо, нещастя, а друга — його компенсація. Але... трагедія смерті в тому, що вона перетворює наше життя на фатум, після нього вже ніщо не може бути врівноваженим. І що навіть для атеїста в цьому незвичайна значущість самого моменту смерті... До речі, він помилявся,— повільно додав Ернандес. Йому здавалося, що він читає доповідь.

Поліцейський і собі відповів не одразу. Чи він щось зрозумів? Якщо так, то йому пощастило. Телепні завжди щось розуміють. На яке безглуздя живі витрачають час! А що коли він стане вимагати додаткових пояснень?

Річ у тім, що Ернандес, незважаючи на всю свою мужність, не наважився б вмовити слово «катування».

Поліцейський далі розмірковував.

— Особисте запитання,— нарешті озвався він.

Заарештовані знову пройшли повз вікно.

— Дивні думки висловлював той офіцер,— провадив поліцейський,— краще б він ходив до церкви.

— Він не перебував на дійсній службі.

Ернандес не всміхався.

— Ну а рисочки?

— Рисочки не означають нічого. Мого співрозмовника хвилювала тема розмови — от і все.

Ернандес говорив не агресивно, а неувважливо.

Задзеленчав дзвінок. Зайшов наглядач.

— Можете йти, — сказав поліцейський.

Ернандесові не сходив з думок Морено. Якось навесні, сидячи за таким самим столом у Толедо, він почув, як письменник Рамон Гомес де ла Серна сказав: «Я визнаю, що людина походить від мавпи, це особливо видно з того, як вона лущить і їсть земляні горіхи...» Куди поділися часи гумору? Ернандес віддав честь і ступив крок до дверей.

— Стій! — гнівно гримнув поліцейський. — Стосовно вас зроблено особливо доброзичливі розпорядження, але...

Вирваній із спогадів сказаннми по-військовому словами: «Можете йти», — Ернандес віддав честь, як звук це робити в Толедо за останні два місяці, піднятим кулаком. Невже зараз йому доведеться сперечатися на цю тему?

— Доброзичливість, — сказав він, — у камері смертника?.. І чому особливі розпорядження?

Поліцейський не то здивовано, не то з досадою подивився на нього:

— А як ви гадаєте чому? Через ваші гарні очі?

Нараз у голову поліцейському прийшла якась думка, і він заперечливо помахав пальцем, ніби промовляючи: «Тобі нема чого мене остерігатися», — всміхнувся й сказав:

— Я ж бо все знаю...

— Що? — спокійно спитав Ернандес.

Фашистові все це починало здаватися дивним. Червоний!

— Мабуть, ідеться про те, як ви повелися щодо комапдирів Алькасару.

Від огиди не зовсім божеволієш. Ернандес раптом відчув, що йому жарко від брудної, чотири дні неголоної щетини. Він більше не всміхався, і його обличчя здавалося не таким видовженим. Рука, якою Ернандес спирався на стіл, стиснулася в кулак.

— Побажайте, щоб мені не довелося це робити знову, — сказав він, дивлячись на поліцейського й притискаючи кулак до столу. Плече його тремтіло.

— Не думаю, що вам ще може випасти така нагода.

Ернандес лише сказав:

— Тим краще...

— Особисте запитання... Навіщо ви зберегли цю банкову?

— Банкноти звичайно зберігають, коли їх не витратять...

Зайшов ще один офіцер. Поліцейський передав йому банкноту. І наглядач відвів Ернандеса до камери.

Розділ десятий

Ернандес ще раз крокує по вулицях Толедо. Арештанти зв'язані по двоє.

Проїздить автомобіль. Ідуть двоє дівчаток. Старенька жінка несе глек. Знову автомобіль, з фашистськими офіцерами. Між іншим, думає Ернандес, мене засудили до страти за військовий заколот. Ще одна жінка зі згортком із бакалії, інша з відром. Чоловік з порожніми руками.

Живі.

Всі помруть. Ернандес бачив, як одна його подруга помирала від раку; тіло її було каштанове, як і волосся. Вона ж була лікарем. Одного бійця в Толедо розчавив танк. А агонія від уремії... Всі помруть... Окрім марокканців, які ведуть засуджених на страту, бо вбивці — поза життям і смертю.

Тієї миті, коли їхня юрма підходить до мосту, супутник Ернандеса шепоче йому:

— Лезо для гоління. Зіщулься.

Ернандес зіщулюється. Повз них проходить якась родина. (Ось як, ще є родини!) На них дивиться хлопчик. «Які вони старі!» — каже він. Хлопчик перебільшує, думає Ернандес. Невже це смерть настроює мене іронічно? Проїздить жінка в чорному на віслюку. Краще б вона не дивилася так на них, якщо не хоче показати, що була з ними. В усьому своєму довгому тілі Ернандес відчуває тільки тиск мотузки на зап'ястках. Лезо дряпає мотузку...

— Перерізавай!..

Ернандес обережно смикає. Правда. Він дивиться на свого супутника: в нього маленька борідка, дуже жорстка.

— Наші ще за пагорком, — каже він. — На першому ж перехресті...

Вони проминули міст. Супутник Ернандеса стрибає з насипу.

Ернандес не стрибає.

Він стомився й від життя. Знову бігти, знову... Що там за насипом? Кущі? Нічого не видно. Він згадує листа Москардо. Марокканці теж стрибають з насипу, стріляють. Але їх надто мало, вони не можуть залишити засуджених. Ернандес ніколи не дізнається, чи вдалося його супутникові вряту-

ватись. Може, він живий: марокканці повертаються на паси похмури.

Юрма рушила далі.

Тепер дорога збігає вгору; перед ровом, глибини якого Ернандес не бачить, стоять десять фалангістів з рушницями до ноги й офіцер. Праворуч — в'язні: з тими, що тепер привели, — п'ятдесят чоловік. Їхні цивільні костюми — єдині темні плями на тлі сонячного рапку, захисна форма марокканців однакового кольору з Толедо.

Ось те, що так часто переслідувало Ернандеса: мить, коли людина знає, що вона помре, й не може боронитися.

Судячи з виразу їхніх облич, в'язнів мало бентежить те, що вони зараз мають загинути, так само, як марокканців і фалангістів мало бентежить те, що вони мають їх розстріляти. Трамвайний кондуктор також тут; тепер він поводить-ся, як і всі інші. В'язні трохи очмаїли, а втім, не більше, як під час страшеної втоми. А взвод вояків метушиться, хоча в нього тільки один клопіт: із зарядженими рушницями чекати команди.

— Струнко!

Двічі стрункіше, ніж звичайно; десять чоловік витяглися по команді — блазенська честь покори. П'ятдесят чоловік довкола Ернандеса дивляться в простір — вони вже по той бік блазенства.

Три фашисти відбирають трьох смертників. Вони ведуть їх до рову й відходять.

— Цілься!

У лівого в'язня чуб підстрижений кільцем. Троє тіл, незвично довгих, височіють над тими, хто на них дивиться, на тлі славетних гір Тахо. Яка жалюгідна історія перед живою плоттю — ще живою!

Смертельний стрибок назад. Взвод стріляє, але вони вже в рові. Невже вони сподіваються врятуватись? Засуджені до страти нервово сміються.

Їм не доведеться рятуватись. В'язні побачили спочатку стрибок, але взвод стрельнув раніше. Нерви.

Виводять трьох наступних. Невже всіх п'ятдесятьох чоловік одного за одним отак спустять у цю яму? Щось мусить статися!

Один з в'язнів, якого підвели до рову, обернувся й дивиться вниз. Інстинктивно він робить крок, щоб відійти вбік. Обернувшись, не підводячи очей, він помічає, що наблизився до ніг фалангістів, вишикуваних навпроти нього, зупиняється й тієї миті, коли його сусід з правого боку хоче щось крикнути, всі троє падають, схопившись за живіт, і перекидаються: цього разу взвод вистрілив нижче.

Юрба засуджених не ворухнулася. Ніхто й звуку не подав. З міста долинають розпачливий рев віслюка та крики продавщиці води й затихають під яскравим сонцем.

Один із солдатів, який підводить смертників до рову, з револьвером у руці нахилився й дивиться вниз. Він підстерігає здобич. Небо тремтить від світла. Ернандес думає про чистоту саванів: тепер Європа мало що любить, але вона ще любить мерців. Солдат, який присів на краю рову, водить дулом револьвера й стріляє. Уявити собі, що кулю пущено в мертву голову, анітрохи не приємніше, ніж уявити собі, що її пущено в голову, яка конає. Цього ж сліпучого ранку втягнуті в таку саму мерзенну комедію парубійки стріляють на половині іспанської землі, і такі самі селяни, з такою самою чуприною, що звисла їм на чоло, стрибають або падають у рови. Тільки в цирку Ернандес бачив, як люди стрибають назад.

Ще троє стоять над ровом, зараз вони стрибнуть.

«Якби я не наказав передати листа Москардо, якби я не намагався діяти благородно, то чи стояли б тут ці троє? Двоє з них тримаються погано: надто вийшли вперед і відвертаються. Один з них не знає, як йсму стати: обличчям чи спиною; ніколи не знаєш, як поводитися, коли відходить поїзд...— істерично думає Ернандес.— А що змінилося б, якби я вчинив інакше? Адже таких, які чинили інакше, не бракувало!»

Розпорядники врочистого похорону повертаються до трьох людей, що незграбно тупцюють на місці, беруть їх за плечі, втім, не брутально, й розставляють. А засуджені до страти ніби допомагають їм, намагаючись зрозуміти, чого від них хочуть, і стараючись вволити волю вбивць. Можна подумати, що вони йдуть на похорон. На свій.

— Сімнадцять, вісімнадцять, дев'ятнадцять, двадцять...— В'язні стоять у три ряди. Той, хто рахує, підраховує, скільки людей повинні розстріляти до нього: — Ні, сімнадцять, вісімнадцять, дев'ятнадцять...

Йому не вдається порахувати. Ернандес хоче обернутися, сказати точну цифру. Не дев'ятнадцять і не двадцять, а сімнадцять. Але Ернандес мовчить. Хтось прошепотів одне слово — напевне, «померти». «Відчепись,— відповів хтось інший,— буває й гірше...»

Тільки б це не виявилось сном, щоб не починати спочатку!..

Чи скоро вони скінчать розстрілювати в'язнів, наче для весільної фотографії перед горизонтальним рядом рушниць?

Толедо ряхтить у променистому повітрі, що мерехтить над гірським пасмом Тахо: Ернандес пізнає, як твориться істо-

рія. Знову в цій країні загорнутих у чорне жінок зростає численне плем'я вдів.

Що означає шляхетність перед цим? А великодушність?

Хто розплачуватиметься?

Ернандес якось дивно дивиться на глину. О, байдужа земле! Відраза й туга буває лише в живих.

Найжахливіше в засуджених — їхня мужність. Вони слухняні, вони не пасивні. Який безглуздий образ — бійня. Людей не забивають, як худобу, треба добре потрудитися, щоб убити їх. Ернандес думає про Прадаса, про великодушність. Троє засуджених нарешті стоять обличчям до взводу: фотографія готова. Великодушність — це бути переможцем.

Залп. Двоє падають у рів, третій уперед. Один з розпорядників смерті підходить до нього. Чи він зіштовхне труп ногою? Ні, він нахилився й тягне його за руку й ногу; тіло важке (перед ровом земля випнулася вгору): з цим мерцем вистачить клопоту до самого кінця. До ями! Чи довго це триватиме?

Звикають: ті, праворуч, — убивати, а ті, ліворуч, — що їх убивають. Ще три силуети стоять на місці розстріляних перед цим, і жовтий краєвид зачинених фабрик і зруйнованих замків здається вічним, як кладовище: поки світу й сонця, чекатимуть тут розстрілу троє людей, які весь час змінюють одні одних.

— Ви хотіли землі? — кричить один з фашистів. — Отримуйте її!

Один з трьох — трамвайний кондуктор; на вичовганому плечі піджака, за що він платить життям, блищить сонце. Він більше не протестує. Чекає. Як і всі інші, він мовчки дозволив поставити себе на краю рову. «Начхати мені на вашу політику, сучі сини!» Тим самим рухом, яким підіймають рушницю, він підводить кулак — вітання народного фронту. Маленький хирлявий чоловічок, схожий на чорну оливу.

Ернандес дивиться на його руку, пальці якої через хвилину судомно впнуться в землю.

Звод зволікає, не тому, що фалангісти розхвилювалися, вони чекають, щоб цього в'язня змусили до порядку — порядку переможців, у чеканні порядку мерців. Троє розпорядників підходять. Кондуктор дивиться на них. Він вріс у свою невинність, як кілок у землю, дивиться на них з важкою ненавистю, яка вже не належить цьому світові.

Якби цей врятувався, думає Ернандес. Він не врятується, офіцер уже дав команду.

Ще троє самотньо йдуть дорову. З піднятими руками.

— Опустіть руки! — кричить офіцер.

Усі троє знизують плечима, не опускаючи кулаків. Офіцер нахиляється, зав'язує шнурок на черевуку. Троє людей чекають. Офіцер випростовується, теж знизує плечима й дає команду.

І ще троє, серед них Ернандес, прямують у запаху розпеченої сталі й зораної землі до краю рову.

БУТИ Й ДІЯТИ

I

Розділ перший

Навіжена юрба втікачів з Толедо, біїдці з фронту Тахо, що кинули рушниці, залишки селянських батальйонів Естрамадури штурмували вокзал Аранхуеса. Наче листя, здійснене вгору стовпом, а потім розпорошене вітром, підбігали гурти людей і розсіювалися по парку, де під каштанами ще цвіли червоні троянди, або, наче божевільні в лікарняному садку, бродили вони по обсаджених королівськими платанами алеях.

На м'якому килимі пелюсток, що обсипалися з квітів, вкривши землю так щільно, як її вкриває опале листя, тупцювали залишки загонів з історичними назвами — Непереможні, Червоні орли, Орли свободи, — тягнучи рушниці за стволи, мов собак за повідки, і час від часу зупинялися, прислухаючись до канонади, яка долинала з того берега річки. В перерві між вибухами, які ніби виривалися з-під землі й були приглушені товстим шаром перегнилого цвіту каштанів, чути було бамкання дзвона.

— Невже це дзвонить церковний дзвін? — спитав Мануель.

— Щось схоже на гонг садівника, — відповів Лопес.

— Дзвонять десь біля вокзалу.

До церковного дзвону приєдналося бамкання й дзеленчання інших дзвонів і дзвіночків, велосипедний дзенькіт, і автомобільні гудки, й навіть стукіт кастрюль. З глибини парку сходилися на поклик тамтама, що скликав усі племена, уламки революційної мрії — шаблі, мисливські рушниці, смугасті ковдри, одяг із штор і навіть залишки мексиканських сомбреро.

— Подумати тільки, що, принаймні, половина з них хоробрі! — мовив Мануель.

— І все-таки як здорово, — сказав Лопес, — що вони не зіпсували жодного бюста!

По всьому парку під казковими платанами непошкодженими стояли гіпсові бюсти, освітлені рожевим відблиском старовинної цегли. Мануель не дивився на них. Кружляючи, наче вивезені принцями з Америки для свого аранхуеського парку птахи у вольєрі, строкатий карнавал нестримно мчав

до вокзалу під цегляними арками в блідо-рожевому світлі королівських алей.

Що більше наближались Мануель і Лопес до церковного дзвону, то виразніше чули слово «паровоз». Ні в якому разі їх не можна пускати до Мадріда, подумав Мануель. Він чітко уявив собі напестя десятитисячної деморалізованої юрби, ладної після падіння Толедо плести найнеймовірніші нісенітниці, — і це тоді, коли Мадрид з відчайдушною рішучістю готувався до оборони.

Вони були вже біля самого вокзалу. «...дрід-Мадрид-дрід-дрід», — долидало з усіх боків, наче несамовитий скрекіт цикад.

— Якщо вони накивали п'ятами, то тепер розповідатимуть, що марокканці непереможні, — сказав Лопес. — Твердитимуть, ніби марокканці чудово озброєні й таке інше, щоб виправдати свою втечу.

— Вони втекли тому, що ними ніхто не командував. Раніше вони билися незгірше за нас.

Мануель згадав Барку, Рамоса, своїх товаришів з бронепоезда й з фронту Тахо. І ще одного синдикаліста похилого віку, який кілька років тому ніс прапор на демонстрації. Демонстрації, яку зупинили великі наряди поліції й потім дозволили їй пройти далі за тієї умови, що будуть згорнуті прапори. «Згорнути прапори!» — закричали керівники. Мануель мав дуже гучний голос. Коли він повторив команду, старий мовчки глянув на нього, й обличчя старого ясно промовляло: «Що ж, коли це необхідно, але навіть ж поспішати? Тобі, хлопче, ще треба повчитися...» Мануель досі цього не забув. Не завжди помиляються одні й ті самі люди. Зв'язок Мануеля з пролетаріатом був міцно скріплений спогадами й відданістю, і ніяке божевілля не могло зруйнувати її, навіть таке тяжке, як це.

— Важливо бути з друзями не тоді, коли вони мають рацію, а тоді, коли вони помиляються. А це важко... — сказав він.

— Що ж, спробуй!

На дах лімузина, що стояв перед вокзалом, виліз схожий на Негуса у ввігнутому дзеркалі бородань. Коридори й почекальні вокзалу переповнені, на пероні ніде яблуку впасти, і над усім цим — велетенські дерева привокзальної площі.

— Хто вміє вести паровоз? — кричав бородань. — Є поїзд! Є паровоз! Усе є!

Запала раптова тиша. Всі чекали рятівника.

— ...поїзд вести... поїзд вести...

Нараз почувся чийсь крик, і юрба винесла вперед якогось чоловіка, що під загальний лемент виліз на автомобіль.

— Вести поїзд!.. Я, я вмію вести поїзд!

Це був непоказний, вертлявий, лисуватий чоловічок у окулярах.

— Попереджаю: я можу правувати, але обережно.

Збудження юрби трохи вщухло. Мануель і Лопес крок за кроком наближалися до автомобіля.

— А гальмувати вмієш? — спитав хтось.

— Гм... Мабуть, що так...

— Хлопці, зістрибнемо на ходу!

Мануель виліз на дах автомобіля.

— А поранені? — крикнув він.— Поранені теж стрибають?

Багато хто намагався вилізити на плечі товаришам. Чого він хоче? Йти пішки до Мадріда, чи що? Знову офіцер...

— Товариші, послухайте. Я...

Його не було чути. З усіх боків викрики уривали його слова. Мануель підняв руку, домігся трьох секунд мовчанки й крикнув:

— Я інженер! Я вам кажу: ви не зумієте впоратися з машиною.

— Це колишній командир моторизованих загонів,— перешіптувалися в натовпі.

— Веди поїзд!

— Вести не вмію, але я знаю, що таке машина, з якою не вміють поводитись. Ті, хто поїде, беруть на себе відповідальність за смерть двох тисяч товаришів. А поранені?

На щастя, машиніст-доброволець не викликав довіри.

— Що ж тоді робити? — кричали в юрмі.

— Пропонуй!

— Викладай!

— Іти пішки?

— А що коли ми відрізані?

— Чи правда, що Навалькарнеро взято?

— Чи це так?

— Залишимося тут! — крикнув Мануель.

По натовпу хвилями прокотилася понура, безсила лють. Угору звелася сотня рук, нагадуючи листя, що кружляє підхоплене поривом вітру, потім опустилася, зникнувши в штовханині тіл.

— Два дні ми вже не...

— Марокканці наступають!

Мануель знав, що інтендантства не існує.

— Хто нам дасть їжу?

— Я.

— Хто дасть нам нічліг?

— Я.

Це нагадувало роботу хвилеріза, але Мануель не був пивен, що хвилі не виявляться могутнішими.

— Легше розгромити марокканців, ніж доїхати до Мадрида на поїзді без машиніста! — крикнув він.

Над юрбою знову здійнялися стиснуті в кулак руки. Але не для привітання.

— Через чверть години нас розстріляють, — тихо сказав Лопес, який теж виліз на дах автомобіля.

— Начхати! Тільки б вони не ринули до Мадрида...

Він пам'ятав слова Генріха: «В кожній ситуації є позитивний момент, треба його знайти й використати». Він знову закричав:

— Комуністична партія прийняла гасло абсолютної дисципліни щодо військових властей. Комуністи, підніміть руки.

Ніхто не квапився заявляти про свою приналежність до партії. Мануель помітив на низенькому лисуватому механікові, що стояв поряд з ним, партійний значок.

— Де твоя рушниця? — спитав він. — Комуністи ніколи не кидають своєї рушниці.

Той подивився на Мануеля й сказав без найменшої іронії:

— Сам бачиш, що кидають.

— Тоді він сам себе виключає з партії. Давай значок!

— Не кричи, на візьми, на дідька він тобі?

Сім-вісім зірочок, кинутих з юрми, впали на дах автомобіля із жалюгідним, безсилим дзенькотом.

— Через п'ять хвилин вони зрешетять нас, — сказав Лопес.

— Настрій нікудишній.

Мануель знову став кричати на повен голос, але дуже повільно, щоб усі його чули:

— Ми взялися до зброї, щоб боротися проти фашизму. Ми всі знали, що можемо загинути. Ми вважали, що коли б ми полягли в Самосьєррі, то це було б цілком нормально. Чому тепер ми змінили свою думку? Тому, що зчинився цей розгардіяш. Комуністична партія й уряд сказали: передусім військова дисципліна. Нас тут двоє командирів, ми беремо відповідальність на себе. Кладемо край розгардіяшу. Увечері вам дадуть вечерю. Ви ночуватимете під дахом. Ви маєте зброю й боеприпаси. Ми перемогли в Самосьєррі, ми переможемо й тут. Битимемося так, як ми билися раніше, от і все. Річку легко захистити, їхні танки не зможуть пройти...

— А літаки? — озвалося з десяток голосів.

— Завтра зранку почнемо копати окопи. Спорудимо підземні сховища. І використаємо для захисту пагорби. Поки

що ми не підемо битися ні до Мадріда, ні до Барселони, ні будь-куди інде... Ми не визнаємо перемоги Франко, бо це означало б двадцять років тремтіти за своє життя, залежати від доносу якоїсь шльондри, сусідки чи попа. Згадайте Астурію. Наша нова авіація буде готова через кілька днів. Уся країна з нами; країна — це ми. Ми повинні триматися, триматися тут, саме тут. Не везти до Мадріда юрбу волоцюг і не кидати наших поранених.

— Досить!

— Вони нас одурюють! — гарикнув хтось мовби з-під купи згнилого листа.

— Хто це «вони»? Ану покажися!

Ніхто не вийшов з натовпу. Мануель знав, що для іспанців особисте зобов'язання — справа серйозна.

— Тут нема ніяких «вони». Нас тут лише двоє. Ми б'ємося з першого дня, і ми беремо на себе всю відповідальність. Я вам кажу: для вас знайдуть нічліг і вас нагодують. Ви знаєте, що з вами розмовляє ваш товариш. Ми разом билися з вісімнадцятого липня! Ви деморалізовані, погано озброєні, голодні. Але серед вас є бійці, які нападали на гармати в автомобілях, на казарму Ла-Монтанья з тараном, на фашистів у Тріані з ножами, на фашистів у Кордові з пращами. Скажіть, хлопці, невже ви робили все це для того, щоб тепер утікати? Слово честі, хоч ви й кричите на все горло, я вірю у вас. Якщо завтра ви не отримаєте того, що я вам пообіцяв, застрельте мене. А поки що робіть те, що я вам кажу.

— Не забудь залишити адресочок!

— Аранхуес невеликий. І я без охоронців.

— Хай скаже...

— Досить! Я зобов'язуюсь організувати вас, ви зобов'язуєтесь захищати республіку. Хто згоден?

У вихорі сухого листа, що злетіло до верхівок платанів, натовп загойдався, ніби шукаючи виходу. Потуплені голови похитувалися, плечі смикалися, наче в дикому танці, руки з розчепіреними пальцями здійнялися вгору. Лопес почав розуміти — сила промовця лише в тому, що криється за його словами. Коли Мануель сказав: «Я вірю у вас», — усі відчули, що це правда, і в кожному з них заговорило те, що було в ньому кращого. Всі відчували, що він твердо вирішив допомогти їм, і багато хто знав його як доброго організатора.

— Комуністи, станьте праворуч від ваговоза. У вас не більше права, ніж у інших, зате більше обов'язків. Ось так. Добровольці, станьте ліворуч.

— Негайно ходімо копати окопи! — крикнув хтось.

— Підеш копати окопи тоді, коли тобі скажуть.

Тепер їм усім хотілося щось робити; штовхаючи один од-

ного, вони поспішали зайняти свої місця біля ваговоза, так само, як вони ще зовсім недавно пробивалися до поїзда.

— Уповноважені загонів народного ополчення й політичних партій, накажіть очистити почекальню й займіть її. Я дам вам указівки, як дістати постіль і продукти. Інші товариші залишаться тут. Кожен піде по свій сінник або матрац.

Мануель зістрибнув з автомобіля, слідом за ним зістрибнув і Лопес.

— Чи не почнеться все заново через п'ять хвилин? — спитав Лопес.

— Ні, тільки треба, щоб вони були чимось зайняті, поки не ляжуть спати. Все буде гаразд. Залишся тут.

— Навіщо?

Лопес не дуже покладався на свої здібності командира.

— Потрібно провести перекличку. Це розумно, бо мені треба влаштувати їх на ніч. Хай уповноважені зберуть своїх бійців або членів своїх організацій і повідомлять тобі, скільки їх. Вони перегрупуються, і я виграю якусь годину. Їх принаймні з півтори тисячі.

— Гаразд.

З Лопеса був поганий організатор, але він був сповнений мужності й бажання допомогти.

Знесилений Мануель сидів на готичному стільці з високим бильцем у келії ігумена, втомлено роздивляючись гіпсові бюсти парку, що мерехтіли в нічній сутіні персидського садка. Лопес пропонував перевезти їх до Мадріда й після перемоги замінити «виразними» тваринами. Але Мануель не слухав його. Тільки-но розлучившись з Лопесом, Мануель побіг до комітету народного фронту. Там він знайшов кількох кмітливих хлопців, які добре знали місто. Вони розшукали йому цей монастир, зібрали шістьсот постелей — матраци й сінники. Дівчатка сирітського будинку лягли по дві на одне ліжко й віддали половину своїх постелей; бійці поносили все, що знайшли в монастирях, казармах, гауптвахтах. Для тих, кому не вистачило матраців, — солома й ковдри.

У розпалі роботи прийшла делегація, обрана бійцями для спілкування з командуванням. Тепер усі спали. Була десята година. Годину з чвертю Мануель просидів біля телефону й домігся від комуністичної партії, П'ятого полку й військового міністерства обіцянки забезпечити його продовольством на три дні. А за цей час він організує інтендантство. Але продовольство прийде тільки на світанку. Втім, кілька ваговозів уже виїхало; вони привезуть продуктів на двісті чоло-

вік. Мануель оголосив, що сніданок буде об одинадцятин годипі.

Він чекав бійців П'ятого полку, досить вишколених, щоб бути інструкторами або скласти ядро нового полку.

Хтось постукав у двері. Це повернулася делегація.

— В чім річ? — спитав Мануель, оточений, немов ореолом, богородицями й святими. — Що у вас там не гаразд?

— Річ не в цьому. Швидше навпаки. Ось ти й твої товариши, ви люди не військові, хоча й командири, це зразу видно. Будемо відверті, це нам навіть подобається. Ти сказав правильно: не для того ми стільки воювали, щоб тепер так скінчити. Ви виконали те, що пообіцяли. Ми розуміємо — це було нелегко. Отже, ми, делегація й деякі наші хлопці, теж дещо обміркували. Розумієш? Ми вважаємо: щодо поїзда, наприклад, ви мали рацію.

Говорив тесля із сивими повислими вусами. В глибині парку щебетали славнозвісні солов'ї.

— Ну ось ми подумали, що коли ми виставимо біля вокзалу варту, то сьогоднішній розгاردіян не повториться. Людей у нас вистачить. Тож пропонуємо тобі вартових.

Позад теслі, що говорив, стояли троє його супутників у комбінезонах, їхні стрункі постаті виразно вимальовувалися на тлі білої стіни келії: один — спереду, троє — ззаду, саме так колись ставали робітничі делегації. Усвідомлення цих людей, що вони представляють тут життя своїх товаришів, їхні слабини, їхні зобов'язання, що вони представляють своїх перед обличчям свого, було таке очевидне, що, здавалося, сюди, до келії, разом з ними зайшла революція в своєму простому й вагомому аспекті; для того, хто говорив від імені делегації, революцією було право так говорити. Мануель поплескав теслю по плечі й нічого не сказав.

Він уперше опинився перед братерством, яке втілювалося в дію.

— А тепер ходімо їсти! — сказав він.

Усі разом зійшли вниз. Як і сподівався Мануель, у спочивальнях і склепистих залах, під блідо-голубими з позолотою святими (на списках святих воїнів — червоні прапори), спали сном війни змучені люди. «Хто хоче їсти?» — тихо спитав Мануель. У відповідь почулося сонне бурчання. Годувати доведеться не більше як сто бійців. Продуктів, що їх тільки-но привезли ваговози, вистачить. Його кроки гучно відлунювали під склепінням. Мануелеві було соромно й водночас хотілося сміятись від радості.

Повечерявши, він знову пішов до комітету народного фронту. Треба було за ніч організувати цейхгауз, роздобути мила, призначити на світанку нових командирів. «Смішно,

що й мило потрібне для війни». В темряві Мануель не бачив дерев, але відчував над головою густе листя, де тепер бушував нічний вітер. Від квітників долинав слабкий аромат троянд, що пробивався крізь гіркий запах самшиту й платанів, ніби принесений далеким гуркотом гармат із-за річки. Решта ваговозів ще не приїхали.

В комітеті Народного фронту теж не спали.

Коли Мануель повернувся, його зупинили біля монастирської брами.

— Якого дідька ви тут стовбичите? — спитав Мануель, відрекомендувавшись.

— Варта.

Скільки разів фашистам удавалося завдавати несподіваних ударів через відсутність варти!

В тьмяному світлі, що падало з вікна монастиря, Мануель розгледів над невиразними обрисами шинелей стволи рушниць — перша добровільна варта іспанської війни.

Розділ другий

Ніч на 6 листопада

Полагоджено три бомбовози. Бомбовоз Маньєна, який тепер називається «Жорес», летить над огорнутими нічною пільмою Балеарськими островами; вже цілу годину він сам над морем. Веде літак Атінїї. Довкола не зовсім погаслих вогнів Пальми вибухають снаряди зенітних гармат, що стріляють по невидимому літаку; місто внизу захищається, як сліпий, що несамовито волає. Маньєн шукає в порту фашистський крейсер і кораблі зі зброєю. Спереду й ззаду ніч розтинають яскраві промені прожекторів, схрещуючись. Ловити муху паличками, думає він, насторожившись. На бомбовозі суцільна пільма, лише ледь освітлена дошка з приладами.

З ким вони воюють — з ворогом чи холодом? Понад десять градусів нижче нуля. Кулеметникам аж ніяк не подобається стріляти в рукавицях, але мусять, бо сталь кулеметів обпікає холодом. Бомби, вибухаючи, забарвлюють у оранжевий колір гейзери, що здіймаються вгору. Тільки через військове міністерство можна буде дізнатися, чи ці бомби влучили в кораблі.

Кожен стежить за снарядами зеніток, що розриваються довкола, — обличчя змерзло, але тілу тепло в хутрянних комбінезонах, — кожен поринув у самотність, наче в темні глибини моря.

Нараз літак освітлюється. «Гасить світло, дідько б вас ухопив!» — кричить Маньєн, але по обличчю його й шолому Аттіньї пропливли тіні від рам вікон літака — отже, освітлювали знадвору.

Промінь повертається, ловить літак. Маньєн бачить добродушне обличчя Поля, спину Гарде, за якою висить маленька рушниця. Вони бомбардували кораблі в темряві, тікали від zenіток у грозівій пітьмі, яку прорізали сині блискавки снарядів. Разом із зловісним світлом прожектора кабінку наповнює бойове братерство: вперше після того, як вони вилетіли, ці люди бачать один одного.

Всі нахилилися до прожектора, до якого їх прикував стовп сліпучого світла і який цілиться в них. Усі знають: там, де прожектор, — zenітка.

Внизу — вогні, що гаснуть один по одному, мабуть, винищувачі відриваються від землі, і ніч до самісінького обрію. А в центрі всієї цієї темряви стрімголов спускається літак і стріпує, буцімто шкаралущі, сімох чоловік, освітлених, наче магнісн, променем прожектора.

Маньєн ураз опинився біля Аттіньї, який смикає на себе руків'я керма, заплющивши очі, щоб уникнути жахливого світла. Не збіжить і трьох секунд, як zenітки відкриють вогонь.

У кабінці всі поклали ліву руку на кільце свого парашута.

Аттіньї робить віраж, зціпивши зуби, судомно натискаючи ногою на педаль управління, всім своїм еством, аж до пальців ніг, палко бажаючи бути зараз на винищувачі: бомбовоз незграбний, як ваговоз. А світло й далі тут.

Перший снаряд... За тридцять метрів... Літак підстрибує. Zenітки змінюють приціл. Маньєн зриває навушники із шолома Аттіньї.

— Буря! — кричить льотчик, показуючи рукою, що він хоче зробити.

Це маневр, до якого вдаються, щоб вийти з урагану, коли система управління більше не діє, — пікірувати всім тягарем літака.

Маньєн протестує, сердито стріпуючи вусами в гуркоті мотора й білому сьйві прожектора: промінь переслідуватиме літак і в піке. Він показує рукою ковзання на крилі з наступним віражем.

Мовби падаючи, літак робить крутий поворот із сильним нахилом, аж залізні запасні частини й обійми з гуркотом котяться по кабінці. Літак опускається до пітьми, повертає і ле-

тять, кривуляючи. Під ним і над ним прожектор нишпорить і нишпорить, ніби сліпий намацує шаблею дорогу.

Тепер прожектор не може дотягтися до літака, який знову загубився в рятівному мороку. Екіпаж, що знов зайняв свої пости, огорнутий морозяною питьмою моря, мовби увісні, поринає в блаженний спокій, що настає після бою, але в кожному живуть братерські обличчя, що змигнули на мить.

Після нетривалої зупинки у Валенсії серед помаранчевих гаїв Маньєн покинув у Альбасете «Жореса», який узяв курс на Алькала-де-Енарес. Це був останній республіканський аеродром перед Мадридом. Частина екіпажу ескадрильї лишилась у Альбасете для випробування відремонтованих літаків; решта билися в Алькалі.

В Альбасете формувалися Інтернаціональні бригади. В цьому містечку, кремового з рожевим кольору, холодного ранку, що провіщав зиму, юрилися тисячі людей; наче на ярмарку, йшла жвава торгівля ножами, кухлями, кальсонами, шлейками, черевиками, гребінцями, значками, біля крамниць із взуттям та вовняними виробами стояли черги бійців. Рознощик-китаєць пропонував свої витребеньки одному з вартових, що стояв до нього спиною. Вартовий обернувся, рознощик утік: обидва були китайці.

Прийшовши до штабу Інтернаціональних бригад, Маньєн дізнався, що делегат, якого він розшукував, пішов на навчальне поле й повернеться не раніше, ніж через годину. Маньєн ще не свідав. Він подався до першого-ліпшого бару.

В барі серед гурту відвідувачів надривав горлянку якийсь п'яний. Незважаючи на всі застережні заходи, до бригад потрапляла різношерста публіка. Поїзд, яким відправляли назад тих, кого не прийняли до бригад, від'їздив ополудні; і весь рапок вони нікому не давали спокою. Якось до Іспанії були послали всіх п'яниць Ліона, але їх затримали на кордоні й повернули назад. Бригади формувалися з бійців, а не з кіностатистів.

— Досить з мене! — кричав п'яний. — Досить! Я перелетів океан, я віз монахського принца, я старпій легіонер. Негідники, бандити, революційні барани!

Він пожбурих на підлогу склянку й затупцював на скалках.

Підвівся соціаліст, але якийсь суб'єкт притримав його.

— Облиш, це мій приятель. Зараз побачиш. Він п'яний, я враз упораюся з ним.

Він підійшов до п'яного ззаду й скомандував:

— Шиквійся, струнко! Слухай команду!

П'яний одразу ж послухався.

— Через праве плече кругом! Кроком руш!

П'яний попрямував до дверей і вийшов.

— От і все! — сказав його приятель, повертаючись до своєї чарки.

Маньєн шукав знайомих облич і не знаходив. Він зійшов на другий поверх. Під портретом власника бару трое льотчиків-найманців сиділи на підлозі й грали в кісточки.

Багато найманців уже виїхало до Франції. Ці троє, що сиділи спиною до Маньєна, цілком захопилися грою. Вікно було відчинене. Зі стуком великих бичачих кісток, якими грають у Іспанії, зливався виразний, наче цокання підків, наче удари праника чи ковальського молота, приглушений тупіт бійців. Найманець, який щойно кинув кісточку, залишився з піднятою рукою; кісточка й далі тремтіла на підлозі. Від тупоту ніг, який тепер лунав під самими вікнами, здригалися глиняні будиночки: навіть гра корилася ритму війни.

Маньєн підійшов до вікна: ще в цивільному, але вже взуті у військові черевики, йшли комуністи з мужніми обличчями довговолосі інтелігенти, старі поляки з вусами, схожим на вуса Ніцше, німці з поголеними головами, алжирці, італійці, що здавалися випадково заблуканими сюди іспанцями, англійці — найбільш мальовничі серед усіх, французи, схожі на Моріса Тореза або на Моріса Шевальє; всі підтягнуті, але не з юнацькою старанністю, як мадрідські підлітки, а як люди, які ще не забули військової служби чи війни, де вони воювали один проти одного. Тепер вони, бійці Інтернаціональних бригад, карбували крок на вузькій і лункій, наче коридор, вулиці. Наближаючись до казарми, вони заспівали; вперше в світі люди стількох національностей, згуртувавшись у один-єдиний військовий підрозділ, співали «Інтернаціонал».

Маньєн обернувся: найманці знову грали в кісточки.

Тепер він сподівався реорганізувати інтернаціональну ескадрилью. Для цього йому довелося провести два тижні в Барселоні, де він налагоджував ремонтну майстерню, і його відсутність чимало посприяла розкладові «пеліканів». Зате менш ніж через тиждень шість літаків будуть готові до польотів.

Делегат, якого він розшукував, повертався з бригадою, що проходила під вікном. Маньєн пішов до штабу Інтернаціональних бригад, вигнувши брови трикутником, заглибившись у свої думки.

Розділ третій

— Даруй мені, але чи це довго триватиме?

Леклерк, у комбінезоні, в шоломі, який він посив з гордовитістю римлянина, кричав і розмахував руками серед свого екіпажу на аеродромі Алькалі. За тридцять метрів, куди голос Леклерка не долинав, начальник загону Карнеро, приятель Сембрано, роздивлявся у бінокль мадрідське небо. Погода поганюча.

— Не може поквапитися! Гадаю, ці Фрідоліні, коли б навіть їм і спало на думку перевтілитися в архангелів...

Для Леклерка й німців, й італійці були Фрідоліні.

Карнеро сів у літак і приготувався до польоту. Карбюратор його літака зіпсувався, і тепер він командував «Жоресом» з іспанським екіпажем. Услід за ним вилетів Леклерк на іспанському бомбовозі. Над аеродромом уже кружляли республіканські винищувачі: з Америки надійшло кілька літаків, але знову без кулеметів сучасного зразка. Республіканці й далі воювали, озброєні іспанськими «льюїсами» 1913 року.

Відтоді, як розбився «Оріон» і Леклерк водив «Пелікан І», зібраний з частин двох літаків, він відмовився від свого сірого капелюха й носив шкіряний шолом, намагаючись надати собі вигляду римського консула.

— А термос? — спитав кулеметник, що сидів спереду на «Пелікані І», не бачачи його поряд із сидінням Леклерка.

— Сьогодні, даруй мені, я прирікаю себе на стриманість: надто серйозна справа.

Через кілька хвилин три літаки у супроводі винищувачів летіли над Мадридом. Ворог захоплював аеродроми, де колись жили «пелікани», за винятком Барахаса. На всіх дорогах суцільні затори; перед Хетафе — травник, перетворений на парк ваговозів. І все це так погано захищене, що важко було собі уявити, що то — ворог. Леклерк на самому краю правого флангу ескадрильї уважно стежив за двома іншими літаками, які раз по раз зникали в дуже низьких хмарах. Над ними — винищувачі. Якоїсь миті хмари опустилися так низько до землі, що довелося піднятися над ними; між двома сірими шарами силуети літаків, які розгорнулися в бойовому порядку, наповнювали війною величезну тьмяну порожнечу. Вся ескадрилья вийшла з хмар над травником із ваговозами. Дороги обабіч цілком загатили автомобілі Франко. Моторизована колона з фронту Тахо підійшла до брам Мадріда.

З верхнього шару хмар палетіли фашистські винищувачі: сім «фіатів», які можна було легко впізнати по літері W, яка

з'єднувала їхні площини. Верхня ланка республіканських винищувачів пішла їм назустріч.

Ворог відкрив загороджувальний вогонь.

На Мадридський фронт надійшло багато німецьких зеніток. Снаряди скорострільних гармат рвалися за п'ятдесят метрів один від одного. Леклерк подумав, що розмах крил його літака має двадцять шість метрів. Навіть 1918 року він не бачив такої вогневої завіси. Німецькі навідники не цілилися в літаки, а стріляли з таким розрахунком, щоб снаряди вибухали за кількост метрів спереду, на висоті польоту, тож здавалося, що літаки самі кидаються назустріч вогню. За лінією загороджувального вогню почався бій між винищувачами. Леклерк спікірував: вогонь знизився.

— Вони мають далекоміри! — сказав бомбардир.

Леклерк насилу бачив бій винищувачів — їхні заплутані траєкторії створювали враження аварії і акробатичних вправ.

Кулеметники спостерігали за боєм, бомбардир — за землею; Леклерк не спускав очей з літака Карнеро, який то підіймався, то опускався, то ковзав на крилі й щоразу наштовхувався на загороджувальний вогонь, що раптом наблизився. Леклерк, прив'язаний до літака командира ескадрильї, як сліпий до свого поводиря, відчуваючи, що він складає з ним єдине ціле, кидався у вогонь, наче на приреченому танку.

Загороджувальний вогонь був за сто метрів.

Нараз снаряди й літаки зіткнулися; літак Леклерка підстрибнув на десять метрів; «Жорес», переламавшись надвоє, викинув вісім чоловік екіпажу в свинцеве небо, як пригорщу зерна. Леклеркові здалося, що його руку, якою він спирався, враз відтяли. Леклерк побачив спотворені від жаху обличчя свого бомбардира й переднього кулеметника, який дивився на чорні цятки людей, що падали довкола єдиного розкритого парашута. Він круто віражував і, давши повний газ, полетів у бік Алькалі.

— Ніколи не бачив чогось подібного, навіть під час війни, — без угаву повторював Леклерк, тільки-но скинувши газ, щоб приземлитися. Екіпаж, який з'юрмився довкола нього на аеродромі, мовчав. Леклерк з трагічною складкою біля рота, з поглядом людини, що повернулася з пекла, кроком легіонера попрямував до штабу головного командування.

Варгас чекав на нього, сидючи в кріслі, витягнувши довгі ноги, обернувши вузьке обличчя до вікна, в якому видно було насуплене небо. Він був у військовій формі.

Леклерк з виглядом героя став рапортувати. Коли він дійшов до падіння літака Карнеро, Варгас урвав його:

— Які були інструкції?
— Бомбардування колони в Хетафе.
— Ваговози були вже *спереду* автомобільного парку, вони вишикувалися колоною?
— Так, але не було змоги пробратися до них через загороджувальний вогонь. Доказ цього — Карнеро!

Коли Леклерк не наважувався вдаватися до свого жаргону, він розмовляв не простою, а казенною мовою.

— Загороджувальний вогонь був на рівні парку? — перспитав Варгас.

— Так...

— Але ваговози стояли й *спереду* парку, ближче до вас?

— Так.

— Скажіть, чому ви повернулися, не скинувши бомб?

Леклерк почав розуміти, що він утік.

— Там були ворожі винищувачі...

Вони обидва знали, що винищувачі вели бій за два кілометри звідти, і навіть коли б вони його атакували, Леклерк усе одно мав би провести бомбардування паралельно до загороджувального вогню: винищувачі билися за нього. Маньєн багато разів керував бомбардуванням ліній у розпал бою.

— Ви повернулися з бомбами, правда ж? — спитав Варгас.

— Так, не варто було кидати їх навмання, на своїх... До того ж мотор заїло.

Варгасові боляче було слухати відповідь Леклерка, схожу на відповідь хлопчика, який утік з уроку, бо він зовсім не вважав Леклерка боягузом.

Він наказав викликати командира кулеметників, бомбардира й механіка, які чекали в іншій кімнаті.

— Як працював мотор? — спитав він.

Кулеметник і Леклерк обернулися до механіка.

— Не зовсім добре, — відповів той.

— У чому річ?

— Усе потроху працювало з перебоями.

Варгас підвівся.

— Гаразд, дякую.

— Ніяк не можна було провести бомбардування, — сказав Леклерк.

— Дякую, — повторив Варгас.

Розділ четвертий

Маньєн був у Альбасете, тому Скалі, який уперше падає військову форму, за наказом міністерства взяв на себе командування табором; з тих, кому належало це зробити, один

лежав у шпиталі, другий, Карлич, посліпно формував у Мадриді кулеметні роти. В інтернаціональній ескадрильї, як і в половині іспанської армії, за браком будь-яких форм примусу, командування зводилося до особистого авторитету командира. На цьому аеродромі слухалися тільки двох: Маньєна й командира пілотів — ще зовсім юного хлопця, який був усім приятелем; він уже мав на своєму рахунку чотири збитих фашистських літаки. Але вчора йому ампутували руку й тепер він лежав у страшній гарячці.

Скалі тільки-но помітив, що хтось із «пеліканів» поставив на рожевому животі собаки Раплаті печатку ескадрильї, щоб той не загубився, і тут його покликали до телефону.

— Я вам повертаю одного з ваших льотчиків.

Говорив Сембрано.

Мабуть, цей льотчик виїхав давненько, бо через кілька хвилин на ваговозі привезли перев'язаного мотузками, паче ковбасу, Леклерка під вартою чотирьох бійців, озброєних рушницями з примкнутими багнетами. Його супроводжували командир кулеметників «Пелікана I» і механік, що були вже не такі п'яні. Бійці поїхали назад.

Вийшовши від Варгаса, Леклерк вирішив напиться до смерті й повів із собою обох приятелів. Не сказавши ні слова, він узяв аеродромний автомобіль і поїхав до Барахаса, де завжди міг знайти щось випити. Він мовчки випив шість чарок перно.

А вже потім розбалакався.

І ось — ваговоз.

Хміль у Леклерка поволі розвіювався. Скалі, тримаючи таксу під пахвою, питав себе, що робити, якщо Леклерк почне бешкетувати. Ця висока мавпа з чуприною клоуна й довжелезними руками, безперечно, вельми дужа. Скалі вирішив тільки в крайньому разі вдатися по допомогу до бійців. Присутні «пелікани» дивилися на Леклерка з чималої відстані, водночас обурюючись і регочучи. Аттінї спершу кудись був вийшов, потім мовчки повернувся. Скалі зрозумів, що він хотів у разі потреби допомогти. Скалі нарешті пустив таксу на землю.

Леклерк, поки його розв'язували, белькотів:

— Не заперечую, я горластий і грубий! Це висока якість тих, хто робить революції, зрозумів? Даруй мені, але політики твого стилю, муніципальні націвсановники, — я плюю на них. Простачки. Я старий комуніст, а не пелька з галунами, не ковбаса, перев'язана шворками. Тоді поясни мені, в чому річ? Я знаю, що таке молодчики Франко, давно знаю, відтоді, як армія Врангеля й усі покидьки припхалися до нас

і стали відбивати шматок хліба в шоферів таксі. Я їх знав і до Франко! Я був комуністом ще до війни, ось хто я!

— Не до війни, а до розколу,— тихо сказав Даррас.— Гаразд, мій друже, всі ми знаємо, що ти не маєш нічого спільного з партією. Це не заважає тобі бути добрим хлопцем, але з нашою партією ти не маєш нічого спільного.

Його рана на носі загоїлася, і напередодні він разом із Скалі виконав завдання, схоже на те, яке провалив Леклерк.

Леклерк дивився на обох: Скалі в круглих окулярах, у надто довгих штанях скидався на коміка з американського авіаційного кінофільму; Даррас з червоним пласким обличчям, сивим чубом, спокійною посмішкою, атлетичними грудьми. Кулеметник і механік мовчали.

— Що, тепер це питання партійності? А ти вимагав у мене партійний квиток, коли я підривав газовий завод у Талавері? Я одинак. Комуніст-одинак. От і все. Я тільки хочу, щоб мені дали спокій. Не бажаю, щоб усякі алігатори зазіхали на мій біфштекс, розумієш? Хіба Талаверу підірвав ти? Скажи, Талаверу підірвав ти?

— Всі прекрасно знають, що це ти її підірвав,— сказав Скалі, беручи його під руку.— Не гарячкуй, іди спати.

Для нього, як і для Маньєна, втеча Леклерка була радше нещасливим випадком, ніж виявом боягузтва. І те, що Леклерк так хапався за спогади про Талаверу, розчулювало його. Але в гніві завжди є щось бридке, особливо коли це п'яний гнів. На комічному обличчі Леклерка з роздутими ніздрями повними губами проступало щось звіряче.

— Йди спати,— знову сказав Скалі.

Леклерк, примруживши очі, скоса глянув на нього: з-під маски п'яного прозирала хитрість якогось селянського предка.

— Гадаєш, я п'яний?

Він і далі скоса дивився на Скалі.

— Маєш рацію. Ходімо спати.

Скалі взяв Леклерка під руку. На половині сходів Леклерк обернувся.

— Мені на всіх пачхати! Все піде прахом!

На другому поверсі він обійняв Скалі.

— Я не боягуз, чуєш, я не боягуз...

Леклерк плакав.

— Ще не все скінчено, ще не все...

Надаль приїхав на кошти одного буржуазного тижневика з рекомендацією іспанського посольства в Парижі, щоб написати репортаж про «пеліканів». Дехто охоче розповідав

йому про себе. Екіпаж «Марата» — Даррас, Аттіньї, Гарде та інші — писали декларацію. Хайме Альвар сидів у чорних окулярах замість пов'язки поряд із Скалі в глибині ідальні; він вважав будь-яку розмову з репортером зайвою. Сидячи біля розчиненого вікна, з якого видно було нічну Алькалу, Хайме слухав радіо. Гаус продиктував три колонки тексту.

Надаль, низенький, кремезний, кучерявий, з майже ліловими очима, був би непоганий з себе, якби в нього не було все таке кругле: обличчя, ніс, навіть його надто заокруглені рухи в поєднанні з кучерявим чубом робили його схожим на дитину. Йому розповіли про Леклерка як про найяскравішу особистість серед «пеліканів»; але Леклерк вважав, що з журналістів навіть кури сміються. Якби хтось із журналістів звернувся до нього, то він, даруйте, зацідив би йому в пику. До того ж Леклерк тепер спав.

Аттіньї прийшов з декларацією екіпажу «Марата». «Ми тут не задля пригод. Безпартійні революціонери, соціалісти чи комуністи, сповнені рішучості захищати Іспанію, ми битимемося так, щоб досягти нашої мети. Хай живе вільний іспанський народ!»

Це не задовольняло Надаля. Його не цікавили добровольці. Його господареві потрібні були лібералізм, розхвалювання привабливих льотчиків (особливо французів), барвисті замальовки найманців, зворушливі описи інших, сльоза над полеглими й тяжкопораненими (школа, що Хайме... але, зрештою, він тільки іспанець), ніякого комунізму і якнайменше політичних переконань.

А йому особисто хотілося мати якусь пікантну пригоду, бажано любовну. Найпривабливіше в романтичному репортажі — це повернення додому.

Зараз Надаль вислуховував усякі побрехеньки. Звісно, він не був жертвою обману, просто це давало йому необхідний матеріал. У кожному йолопі сидить романіст, думає він, лишається тільки вибрати. Почалося з того, що один казав: «Мої хлопці» (але не дуже голосно). Занотувавши дещо, Надаль згадав фразу Кіплінга: «Переїдімо тепер до інших і також послухаймо баєчки». Що він і зробив.

Надійшла черга тих, хто дезертирував з французької або англійської армій і приїхав сюди. Багато хто з них одружився в Іспанії, і Надаль виманив у них фотографії їхніх дружин. «Мою газету читають чимало жінок». Потім він підійшов до найманців-«героїв», тих, що, за офіційними повідомленнями, збили понад три фашистських літаки. Найманці в розмові називали добровольців «політиками», а себе — «воїнами», але вони не надто хвалились. Вони ділили-

ся з ним своїми записами з льотних журналів, але все ж таки при цьому остерігались.

Потім він вислухав тих, хто видавав себе за людей з чорним минулим, а також ще непрогнаних боягузів. З добровольцями Надаль розмовляв недовго: вони були не такі велемовні й не дуже забріхувалися.

Надаль щось випишував з льотного журналу одного льотчика, а коли відносна тиша й зосередженість уваги примусили його підвести голову, то вже половина коробки з м'ятними карамельками, яку він необережно показав, перекочувала до кишені Поля.

Згорбившись, з перекривленим ротом, знову в сірому капелюсі, з-під якого вибивалися пасма чорної чуприни, з посмішкою, що не обіцяла нічого доброго, сходами спускався Леклерк. Його окликнув кулеметник «Пелікана II». «Цей товариш — письменник, — сказав він, показуючи на Надаля. — Йди вихили чарку із своїм братом по перу». Леклерк сів поряд.

— Отже, ти також пишеш, сонечко? Що ж ти пишеш?

— Оповідання. А ти?

— Багатотомні романи. Я й поетом був. Я єдиний поет, який розпродав усі свої віршики за кермом автомобіля. Нічні шофери, розвозячи під ранок п'яних або недосвідчених туристів, виманювали в них гроші. А я — ніколи. Я впихав їм свої віршики, бо це був наслідок праці. Всього п'ятнадцять франків. І в такий спосіб тираж вичерпався. Збірка називалася «Ікар за кермом». Ікар, бо це й поетично, і стоується авіації, розумієш?

— А тепер ти пишеш?

— О ні. Даруй мені, але я працюю кулеметом.

— Якої системи у вас кулемет?

Підписавши декларацію, Аттіньї і Даррас підійшли до Скалі послухати радіоприймач Хайме. Відтоді, як Хайме осліп, він півжиття проводив біля радіоприймача. А тепер Даррас відійшов від радіоприймача: йому зовсім не сподобалося останнє запитання Надаля.

Але він марно побоювався: комедія й далі розігрувалася — і тільки. Леклерк не був пілот на винищувачі й відтоді, як він у Іспанії, не мав справи з кулеметом; що ж до Надаля, який вів розмову з виглядом старого фахівця, гризучи свою люльку, то він не знав, що «льюїс» на іспанському літаку з обіймою, а не з стрічкою, як він гадав, і нічого не розумів з того, що йому молів Леклерк.

— Ну, як тут справи? — спитав він.

— Тут справжнє життя... Якого дідька робити в Парижі? Бути пілотом повітряної лінії, інакше кажучи, кондук-

тором дитячого літака? Та й це не завжди є. Якщо ти лівий, перед тобою закриті всі дороги... Що ж тоді, жебрати? Ні! Тут людина — це людина. Ось я, даруй, я був у Талавері. Можеш спитати кого хочеш: газовий завод спалахнув, як омлет з ромом! Я почастиував Франко. Я, Леклерк, даруй мені, я зупинив Франко. Ти мене зрозумів? Поглянь, довкола тебе сидять хлопці — орли, а не якийсь пропачий лабрід!

Біля великої груби, змурованої в глибині зали під революційними плакатами, як завжди, метушилася родина куховара, і «пелікани» випрошували додаткові порції.

Аттіньї теж слухав розмову, водночас прислуховуючись до радіо. Він з цікавістю спостерігав за взаєминами між співрозмовниками: Леклерк уже кілька хвилин ліпив хлібні кульки й кидав їх ледь не в обличчя Надаля. Та й голос у нього був далеко не такий привітний, як його слова.

— Я розгромив Талаверу з «Оріона», ти розумієш, що це означає? Тут країна бою биків, а ми, ми отримали легіон телят. Але саме з телятами ми й вистояли. Ти мене зрозумів?

І знову хлібна кулька полетіла прямо в ніс Надаля. Аттіньї, дедалі більше заінтригований, стежив за грою. Надаль роблено всміхався, вирішивши відомстити за себе в інтерв'ю.

— Яка ж зброя була в тебе у Талавері? — запитав він.

— Фініки, кулемет у вікні й збільшена клозетна дірка.

— І авіаційний «гочкінс» на триніжці, — серйозно сказав Гарде.

— Такі самі ми мали у Віллакубле, — відповів Надаль з шанобливо-зневажливим жестом. — Просто обурливо, хіба можна примушувати людей воювати з такою зброєю?

Такого кулемета не існувало, тому «пелікани» нишком хихотіли.

— Увага! — крикнув Аттіньї.

Диктор радіостанції заколотників (передача із Севільї?) щойно прокричав: «Авіація», — і Хайме збільшив гучність.

«Наші літаки успішно бомбардували позиції червоних, відкинувши ополченців з Карабанчеля до Мадріда.

Місто було піддано бомбардуванню о третій і о п'ятій годині, але авіація червоних не з'являлася.

Сьогодні збито п'ять урядових літаків над нашими позиціями.

Я вже оголошував по радіо, що радянський літак Маньєна, цього горезвісного дезертира, сталінського агента, найближчим часом неодмінно буде знищено. Тож радий повідомити: сьогодні цей літак збито, він упав на нашої території.

Весь його екіпаж розбився під час падіння. Тіло харцизяки Маньєна впізнане в Хетафе. Така сама доля чекає і на всіх інших його спільників! На добраніч».

«Пелікани» перезирнулися.

— Не хвилюйтесь,— крикнув Скалі.— Вони переплутали!

Надаль почав розпитувати, але швидко зрозумів, що налягати не слід: «пелікани» були забобонні, навіть і крикуни, тому всякі розмови про аварії зустрічали вороже. Майже всі здогадалися, що йдеться про «Жореса» й екіпаж Карнеро; однак Маньєн був у Альбасете, й цілком імовірно, що він сьогодні вилітав на Мадридський фронт.

— Звідки ти це взяв, бевзю? — пробурчав Леклерк.

Скалі знав це достеменно, він іще вдень відчув, що тут справа кепська, й викликав по телефону Маньєна, попросивши його приїхати цієї ж ночі до Алькалі.

Але Маньєн був уже поінформований краще, ніж він. Сембрано сам викликав його й про все поінформував його детальніше, ніж Скалі. П'яний як чіп Леклерк став лаяти іспанських льотчиків, хоча добре знав, що іспанські льотчики кожен день на своїх застарілих літаках робили те саме, що він якось зробив у Талавері й чим так пишався. Потім він заходжувався пояснювати іспанським механікам, які оточили його, що війну програно, що полагоджені літаки падатимуть. З іншого боку, Скалі знав, що після свого повернення Леклерк виходив надвір, підкликав до себе одного за одним «пеліканів», у яких його оригінальність і щедрість, часто щира (він прагнув бути улюбленцем), викликали симпатію, і нишком перешіптувався з ними. І що «пелікани» з його екіпажу йому підтакували.

Спочатку це здивувало Скалі. Дуже тонко розуміючись на людях, зокрема на інтелігентах, природа яких була йому добре знайома, він погано розумів Леклерка. Гарде звернув його увагу на те, що екіпажі, які перетрушувалися щоразу, коли хтось лягав до шпиталю, тепер формувалися з подібних сумнівних людей, що товариші Леклерка, коли він повернувся через густоту хмар, не могли зрозуміти, в чому річ, і що вони виявилися учасниками трагедії, яка була їм не до снаги. Леклерк не міг вибачити собі своєї втечі й намагався повести за собою всіх, з ким стикався, на шлях розчарування, щоб у загальній зневірі знайти порятунок від сорому, як він знайшов його в перно.

— Маньєн телефонував сюди о сьомій годині! — крикнув Скалі.

Але ніхто не був певен, каже він правду чи просто хоче їх заспокоїти.

Настала досить тривала мовчанка, яку парешті порушив Надаль.

— Заради чого ти приїхав сюди? — спитав він з олівцем у руці Леклерка. — Заради революції?

Леклерк скоса подивився на нього, цього разу з гнівом.

— Це тебе хвилює? Я найманець лівих, це всі знають. Але я тут тому, що я справжня людина. Я запеклий ветеран за кермом. Решта для тюхтіїв, боягузів та журналістів. У кожного, даруй, свій смак. Зрозумів?

Ще худіший, ніж завжди, розпатланий, з роздутими ніздрями й наморщеним лобом, Леклерк сидів, відкинувшись на бильце стільця, й стискав у руках пляшку червоного вина; здавалося, він сам займав увесь стіл, за яким усі почували себе ніяково. Гарде, підійшовши до Хайме, підкрутив свої вуса й усміхнувся.

— Слабкість це чи боягузтво, — сказав йому Аттінї, — та якщо Маньєн не розжене їх, то ці хлопці зовсім розкладуть ескадрилью. Що з ним? Знову вино вдарило в голову?

— В усякому разі, він починає мені набридати. Не люблю битися з чваньками. Зараз він козириться, розігрує з себе героя. Сміх, та й годі!

— Він сердиться на того за комедію, яку сам розігрує. Поглянь на нього. Він його ненавидить.

— Але він йому й вдячний.

— Не дуже. Подивись на його пику.

Надаль зрозумів, що це може погано обернутися; він замовив для всіх ще по склянці вина й ушився зі своїми нотатками — низенький, спритний, з войовничою люлькою в роті, скривленому хитрою посмішкою.

— Я не п'яний, — знову озвався Леклерк. — Революція...

Було очевидно, що він збирався сказати: «мені начхати на неї». Однак Леклерк не наважився виголосити ці слова, не через товаришів, він, мабуть, охоче кинув би їм виклик, але там, за двома вікнами без віконниць, був Мадрид.

Радіоприймач стояв біля одного з цих вікон. Аттінї обернувся. Площа Алькала-де-Енареса спала, її пам'ятники й крихтіні кав'ярні, де продавали слимаків, майже цілком затуляли колони (дехто з «пеліканів», мабуть, цмулив там перно). І все містечко з колонадами, садками, церквами, шпильастими дзвіницями, ошатними палацами, огорожами й балконами для серенад, уся ця давня Кастілія іспанських комедій, зіпсована повітряним бомбардуванням, спала сторожким сном, прислухаючись до погрозливих шерхотів війни.

— Коли приїде Маньєн, — звернувся Скалі до Гарде, —

скажеш йому, що для «Марата» можна сформувати ударний екіпаж — з тебе та ще з декого...

— Сьогодні ввечері ти їдеш до Мадріда? — спитав Хайме.

— Мене викликає Гарсія.

— Мені хотілося б, щоб ти розшукав мого батька й привіз його сюди.

Скалі знав, що батько Хайме був уже дуже старий. Хайме не вмотивував свого прохання: він ніколи не посилався на своє поранення.

— Гаразд, привезу.

— Гей, Скалі, чи довго нас годуватимуть так погано? — злобливо спитав Леклерк.

— Ти з похмілля став гастрономом? — спитав Гарде з другого краю столу.

Леклерк подивився на Гарде, неприязна посмішка якого оголила дрібні котячі зуби, й промовчав.

— А як з угодами? — спитав бомбардир «Пелікана І».

— Ще не повернули з управління, — відповів Скалі.

— Я не належу до крикунів... Але припустімо, мене б убили сьогодні, що було б з моїми угодами?

Бомбардир мав водночас і визивний і жалюгідний вигляд; він вибалушив маленькі очі й безпорадно опустив руки; на блідо-голубій куртці блищали лейтенантські зірочки, нашіті наступного ж дня після його весілля в Барселоні. Схожий на чайник з мультфільму, подумав Гарде.

Скалі вважав, що не слід надто серйозно сприймати витівки цих хлопців, бо звичайно все обходилося. Але сьогодні...

— Гроші виплатили б твоїй дружині. Отож дай нам спокій.

— А де гарантія, що до того Франко не візьме Мадрид?

— Сподіваюсь, що в такому разі він тебе розстріляє, — сказав Гарде, погладивши свій чуб, підстрижений бобримком. — І без песет, і без будь-якої угоди.

Взагалі небезпека, яка загрожувала всім їм, згуртовувала добровольців і найманців більше, ніж роз'єднували угоди. Але сьогодні добровольці починали обурюватися.

— І чому нам не надсилають ще винищувачів? — спитав бортмеханік «Пелікана І».

— І для поранених не роблять того, що треба, — сказав Гаус.

Якби сам англійський король приїхав по нього до Мадріда, то це не задовольнило б його.

— Це нікуди не годиться, — сказав командир кулеметників Леклерка. — Мало винищувачів, мало літаків, кепське спорядження, допотопні кулемети!

Іспанці атакували зенітні батареї на жалюгідних, давно застарілих «бреге».

Аттіньї підходив до столу Леклерка й чув уривки окремих фраз:

— ...А все ж таки сьогодні його бачили.

— ...Хлопці, бабах! Наче хтось їх викинув у повітря з пригорщі.

— ...Ні разу не бачив чогось подібного на війні.

— ...Найгірше, що «Жорес» розламався надвос.

— ...Мабуть, ці негідники розстрілювали Карнеро з кулеметів.

— ...Хто був з парашутом? Карнеро?

— ...На парашуті Маньєна спустився Карнеро.

— ...Спочатку можна було ще йти далі, але що вдієш, коли в них далекоміри? Це вже не бій!

— ...Найгірше, що літак розламався надвос...

— ...Нам передусім бракує організації. Треба було б вчора всім обговорювати, що ми робитимемо наступного дня.

— ...З пригорщі, розумієш, друже, їх викинуло мовби з пригорщі. А я...

— Маньєн хоробрий, це всі знають, та якщо він іде на самогубство, то це не означає, що...

Сором розкладає, подумав Аттіньї. В нього зв'язок між переконаннями й діями був органічний, і всі ці балачки здавалися йому сміховинними й водночас нагнали смуток. Слухаючи цих людей і думаючи про сотню інших таких самих жалюгідних найманців республіки, він ніяк не міг викинути з голови тисячі італійців та німців, марокканців з їхніми амулетами. Сорок тисяч марокканців з подобою оплатою й військовим трибуналом за спиною. Наскільки можна довіряти людині? Але щоб довіряти людям до їхньої смерті, то чи треба було вибирати цих «фахівців», цих мерців, які вже розкладалися? Десь у Альбасете або в Мадриді вже формуються перші Інтернаціональні бригади...

У глухому, безладному гаморі почувся голос Гарде.

— Хвилинку! — сказав він, сидючи на столі й виставивши вперед нижню щелепу та підстрижений бобрим чуб. — Ви всі глумилися з пройдисвітів, які приходять сюди з люлькою в зубах, жодного разу не вилітають на фронт і потім повертаються до Парижа, де всіляко паплюжать роботу Маньєна, вже не кажучи про нашу, нічого не знаючи про труднощі. Ну, а тепер ви заодно з цими мерзотниками? Вважаєте, все погано? Скажіть мені, хлоп'ята, якби ви були у Франко, то не гадаєте, що давно заткнули б свої пельки — хоча б тому, що вас уже вколопкали б?

— Ось чому я тут, а не у Франко,— сказав механік.

Поль схопився, високий, кучерявий, багровий, несамовито махаючи вказівним пальцем.

— Ні, пане лихвар! Не вийде! Ви хочете зробити з нас гендлярів. Бертроне, хоч ти й непоганий товариш, але коли слухаєш, як ти міркуєш про роботу Маньєна, то просто злість бере...

— Що, вже й розмірковувати не можна? Не гідні того?

— Ти не розмірковуєш, а спливаєш слиною. А все тому, що ти сплонував. Затям, я про це тобі й слова не скажу: ніколи не кину камінь у товариша через нещасний випадок. Це може статися з кожним. Взагалі, всі знають, що ви зробили свою справу. Але тепер, кажу вам, ви хочете довести, що все йде прахом, бо ви незадоволені собою. Мене ви на це не підіб'єте. Ні, панове! Не підіб'єте! Ти нарікаєш? Ну, а хто замінить Маньєна? Назви когось іншого, назви бодай одного. Припусти, що то правда, про що кричав по радіо той мерзотник, ну?.. Припустімо, що... що Маньєн не повернеться. Тоді що? Звідси мораль: ви поводитесь, як ватага телепнів.

У тиші, яка запала, Леклерк підійшов до Скалі, схопився за бильце сусіднього стільця й люто подивився йому в очі.

— Я тобі сказав, що під час революції кожен робить свою справу. Але даруй мені, з погляду організації — нічого втішного! Нас викликають для бою й два дні тримають без діла. Сорок вісім годин ми не голилися! З нас досить! Ти мене зрозумів?

Скалі, приховуючи огиду за скельцями окулярів, промовчав.

— Без жартів? — озвався в глибині зали чийсь голос, який примусив усіх встати.

Відтоді, як Хайме востаннє вийшов з літака, він розмовляв з товаришами тільки наодинці, десь у кутку, за столиком; здавалося, він знову віднайшов свій голос, який колись гучно виспівував пісні, а тепер був трохи приглушений, ніби в ньому щось осліпло. Всі значи: щоразу, коли вони піднімалися в повітря, їм загрожувало таке саме поранення. Він був їхнім товаришем, але водночас і втіленням їхньої долі, що підстерігала їх. Між чорними окулярами виступав великий ніс, його рука вела знизу по стільниці, аби приховати, що він іде навпомацки. Так Хайме йшов від однієї порожньої тарілки до іншої, і «пелікани» розступалися перед ним, щаче боялись доторкнутися до нього.

— А ті, хто в окопах,— мовив він, понизивши голос,— голяться?

— Ти, — процідив крізь зуби Леклерк, — ти відомий ридар Інтернаціоналу, але тільки не надокучай нам!

Скалі на п'ять-шість метрів лівіше біля стіни підтягував свої формені штани, які були задовгі на нього, й не спускав очей з Леклерка. Хайме й далі просувався, тримаючись за стіл.

— Мені остогидли балаганні кулемети, — знову озвався Леклерк. — Досить! Я не боягуз, я згоден бути бугаєм, але я не хочу бути голубом. Розумієш?

Скалі, відчуваючи своє безсилля, тільки стелував плечима.

Леклерк, зціпивши зуби, сердито знизав плечима, перекрививши його.

— Я плюю на тебе. Чуєш? Плюю!

Леклерк дивився йому прямо в обличчя.

— Я також, — безпорадно відповів Скалі. Ні сваритися, ні наказувати він не умів. Справжній інтелігент, він завжди прагнув не тільки розтлумачити, а й переконати; Скалі відчував фізичну відразу до кулачної розправи. А Леклерк, який інстинктивно відчував цю відразу, сприймав її за страх.

— Ні, я на тебе плюю, а не ти на мене. Ти мене розумієш?

Поль згадував день, коли всі вони разом чекали на літак із пораненими.

— Salud! — крикнув Маньєн, піднявши кулак, наче носовичок; вітер, що повіяв у відчинені двері, куйовдив його вуса.

Він пройшов повз неприязні, зраділі або вдавано байдужі обличчя й наблизився до Леклерка.

— Ти мав із собою термос?

— Неправда! Нічого не мав!

Леклерк кричав, страшенно обурившись; він радо чекав несправедливого звинувачення в пиятиці; бо йому хотілося, щоб звинувачення у втечі виглядало так само несправедливим.

— Нічого? Шкода, — сказав Маньєн.

Він віддавав перевагу п'яному льотчикові перед льотчиком-боягузом.

Леклерк, отетерівши, дивився на Маньєна, мовби шукаючи дорогу, з якої він збився.

— Екіпаж «Пелікана І» негайно повертається до Альбасете! — крикнув Маньєн. — Вагозов перед дверима.

— Вагозов? А чому вагозов? А чому не ручний візок? Я вимагаю легкового автомобіля, — сказав Леклерк із спотвореним люттю обличчям.

— Не дають змоги навіть скласти речі!

Протестував бомбардир. Які речі? Всі знали, що екіпаж прилетів на літаку, навіть не захопивши із собою жодної зубної щітки. Маньєн знизав плечима.

Він дивився на Леклерка та його зніяковілих товаришів. Якби вони загинули сьогодні, думав він, ми бачили б тільки їхні кращі сторони. І навіть якщо вони загинуть завтра. Спогад про Марчеліно переважував присутність Леклерка, і Маньєн дивився на них, добровольців і найманців, таким поглядом, ніби все, що вони казали, що робили, що думали самі про себе, було тільки тимчасовим безглуздом, сном, від якого вони рано чи пізно очунають у насунутих на чоло шоломах, підтягнуті в своїх льотних комбінезонах, щоб зустріти смерть наяву.

Леклерк підійшов до Маньєна, як він перед цим підійшов до Скалі. Обличчя його виражало страшенну ненависть, хоча воно майже не змінилося, лише наморщене чоло опустилося ще нижче.

— Я плюю на тебе, Маньєн.

Його волохаті мавпячі руки тремтіли. Брови й вуса Маньєна скуйовдилися, зіниці дивовижно застигли на місці.

— Завтра ти отримаєш розрахунок і поїдеш до Франції. І ноги твоєї більше не буде в Іспанії. От і все.

— Коли мені захочеться, тоді я повернусь. І без будь-якого контракту! Перев'язана ковбаса, коров'яча морда... Я був у легіоні, я тобі не якась мийка...

Біля Маньєна стояли тепер Скалі, Атіньї і Гарде. Біля столу — Хайме в чорних окулярах.

— Я вимагаю автомобіля! — знову крикнув Леклерк; його руки тремтіли ще дужче. — Ти розумієш мене?

Маньєн швидко попрямував до дверей, байдужий, сутулуватий. З глибини зали долинав тільки брязкіт посуду. Всі проводжали Маньєпа поглядом. Він відчинив двері, кинув фразу, мовби звертаючись до вітру, який не стихав на площі Алькалі.

Зайшли шість озброєних штурмових гвардійців.

— Екіпаж! — крикнув Маньєн.

Вирішивши до кінця грати свою головну роль, Леклерк вийшов першим.

Усі мовчали, прислухаючись до скреготу важелів і стукоту мотора, який віддалявся, злваючись із свистом вітру. Маньєн залипився стояти в дверях. Коли він обернувся, почувися викрики, дзенькіт склянок, тарілок, як у театрі, коли після завіси оживає зала. Маньєн підійшов до столу й мовби перетяв це пожвавлення ножем, яким постукав по скляпці, вимагаючи уваги.

— Товариші, — сказав він топом дружньої розмови, — ви щойно дивилися на ці двері. За п'ятнадцять кілометрів звідси — марокканці. За два кілометри від Мадріда. За два! Коли фашисти в Карабанчелі, той, хто поводитьсь так, як ті, що тільки-но виїхали звідси, поводитьсь, як контрреволюціонер. Усі вони будуть завтра у Франції. З сьогоднішнього дня ми всі вливаємося в іспанську авіацію. До понеділка всі повинні дістати для себе військову форму. Всі угоди скасовуються. Даррас призначається командиром механіків, Гарде — кулеметників, Аттіньї — політичним комісаром. Хто не згоден, поїдуть з Іспанії завтра вранці. Питання з «Пеліканом» вичерпане, отже ми повинні тільки пам'ятати, що кожен з них зробив щось добре... Щодо решти... Випиймо за екіпаж «Пелікана».

Тон, яким було запропоновано тост, перетворював його на прощальне привітання й виключав будь-яку надію на скасування рішення.

— Збори вповноважених у моїй кімнаті, — сказав Маньєн, коли склянки опустились.

Маньєн пояснив, як він уявляє собі реорганізацію ескадрильї.

— Де ми візьмемо людей? — спитав Даррас.

— В Інтернаціональних бригадах: саме тому я їздив до Альбасете. Про все домовлено. В них є кілька чоловік, які служили в повітряному флоті, й чимало робітників авіаційних заводів. Із завтрашнього дня всіх, хто має якийсь стосунок до авіації, пришлють до нас. Ви перевірите всіх їх, кожного за його фахом. Таких людей там більше, ніж треба. Що ж до дисципліни, то серед тих, кого нам пришлють, не менше тридцяти відсотків комуністів. Вас тут двоє комуністів, вам і належить усе влаштувати.

Маньєн згадав Енріке.

— А як з винищувачами? — спитав Аттіньї.

— Гадаю, що будуть і винищувачі.

— Достатньо?

— Достатньо.

Він міг сподіватися тільки на радянські літаки.

Гарде довелося переконувати:

— Коли кулеметники не справляються, я їм допомагаю. І все гаразд, вони мені довіряють. Але командувати — це мені не до снаги.

— Хто ж, на твою думку, повинен запроваджувати дисципліну, якщо не той, кому товариші довіряють? — запитав Даррас.

Гарде зрештою здався.

— Ви їхали через Мадрид? — поцікавився Аттіп'ї.

— Ні. Але я щойно розмовляв по телефону: бііі іде біля міських брам.

Розділ п'ятий

Військове міністерство спорожніло — уряд переїхав з Мадрида до Валенсії. Тільки французький капітан, який прийшов запропонувати свої послуги, сидів у позолоченому кріслі; йому сказали, щоб він зачекав, і він чекав. Була одинадцята година. Білі мармурові сходи, встелені килимами з великими візерунками, освітлювалися тільки свічками, розставленими на приступках, де вони трималися в стеарині, що спливав. Коли свічки загаснуть у калюжках стеарину, на монументальних сходах запанує п'тьма.

Тоді світло горітиме лише в штабі командувача фронту, під самісіньким дахом, і в приміщенні військової розвідки.

Скалі сів, і Гарсія розгорнув теку з паперами без надпису. Фашистів затримано біля Карабанчеля.

— Ви добре знаєте Мадрид, Скалі?

— Непогано.

— Ви знаєте площу Прогресу?

— Знаю.

— Мабуть, і вулицю Луна, площу Толедської брами, вулицю Фуенкарраль, площу Кальяо?

— Я жив на площі Кальяо.

— Вулицю Нунсіо, вулицю Бардадорес, вулицю Сеговія?

— Бардадорес не знаю.

— Гарзд. Я прошу вас подумати й відповісти мені: чи може льотчик, дуже досвідчений, вразити п'ять пунктів (він їх перерахував), що їх я назвав першими.

— Як ви розумісте — вразити? Бомбардувати сусідні будинки?

— Бомбардувати площу, не зачепивши жодного даху. І тільки проїжджі частини вулиць. Вулиць, де стоять черги. На площі Кальяо — трамвай.

— Трамвай, очевидно, випадковість.

— Припустімо. А решта?

— Скільки впало бомб?

— Дванадцять.

— Це випадок неймовірний. А куди впали інші бомби?

— Інших не було. Дванадцять влучень: у жінок перед бакалійними крамницями, в дітей у сквері біля Толедської брами.

— Я постараюсь вам відповісти, але, відверто кажучи,

мос перше враження, що це чиста фантазія. Навіть якщо літак летів дуже низько.

— Літак, безперечно, летів високо: його не було чути.

Що безглуздішим ставало розпитування, то більше Скалі занепокоювався, бо він знав, що Гарсія завжди розмірковує логічно.

— Якщо ви не жартуєте...

— Припустимо, що бомбардував винятково досвідчений бомбардир, наприклад, один з найкращих бомбардирів серед кадрових офіцерів найкращої в світі армії.

— Хоч би хто він був. Про це й мови не може бути. Літак бачили?

— Тепер твердять, що бачили, але не першого дня. І його не чули.

— Це не літак. Очевидно, у фашистів є ще далекобійніші гармати, ніж ми гадаємо; це знову якась «берта».

— А якщо це літак, то як ви поясните точність прицілу?

— Цього не може бути. Якщо хочете, дайте наказ, завтра ми піднімемося разом. Ми з вами пролетимо на будь-якій висоті над вулицею Луна. Ви побачите, що вся ця історія — нісенітниця, що кожен зможе побачити наш літак так само виразно, як автомобіль, що мчить назустріч. А при вітрі льотчик навіть не зможе пролетіти по прямій уздовж вулиці.

— Навіть якщо це буде Рамон Франко?

— Навіть якщо це буде сам Ліндберг!

— Гаразд. Тепер інше. Ось план Мадріда. Ви бачите точки влучень: червоні кружальця. Думаю ці рисочки вам не заважають... Чи ця карта наводить вас на якісь думки?

— Вона тільки підтверджує те, що я вам сказав. Вулиці розходяться в різних напрямках, отже бомбардир під час польоту в певні хвилини зустрічався б з боковим вітром. І влучити у вулицю з висоти з першого разу за таких умов — це...

Скалі торкнувся пальцем чола, що означало: божевілля.

Мій любий Скалі, думав Гарсія, як же снаряди далекобійної гармати, падаючи під гострим кутом, можуть влучати у вулиці, які розходяться в різні напрямки, не зачіпаючи жодного муру?

— Останнє запитання, — сказав він. — Чи можливо, маючи на увазі того ж гаданого досвідченого льотчика, летіти якийсь час над Мадридом нижче двадцяти метрів? До того ж за поганої погоди?

— Ні.

— Іспанські пілоти цілком згодні з вами...

Прізвище Рамона Франко навело на думку Скалі, що йшлося про бомбардування 30 жовтня.

Гарсія залишився сам. Він розпитував і артилерійських офіцерів: такий обстріл з гармат виключався через кут падіння снарядів. До того ж знайдені осколки свідчили, що це були не снаряди, а бомби. Гарсія з прикрістю роздивлявся фотографії точок влучень і висновки військових відомств. Тротуари ледь зачеплені...

А висновок (Гарсія просив фахівців відповісти на його запитання, не пояснюючи, в чому річ): «Ця бомба скинута з висоти, що не перевищувала двадцяти метрів».

Гарсія, на жаль, цю загадку розгадав. Це був не літак і не гармата. П'ята колона вступила в гру. Дванадцять чоловік водночас... Йому довелося боротися, і не без успіху, з автомобілями-примарами, з фашистськими машинами, які вночі, озброєні кулеметами, мчали по Мадриду; з тими, хто вдосвіта стріляв з-за віконниць у бійців народного ополчення; з усім ницим, що впливає на поверхню під час громадянської війни. Але все це було ще війною, поєдинком сліпого з невідомим. Цього разу кожен ворог, перш ніж кинути бомбу, підстерігав жінок біля бакалійних крамниць, старих і дітей у сквері. Вбивство жінок не хвилювало його: може, то інші жінки кидали ці бомби; жалість до жінок — це чоловіче почуття. Але діти... Гарсія, як і всі, бачив фотографії забитих дітей.

Один з його товаришів, який повернувся з Радянського Союзу, розповідав йому про шкідництво: «Ненависть до машин — нове почуття; коли вкладаються в працю всі пориви, всі надії цілої країни, це викликає у внутрішніх ворогів фізичну ненависть до цієї праці...» Тепер у Мадриді фашисти ненавиділи народ, у існування якого рік тому вони, певне, не вірили, ненавиділи так дуже, що навіть у рухах дітей, які гралися в сквері, бачили тільки його.

Безперечно, зараз дванадцяттеро вбивць чекали своєї перемоги; сьогодні пополудні в тюрмі ув'язнені фашисти співали свій гімн.

І Гарсія мусив мовчати. Він знав, що не слід будити звіра в людині. Якщо катування так часто супроводжують війну, то це тому, що вони здаються єдиною відповіддю на зраду й жорстокість. Сказати правду — означало б наблизити цю героїчну юрбу, далекий гамір якої долинав до нього разом з поривами вітру, па один крок до звірства. Мадрид, сп'янілий від барикад, і далі віртиме в нальоти фашистської авіації. Помста за звірства робить маси такими ж божевільними, як і окремих людей.

Діятимуть, як завжди, тільки військова розвідка й Управління громадської безпеки... Гарсія згадав Гран-Віа в колишні часи, ясного квітневого ранку, його вітрини, кав'ярні, жінок, яких не вбивали, цукрові пагінці, які, мов іній, танули в склянках води поряд з чашками шоколаду, що пахнув корицею. А він сидів у цьому покинутому палаці наодинці із своїм світом, у якому не було чим дихати.

Невідомо, чим скінчиться війна, думав Гарсія, але яким буде мир, коли ненависть така велика? І на що перетворить мене ця війна?

Він згадав, що люди ставили собі моральні проблеми, похитав головою, взяв свою люльку і, важко підвівшись, подався до Управління.

Розділ шостий

По величезних сходах самотньо підіймався сутулуватий силует: це Герніко йшов по допомогу для своїх санітарних загонів, які він намагався реорганізувати. Тих загонів, що їх Герніко сформував під час толедських боїв, було замало тепер, коли війна наблизилася до Мадріда. На першому поверсі міністерства, де вже було майже темно, стояла рицарська зброя; і католицький письменник, високий, із світлим чубом, як люди на портретах Веласкеса, здавалося, сам-один на цих широких білих приступках величезних сходів вийшов з давнього панцера й був приречений знову на світанку зайти в нього. Гарсія не бачив його вже три тижні. Він казав про нього, що це єдиний з його друзів, у якого розум набрав форми любові до ближнього; і, незважаючи на все, що їх розділяло, мабуть, Герніко був єдиною людиною, яку Гарсія по-справжньому любив.

Обидва вони пішли разом на Головну площу.

По стінах і опущених жалюзі, наче бурлаки, рухалися нахилені вперед, паралельні тіні; вгорі з передмістя накочувалися величезні руді клуби диму. Втеча, подумав Гарсія.

Ні, ніхто з перехожих не тягнув своїх манаток. Усі йшли дуже швидко в один бік.

— Місто нервує,— сказав Гарсія.

Сліпий дідусь грав на акордеоні «Інтернаціонал»; перед ним стояла його дерев'яна чашка. В будинках з погаслими вікнами, наче в засідці, сто тисяч фашистів чекали завтрашнього дня.

— Нічого не чути,— сказав Герніко.

Тільки кроки. Вулиця пульсувала, як вена. Марокканці стояли біля південної брами, але вітер віяв з міста. Жодного

пострілу ні з рушниці, ні з гармати. Шерхіт квапливих кроків пробивався з-під тиші, наче гризуни шкреботили під землею. І линули звуки акордеона.

Вони йшли в бік Пуерта дель Соль, туди, куди вітер гнав руді клуби диму, куди невидима ріка несла людей, — в бік площі, ніби там височіли барикади Карабанчеля.

— Якщо ми тут зупнимо...

Якось жінка взяла Герніко під руку й сказала по-французькому:

— Гадаєш, треба їхати звідси?

— Це німецька товаришка, — сказав Герніко Гарсія, не відповідаючи жінці.

— Він каже, що я повинна поїхати звідси, — знову заговорила вона. — Він каже, що не може по-справжньому воювати, поки я тут.

— Він безперечно має рацію, — сказав Гарсія.

— Але я не зможу жити, знаючи, що він тут воює... Навіть якщо не знатиму, що тут коїться.

Звуки іншого акордеона під сурдинку акомпанували її словам, інший сліпий з чашкою підхопив «Інтернаціонал» у тому місці, де замовк перший.

Усі вони однакові, подумав Гарсія. Якщо ця жінка поїде звідси, вона це витерпить, з тривогою, але витерпить; а якщо вона залишиться, він загине.

Гарсія не бачив її обличчя: вона була набагато нижча за нього, тіні перехожих заступали її.

— Чому тобі хочеться залишитись? — ласкаво запитав її Герніко.

— Я не боюся загинути... Лихо в тому, що мені треба добре харчуватися, а тут не буде такої змоги; я вагітна...

Гарсія не почув відповіді Герніко. Жінка зникла в іншій хвилі тіней.

— Що тут удієш? — сказав Герніко.

Їх випередили бійці народного ополчення в комбінезонах. Упоперек зораної вулиці тіні споруджували барикаду.

— О котрій годині ти їдеш? — спитав Гарсія.

— Я не їду.

Герніко розстріляють у першу чергу, коли фашисти увійдуть до Мадріда. Хоча Гарсія не дивився на свого друга, він бачив, як той крокує поряд з ним, із білявими вусами, розкуйовджений, розмахуючи довгими тонкими руками. Ця беззахисна постать зворушувала його, так само, як його зворушували діти, бо вона анітрохи не в'язалася з будь-яким поняттям про бій; Герніко не зуміє битися: він загине.

Ні той, ні той не вели мови про санітарні загони Мадріда; обидва вони були певні, що їх не вдасться сформувати.

— Поки можна допомагати революції, треба їй допомагати. Яка користь із того, друже, що тебе вб'ють? Республіка — не географічна проблема й не розв'язується взяттям одного міста.

— Я був на площі Пуерта дель Соль у день взяття казарми Ла-Монтанья, коли в натовп стріляли з усіх вікон. Ті, хто був на площі, кидались на землю. Вся площа вкрилася людьми, що припали до землі й по яких стріляли. Через два дні я зайшов до міністерства. Перед дверима витяглася довга черга: жінки прийшли пропонувати свою кров для переливання. Двічі я бачив іспанський народ. Ця війна — його війна, хоч би що там сталося; і я залишуся з ним там, де він лишається... Тут двісті тисяч робітників, у яких нема автомобілів, щоб виїхати до Валенсії...

Тривога за дружину й дітей Герніко, мабуть, відіграла більшу роль у його рішенні, ніж усе, що міг би йому сказати Гарсія; і він не міг без болю уявити собі, якщо їм не судилося більше зустрітися, щоб ця остання їхня розмова нагадувала суперечку. Герніко махнув своєю тонкою, довгою рукою.

— Може, я поїду в останню мить,— сказав він.

Але Гарсія був певен, що Герніко каже неправду.

Почувся глухий тупіт кроків, що ніби випереджав загін, який перетинав освітлене місце.

— Копачі,— сказав Гарсія.

Загін ішов на останні республіканські позиції під Карбанчелем копати окопи чи закладати міни. Перед Герніко й Гарсія інші тіні, тьмяні в тумані, зводили іншу барикаду.

— Вони ж лишаються,— сказав Герніко.

— Вони можуть відступити по гвадалахарській дорозі. А твоя квартира й приміщення Альянси — пастки.

Герніко знову махнув рукою з ледь помітною приреченістю. Ще один сліпий грав «Інтернаціонал»: тепер сліпі не грали нічого іншого. На кожній вулиці різні тіні споруджували барикади.

— На нас, християнських письменниках, либонь, лежить більше обов'язків, ніж на інших,— знову озвався Герніко.

Вони проходили повз церкву на вулиці Алькала. Герніко ледь помітним рухом руки показав на церкву. По його голосу Гарсія здогадався, що він з прикристю всміхається.

— Після проповіді фашистського священика у французькій Каталонії (тема: «Господи, не запрягай нас у одне ярмо з невірними») я бачив, як старий Сарасола підійшов до проповідника. Проповідник ушився. Сарасола сказав мені: «Від знайомства з Христом завжди щось лишається: серед усіх,

кого я тут бачив, ця людина була перша, яка відчула сором...»

Проїхав ваговоз з ополченцями, над якими стирчали стовли старих кулеметів. Герніко провадив трохи тихіше:

— Розумієш, коли я дивлюсь на те, що вони коять, мені стає соромпо.

Низенький боєць з головою ласиці зупинив Гарсія, який збирався щось відповісти.

— Завтра вони будуть тут!

— Хто це такий? — спитав Герніко півголосом.

— Колишній секретар ескадрильї Маньєна.

— Нічого не вдієш з цим урядом, — мовив ласиця. — Ось уже десять днів, як я передав у його розпорядження всі необхідні відомості для масового виведення мікроба мальтійської пропасниці. П'ятнадцять років дослідницької праці, і я не прохав жодного сентимо. Заради антифашизму! А вони нічого не зробили. Таке саме сталося з моєю бомбою. Завтра сюди прийдуть ті.

— Відчепись! — сказав Гарсія.

Камуччі вже зник у нічному натовпі, наче його поглинула якась пастка; звуки «Інтернаціоналу» супроводжували його появу й зникнення.

— У Маньєна багато таких? — запитав Герніко.

— На початку... перші добровольці були або трохи несповна розуму, або герої. А часом і те і те разом...

Та сама атмосфера історичних вечорів наповнювала вулицю Алькала й вузькі провулки: й далі не було чути гармат, лише лунали звуки акордеона. Нараз у кінці якоїсь вулиці заскрекотав кулемет: ополченець стріляв по примарах.

І далі скрізь зводилися барикади. Гарсія не дуже вірив у доцільність барикад, але ці видалися йому укріпленнями. В тумані снували тіні; якась непорушна тінь, ворухнувшись і знову застигнувши на місці, керувала роботою. В цьому примарному тумані, який з кожною хвилиною згущувався, чоловіки й жінки підносили матеріали; робітники всіх будівельних профспілок налагоджували роботу, якою керували бригадири, дібрані за два дні спеціалістами П'ятого полку. В цій мовчазній фантазмагорії, в якій помирав Мадрид, уперше з-під цих особистих драм, божевіль і мрій, з-під цих тіней, що в тривозі або надії розсипалися по всіх вулицях, вставала єдина воля майже оточеного Мадрида.

Вогні вулиці розпливалися в невиразну й жалюгідну туманність під фантастичними тіннями потворних хмарочосів. Гарсія обмірковував слова свого друга: «На нас, християнських письменників, либонь, лежить більше обов'язків, ніж на інших».

— Якого біса ти сподіваєшся тепер від оцих? — спитав він, показуючи легким рухом своєї люльки на церкву.

Вони проходили під електричним ліхтарем. Герніко всміхнувся тією сумною усмішкою, яка часто надавала його обличчю виразу хворої дитини.

— Не забувай, що я вірю у вічність... — Він узяв Гарсія під руку. — Від того, що тут зараз відбувається, навіть від спалених церков у Каталонії, я сподіваюсь, Гарсія, куди більше для моєї церкви, ніж від ста останніх років католицької Іспанії. Ось уже двадцять років я бачу, як священники відправляють свої треби і тут, і в Андалусії. І що ж? За ці двадцять років я ніколи не бачив католицької Іспанії. Я бачив обряди, а в душі, як і в полях, — пустка...

Всі двері міністерства внутрішніх справ на площі Пуерта дель Соль були відчинені. До заколоту у його великому вестибюлі розміщалась виставка скульптур. І статуї всіх видів, цілі групи, оголені фігури, тварини вичікували марокканців у порожній залі, де відлунював далекий стукіт друкарської машинки: міністерство не зовсім було покинуте...

— Чи правда, що Кобальєро радився з тобою з приводу нового відкриття церков?

— Еге ж.

— Що ти йому відповів?

— Саме собою зрозуміло — ні.

— Що їх не слід відкривати?

— Звісно. Це вас дивує, але це анітрохи не дивує католиків. Якщо завтра мене розстріляють, я, як і всяка людина, дуже переживатиму, але щодо цього, то я спокійний. Я не протестант і не єретик, я іспанський католик. Якби ти був богослов, я б тобі сказав, що звертаюсь до душі церкви, а не до її тіла, але обличмо це. Адже віра не виключає любові! Не можна ґрунтувати сподівання на тому, що утверджує себе, поклоняючись, як ідолу, севільському розп'яттю, яке вони назвали Христом багачів (наша церква не єретична, вона спекулює предметами релігійного культу). Не можна вкладати весь сенс світу в іспанську імперію, в порядок, де нічого не чути, бо ті, хто страждає, приховують свої сльози! Свій порядок є і на каторзі... Всі сподівання, навіть найпоблажливіших серед фашистів, спираються на гординю. Хай так, але до чого тут Христос?

Гарсія спіткнувся об великого собаку й ледь було не впав. Мадрид був повен чудових собак, що їх кинули, втікаючи, господарі. Тепер вони разом із сліпими заволоділи містом.

— Милосердя — це не наварські священники, які розстрілюють людей в ім'я богородиці, це — баскські священники, які, перш ніж полягти від рук фашистів, благословляли в

льохах Іруна анархістів, які спалили їхню церкву. Я спокійний, Гарсія. В боротьбі з іспанською церквою я цілком спираюсь на свою віру... Я проти неї в ім'я трьох чеснот: віри, надії і любові.

— Де ти знайдеш церкву твоєї віри?

Герніко відкинув рукою пасмо волосся, що спадало йому на чоло. Майже нечутний натовп ковзав між аркадами й палісадниками, які захаращували Головну площу. Роботи по зведенню земляних укріплень припинилися, скрізь лежали купи каміння, і юрба стрибала через них, мовби виконуючи трагічний нічний балет під шпильастими башточками, схожими на вежі Ескуріалу, ніби весь Мадрид так покритися барикадами, що ніде не залишилося незайманого місця.

— Подивись: у цих убогих будиночках,— сказав Герніко,— або в шпиталях у ці хвилини священники без комірців чи в жилетах офіціантів паризьких кав'ярень сповідають, соборують, а може, й хрестять. Я сказав тобі, що вже двадцять років не чув у Іспанії слова Христа. А *цих чути*. Цих чути, і ніколи не буде чути тих, хто завтра знову, надягнув сутану, вийде благословляти Франко. Скільки священників зараз виконують свої треби? П'ятдесят, а може, й сто... Під цими аркадами побував Наполеон. Я думав, що відтоді, як іспанська церква захистила свою паству, до цієї ночі не було жодної такої ночі, коли слово Христове було воістину живим. Ось саме тепер воно живе.

Він спіткнувся об купу каміння, викопаного з бруківки. Чуб спав йому на чоло.

— Воно живе,— провадив Герніко.— Не так уже й багато місць у цьому світі, де, можна було б сказати, це слово суще. Але невдовзі ми дізнаємося, що тут, у Мадриді, в ці ночі його було чути. Щось нове починається в цій країні для моєї церкви, щось таке, що, може, є відродженням церкви. Знаєш, учора я бачив, як один ополченець-бельгієць причащався в Сан-Карлосі.

— Я бачив там поранених, коли командував бронеполком...

Гарсія згадав великі затхлі палати з низькими вікнами, вщерть заповненими всякими рослинами. Як усе це було далеко...

— В цій палаті лежали поранені в руки. Коли священник проказав: «*Requiem aeternam dona ei Domine*»¹,— голоси відповіли: «*Et lux perpetua luceat...*»² Чотири-п'ять голосів озвалося позад мене...

¹ Вічний спокій дай йому, господи (лат.).

² І засяє вічне світло... (лат.).

— Пам'ятасш, як Мануель проспівав «Tantum ergo»? ¹

П'ять місяців тому багато друзів Гарсія, серед яких були Мануель і Герніко, провели одну ніч з ним, а вдосвіта повели його на пагорби, що височіють над Мадридом. Поки лілова крейда пам'ятників звільнялася водночас від нічної темряви й сутіні Ескуриальського лісу, Мануель співав астрійських пісень, а вони йому підспівували; потім він сказав: «А для Герніко я зараз заспіваю «Tantum ergo».

І всі вони, вишколені священниками, підтягнули йому хором латиною. Так само, як його друзі згадали ці іронічні латинські слова, поранені революціонери з руками в гіпсі, які, здавалося, наготувалися грати на скрипках, згадували латинські слова про смерть...

— Священик, — вів далі Герніко, — сказав мені: «Коли я прийшов, усі вони вилили душу переді мною, бо я приніс їм утіху...» О ні! Вони вилили перед ним душу, бо цей священик, який зайшов до них, мабуть, був їхній ворог.

Герніко знову спіткнувся об камінь: площа була вкрита бруком, наче після бомбардування. В нього змінився голос.

— Я чудово знаю: наші серйозні католики думають, що настав час усе це знищити. Син божий зійшов на землю, щоб говорити й нічого не сказати. Від страждань він трохи втратив глузд; стільки часу на хресті, розумієш... Тільки бог знає, які випробування він пошле духівництву. Але я вірю: треба, щоб духівництво знову стало нестерпним... — І перегода додав: — Може, таким, як життя кожного християнина.

Гарсія дивився на їхні зігнуті тіні, що рухалися по спущених жалюзі крамниць, і думав про дванадцять бомб, кинутих 30 жовтня.

— Найважче, — півголосом провадив Герніко, — це питання про дружину й дітей. — І ще тихіше: — Для мене не все втрачено: їх тут немає.

Гарсія вдивлявся в обличчя свого друга, але не бачив його. У залі довкола було тихо, але фашистська армія оточувала місто. Вона відчувалася, як чиясь присутність у темній кімнаті. Гарсія згадав свою останню розмову з Кабальєро. В ній було проронено слова «старший син». Гарсія знав, що фашисти ув'язнили в Сеговії сина Кабальєро й що па нього чекав розстріл. Це було у вересні. Вони сиділи за одним столом, Кабальєро в спецівці, а Гарсія в комбінезоні. Крізь відчинене вікно влетів осінній коник-стрибунець: упавши між ними на стіл, він, напівживий, намагався не ворухитись, і Гарсія дивився, як тремтіли його лапки. Обидва вони мовчали.

¹ Католицька молитва «Отже, так в...»

Перед вітринами, стукаючи в тумані бруцаткою перекопаної бруківки, терпеливо тупцювали тіні. Офіціанти з похмурим подивом прислужували трьом відвідувачам, що загубилися у великій залі готелю «Гран-Віа», яких вони вважали останніми відвідувачами за часів республіки. А у вестибюлі готелю бійці П'ятого полку один за одним повними пригорщами виймали з великих мішків набої і поротно шикувалися на тротуарі. Вони були добре озброєні. В Тетуані, в Куатро Камінос жінки тягли на останні поверхи будинків увесь бензин, який їм пощастило зібрати. Про те щоб здатися, виїхати кудись, у цих робітничих кварталах питання не ставилося. Ваговозами й пішки бійці П'ятого полку вирушали до Карабанчеля, Західного парку, Університетського містечка. Вперше Скалі побачив цілковиту злагоженість п'ятисот тисяч чоловік. Батько Хайме зможе прихопити з собою тільки валізу: в автомобілі було тісно.

Двері йому відчинив літній чоловік, дуже високий, сутулуватий і широкоплечий, із загостреною, мов наконечник списа, бородою. Але тільки-но на нього впало світло електричної лампочки, що горіла в коридорі, Скалі помітив, що борода пом'якшувала це обличчя, схоже на обличчя з портретів Ель Греко, як це зробив би художник-копіїст школи барокко: гострі й дуже великі очі, трохи тьмяні від важких і зморшкуватих повік, грайливі кучері волосся, що обрамляли лису маківку, рухливі брови трикутником, що закінчувалися, як і борода, клинцем.

— Ви Джованні Скалі? — спитав він усміхаючись.

— Вам розповідав про мене ваш син? — сказав Скалі, здивувавшись, що старий назвав його по імені.

— Авжеж, але я читав ваші праці...

Скалі знав, що батько Хайме професор, мистецтвознавець. Вони зайшли до кімнати, цілком заставленої книжками, за винятком двох високих піш з обох боків канапи. В одній з них стояли іспано-мексиканські статуї, в другій — прекрасна картина Моралеса.

Альвар роздивлявся Скалі через пенсне, яке тримав у руці, з тією непослабною увагою, з якою роздивляються рідкісні речі. Він був вищий за Скалі на цілу голову.

— Ви здивовані? — спитав Скалі.

— Бачити мислячу людину в такому... вбранні завжди дивус мене.

Скалі був у військовому мундирі; в задовгих па нього штаних і в окулярах. На низенькому столику біля шкіряного крісла — пляшка коньяку, налита чарка, розгорнуті книж-

ки. Альвар вийшов з кімнати дуже важким кроком, піби його плечі були занадто могутні для його ніг, і повернувся з другою чаркою.

— Ні, дякую,— мовив Скалі.

Незважаючи на зачипені віконниці, він чув тупіт ніг і далекі звуки акордеона.

— Дарма, бо цей коньяк чудовий, негірший за французький. Хочете чогось іншого?

— Мій автомобіль унизу у вашому розпорядженні. Ви можете зараз же покинути Мадрід.

Альвар, який тільки-но важко опустився в найближче крісло, наче старий хижий птах, такий самий привабливий і сутулуватий, як його син, але обскубаний, підзвів очі на Скалі.

— Навіщо?

— Хайме просив мене заїхати по вас, коли я повертатимусь з міністерства. Я їду в Алькала-де-Енарес.

Усмішка Альваро була старіша, ніж його тіло.

— В мої літа не подорожують без бібліотеки.

— Ви усвідомлюєте, що марокканці будуть тут, може, завтра?

— Звісно. Та що я можу вдіяти? Ми знайомимося з вами за дивних обставин... Я дякую вам за допомогу, яку ви мені пропонуєте; будь ласка, подякуйте Хайме за те, що він вас попросив допомогти мені. Але полишити Мадрід, навіщо?

— Фашисти знають, що ваш син воює проти них... Ви усвідомлюєте, що вам загрожує розстріл?

Альвар усміхнувся важкими повіками й обвислими щокрами, показавши пенсне, яке тримав у руці, на пляшку:

— Я накупив коньяку.

В нього був такий самий горбатий ніс, таке саме кощаве обличчя, як у Хайме, і цієї миті, коли під його чолом залягла, наче великими чорними скельцями, тінь, такі самі очниці.

— Хочете сказати,— провадив він,— що небезпека мала б розлучити мене з...

Він показав на стіни, заставлені книжками.

— А чому? Чому? Це дивно. Я сорок років жив у мистецтві й для мистецтва, і ви, людина мистецтва, дивуєтесь, що я й далі... Послухайте, сеньйоре Скалі: я сорок років керував картинною галереєю. Я вперше показав тут мексиканське барокко, Жоржа Латура, сучасних французів, скульптуру Лопеса, примітиви... Приїздила яка-небудь дама, дивилася на картини Ель Греко, Пікассо, на арагонські примітиви. «Скільки?» Звичайно це була аристократка із своїми діамантами й своєю скнарістю. «Даруйте, сеньйоро, чому ви хочете

купити цю картину?» Вона майже завжди відповідала: «Сама не знаю». — «Що ж, сеньйоро, їдьте додому. Подумайте. Коли знатимете чому, тоді знову приїздіть».

Серед усіх чоловіків, яких зустрічав або з якими жив Скалі від початку війни, тільки Гарсія відзначався строгістю розуму. І Скалі із задоволенням віддавався інтелектуальній розмові із старим Альваром після важкого дня, коли він відчув себе слабким керівником. Скалі тягся до того світу, де він знову відчував собі ціну.

— Вони повертались? — запитав він.

— Вони одразу ж починали шукати причину. «Я хочу купити цю картину тому, що вона мені подобається, тому, що вона здається мені цікавою, тому, що в моєї приятельки така сама». Було відомо, що найкращі картини Ель Греко зібрані в мене.

— Коли ж ви згоджувались?

Альвар підняв вузлуватий палець, порослий кучерявим волоссям.

— Коли вони мені відповідали: «Тому, що вона мені потрібна». І якщо це була багата жінка, я продавав їй картину, і дуже дорого. Якщо вона була бідна, я часом дарував їй картину.

Зовсім близько пролунали два рушничних постріли, а вслід за ними — виразне тупотіння кроків, що розбігалися вусібч.

— Внутрішні віконниці зачинені,— спокійно сказав Альвар,— знадвору не видно, що в нас горить світло... Я продавав, згідно з моєю правдою, сеньйоре Скалі. Продавав! Чи може людина просунути свою правду бодай трохи далі від цього? Цієї ночі я сповнений нею. Марокканці? Мені байдуже до них...

— Невже ви дозволите вбити себе з байдужості?

— Ні, не з байдужості...

Альвар трохи підвівся, не відриваючи рук від підлокітників крісла й подивився на Скалі дещо театральню, паче хотів підкреслити свої слова:

— З презирства... Одначе ви бачите цю книжку? Це «Дон-Кіхот». Мені забаглося зараз її почитати — не виходить...

— У церквах на півдні, де йшли бої, я бачив поряд з картинами великі калюжі крові. Картини... втрачають свою силу...

— Потрібні інші картини, і тільки,— відказав Альвар, пакручуючи кінчик бороди на вказівний палець, тоном торговця, який збирається обвішати іншими картинами помешкання свого клієнта.

— Гаразд,— сказав Скалі,— це означає високо підносити творчість мистецтва.

— Не твори, а мистецтво. Не завжди одні й ті самі твори мистецтва відкривають доступ до того, що в нас є найчистіше, але це завжди твори мистецтва...

Скалі нарешті зрозумів, що в нього викликало ніяковість від самого початку розмови: вся виразність цього обличчя зосереджена в очах, і Скалі, загіпнотизований схожістю батька й сина, щоразу, коли його співрозмовник скидав пенсне, сподівався побачити очі сліпого.

— Ні прозаїки, ні моралісти не звучать цієї почі,— він далі старий.— Люди, зайняті життям, нічого не варті перед смертю. Мудрість вразливіша, ніж краса, бо мудрість не чисте мистецтво. Але поезія й музика цінні й для життя, й для смерті... Треба було б перечитати «Нумансію». Пам'ятаєте? Війна йде по обложеному місту з приглушеним тупотінням ніг, що біжать...

Альвар підвівся, пошукав повне зібрання творів Сервантеса, але не знайшов.

— Усе догори дном через цю війну.

Він дістав з полиці іншу книжку й прочитав уголос три рядки із сонета Кеведо:

Що це за страх? Чому сумна прийшла ти
До мене? Чи ти, страднице моя,
Мене сьогодні зможеш врятувати?

Рух указівного пальця, що супроводжував читання вірша, виказував у ньому професора; він знову сидів, згорбившись,— старий птах, що сховався водночас у своїй зачиненій кімнаті, в своєму кріслі й у поезії,— і читав повільно, з почуттям ритму, що ще більше хвилював, бо голос його був глухий, такий самий старечий, як і його усмішка. Здавалося, що приглушене тупотіння ніг, далекі постріли, всі шуми дня й ночі, які Скалі ще відчував на собі, кружляли, як схарапуджені тварини довкола цього голосу, вже відданого смерті.

— Звичайно, мене можуть убити маври. І мене можуть убити ваші, згодом. Це не має значення. Сеньйоре Скалі, хіба так важко чекати смерті, яка, може, й не прийде, спокійно попиваючи коньяк і читаючи чудові вірші? Смерть збуджує дуже глибоке почуття, яке ніхто з часів Відродження не зміг передати. Я боявся смерті, коли був молодий,— сказав він, понизивши голос, ніби в дужках.

— Яке почуття?

— Цікавість...

Він поклав томик Кеведо на полицю. Скалі не хотілося йти.

— Смерть не викликає у вас цікавості? — спитав старий. — Будь-яка остаточна думка про смерть така безглузда.

— Я раніше багато думав про смерть, — сказав Скалі, поклавши руку на свій кучерявий чуб. — А відтоді, як я воюю, ніколи більше не думаю про неї. Вона втратила для мене будь-яку... метафізичну реальність, якщо хочете. Бачите, якось мій літак упав. Між миттю, коли літак торкнувся землі, і миттю, коли мене поранило — дуже легко, в момент, коли почувся тріскіт, я ні про що не думав, я перебував у шаленому напруженні, в живому напруженні: як стрибнути, куди стрибнути? Тепер я думаю, що так буває завжди. Поєдинок: смерть переможе або програє. Гарзд. Решта — боротьба ідей. Смерть не така вже й серйозна штука; інша річ — страждання. Мистецтво — ніщо перед стражданням, і, на жаль, ніяка картина не витримує поряд з калюжами крові.

— Не переймайтесь цим, не переймайтесь! Під час облоги французами Сарагоси гренадери звели свої намети з полотен найкращих художників. Після однієї вилазки польські улани, вклякши на коліна серед поранених, читали молитви перед богородицями Мурільйо, з яких були зроблені дверцята в трикутних наметах. Це були не просто ікони, а мистецтво, адже вони не молилися перед лубковими богородицями. Сеньйоре Скалі, ви добре знаєте мистецтво, але не досить знаєте страждання... Ви ще молоді й згодом самі побачите: страждання менше хвилює, коли певен, що його не позбудешся.

Кулемет заскрекотав короткими чергами, злобливий і самотній у наповненій шерхотом тиші.

— Чусте? — неуважливо спитав Альвар. — Але та часточка людини, яка стріляє, цієї миті не найголовніша в ній... Хто може сказати, що виграш, який вам принесе економічне визволення, буде більший за втрати, яких зазнає нове суспільство, котре з усіх боків підстерігатимуть усякі загрози? Економічна кабала не легка, але щоб її знищити, треба зміцнити політичну, військову, релігійну або поліцейську кабалу. Тож що мені з того?

Альвар зачепив Скалі за живе, що тепер цьому пизенькому кучерявому італійцеві здавалося трагічним. На думку Скалі, революції загрожувало не майбутнє, а теперішнє: з того дня, коли його здивував Карлич, він бачив, як у багатьох його найкращих товаришів розвивався фізіологічний елемент, і це його приголомшило. І все пережите ним не могло його заспокоїти. Він сам не знав, де опинився.

— Я хочу знати, що я думаю, сеньйоре Скалі, — знову заговорив старий.

— Еге ж. Але це обмежує життя.

— Так, — замріяно відповів Альвар. — Однак найменш обмежене життя в божевільних... Я хочу мати взаємини з людською натурою, а не з її переконаннями. Я прагну вірності в дружбі, а не дружби, залежної від політичної позиції. Я хочу, щоб людина відповідала сама перед собою — хоч би там що казали, ви, сеньйоре Скалі, знаєте, це багато важче, — а не перед якоюсь справою, хай навіть це буде справа пригноблених. — Старий запалив сигару. — В лісах Південної Америкки, сеньйоре Скалі, — він затягся димом, — щоранку мавпи зчиняють страшенний лемент. Згідно з однією легендою, колись бог пообіцяв їм зробити їх на світанку людьми. Отож вони чекають кожного світанку і, щоразу пересвідчуючись, що їх одурено, голосять у всіх лісах... У людині живе незвичайно велика надія... Той, кого несправедливо засудили, хто надто часто стикався з глупотою, з невдячністю або підлістю, повинен надолужити своє... Революція відіграє, крім усього іншого, ту роль, яку колись відіграла віра у вічність життя, що багато в чому пояснює її характер. Якби кожен бодай третину того зусилля, яке він сьогодні витрачає на керування іншими, витратив на самого себе, то в Іспанії можна було б жити.

— Але тоді кожен мусив би все робити сам, ось питання!

— Людина віддає діяльності лише певну частку себе, і чим діяльність ширша, тим ця частка менша. Самі знаєте, сеньйоре Скалі, що важко бути людиною, куди важче, ніж гадають політики... — Альвар підвівся. — Як ви, тлумач Мазаччіо й П'єро делла Франческа, можете терпіти цей світ?

Скалі запитував себе, що це — думка Альвара чи його скорбота?

— Гаразд, — нарешті сказав він. — Чи вам випадало коли-небудь жити серед багатьох невігласів?

Альвар теж замислився.

— Гадаю, ні. Але я добре уявляю собі це.

— Ви знаєте знамениті проповіді середньовіччя?

Альвар понурив голову.

— Ці проповіді слухали затурканіші люди, ніж ті, що воюють поряд зі мною. Чи гадаєте ви, що ці проповіді хтось розумів?

Альвар, накручуючи на палець клинець своєї бороди, дивився на Скалі, ніби промовляючи: «Я розумію, куди ви хилите».

— Безперечно, — відповів він.

— Ви щойно вели мову про надію. Тож люди, згуртовані водночас падією й діяльністю, як і люди, згуртовані любов'ю.

підносяться до таких висот, яких вони самотужки ніколи б не досягли. Ескадрилья в цілому має куди більше благородства, ніж майже всі люди окремо, що складають її.

Він крутив свої окуляри в руках, і Альвар бачив тільки його обличчя, яке тепер було вродливе, бо воно виражало те, що йому властиво виражати,— переконання; внутрішня єдність перетворювала його повні губи й ледь примружені очі на гармонійне обличчя.

— Я втомився від того, що мені доводиться бачити, але головне в людині, на мою думку, лежить у тій самій площині. «Ти добуватимеш свії хліб у поті чола свого». І для нас, розумієте, особливо важливо, коли це холодний піт...

— Ви всі схибнулися на основах людини... Настає новий вік основ, сеньйоре Скалі,— сказав Альвар несподівано серйозно.— Розум повинен одержати нову основу.

— Ви вважаєте, що Хайме не повинен був би воювати?

Альвар знизав сутулуватими плечима; його щоки ще більше обвисли.

— Хай би все пішло шкереберть, тільки б він не осліп.

— Проїхав автомобіль, із скреготом перемикаючи швидкість.

— Гадаєте, до нього повернеться зір?

— Лікарі запевняють, що це можливо.

— І вас! Вас також? Але вони знають, що він ваш друг... І ваш мундир... Вони тепер брешуть усім офіцерам! Вони бояться, що їх запідозрять у фашизмі, коли вони скажуть правду!

— Чому ви думаєте, що вони неодмінно брешуть?

— Ніби легко вірити в правду, коли вона залежить від однієї людини й коли в ній усе ваше щастя.

Альвар замовк. Потім, мабуть, щоб розвіяти свою тривогу, він знову заговорив байдуже, підвищивши голос:

— Єдина надія для нової Іспанії втримати те, за що ви боретесь,— ви, Хайме й багато інших,— це зберегти те, чого ми вас стільки років учили, як могли.

Прислухаючись до якихось звуків, він підійшов до вікна.

— Цебто? — запитав Скалі.

Старий обернувся й мовив тоном, яким він сказав би «на жаль»:

— Бути людиною...

Він знову прислухався, загасив світло, прочинив вікно; почувся «Інтернаціонал», що заглушував тупіт кроків. У темряві його голос звучав ще глухіше, мовби він палезжав ще слабкішому, ще скорботнішому, ще старішому тілові.

— Якщо зараз до міста увійдуть марокканці, останнє, що я почую, буде ця пісня надії, яку грас сліпий...

Він говорив без пафосу, можливо, з ледь помітною усмішкою. Скалі почув стукіт віконниць, які зачиняв старий. Якусь мить у кімнаті було зовсім темно. Нарешті Альвар намацав вимпкач і засвітив світло.

— Їм потрібен наш світ для поразки, і він буде їм потрібен для радості...

Альвар дивився на Скалі, який пересів на канапу.

— Не боги створили музику, сеньйоре Скалі, а музика створила богів...

— А може, музику створило те, що зараз відбувається надворі...

— Знову настає вік основ,— повторив Альвар.

Він налив собі чарку коньяку й без будь-якого виразу на обличчі випив одним духом. Світло лампи ледь освітлювало чоло, окуляри й кучеряву чуприцу Скалі.

— Ви сіли там, де звичайно сидить Хайме, коли приходять... І ви теж... носите окуляри. Коли він скидає окуляри, я не можу дивитися на нього.

Вперше в його байдужому голосі забрипіли нотки страждання, і він сказав сам собі по-французькому:

— Радості мало, о Пріаме, що ти досяг таких похилих літ!

Наморщивши чоло під розкуйовдженим волоссям, він підвів на Скалі погляд, водночас дитячий і зацькований.

— Нема нічого, нічого страшнішого, ніж спотворене тіло, яке ти *любиш*...

— Я його друг,— тихо мовив Скалі.— І я звик до поранених.

— І мовби навмисне,— повільно провадив Альвар,— тут, прямо перед його очима, на цих полицях стоять усі книжки про живопис, тисячі й тисячі репродукцій, які він роздивлявся... І все ж таки, коли я накручую патефон, коли сюди входить музика, я можу дивитися на нього, навіть якщо він без окулярів...

Розділ восьмий

Мануель теж застав військове міністерство, віддане свічкам, що догоряли. Ці велпчезні й похмурі зали, де останні іспанські королі недоладною розкішшю намагалися відтворити епоху Карла V, зали, які Мануель бачив, коли їх переповнювали бійці, що спали на диванах, поклавши поряд револьвери, а голова ради міністрів, забившись у куток, слухав невеличкий радіоприймач, зали, де згодом запапував суворий і трохи гнітучий порядок Кабальєро, тепер були по-

рожніми. За відчиненими вікнами жив украй напружений Мадрид; позолочепі крісла видалися здивованими, коли Мануель повернув вимикач; і тільки в канцелярії військового міністра горіли всі лампочки й самотньо, чекаючи прийому, сидів французький офіцер. На сходах свічки вже не освітлювали приступок вогнями рампи, а лише ледь мерехтіли червоцуватим церковним світлом перед настанням повної темряви. Там і тут посеред склепистого коридора горіли ліхтарі, такі самі, як уночі запалюють перед перегородженими вулицями або на ручних візках, освітлюючи східці монументальних сходів, що зникали в пітьмі.

Мануель підходив до кабінету командувача, нагорі, під самим дахом. У коридорі було так само темно, але на цьому поверсі світло пробивалося з-під дверей. Він зайшов. Генерала не було, однак половина штабу Ради оборони була тут; одні сиділи, інші ходили по кімнаті, яка нагадувала номер пересічного готелю. Командир динамітників, командир підрильників, офіцери штабу фронту, офіцери П'ятого полку... Серед останніх не було жодного, хто був би військовим півроку тому: художник журналу мод, підприсмець, льотчик, керуючий заводом, два члени центральних комітетів партій, робітник-металіст, композитор, інженер, власник гаража й він сам. І ще Енріке й Рамос. Мануель згадав сліпого ополченця з паралізованими від ран ногами, який прийшов до Асаньї. «Чого ви хочете?» — спитав президент республіки. «Нічого, тільки сказати вам: «Привіт — і кріпиться!» — і вийшов на своїх милицях.

Цієї ночі кожні збори — рада. Доля цих людей, загартованих у бою, схожа на долю Мануеля, на долю Іспанії.

— На скількох чоловік одна рушниця? — спитав Енріке.

— На чотирьох, — відповів один з офіцерів. Це товариш Мануеля, колишній художник журналу мод. Він керує мобілізацією цивільного населення: напередодні комуністична партія зажадала загальної мобілізації членів профспілок.

— Треба налагодити добір рушниць, — сказав Енріке. — Тільки-но перші почнуть вибувати, їхні рушници треба буде зносити в тил. Налагодьте це зараз же на зразок санітарної служби.

Художник вийшов.

— Невже ніяк не можна роздобути ще зброї в Мадриді? Тепер відповів хтось інший:

— За винятком Управління громадської безпеки, навіть варт, патрулі й конвоїри озброєні тільки револьверами. Цієї ночі нікого не охороняють.

— Якщо ми втратимо Мадрид, ми можемо втратити й мі-

ністерства, й уповноважених, і самих міністрів, якщо вони залишаться тут.

— Як з укріпленнями? — спитав начальник штабу.

— Двадцять тисяч чоловік, — відповів Рамос, — працюють, не покладаючи рук: мобілізовано всю професійку будівельників. Скрізь кишить робота. За кожним оконом, за кожною барикадою наглядає хтось із П'ятого полку. Доведеться марокканцям добре понотіти: укріплення на кілометр у глибину. Позавтра весь Мадрид оточать барикади, не кажучи вже про все інше.

— Жіночі барикади поганенькі, — сказав один офіцер. — Надто малі.

— Їх уже нема, — відповів Рамос. — Залишилися тільки ті, за якими наглядали бійці П'ятого полку, і ті, що їх вони вважають придатними. Але жіночі барикади не були надто малі, навпаки, вони були надто великі. Жінки перестаралися!

— Навряд чи дасть якусь користь те, що в кожному будинку жінки запасуються пальним, — мовив хтось.

— Зате це неабияк підносить їхній дух.

— Скажіть, чому все це не можна було зробити раніше?

— Від половини до дев'яти десятих наших розуміють, що вони захищають Мадрид тільки в самому Мадриді. Вранці один хлопець сказав мені на вулиці: «Хай тільки вони поткнуться до Мадрида, ми їм покажемо!» — «Скажи, ти знаєш, де Карабанчель, га?» — «Мадрид — це Мадрид, а Карабанчель — це не Мадрид».

— Вони наступають на Карабанчель? — спитав Мануель.

— Їх там затримує П'ятий полк. Вони наступають з півдня і на твоїй дільниці теж буде наступ.

Уночі Мануель поїде до Гвадаррами. Він підполковник. У нього чуб був коротко підстрижений, і зелені очі здавалися ще світлішими на засмаглому обличчі.

— Кажуть, приїхала бригада Дурруті?

— Залізниця перерізана. Ми послали до Таранкона вантажівки. Вони зараз у дорозі.

— А чи позавтра доставлять куплені в СРСР літаки?

Ніхто не відповів. Усі знали — складання завершувалося. Та скільки воно ще триватиме?..

— Хто їх зустрине з півдня? — спитав Мануель.

— Це залежить від того, коли почнеться наступ. Зараз туди з Вальєкаса направляють Інтернаціональну бригаду.

Один за одним приходили офіцери.

На величезних сходах догоріли останні свічки, французький капітан пішов; лише кілька ліхтарів, що колись висіли на ґратчастій огорожі, освітлювали просторі зали тьмя-

ним полум'ям похоронних вогнів. Порожній, як останні відчищені кав'ярні в Мадриді, покинутий, як усе місто, палад готував свою підземну оборону.

Розділ дев'ятий

Західний парк

Лунає пісня дрозда, уривається, мовби запитанням — інший відповідає. Знову заводить перший, ставить ще три-можніше запитання, другий завзято протестує й заливається в тумані розкотистим сміхом. «Ти маєш слухність, — озивається чийсь голос, — вони не пройдуть. Дзуськи!» Дрозди — це Сірі й Коган з першої Інтернаціональної бригади. Коган — болгарин, він не знає французької мови: вони пересвистуються.

— Тихіше!

Відповідають півтора десятка снарядів.

Німці, поляки, фламандці, кілька французів прислухаються до пострілів, що наближаються. Нараз усі озираються: стріляють позад них.

— Розривні кулі! — кричить офіцер. — Нічого страшного.

Який виразний у тумані свист кулі! Чути їхні траєкторії... Батальйон з самого початку називався батальйоном Едгара Андре. Цієї ночі німці дізналися, що Едгару Андре, якого ув'язнив Гітлер, кат відрубав сокирою голову.

Майже всі німці, які довгими місяцями терпіли злигодні життя в еміграції, сумніваються в своїх силах. Вони чекають. Вони чекають уже три роки. Сьогодні нарешті німці покажуть, що вони не були розтратниками революції.

Поляки з напруженими обличчями чекають наказу.

Французи розмовляють.

Гарматні постріли наближаються. Багато хто з бійців крадькома торкаються плечем або ногою свого сусіда, наче єдиний захист людини від смерті — присутність інших людей.

Сірі й Коган міцно притискаються один до одного. Вони надто молоді, тому не були учасниками світової війни, але вони свого часу служили у війську; отже, двотижнева підготовка — і на фронт. У Сірі широке трикутне обличчя, сам він чорний, кремезний, з жєстами комедійного артиста. Коган — кучерявий, над чолом стирчить чуприна.

Вони провели ніч під однією ковдрою: всі вони через листопадовий холод спали по двох. Ніколи й ні з ким, думав Коган, я так швидко не здружувався. Щоразу, коли неподалік падає снаряд, Сірі мовою дрозда схвалює, засуджує, про-

тестує. Падає, не розірвавшись, снаряд сто п'ятдесят п'ятого калібру й прошикає крізь твап' до якогось центру землі: Сірі лопотить крильми й гаряче протестує.

— Марокканці!

Ні, це крикнув надто первовий боєць. Туман починає розсіватися, але поки що не видно нікого: вибухи снарядів, безлюдний ліс.

— Лягай!

І ось усіх їх огортає запах моху й зринають у них слогди про дитинство. Перші поранені в обличчя повертаються, затуляючись закривавленими пальцями. Бійці, незважаючи на свист куль, підводяться й піднімають на знак вітання кулаки; поранені не бачать їх, крім одного, який відповідає на привітання закривавленим кулаком, відкривши при цьому саме обличчя війни. Скрізь довкола, наче люди, падають гілки. «Проклята земля! — каже Сірі. — Якби можна було закопатися в неї!»

— Вставай!

Вони, пригнувшись, ідуть лісом. Вони чують, як наближаються марокканці, але нічого не бачать, крім розкиданих дерев, схожих у туманах на земляні гейзери від снарядів. Ніхто вже не свистить дроздом: відтоді, як вони йдуть, відтоді, як ноги несуть їх у бій, вони думають тільки про ту мить, коли з'являться марокканці; і все ж навіть найпростодушніші ще думають про те, що цього туманного ранку вони — історія. Фламандцеві, що йде праворуч від Сірі (ліворуч — Коган), у ногу влучає куля; він нахиляється, щоб доторкнутися до своєї литки, — і зараз же дві кулі в груди, й він падає. Марокканці стріляють тепер перехресним вогнем. Ніколи не повірив би, що на світі стільки куль, думає Сірі, і серед них стільки для мене! Однак він радий, що добре робить свою справу. Йому страшно, але страх не заважає ні ногам іти, ні рукам рухатися. Все гаразд. «Ми їм покажемо, що таке французи!» Адже зараз кожен боєць Інтернаціональної бригади хоче показати військове мистецтво свого народу. Офіцер викрикнув два склади й падає з кулею в роті. Сірі сповнюється люттю: вбивають його товаришів. У гуркоті снарядів Сірі відчуває раптом затихлих людей, і з багатьох вуст зривається тільки двоє слів:

— Мені каюк!

Інтернаціональна бригада просувається в тумані. Чи, нарешті, вони побачать марокканців? Так чи ні?

Генріх метушиться серед телефонних дзвінків у штовханні командного пункту. Заходить чоловік у цивільному, сивий чуб, підстрижений бобриком, вуса.

— Чого вам треба? — питає ад'ютант генерала Альберт — угорський єврей, колишній студент, колишній водолаз, кремезний і кучерявий.

— Я командир французької армії. Я член Антифашистського міжнародного комітету з часу його заснування. Я цілий день просидів на стільці у військовому міністерстві, я можу принести більше користі. Врешті-решт мене послали сюди. У ваше розпорядження.

Він подає Альбертові свої документи: військовий квиток, карточку комітету.

— Все гаразд, — каже Альберт Генріхові.

— Польська рота щойно втратила вже другого свого капітана, — каже генерал.

— Розумію.

Французький капітан обертається до Альберта:

— Де я можу отримати військову форму?

— Не встигнете, — відповів Генріх.

— Гаразд. Де бійці?

— Вас проведуть. Попереджаю, що позиція... відповідальна.

— Я був на війні, пане генерал.

— Гаразд. Чудово!

— Я щасливчик. Кулі мене не беруть.

— Чудово.

Між деревами Західного парку, такого непристосованого для бою, попереду полеглих бійців, яким уже до всього байдуже, Сірі нарешті бачить перші тюрбани, схожі на похлих голубів.

— Багнети в землю!

Сірі ніколи не бачив марокканців, але кілька днів тому, виконуючи обов'язки зв'язкового, він опинився вночі на передових позиціях, за сто метрів від ворожих окопів. Листопадава ніч була туманна й темна; він нічого не бачив, але виразно чув звуки тамтама, що то посилювалися, то затихали разом з пострілами; і він чекає їх зараз, як чекав би саму Африку. Кажуть, марокканці завжди п'яні, коли йдуть у атаку. Довкола нього, стоячи й лежачи — живі й мертві, — ціляться й стріляють, ціляться й стріляють його товариші з Іврі, робітники Гренеля, Ла-Курпева, Біійанкура, польські емігранти, фламандці, німецькі біженці, учасники будапештської комуни, докери Антверпена — кров, делегована половиною пролетаріату Європи. Тюрбани за деревами наближаються, наче вони граються в «чотири кути».

Вони наближаються від самої Мелільї... ,

Видовжені смужки стали — багнети або пожі протягуються в тумані, довгі й гострі.

В рукопашному бою марокканське військо одне з найкращих у світі.

— У багнети!

Це перший бій Інтернаціональної бригади.

Бійці висмикують багнети. Зроду Сірі не брав участі в бою. Він не думає ні про смерть, ні про перемогу. Він думає: «Не знають вони, з ким мають справу!» Діяти багнетом, як учили в полку? Чи, не розмірковуючи, зразу ж устроїти його?

Між двома пострілами гармати лунає за деревами далекий голос:

— За республіку, дру...

Кінця не чути. Всі втупилися очима в марокканців, що наступають; тепер інший голос, набагато ближче, — кожен приблизно знає, що він скаже, слова не мають значення, але голос тремтить від збудження, і ці зігнуті люди мимоволі випростовуються — викрикує в тумані, вперше по-французькому:

— За революцію і свободу, третя рота...

Генріх з поголеною потилицею й наморщеним чолом прикладає до кожного вуха трубку. Рота за ротою Інтернаціональної бригади йде в багнетну контратаку.

Альберт кладе трубку.

— Нічого не розумію, пане генерал. Капітан Мерсері каже: маємо чималу здобич, позиції в наших руках, захопили принаймні дві тонни мила!

Мерсері командує іспанською ротою на правому фланзі Інтернаціональної бригади.

— Яке мило! Він з глузду з'їхав!

Альберт знову бере трубку.

— Що? Який завод? Який завод, дідько вас візьми! Він пояснює користь мила, — каже Альберт Генріху.

Генерал дивиться на карту.

— Який пагорб?

Генріх бере іншу трубку.

— Так, — каже він. — Мерсері звернув не в той бік і захопив нашу миловарню. Запропонуйте іспанському генералові негайно зняти цього бовдура.

Багнети, якими треба орудувати, набагато довші, ніж здавалося. Про останні п'ятнадцять хвилин Сірі не пам'ятає нічого, крім вирваних із землі кущів і розчачнених дерев,

хмарки снарядів над розривними кулями й марокканців, що пасідають; їхні пащеки розкриті, а крику не чути.

На зміну роті Сірі, що відходить назад, щоб переформуватися, приходять німецька рота. Ліс всіяний марокканцями, наче клаптями паперу після святкового дня; коли батальйон атакував, їх не було видно. Кажуть, що польська рота перейшла Мансанарес.

— А польський капітан? — питає Генріх.

— Побачивши, що робиться, він сказав: «Неможливо втримати позицію, залиште її. Кому вдасться дістатися до наших ліній, хай скажуть, що вони відступили за моїм наказом. Вилізьте через задні вікна, це вас урятує якщо не від снарядів, то, в усякому разі, від куль. Ідіть! І скажіть: «Я зробив усе, що можна було зробити». Він надяг куртку польського поручика, спустився на перший поверх і пустив собі кулю в голову. Він упав на порозі.

— Скільки врятувалося?

— Троє.

Сірі загубив Когана. Ніхто з його сусідів не розуміє по-французькому (крім команд), і ніхто не вміє свистіти. Сірі знає, що позад їхнього батальйону лишилися тільки озброєні перукарі; їхній резерв називається «батальйоном Фігаро». Коли пекельний гуркіт ущухає, Сірі чує стрілянину колони Дурруті — вона наступає; «сталевого полку» — він наступає; соціалістів — вони наступають; що далі вони просуваються, то більше розширюється фронт. Позаду кривавої шттовханини в парку розгортається лінія наступу на всю довжину міста. Іспанці, які відбили вранці три атаки, щойно одержали наказ перейти в контратаку. Будинки, захоплені марокканцями за допомогою гранат, знову відбито; динамітники зупинили танки, й марокканці, відкинуті багнетами Інтернаціональної бригади, нашттовхуються на анархістів, які виставили на передових лініях республіканські гармати. Позади них мобілізовані члени профспілок чекають зброї перших полеглих у бою.

Фашисти наступають від самого Марокко, але вони відступають від Західного парку.

Відкипівши марокканців, пошарпані роти Інтернаціональної бригади відходять у тил, знову формуються й знову йдуть до бою. Марокканці втікають. Анархісти Дурруті, колони всіх каталонських партій, соціалісти, бійці «сталевого полку» наступають.

— Алло!

Трубку тримає Альберт.

— Ворог знову атакує, пане генерал.

— З танками?

Альберт повторює:

— Ні, нових танків нема.

— Авіація?

Альберт повторює:

— Як завжди.

Він не кладе трубки. Роздивляється своєю ногою, нога смикається, трубка тремтить.

— Пане генерал! Усе гаразд! Вони відкотилися до Мансанареса! Їх відкинуто за Мансанарес, пане генерал!

Рота за ротою бігом випереджає роту Сірі, стріляє. Сірі та його товариші утримують усіяну людьми із змарнілими обличчями ділянку. Нація за нацією — зігнувшись, з рушницями наготові — ротами проходять у тумані, який здається зітканим з диму снарядів. Як на екрані, і все ж таки так це не схоже на кінофільм! Кожен з цих людей — свій. Вони повертаються, затуливши обличчя руками або схопившись за живіт, або не повертаються — і вони пішли на це. І він теж. І зараз іде на це. За ними Мадрид і понурий рокіт усіх його рушниць.

Ще одна хвиля наступу й вузьенька річка...

— Мансанарес!

Радіючи, заливається дрізд. Десь у тумані Коган, спливаючи кров'ю на промоклому листі, з багнетною раною відповідає на свист за всіх пораниених і за всіх загиблих.

КРОВ ЛІВИХ

II

Розділ перший

Глибока тиша стала ще глибша; Герніко здавалося, що цього разу небо переповнене. Це було не гудіння автомобіля, по якому впізнають літак; це була вібрація низького звуку широкої амплітуди, що стає дедалі глибшою й глибшою. Гудіння літаків, яке чули раніше, було уривчасте — воно то віддалялося, то наближалося; тепер моторів було так багато, що їхнє гудіння зливалося в одне механічне й невблаганне наближення.

В місті майже не було прожекторів. Як у такій п'яті республіканські винищувачі — те, що залишилося від них, — зможуть знайти фашистські літаки? І ця вібрація звуків, глибоких і низьких, відлунювала в Герніко, пробігала по його волоссю, ставала нестерпною, бо бомби не падали.

Нарешті пролунало глухе гуркотіння, наче десь далеко вибухнула міна; потім почувся один за одним три нових вибухи страшенної сили. Ще один, глухий, і знову тиша. Ще один: над головою Герніко водночас розчинилися вікна цілого поверху.

Він не засвітив свого кишенькового ліхтаря: ополченці подумали б, що то його світловий сигнал. Мотори її далі гуділи, але бомб більше не було чути. В цій чорній п'тьмі місто не бачило фашистів, і навряд чи фашисти бачили місто.

Герніко спробував тікати. Але на вулицях лежали купи брущатки, а темрява стояла така густа, що триматися тротуару годі було. Проїхав автомобіль, фари його горіли синім світлом. Почулося п'ять нових вибухів, кілька рушничних пострілів, приглушений скрекіт кулемета. Чомусь здавалося, що снаряди злітають із землі, вибухаючи на висоті кількох десятків метрів. Ніде ні найменшого світла; вікна розчахувалися, наче їх штовхали зсередини. Від вибуху, що пролунав зовсім близько, звідкілясь згори посипалися на асфальт скалки шибок. По їхньому звуку Герніко зрозумів, що він нічого не бачить вище другого поверху. Наче відлуння брязкоту шибок, почувся сигнальний дзенькіт, наблизився, проминув його: перша з його санітарних карет. Він нарешті підходив до центрального санітарного пункту: темна вулиця стала людною.

Лікарі, доглядальниці, хірурги, помічники Герніко водночас із ним підходили до пункту. Нарешті він мав у своєму розпорядженні карети. Один з лікарів відповідав за санітарну справу. Герніко — за організацію допомоги.

— Працювати можна, — сказав лікар, — але якщо так триватиме й далі, буде погано: доводиться посилати карети цілими партіями. Вони бомбардують Сан-Херонімо, і Сан-Карлос, і так далі...

Будинок для перестарілих і лікарня. Герніко уявив собі, як по темних палатах шпиталю Сан-Карлос бігають поранені.

— Чи в санітарних каретах є електричні ліхтарики? — спокійно спитав він.

— Пожежа. Мабуть, фашисти кидають запалювальні бомби.

Лікар відчинив внутрішні віконниці.

— Двівіться.

За фасадами будинків у різних напрямках блимали червоні відблиски. Починає горіти Мадрид, подумав Герніко.

— Чи в санітарних каретах є електричні ліхтарики? — перепитав терпеливо він.

— Не думаю. Але, кажу вам, вони не потрібні.

Герніко працював зі спокоєм, який дивував хірургів у ньому не було нічого ні комічного, ні трагічного. Він наказав одному із своїх помічників рознести по всіх каретах електричні ліхтарики: в такому мороку перша умова для подання допомоги — світло. Черговий вибух; шибки застогнали. Поки доглядальниці зачиняли віконниці, почувлися сигнали двох санітарних карет, що зникли в темряві.

Ще один вибух. Здавалося, що бомби — безперечно, легкі бомби — падають не з літака, а що хтось несамовито кидає їх, наче ручні гранати. Герніко сидів біля телефону й приймав зведення.

— Вони оточують Палас, — сказав він.

— Тисяча поранених і так далі, — мовив лікар.

Шпиталь Палас стояв поряд з радянським посольством.

— Вулиця Сан-Августіна, — сказав Герніко. — Вулиця Леона. Площа Кортесів.

— Тепер вони бомбардують не поранених, вони бомбардують живих, — сказав лікар.

Один з асистентів прочинив вікно, те саме, де лікар відчинив віконниці. Глушачи накази, дзеленчання телефонів, тупіт надто чітких кроків і безперервні сигнали санітарних карет, до кімнати увірвалося розмірене гудіння фашистської ескадрильї.

Протяг зірвав зі столу кілька папірців: повернулась доглядальниця, що супроводжувала санітарну карету до притулку для перестарілих.

— Ой, що там коїться! Герніко, любий, треба приваймінь ще дві карети для притулку.

— Двері, Мерседес! — крикнув лікар, ловлячи папери, що їх порозкидав протяг.

— Які негідники! — сказала доглядальниця, так ніби вона говорила про літаки, що гули. — Там просто жах: бідолашні старі тупцюють на сходах. Вони зовсім утратили голову!

— Скільки там поранених? — запитав Герніко.

— О, для поранених карет вистачило б, а ось для евакуації...

— Санітарні карети тільки для поранених: їх тепер не бракуватиме... Старі зараз у льохах?

— Звісно ж!

— Льохи надійні?

— Справжні катакомби.

— Чудово!

Він наказав одному із своїх помічників зв'язатися з Радою оборони.

— Розумієш, Герніко,— півголосом сказала Мерседес, раптом заспокоївшись,— дехто там схибнувся...

— Це запалювальні бомби? — спитав лікар.

— Люди, які нібито компетентні, кажуть, що вони начпнені кальцієм. Чимось зеленим, дуже схожим на абсент. Просто жахливо: ніяк не погасиш. І старі стрибають через ці вогні, мов сліпі, витягши руки або на милицях.

— Де впала бомба?

— В коридорі, між палатами.

Мабуть, якийсь із вікон було не зовсім щільно зачинене, і до кімнати проникало настирпе гудіння літаків і уривчастий скрекіт республіканського кулемета. Але внизу, мовби зринаючи із землі й стін, то посилюючись, то затихаючи, чувся гуркіт, змішаний з приглушеним барабаним боєм: нова атака Інтернаціональної бригади на марокканців уздовж річки Мансанарес.

— Це б'ються? — спитав Герніко.

— *Скрізь*, — сказала Мерседес.

— У Каса дель Кампо, в Університетському містечку, — озвався лікар.

Від бомби, що вибухнула зовсім близько, на столі підстрибнули ручки. Почувся далекий стукіт черепиці, що падала на дах, і тупіт ніг якихось утікачів. На мить запала тиша, потім дивно скреготливий зойк прорізав ніч, відтак знову тиша...

— Запалювальна бомба впала на французьке посольство, — сказав Герніко, сидючи біля телефону. — Бомби невтручання. Мотоциклісти на своїх постах? Дві бомби впали біля площі Кортесів. Треба послати шістьох мотоциклістів зв'язку до Куатро Камінос.

Його помічник щось прошепотів йому на вухо.

— Пошліть ще одну санітарну карету в Сан-Карлос, — провадив він. — Там є поранені... І, прошу вас, скажіть Рамосові, щоб він усе це перевірів.

Із самого початку облоги міста комуністична партія доручила Рамосові організувати допомогу в найнебезпечніших пунктах. Якщо він багато зумів зробити в санітарній службі, де не вистачало анестезуючих засобів і радіографічних платівок, то санітарним каретам він особливої користи принести не міг. Але віднині допомога пораненим у Мадриді ставала однією з головних функцій Ради оборони.

Розділ другий

Рамос їхав так швидко, як тільки йому дозволяли сніг і фари.

Біля першої великої пожежі машина зупинилася. В п'ятій темряві, наповненій приглушеними криками, тупотом ніг, вибухами, окликами, глухим гуркотом, обвалами, що пересилювали певмовкну стрілянину, руйнувався монастир. Під вихором багрового диму пробігали, наче гнучкі тварини, язпки полум'я. В монастирі не залишилося ні душі. На пожежу дивилися зачаровані несамовитою силою полум'я, невичерпним життям вогню пікети ополченців, штурмові гвардійці й санітарні загоны. Дивився на пожежу, задерши голову, й сірий кіт.

Чи скінчилося бомбардування?

Вузька смужка світла ліворуч. У тиші, повній далеких окриків, почувся тупіт чобіт. Смужку світла змінив сніг вогню, що розсипався; відтак спалахнуло велике яскраве полум'я, кинувши відблиск на дахи будинків. Хоча літаки вже зникли (аеродроми були близько, а листопадова ніч довга), вогонь під дахами будинків, перекидаючись з поверха на поверх, і далі жив самостійним життям. Ліворуч спалахнули чотири нових вогні — не зеленувато-голубі спалахи кальцію, а виверження рудого полум'я. Коли Рамос проїздив повз пожежище, замість язиків полум'я будинки роз'їдали, наче навала комашні, міради іскор. Тривала мовчазна втеча: запізнелі бабусі штовхали ручні візки, де лежали матраци й стирчали ніжки стільців. Під'їздили санітарні карети. Вони працювали добре. Рамос перевірів з десяток.

У кварталі Сан-Карлос вогонь затуляли будинки, і майже на всіх вулицях, що прилягали до площі, стояла цілковита п'ятьма. Рамос наткнувся на ноші; санітари закричали. Кухіль іскор, мов пригорща кинутих розпечених конфетті, осипався на поранених, що лежали поряд на землі, ледь освітивши їхні ноги. Через кілька кроків Рамос наткнувся на інші ноші, тепер закричав поранений. На вцілілому шматку даху напівзруйнованого будинку, що стояв на розі вулиці, силуети пожежників гасили вогонь сміховинно малими струменями води. Нарешті Рамос дістався до площі.

Нараз клуби диму завирували, полум'я здійнялося ввись. Усе осяяло світло — і чепчики поранених, що лежали на землі, і котів. І, мовби супроводжуючи спалах вогню, чорне небо знову заповнив низький рокіт моторів.

Рамос так палко бажав спокою пораненим, яких евакуювали карета за каретою, що йому хотілося вірити в приїзд нових машин; та коли після тріску кроків, що звалилися,

пожежа, розсипаючись іскрами, на мить ущухла, там, угорі, знову почулося невблаганне гудіння моторів, що наближалося. Два грона по чотири бомби — вісім вибухів, після яких пролунав глухий зойк, мовби все місто прокинулося зі страху.

Поряд з Рамосом ополченець-селянин, у якого зсунулася пов'язка, дивився на свою кров, що текла по руці й крапля за краплею падала на асфальт. У темно-багряному світлі шкіра здавалася червоною, чорний асфальт — червоним, і світло-коричнева, мов мадера, кров, капаючи, ставала вогненно-жовтою, як Рамосова сигарета, що горіла. Він дав розпорядження негайно евакуювати ополченців. Інші поранені, витягнувши руки в гіпсі, ковзали спочатку чорними силуетами, потім, перетинаючи в зловісному світлі пожежі площу, ставали дедалі червонішими. Всі поранені були ополченці; жодної ознаки паніки, похмурий порядок, породжений втомою, знесиленістю, гнівом і рішучістю. Впали ще дві бомби, і вервечка поранених, які лежали, сколихнулась, мов хвпля.

Телефон був за сто метрів, на вулиці, яку не освітлювала пожежа. Рамос нашттовхнувся на чийсь тіло, засвітив кишеньковий ліхтарик. Поранений кричав, широко розтуливши рот. Один із санітарів торкнувся його руки.

— Мертвий.

— Ні, він кричить,— сказав Рамос.

Вони насилу чули один одного в цьому хаосі бомб, літаків, далекого гуркоту гармат і завивання сирен. Але людина, яка лежала перед ними, була мертва; її рот був розтулений так, ніби вона кричала, а може, вона щось востаннє й крикнула. Рамос і далі нашттовхувався на нощі й крики, й яскраві спалахи вогню вихоплювали з темряви сонмище людей, що понахилялися до землі.

Він зажадав по телефону санітарних карет і ваговозів: багатьох поранених можна було евакуювати на ваговозах. (Куди? — подумав він. Шпиталі один за одним перетворювалися на пожежища). Герніко послав його в Куатро Камінос — один з найбільш небезпечних кварталів, що з самого початку облоги став улюбленою мішенню фашистів. (Подійкували, що Франко пообіцяв пощадити Саламанку — квартал багатіїв). Рамос поїхав далі.

У зазраві пожеж, у мертвотно-синьому світлі електричних ліхтарів і фар, у цілковитій пітьмі знову почулася мовчазна втеча. Багато селянських родин з Тахо знайшли притулок у своїх родичів, кожна зі своїм віслюком. Тепер вони без паніки, споконвіку звиклі до скорботи, йшли, самі не знаючи навіщо, серед ковдр, будильників, шпаківниць, котів на ру-

ках у бік багатших кварталів. Довкола гронами сипалися бомби.

Сиші фари погано світили. Рамос проїхав повз поранених — чоловік двадцять, — що лежали перед зруйнованими будинками; ледь помітні тіла, що витяглися одне біля одного серед уламків, були всі однакові. Він зупинив автомобіль, свиснув, викликаючи санітарну карету. Анархісти, комуністи, соціалісти, республіканці — як невичерпне гудіння ворожих літаків змішувало кров цих людей, що вважали себе суцротивниками, в братерських глибинах смерті... В темряві сирени проносилися, наближалися, схрещувалися, губилися у вогкому повітрі, наче гудки кораблів, що відпливають. Одна сирена замовкла, і її останнє завивання, що надовго повисло серед багатозвуччя, відбилося в темряві, як тужливе виття собаки. Крізь запах розпеченої цегли й обгорілого дерева, під вихором іскор, які летіли по вулицях, мов очманілі патрулі, шалені вибухи бомб переслідували дзвінки санітарних карет, глушили їх несамовитим тріскотом, з якого невгамовні дзвінки виривались, як із тунелю, серед безлічі знавіснелих сирен. На початку бомбардувань кричали півні. Від страхітливого вибуху снаряда вони осатаніли; всі разом — у цьому кварталі їх було так багато, як у селі, — несамовиті, оскаженілі, розлючені, вони кидали в обличчя смерті нестямні крики убогості.

Тонкий промінь кишенькового ліхтаря Рамоса, що тремтів, мов вусик комахи, освітив чоловіка на якомусь ганку. Він був поранений у бік і стогнав. Неподалік задзеленчала санітарна карета. Рамос знову свиснув.

— Зараз під'їде, — сказав він.

Чоловік не відповів нічого, але й далі стогнав. Ліхтарик освітлював цього чоловіка зверху, відкидаючи на його обличчя тінь від жмутків трави, що пробивалася між плитами ганку. Оглушений пронизливим криком півнів, що не змовкали, Рамос із співчуттям дивився на байдужі тонюсінькі тіні, виписані на цих тремтливих щоках з філігранністю японської гравюри.

На кутик рота впала перша крапля дощу.

Розділ третій

Позаду німецьких окопів Інтернаціональної бригади встасяйво перших пожеж Мадріда. Добровольцям не видно літаків, але нічна тиша, несхожа на тишу полів, особлива тиша війни, тремтить, як поїзд, переїжджаючи на іншу колію. Німці всі разом — і ті, яких прогнали з батьківщини тому,

що вони марксисти, і ті, яких прогнали з батьківщини тому, що вони шукали романтики й вважали себе революціонерами, і ті, які не були революціонерами й тепер стали ними і воюють тут. З дня наступу на Західний парк вони щодень відбивають дві атаки: фашисти марно намагаються прорвати фронт в Університетському містечку. Добровольці дивляться на багряну заграву, що освітлює дощові хмари: відблиск пожежі, як світло неонових вивісок, завжди розростається в туманні ночі, і здається, ніби ціле місто горить. Ніхто з добровольців ще не бачив Мадріда.

Уже понад годину один поранений товариш кличе на допомогу.

До марокканців — один кілометр. Звісно, вони знали, де лежить поранений, мабуть, чекали, щоб свої прийшли по нього; один доброволець уже виходив з окопу, і марокканці його вбили. Добровольці ладні змиритися з цим полюванням на людську шкуру; вони боялися цієї темної ночі, коли вогні пожежі освітлювали лише небо, що потім не знайдуть свого окопу.

Нарешті трьом німцям дозволяють піти по того пораненого, що кричить у чорному тумані. Один за одним вони перебираються через бруствер і поринають у густу мряку: незважаючи на вибухи, їх і далі переслідує тиша окопу.

Поранений кричить метрів за чотириста від своїх позицій. До нього нешвидко дістанешся: тепер усі знають, що людина повільно повзе. І доведеться його нести. Аби тільки він не підвіся. Аби тільки не надто рано розвиднилося.

Тиша й бій; республіканці намагаються оточити фашистські позиції; марокканці силкуються пробитися в Університетське містечко. Десь у темряві із шпиталю стріляють ворожі кулемети. Мадрид горить. Троє німців повзуть.

Поранений озивається через кожні дві-три хвилини. Якщо в небі спалахне світлова ракета, то добровольці не повернуться. Безперечно, зараз вони за п'ятдесят метрів від окопу; інші відчувають прісний запах багноки, майже схожий на запах окопів, мовби вони були з добровольцями. Хоч би поранений знову озався! Аби тільки вони не помиллися напрямом і йшли в той бік, де був поранений...

Трос добровольців лежать долілиць і чекають крику пораненого в осяяному загравою тумані. Голос його затих. Поранений більше не озветься.

Вони розгублені попідводилися, спершись на один лікоть. Мадрид і далі горить, німці й далі утримують свій окоп, а марокканці туманної ночі під гнітючий гуркіт гармат намагаються пробитися в Університетське містечко.

Розділ четвертий

Шейд зупинився біля першого розбитого будинку. Дош ущух, але він іще відчувався. Жінки в чорних шалях ішли слідом за ополченцями із служби допомоги, які видобували з-під руїн патефонну трубу, якийсь згорток, невеличку скриню...

На четвертому поверсі напівзруйнованого будинку звисало з пробитої стіни ліжко; ця кімната висинала в потічок, що протікав майже під ногами в Шейда, портрети своїх господарів, іграшки, каструлі. Перший поверх стояв цілий і спокійний, як життя, його приголомшених мелікашців забрала санітарна карета. На другому поверсі, над закривавленим ліжком, задзвонив будильник, цей дзвінок розчинився в розпачі сірого ранку.

Бійці із служби допомоги передавали з рук у руки всякі предмети; ополченець, що стояв останнім у вервечці, подав першій жінці якийсь згорток. Жінка не взяла його з обох кінців, а підклала руки посередині згортка і враз побачила, як звисла вниз голівка: дитина була мертва. Жінка подивилася на людей, що витяглися вервечкою, сплюнула й заплакала. Може, вона побачила матір. Шейд покинув їх. Місто наповнював змішаний з ранковим туманом запах вогню — приємний запах горілих дров у осінньому лісі.

В наступному будинку не було жертв: його мешканці, дрібні службовці, мовчки дивилися, як горів їхній дім. Шейд прийшов сюди, щоб побачити щось дивовижне або трагічне; та нараз його фак видався йому огидним: дивовижне здавалося смішним, і нічого не було трагічнішого за ці тисячі людських істот, так схожих на всіх інших людей, за ці спотворені болем обличчя.

— Ви чужинець, сеньйоре? — спитав його чоловік, що стояв біля нього й дивився на пожежу.

Обличчя в цього чоловіка було лукаве й уже немолоде, з прямовисними зморшками інтелігента; він мовчки дивився на будинок.

— Я відчуваю огиду до війни, — сказав Шейд, підтягнувши свою невеличку краватку.

— Вона перед вами, — і трохи тихіше: — Якщо це можна назвати війною... Сеньйоре, завод електричних лампочок біля дороги на Алькалу горить... Сан-Карлос і Сан-Херонімо горять... Усі будинки довкола французького посольства... Багато будинків довкола площі Кортесів... Бібліотека! — Він розмовляв з Шейдом, не дивлячись на нього: дивився на небо. — Я теж відчуваю огиду до війни... Не меншу, ніж до вбивства...

— Нема нічого гіршого, ніж війна, — сказав Шейд.

— Хіба можна давати владу людям, які так нею розпоряджаються? — не зводив він очей з неба. — Я теж не схвалюю війни. Та і як можна схвалювати все це? Та що вдієш?..

— Чи можу я вам чимось допомогти? — спитав Шейд.

Його співрозмовник усміхнувся й показав на будинок, що горів охоплений блідим полум'ям сірого ранку під похмурими клубами диму.

— Там усі мої праці, сеньйоре!.. А я біолог...

На площу, за сто метрів від них, упав снаряд великого калібру. Посипалася решта шибок, і прив'язаний віслюк, який не міг нікуди втекти, відчайдушно закричав під дощем скляних скалок.

Коли Шейд дістався до притулку для перестарілих, багато з його пожилців уже повиходили з льохів. Пожежу вже загасили, але сліди бомбардування довкола цих беззахисних і легко вразливих людей, з їхньою старечою немічністю й непевними рухами, здавалися надлюдським безглуздям.

— Як це сталося? — спитав він одного старого.

— А, сеньйоре! Бігти в нашому віці!.. Так бігти! Особливо для тих, хто на милицях... — Він узяв Шейда за рукав. — Куди ми котимося, сеньйоре? Ось я був перукарем. Мав особливу клієнтуру. Я обряджав своїх клієнтів для похорону, підстригав, голив і все інше...

Шейд розчув не все з того, що казав старий, бо повз них проїздили ваговози, один за одним, від чого здригалися стіни й руїни.

— Нас сюди поселив народний фронт, сеньйоре; нам тут було добре, і ось маєте... Все починається заново... Звісно, колись це скінчиться... Тільки мене вже...

На другому поверсі найміцніші діди допомагали в роботі, суть якої Шейд погано вловлював. Їх було дванадцять — суворих особливою суворістю іспанських дідів. Вони працювали так, ніби були засуджені на мовчання, напружуючи слух, позираючи на небо.

На третьому поверсі, куди долинали дзеленчання санітарних карет і безперервний гуркіт ваговозів, чергові ополченці намагалися силоміць витягти очманілих дідів з-під ліжок, куди вони поховалися від бомбардування. Раптом, як грізна луна дзеленчання санітарних карет, по вулицях прокотилися сирени. Діди, випустивши ніжки ліжок, кинулися з ковдрами на плечах до сходів, що вели до льоху; і тільки один з них тяг на собі ліжко, як панцир черепахи.

Через якихось десять секунд осколки шибок, що нагромадилися за ніч на столах і підвіконнях, перетворилися на по-

рох; і, наче весь Мадрид відповідав байдужим дзвоном, пересплюючи гарматний гуркіт Університетського містечка, всі годинники один за одним почали вибивати дев'яту.

— Їх видно! — закричав ополченець.

Шейд спустився в під'їзд притулку, виткнувши довгу люльку й ніс. Широкі, схожі на німецькі поштові літаки, в яких він так часто літав по Європі, «юнкерси» з'явилися з-за даху й летіли низько під дощовими хмарами, чорні, з видовженими носами, повільно перетяли вулицю й зникли за дахом навпроти в супроводі своїх винищувачів. Здавалося, сама доля спрямовує зацалювальні бомби. Вони вибухнули праворуч і ліворуч чотками, що розсипалися. Злетіли голуби. Над їхнім м'яким польотом жорсткий стрій літаків пронісся, як неблаганний фатум. Ця смерть, що спускалася навмання, обурювала Шейда. Невже в урядовій авіації так мало винищувачів, що жодного не можна було надіслати з фронту? Повз під'їзд і далі проїздили ваговози з мокрим брезентом: неподалік ішов дощ.

— Тут є льох, — сказав хтось позад нього.

Шейд залишився в під'їзді, знаючи, що це не прикриття. Вдовж стін ковзали силуети, зупинялися на кілька хвилин біля кожного під'їзду й ішли далі. Він часто відвідував фронт, але не знав такого почуття. Війна є війна, а це не було війною. Він хотів, щоб це скінчилося, не стільки нальоти, скільки бойня. Бомби й далі падали абикуди. Шейд думав про те, що йому довелося побачити, — про накриті до обіду столи в розколотих будинках, про портрет з пробитим кулею склом над маленьким струменем крові, про дорожній костюм, що висів над валізою, — приготування до іншого світу, — про віслюка, від якого залишилися самі тільки копита, про плями крові, наче слід зацькованого звіра, залишених на тротуарах і стінах пораненими шпиталю Палас, про порожні ноші з кривавими плямами на місці кожної рани. Скільки крові змиє дощ! Бомби тепер перехрещувалися із снарядами. Після кожного вибуху Шейд чекав гуркоту черепиці, що обсипалася на землю. Незважаючи на дощ, вулиці виповнював запах гарива. Ваговози й далі проїздили.

— Що це таке? — спитав Шейд, підтягуючи кінчики краватки.

— Підкріплення для Гвадаррами. Вони силкуються прорвати фронт у горах...

Під густою завісою скісного дощу бригада Мануеля просувалася із Сьєрра-де-Гвадаррами на тлі краєвиду 1917 року із зруйнованими дзвіницями. Люди, насилу витягуючи ноги з багнюки, повільно спускались. Вечірній обрій о ранковій порі, довгі борозни давно зораної землі збігають на низовину, що простяглася до самого неба, затягнутого хмарами, з яких Сеговійська рівнина стелиться в безмежжя, наче море за скелями. Здавалося, земля закінчується біля цього обрію, а за ними невидимий світ сну й дощу гуркотів усіма своїми гарматами. Позаду — Мадрид. Люди йшли вперед, дедалі дужче спотикаючись у багнюці, яка ставала щораз липкішою. Час від часу між вибухами в багнюку пірнав снаряд — бжж...

Командний пункт Мануеля містився майже на самих передових позиціях. До його полку приєднали інші полки, і *тепер він командував бригадою*. На правому фланзі все йшло добре, в центрі теж; кульгав лівий. У останньому бою *поранено шістдесят відсотків офіцерів і політичних комісарів його бригади*. «Я вас дуже прошу залишатися на своїх місцях, а не йти із словом «Інтернаціоналу» попереду своїх військ», — сказав він годину тому. Контратака розгорталася успішно, але лівий фланг кульгав.

Лівий фланг — це були не бійці з Аранхуеса, не бійці П'ятого полку, які прийшли до них на підкріплення, не новачки-добровольці, що групувалися довкола них; ті билися на правому фланзі й у центрі. Це були роті, що прийшли з Валенсії, так звані анархісти, хоча до заколоту вони ніколи не належали до анархо-синдикалістів. З позавчорашнього дня на лівому фланзі бригади не лишалось жодного старого сержанта: всі загинули або опинилися в шпиталі.

Попереду цього лівого флангу йшли Мануелеві танки. Спокійні машини, які створюють враження великих маневрів навіть під час бою, йшли на загороджувальний вогонь артилерії, такий самий інтенсивний, як і вогонь, що намагався зупинити піхоту, котра просувалася за ними; здавалося, вони пробираються не під градом снарядів, а по замінованій ділянці, де раз по раз вибухають міни. Один з танків зник, наче розчищений в дощі — танкова яма; інші м'яко розлігся поряд з гейзерами мокрої землі, перемішаної з камінням; серед струменів багнюки, що злітали вгору й падали на землю під снарядами, описуючи кволу й безнадійну, як скісні смуги нескінченного дощу, криву, решта танків і далі просувалися вперед.

Довгі місяці Мануель спостерігав за наступом танків, але

досі то були ворожі танки. Якось аранхуська бригада спорудила дерев'яний танк — як заклинання, щоб викликати справжні. Сьогодні його танки наступали по всьому фронту, трохи швидше на правому фланзі й повільніше на лівому — попереду піхоти. Важка артилерія республіканців трощила ворожі позиції, звідти відповідали, але не могли зупинити контратаки. В суцільному сірому тумані маленькі цятки, теж сірі, але темніші, йшли за танками — динамітники. А кулеметні роти займали свою ділянку — жалюгідну, розмиту дощем, крок за кроком відвойовану в багнюки.

Чому послали танки на підкріплення крайньому лівому флангу? Чи не тому, що лівий фланг відставав? Лінія танків, починаючи з правого флангу й до останнього, тепер розгорнулася півмісяцем. Невже танки на лівому фланзі відступають? Танки, що їх бачив Мануель, рухались не до фашистів, а до нього.

Це було не підкріплення, це були ворожі танки.

Якщо лівий фланг похитнеться, загине вся бригада, і цей прорив може відкрити дорогу на Мадрид. Якщо він утримається, жоден ворожий танк не повернеться на фашистські позиції.

Мануелів резерв був наготові поряд з ваговозами. Мануель міг цілком використати його, бо з Мадрида вже під'їздили на ваговозах нові резерви.

Автомобіль зв'язку лівого флангу зупинився перед ним: Мануеля можна було пізнати здалеку по сировій полотняній куртці. Майор лежав на задньому сидінні, поклавши голову на підігнуту руку. Здавалося, він хропе.

— Що з ним? — спитав Мануель, ляскаючи по халяві чобота сосною гілкою.

Майор наказав відвезти його на командний пункт, але він не хропів, він хрипів.

— Що з ним? — спитав Мануель шофера.

Він не бачив ранц.

— В потилицю, — відповів шофер.

Рідко офіцера ранять у спину під час атаки. Мабуть, він обернувся.

— Залиш його тут і негайно їдь по Гартнера.

Мануель уже телефонував, щоб знайшли політичного комісара й послали його до нього.

Автомобіль, підстрибуючи, зник за дощовою завісою. Мануель знову підніс до очей бінокль. Кілька чоловік на його крайньому лівому фланзі бігли до фашистських танків, які, мабуть, не стріляли, бо ніхто з тих, хто біг, не падав. Але... Мануель крутив гвинт бінокля, збільшував видимість, удив-

лявся в дощову завісу: ті йшли з піднятими руками. Вони переходили до ворога.

Рота, яка просувалася за ними, відокремлена від них складкою землі, не бачила їх.

Позад цих цяток, що бігли, розмахуючи піднятими руками, як комахи вусиками, місцевість збігала вниз. Вона спустилася до самого Мадріда. Мануель згадав, що після приходу повобранців на квартирах знайшли фашистські написи.

Позаду стріляли інші роти. Вони йшли на смерть, думаючи, що перша рота попереду. Невже капітан не впізнає італійські танки?

Капітана привезли загорнутого в ковдру (евакуаційний пункт містився позад командного пункту Мануеля). Також мертвого. З кулею в крижах.

Це був один з найкращих офіцерів бригади, колишній голова аранхуеської делегації. Він лежав скоцюрблений, на його сивих вусах блищали дощові краплі.

Серед новобранців були фалангісти, вони ж і стріляли офіцерам у спину.

Правий фланг просувався вперед.

— Політичний комісар щойно порішив на місці одного молодчика, — сказав шофер.

Мануель передав командування й з усім своїм резервом помчав на лівий фланг.

Виконуючи наказ «не йти із співом «Інтернаціоналу» попереду своїх військ», політичний комісар бригади Гартнер розташувався в сосновому бору на краю першої долини, тієї, по якій наступали ворожі танки.

До нього підбіг один з бійців. Це був один з ветеранів — Рамон. Серед новобранців лівого флангу Мануель розставив до п'ятдесяти бійців з Аранхуеса.

— Товаришу комісар, серед новобранців є шість пегідників, які хочуть убити підполковника. Їх шестеро. Вони хочуть перейти на той бік. Вони гадали, що я їхній спільник. Вони сказали: зачекаємо на інших. Потім вони сказали: капітана уколошкали, майора теж, тепер треба зайнятися тим у полотняній куртці. Щодо капітана, то це правда! От мерзотники!

— Я знаю...

— Вони хочуть перейти на той бік. У підполковника, мабуть, мають стріляти інші. Коли вони це сказали, я їм відповів: почекайте, почекайте, в мене теж є хлопці, які хочуть перебратися туди. «Гаразд», — сказали вони. І я прибіг сюди.

— Як же їх наздогнати? Вся лінія фронту просувається вперед.

— Ні, ці сидять на місці. Вони вичікують, коли підійдуть ворожі танки. Певне, змовилися. До того ж є хлопці, які кричать, що треба тікати, бо, мовляв, нам не встояти проти танків. Тільки кричать чудернацько. Навмисне. Тож друзі послали мене сюди.

— А що твій полковий комісар?

— Загинув.

У розпорядженні Гартнера було десять аранхуеських бійців.

— Хлопці,— сказав він,— на передовій є зрадники. Вони вбили капітана. Вони хочуть убити підполковника й перейти до фашистів.

Комісар обмінявся мундиром з одним із бійців і наказав йому нікуди не йти звідси. Його старанно поголене ромбоподібне обличчя здавалося простакуватим, коли воно пічого не виражало, а особливо коли Гартнер хотів, щоб воно було таким; тепер же, коли він скинув свій формений кашкет і надяг піського кольору кепі на свою чуприну, з якої вже через кілька хвилин заструмувала вода, воно прибрало взагалі придуркуватого вигляду. Залишивши за себе полкового комісара, він пішов зі своїми людьми.

На цій горбистій місцевості всі дороги сходилися або біля командного пункту Мануеля й евакуаційного пункту, або біля тієї дороги, по якій Рамон вів Гартнера.

За маленьким сосновим бором справді бігли двох піхотинців, один з яких мовив:

— Ходіте, хлопці, бо їх колошматять!

— Ось вони,— сказав Рамон комісарові.

— З тих шістьох?

— Ні, з тих, хто тікає. Їм більше ніде пройти.

— Куди? — крикнув Гартнер.— Ви не заблукали?

Ті шестеро новобранців, може, ніколи його не бачили; вони знали тільки свого полкового комісара. А ці, безперечно, часто його зустрічали, але зараз вони не думали про нього. Вони взагалі ні про що не думали.

— Кажу тобі, їх колошматять! Більш нема сили триматися. А танки! Через півгодини нас відріжуть і всіх переб'ють.

— Позаду Мадрид.

— Мені начхати,— відповів другий; це був гарний хлопець, який, очевидно, зовсім очманів.— Якби наші командири знали свою справу, не доводилося б тікати. Ходімо! Рятуйся, хто може!

Все це пагадувало радше гавкіт під дощем, ніж розмову.

Гартнер стояв перед одним з бійців, паблизивши до нього свос широке обличчя з украй маленьким ротом. Той опустил рушницю.

— Послухай, ти, свивяче рило, хочеш заробити нашивки? Якщо тобі дуже подобається лізти під танки, то, будь ласка, лізь, але якщо ти підбиватимеш на це товаришів, я тебе...

Він упав у багнюку, отримавши від Рамопа удар під ребра. Обох бійців роззброїли й під вартою повели в тил. Гартнер побіг далі. Рудуваті шинелі його людей під дощем поси-віли.

Шестеро, про яких розповів Рамоп, чекали, сховавшись у ямі завглибшки з чотири метри. Зустріч була вельми тепла.

— Ось хлопці,— сказав їм Рамоп, мовби знайомлячи з ними Гартнера та його людей.

— Ну що, йдемо? — спитав комісар.

— Зачекай,— сказав один, який, здавалося, командував шісткою.— Інші ще там, нагорі.

— Хто? — спитав Гартнер, вдаючи, що він дивується.

— Ти надто допитливий.

— Та мені начхати. Мене тільки цікавить, чи надійні хлопці, бо в мене є зброя. Але не для будь-кого. Скількох візьмемо?

— Нас шістьох.

— Ми з товаришами можемо зараз же дістати десять ручних кулеметів.

— Ні, підемо тільки ми шестеро.

— Це не дрібниці, це кулемети калібру сім цілих і шістдесят п'ять сотих з великою обоймою.

Той ляслув по своїй рушниці, зпизавши плечима.

— Нам вони не потрібні,— сказав один з шістьох.— Але, на мою думку, це нам може знадобитися. Навіть усі десять.

Перший згодився, ніби він не міг не послухатися. В того, хто щойно розмовляв, були тонкі руки. Це — фалангіст, подумав комісар.

— Розумієш,— провадив Гартнер, звертаючись до повобранця, який говорив перший,— це не твоя пукавка: кулемет калібру сім цілих і шістдесят п'ять сотих — не дамський пістолет, ось на, подивись: береш велику обойму, ось так. Заряджаєш, ось так. І в тебе п'ятдесят пабоїв. А що вас шестеро, то вийде по вісім куль на рило. Руки вгору!

Новобранець, який говорив перший, тільки-но простяг руку до рушниці, враз звалився в калюжу з простреленою головою. Кров розпливалася по воді, чорна під низьким небом. Ворожі танки й далі наближались.

Товариші Гартнера взяли інших п'ятьох новобранців на

приціл і повелл. Перед хутором вони зустріли Мануеля з вогнозамп. Гартнер стрибнув у Мануелеву машину й розповів йому про те, що сталося. Мануель уже послав на лівий фланг протитанковий взвод зі свого резерву.

Через кілька хвилин фашистські танки зіптовхнуться з цим взводом. Якщо центр витримає, резерви замінять лівий фланг, правий фланг і далі просуватиметься вперед, і все буде добре. Інакше...

В центрі були аранхуеські бійці й всі ті, хто до них присєднався: колишні ополченці Мадріда, Толедо, Тахо, навіть Сьєрри, міські робітники, хлібороби, наймити, дрібні землевласники, металісти й перукарі, текстильщики й булочники. Вони билися тепер на місцевості з низькими кам'яними стінами, паралельними, як криві на картах генерального штабу; вони не могли не бачити, що коли ворожі танки просунуться ще на два кілометри (п'ять-десять хвилин їзди), то ніхто з них не вибереться звідти живий. Мануель наказав триматися, і вони трималися, чіпляючись за каміння, припадаючи до складок землі, ховаючись за надто низькими стовбурами дерев, під вогнем ворожих мінометів спереду й ззаду, під перехресним вогнем кулеметів, під сварядами важкої артилерії, що шукала їх за дощовою завісою. Мануель спочатку об'їхав центр і бачив, як один за одним падали його люди, яких засипала земля, що злітала від нових і нових снарядів. Крізь гейзери, які зорана земля на багатьох кілометрах, наче в люті, здійсмила в небо, жбурляючи в зимовий дощ своїй град грудок, каміння й ран, Мануель побачив хвилю ворожих багнетів, що наближалася. Вони не блищали, бо дощ розчиняв усе, що кидала йому земля, але Мануель відчував ці багнети, наче вони були спрямовані на нього. Сталася якась метушня в глибині дощової завіси довкола численних низьких мурів, і ворожа хвиля (цього разу це були не марокканці) відринула, піби її розчавили не старі ополченці, а нескінченний дощ, який уже перемішував з землею багато мертвих тіл і відкидав до невидимих окопів хвилі ворога, розкидані й пошматовані, під гуркіт вибухів, так само незліченних, як і його краплі.

Чотири рази фашистська піхота вступала в рукопашний бій і чотири рази розчинялася в неосяжній водяній завісі.

Фронт тримався. Але, прорвавши Мануелів лівий фланг, танки правого флангу фашистів насувалися на протитанковий взвод.

Цим взводом командував Пепе. Всі динамітники перших місяців війни, що залишилися живими й мали бодай найменші здібності до командування, тепер були командирами.

Пепе бурчав: «Шкода, що нема тут зі мною давнього друга Гонсалеса, ми проробили б з ним один маленький фокус». Гонсалес воював у Університетському містечку. І водночас Пепе радів: «Зараз ми дещо їм покажемо, вони цього піколи не забудуть!» Фашистські танки, яких на досить великій відстані супроводжувала піхота, поспішали до першої долини, щоб сховатися там від республіканської артилерії. В кожній долині Сьєрри є шосе або путівець: ваговози вчасно доставили Пепе та його бійців.

Обабіч дороги місцевість була досить відкрита, лише подекуди видніли соснові гаї, чорні під дощем. Бійці Пепе залягли, витягшись на мокрій сосновій хвої, вдихаючи грибний запах.

У долину праворуч від дороги в'їхав перший танк. Це був німецький танк, швидкохідний і дуже рухливий. Усім динамітникам здавалося, що під цим безперервним дощем він повинен був затриматися. Поперед танка бігла згряя здичавілих собак, що повтікали в Сьєрру.

З'явилися інші танки. Пепе не бачив землі за чагарями, і тому здавалося, що танки наближаються чвалом, то перехиляючи, то підкидаючи свою башту, як коні голову. Вони вже стріляли, і їхні гусениці, здавалося, дзвеніли не стуком механізму, який дощ доносив до динамітників, а тріском усіх кулеметів. Пепе звик до кулеметів і танків.

Він вичікував.

Зціпивши зуби, він відкрив вогонь.

Машина може мати змучений вигляд. Почувши стрілянину кулеметів, танки кинулися вперед. Чотири з них — *три в першії лінії, один у другій* — водночас стали дибки, не розуміючи, що з ними трапилось, і стриміли таємничою загрозою серед дощової завіси. Два звернули, один упав, а четвертий залишився стояти сторчма під дуже високою сосною.

Вперше вони зіштовхнулися з протитанковими кулеметами.

Друга хвиля танків нічого не бачила з того, що сталося, — танк майже сліпий. Вона насувалася з найвищою швидкістю. Поверх першої лінії кулеметників, що залягли, вогонь відкрила друга, і танки завагалися, за випятком чотирьох, які пройшли повз Пепе й наткнулися на другу лінію кулеметників.

Це було передбачено: Мануель перешикував своїх бійців. Кулеметники другої лінії повернули два кулемети, а решта й кулеметники першої лінії й далі стріляли по танках, які зигзагами відступали під шаленою зливою серед почорнілих сосен. Пепе теж повернувся: ті чотири, яким удалося пройти,

небезпечніші за всіх інших, якщо їхні водії мужні. Бригада, в яку вони зрештою прорвуться, подумає, що за ними йдуть інші танки.

Три танки наткнулися на сосни; вони під'їхали до них самі по собі, бо їхні водії були вбиті.

Четвертий танк і далі йшов під вогнем двох кулеметів. Він виїхав на порожнє шосе й помчав зі швидкістю сімдесят кілометрів на годину без жодного пострілу, гуркочучи гусеницями під оглушливий скрекіт протитанкових кулеметів, недоладний і крихітний між дедалі крутішими схилами, загублений на незвично безлюдному відполірованому дощем асфальті, в якому відбивалося тьмяне небо. Він дійшов нарешті до повороту, налетів на скелю й зупинився, як дитяча іграшка.

Вцілілі танки йшли тепер у тому самому напрямі, що й республіканські, врізаючись у свою ж піхоту, яка в паніці розбігалася. Попереду й ззаду сосен, довкола танка, що, наче примара війни, стояв сторчма, скупчувалися в різних позах інші танки, вже всіяні гілками, сосною глицею й шишками, збитими кулями,— віддані на поталу дощу, наче вони місяцями стояли тут. Щойно під'їхав Мануель. За останніми баштами, що підстрибували, правий фланг фашистів розбігався позад цього кладовища слонів. Важка артилерія республіканців відкрила вогонь по ворогові, що відступав.

Мануель одразу ж поїхав до свого центру.

Втеча правого флангу ворога від своїх власних танків — тепер за ними, ніби це були республіканські танки, йшли бійці Пепе без кулеметів, а за ними, своєю чергою, наступали динамітники й бігли по багнюці Мануелеві резерви,— перетворилася на справжній розгром, що захопив і ворожий центр. Центр Мануеля, зміцнений частиною військ (друга залишилася в резерві), що приїхали на ваговозах з Мадріда, виїшов зрештою з-за скель.

Це були ті, хто в день узяття казарми Ла-Монтанья лягав на площах, коли в них стріляли з вікон, ті, в яких був один кулемет на цілий кілометр, ті, хто позичав один в одного кулемети під час атаки, ті, хто йшов на штурм Алькасару з мисливськими рушницями; ті, хто тікав від літаків, а потім плакав у шпиталі, «що свої їх покинули», ті, хто тікав від танків, і ті, хто стримував натиск ворога за допомогою динаміту; всі ті, хто знав, що *señoritos* упізнають «добрий народ» по плазуванню перед ними,— невичерпна юрма людей, яких у майбутньому розстріляють, невидима, як гармата, що барабанним боєм котилася з одного краю фронту до іншого.

В сьогоднішньому бою фашисти не візьмуть Гвадаррами.

Мануель, вдихаючи пахоці соснової гілки, яку він тримав у руці, дивився на змішані лави бійців Аранхуеса й бійців Пепе, мовби він бачив наближення своєї першої перемоги, ще забризканої багнюкою, в нескінченному, надокучливому дощі.

О другій годині всі фашистські позиції було взято, але цим довелося обмежитися. Не могло бути й мови про те, щоб іти на Сеговію: там окопалися фашисти, а в Мануелевого центру не було інших резервів, крім тих, які вже вступили в бій.

Розділ шостий

Тераса кав'ярні «Гранха» була порожня, але всередині всі столики були зайняті. Дощ, який прийшов із Сьєрри й лив над Мадридом, тепер припинився. Звук пострілів був незвичний: слабкіший, ніж вибухи бомб, але снаряди рвалися на висоті десяти-двадцяти метрів над землею.

— Чи прибули наші зенітки? — спитав Морено, як ніколи гарній.

Ніхто не відповів. Майже всі відвідувачі кав'ярні знали один одного. Склянки тремтіли від безперервного гуркоту гармат Університетського містечка. В кав'ярні не горіло світло; о цій пополудневій порі в глибині зали вже згущувалася сутінь.

Офіцер штовхнув двері, що оберталися в тамбурі кав'ярні, шибки яких, наче дзеркальця для принади співочих птахів, зблиснули в світлі сірого листопадового дня, і зайшов.

— Вогонь шириться, він наближається до нас.

— Загасять, — почувся чийсь голос.

— Легко сказати! Вулиці Сан-Маргос і Мартін де Лос-Іхос...

— Проспект Уркіхо...

— Притулок Сан-Херонімо, шпиталь Сан-Карлос, будинки довкола Паласу...

Зайшли інші офіцери. Через двері тамбура війнував запах розпеченого каміня.

— Шпиталь Червоного Хреста...

— Ринок Сан-Мігель...

— Частину вже загасили. В Сан-Карлосі її у Сан-Херонімо пожежа скінчилася.

— А що то стріляє? Зенітки?

— Офіціанте, чарку абсенту! — сказав співрозмовник Морено, патлатий, із змарнілим обличчям.

— Не знаю. Не думаю.

— Це прапирель, — сказав офіцер, що зайшов останнім. — На площі Іспанії вона сиплеться мов град. Але в Гвадаррамі їм не пройти.

Він сів поряд з Морено, який був у формі й сьогодні виглядав зовсім молодим, бо був гладесенько поголений. Тепер чуб у нього був коротко підстрижений.

— А що відбувається на вулицях?

— Поступово люди починають виходити із сховищ. Багато хто стоїть на місці, наче оторопів, особливо жінки. Дехто падає на землю й кричить. Є й такі, хто біжить світ за очі. Всі жінки, які ведуть дітей за руку, біжать. А дехто стоїть на місці з цікавості.

— Весь ранок мені здавалося, що це землетрус, — сказав Морено.

Він хотів сказати, що юрба охоплена не страхом перед фашистами, вона нажахана так, як це буває перед стихійною катастрофою, бо питання про те, щоб здатися, навіть не ставилося, як не може ставитися питання про те, щоб здатися на ласку землетрусу.

Почувся сигнальний дзенькіт — проїздила санітарна карета.

Від громового удару склянки підстрибнули, як іграшкові зайчики, й попадали в різні боки серед тарілочок, перекинутих чарок, трикутних скалок шибок: на бульварі перед кав'ярнею впала бомба. По підлозі котилася таця одного з офіціантів; вона впала в тиші, що запала, зі дзвоном цимбалів. Половина відвідувачів під брязкіт ложечок кинулася до сходів, що вели до льоху; решта лишилася на місці, вичікуючи. Ні, другого вибуху не було. Як завше, з десятків кишень було вийнято сигарети (але ніхто їх не пропонував своєму сусідові), десятки сірників спалахнуло в диму, що клубочився; коли дим вийшов у два величезні отвори, обрамлені зубцями, схожими на зубці пили, — ось що тільки й лишилося від колишніх дзеркал, — між пробитими шибками тамбура стояв, спершись на руків'я турнікету, вбитий.

— Вони ціляться в нас, — сказав співрозмовник Морено.

— Відчеппсь.

— Ви божевільні, ви нічого не розумієте! Загинете ні за цапову душу. Кажуть тобі, вони ціляться в нас!

— Начхати! — відповів Морено.

— Пробач, любий! Я воював, це само собою. Будь ласка, скільки треба. Але загинути дарма від бомб літака! О ні! Я все життя працював, і мені треба ще так багато зробити!

— Тоді якого дідька ти сидиш тут? Лізь до льоху.

— Я сиджу, але це, на мою думку, божевілля. «Дивись

на те, що я роблю, не слухай того, що я кажу», — сказав один філософ.

У гуркоті снарядів, що падали з усіх боків, відблиски зимового дня, чіпляючись за скалки шибок, що валялися на столах і підлозі, мерехтіли в тремтливих калюжах мансанільї, вермуту й абсенту. Офіціанти поверталися з льоху.

— ...Кажуть, що в Саламанці помер Унамуно.

З телефонної будки вийшов чоловік у цивільному.

— Одна бомба влучила в метро на площі Пуерта дель Соль. Вирва завглибшки з десять метрів.

— Ходімо подивимося, — сказали два голоси.

— А там хтось ховався?

— Не знаю.

— Санітари кажуть, що ще ополудні було понад двісті вбитих і п'ятсот поранених.

— Для початку!

— ...Кажуть, що їх розбили в Гвадаррамі.

Чоловік у цивільному, що телефонував, сів на своє місце перед скалками чарки.

— З мене досить, — знову озвався патлатий співрозмовник Морено. — Я ще раз кажу тобі, вони ціляться в нас! Чого ми тут сидимо в самому центрі? Божевілля!

— Йди геть.

— Еге ж, подамся до Китаю, до Океанії, будь-куди.

— ...Горить ринок дель Кармен! — долинув знадвору крик, який одразу ж заглушило дзеленчання санітарних карет.

— А що ти робитимеш у Океанії? Намисто із скойок? Просвітлюватимеш туземні племена?

— Я ловитиму золотих рибок. Будь-що! Тільки б не слухати розмов про це!

— Ти так боїшся виявити солідарність з цими людьми, що навіть не бажаєш спуститися до льоху. Я теж колись, друже, заводив такі розмови із сердешним Ернандесом.

Морено раптом з острахом глянув на свого співрозмовника: тепер на місці Ернандеса був він, а Ернандес загинув. Але забобонний страх розвіявся, як розвіювався перед ними дим:

— Я теж мало не втік до Франції; потім мене взяв сумнів, відтак знову до мене повернулася товарииськість, життя. Коли падають снаряди, я не вірю більше ні в розмірковування, ні в глибокі істини, ні в щось інше — я вірю лише в страх. У справжній: не той, що спонукає розмовляти, а той, що примушує тікати. Якщо ти хочеш накивати п'ятами, що ж, проти цього нічого не скажеш, але якщо ти тут, — питання вичерпане, тобі краще помовчати. У в'язниці я бачив усяке, чекав неділі, бо по неділях там не розстрілюють. Ба-

чив, як грають у м'яча, кидаючи його в стіну з прилиплим мозком і чуприною в'язнів. Я чув дзенькіт мідяків, які підкидали п'ятдесят смертників у своїх камерах. Я знаю, про що веду мову. Але, друже, є і дещо інше. Я воював у Марокко. Це було бодай трохи схоже на поєдинок. Тут же, на передових позиціях, усе інакше. Через десять днів ти станеш сновидою. Надто багато людей гине на твоїх очах; артилерія, танки, літаки, сама механіка; все зводиться до долі. І ти певен, що тобі не вибратися звідти живим. І не тільки з окремого бою, а взагалі з війни. Ти нагадуєш людину, яка вжила отруту, що дасть про себе знати через кілька годин, людину, яка дала обітницю. Твоє життя позад тебе. І тоді життя змінюється. Ти одразу ж опиняєшся перед іншою істиною, а божевільними вважаєш інших.

— Ти завжди залежиш від якоїсь істини.

— Так. Ось як це буває: ти йдеш на загороджувальний вогонь, уже не думаєш ні про себе, ні про будь-що інше. Падають сотні снарядів, просуваються сотні людей. Ти самогубець, і тільки, і водночас ти маєш те, що є найкращого в людях. Ти маєш... те, що є кращого в них, одне слово, це схоже на радість юрби під час карнавалу. Я не знаю, чи ти розумієш, що я хочу сказати. Я маю приятеля, який називав це хвилиною, коли мерці починають співати.

— Все це не для мене.

— Є щось, чого я, офіцер-марксист, ніколи не підозрював. Є братерство, яке існує тільки по той бік смерті.

— Були люди, яким набридло йти з рушницями проти літаків. Були люди, яким набридло йти з рушницями проти танків. Тепер моя черга.

— Я був так само роздратований, як і ти, а тепер...

— Ти станеш іще спокійнішим, коли тебе вб'ють.

— Еге ж. Але тепер мені начхати на це.

Усмішка Морено оголила його чудові зуби. Із дзенькотом порожнього посуду на підлогу полетіли бутафорські пляшки вина, що прикрашали полицю над стойкою бару; здавалося, столи напружилися, чинячи опір вибухові. На спину Морено впала реклама вермуту, урвавши його усмішку, ніби хтось змахнув її рукою. Носи, що висунулися з льоху, знову сховалися.

Знадвору до дверей кав'ярні кинувся чоловік у цивільному, з борідкою, мабуть, поранений, і стулка, зірвавшись із однієї завіси, з розмаху вдарила в груди вбитого в тамбурі. Удар глухо відбився в тиші, що запала після вибуху. Поранений затято молотив кулаками по розбитій шибці, поки не звалився на землю.

З усіх боків лунали вибухи.

Між центральною телефонною стапцією і вулицею Алькала падали снаряди великого калібру. Один упав, не вибухнувши, й двоє ополченців понесли його, тримаючи за кінці. Над Мадридом, у якому раз по раз спалахували вогні й іскри, повисло безбарвне надвечірнє сонце; до запахів бомбардування та пороху домішувався ще зловісний запах, знайомий Лопесу з Толедо, що його він вважав запахом зуглілого тіла. З будинку, покинутого його господарями, до Комітету охорони пам'яток старовини, де він працював, мали принести двоє полотен Ель Греко й три маленькі картини Гойї, але їх не принесли, і він вирішив сам піти по них.

Мало придатний для війни, Лопес творив чудеса, охороняючи твори мистецтва. Завдяки йому в толедській метушні не загинув жоден твір Ель Греко, він видобув з-під байдужого пороху монастирських горищ десятки полотен найкращих майстрів.

Поперед нього, на величеській відстані, перед церквою вибухнув снаряд малого калібру; голуби, що були злетіли, знову повернулися й з цікавістю обстежували пошкодження їхнього фронту. Через вікна розколотого будинку, тепер відчинені в неосязність, видно було високу вежу центральної телефонної станції, тьмяну в листопадовій сутіні.

Викликало подив те, що цей невеликий хмарочос, який височів над Мадридом, ще не потрощили на друзки. Відбили тільки один його ріг. Що ж до шибок... За вежею здійснюється дим від снаряда. Боже мій, подумав Лопес, скінчиться тим, що снаряд влучить у один з моїх творів Ель Греко...

На вулицях одна юрма метушилася, знаючи, від чого вона рятується, але не знаючи як; а друга, байдужа, чимось захоплена чи запалена, йшла, задерши вгору голови. Поблизу впав ще один снаряд. Діти в супроводі матерів і бабусь бігли охоплені страхом; інші діти, без батьків, «обговорювали удар»:

— Бовдури ці фашисти! Стріляти не вміють — ціляться в бійців Каса дель Кампо, а бачиш, куди влучають!

Якось уранці на подвір'ї дитячого садка на площі Прогресу троє хлопчиків, задерши голови, як ті, котрих щойно бачив Лопес, гралися у війну. «Бомба! — крикнув один. — Лягай!» Усі троє, як і годиться дисциплінованим бійцям, лягли. А це була справжня бомба. Інші діти, які не гралися у війну й залишилися стояти, загинули або отримали поранення...

Один снаряд упав ліворуч; вигнутою вервечкою пробігли собаки; із сусідньої вулиці в зворотному напрямі вибігла

інша зграйка. Це безнадійне кружляння бездомних собак, здавалося, випереджало кружляння людей. Лопес подивився на них очима скульптора, друга тварин, але на нього чекали інші тварини.

Як майже всі реквізовані особняки, як палац Альби, той, куди йшов Лопес, був щедро прикрашений опудалами тварин. Багато іспанських аристократів любили полювання більше, ніж свої картини; і якщо вони й зберігали полотна Гойї, то впереміж із своїми трофеями. Список цінностей особняків, покинутих знатними родинами (реквізувалися тільки ті особняки, господарі яких утекли), часто складався з переліку десятка полотен першорядних майстрів (якщо їх не вивезли за кордон за тиждень до заколоту) й багатьох слонових бивнів, носорогових рогів, опудал ведмедів та інших тварин.

Коли Лопес зайшов до садка особняка, де його привітав вибух бомби, що впала за сто метрів, назустріч йому вийшов ополченець.

— Ну, друже, де ж мої картини Ель Греко, дідько б тебе вхопив?

— Що? Картини? Не було транспорту: після того, як твої хлопці їх упакували, наче то яйця, вийшли надто громіздкі пакунки. Але твій ваговоз уже поїхав.

— Коли?

— Приблизно з півгодини тому. А цих тварюк він не захотів узяти.

Довкола дбайливо складених під маркізами слонових бивнів ворушилися розставлені серед дерев ведмежі опудала в природних позах. Від вибухів снарядів здригалася земля, і покинуті ведмеді, звівши лапу, здавалося, благословляли чи проклинали цей день війни, що закінчувався.

— Це небитке,— сказав спокійно Лопес. Він зняв із себе відповідальність за ці колекції, які збирала інша секція комітету.

— Послухай, товаришу, якщо снаряди шкідливі для картин, то навряд чи вони корисні для слонових бивнів... Що мені, дідько б тебе вхопив, тепер з цим усім робити? До того ж зараз піде дощ!

Поблизу вибухнув снаряд, і звіринець підстрибнув, кілька опудал упало, а канарка в своїй позолоченій клітці — виробі Вест-Індської компанії — нестямно защебетала.

— Я зараз зателефоную, щоб забрали твоїх ведмедів.

Лопес закурив сигарету й пішов з кліткою в руці. Він ішов, погойдуючи нею; з кожним вибухом снаряда канарка заливалася дедалі гучніше, а потім замовкала... Один будинок горів, як на кіноекрані, згори вниз; на його фасаді

з пишним орнаментом були розчехнуті навстіж усі вікна, і на всіх поверхах, наче мешканці, що не знаходили виходів, металися язики полум'я, — він здавався житлом самого вогню. Трохи далі на розі стояв автобус. Лопес зупинився, вперше засапившись після того, як він пішов був по свої картини. Він забігав, мов неприкаяний, пожурих, наче камінь, клітку з капаркою й закричав: «Виходьте!» Люди, що були в автобусі, дивилися, як він бігає, схожий на сотні інших збожеволілих на сотнях інших вулиць. Лопес кинувся на землю, автобус злетів у повітря.

Коли Лопес устав, по стінах струмувала кров. Серед людей, роздягнених вибухом, підводився на ноги, щосили горлаючи, голий, але не поранений чоловік з бакенбардами. Бомбардування посилювалося, знову ж у районі центральної телефонної станції.

Розділ восьмий

Шейд сидів на центральній телефонній станції: це був час передачі його статті. Снаряди падали в усьому кварталі, але тут кожен вважав, що ціляться саме в нього.

О пів на шосту в центральну влучив перший снаряд. Тепер раз по раз снаряди оточували її: вони були намацали її, потім втратили й знову шукали. Телефоністки, службовці, журналісти, кур'єри, ополченці почували себе, як на фронті. Снаряди вибухали через дуже малі проміжки часу й перекликалися, мов гуркіт грому. Може, і літаки знову брали участь у бомбардуванні. Настав вечір, і хмари стояли низько. Але за стуком телефонних комутаторів не чути було гудіння моторів.

По Шейда прийшов один з бійців: майор Гарсія скликав журналістів у одному з кабінетів центральної. Всі кореспонденти, бодай трохи авторитетні, вже зібралися тут і чекали. Чому саме зараз? — запитував себе Шейд. Але в Гарсія виробилася звичка приймати журналістів саме там, де, на їхню думку, їм загрожувала найбільша небезпека.

В одному з кабінетів колишнього управління центральної — шкіра, дерево й нікель — Гарсія щодня переглядав копії кореспонденцій, що передавалися з Мадріда. Йому приносили їх у двох теках: «Політика» і «Факти». Чекаючи журналістів, він гортав другу, соромлячись того, що він людина: звірства були такі, що кореспонденції здавалися кошмаром.

Для «Парі-суар». «По дорозі до центральної,— читав Гарсія,— я був свідком сцени жорстокої і прекрасної.

Цієї ночі біля площі Пуерта дель Соль знайшли трирічну дитину, яка плакала, сама, в п'яті. А одна жінка, що сховалася в льохах на Гран-Віа, не знала, що сталося з її дитиною, хлопчиком того самого віку, таким самим білявим, як хлопчик, якого знайшли на Пуерта дель Соль. Їй повідомляють про те, що знайшли дитину. Вона біжить до будинку, де прихистили хлоп'я, на вулицю Монтера. В напівтемній крамничці із спущеними шторами хлопчик смочче шоколадку. Мати підходить до нього, простягає руки, але враз зіниці її розширюються, погляд застигає, стає божевільним.

Це не її син.

Вона довго стоїть, не сходячи з місця. Покинутий хлопчик усміхається їй. Тоді вона кидається до нього, пригортає до себе й забирає з собою, думаючи про свого синочка, якого не знайшли».

Цього не надрукують, подумав Гарсія.

Червонувате надвечірнє світло заливало вікна з розбитими шибками.

Для агентства Рейтер. «Жінка несла дівчинку, яка не мала ще повних двох років, в якій відірвало нижню щелепу. Але дівчинка була ще жива, вона широко розплющила очі й, здавалося, з подивом запитувала, хто їй це зробив. Інша жінка перейшла вулицю, несучи на руках дитину без голови».

Гарсія це було знайоме, адже він не раз бачив страшний жест, яким мати захищає те, що залишилось від її дитини. Скільки таких жестів сьогодні?

Десь удалині глухо вибухнули три снаряди, нагадуючи потрітний стукіт перед підняттям завіси; відчинилися двері, зайшли кореспонденти. На низенькому столику при кожному вибухові здригалися ще нерозбиті штучні скляні квіти. А що шибки обох вікон розбито на друзки, то до кімнати разом з димом проникав запах міста, яке горіло.

— В разі, якщо лінія виявиться вільною, то того, хто її замовляв, негайно повідомлять. Ви всі знаєте, що я вас завжди вкликаю тільки для того, щоб ознайомити з документами. Перш ніж передати вам зміст документів, задля чого я вас запросив, дозвольте звернути вашу увагу ось на що. Від початку війни, згідно із зведенням фашистів, ми зруйнували ворожі літаки на дев'яти аеродромах. Куди легше бомбардувати саму Севілью, ніж її аеродром. Може, й були випадки, коли окремі наші бомби, не влучивши у військові об'єкти, поранили когось із цивільного населення, але, в усякому разі, ми ні разу систематично не бомбардували жодного

іспанського міста. Тепер перейдімо до документа. Я вам його прочитаю. Хай кожен потім ознайомиться з оригіналом. А втім, ми потурбуємося про те, щоб його опублікували в Лондоні й Парижі... Це невеликий циркуляр, адресований офіцерам заколотників, і тільки. Цей примірник знайдено двадцять восьмого липня в офіцера Мануеля Каррачо, взятого в полон під Гвадалахарою.

«Одна із суттєвих умов перемоги полягає в тому, щоб похитнути моральний стан ворожих військ. Ворог не має ні достатньої кількості військ, ні зброї, щоб чинити нам опір; незважаючи на це, слід точно виконувати такі інструкції:

Щоб захопити тил, треба нагнати на населення рятівний страх.

Дотримуватися правила: всі засоби, які використовуються, повинні бути ефектні й разучі.

Будь-який пункт, що міститься на лінії відступу ворога, і взагалі вся місцевість позад ворожого фронту повинна розглядатися як зона атаки. З цього погляду не слід розрізняти пункти, де зосереджені ворожі війська, й пункти, де їх нема. Паніка, яка панує серед цивільного населення, що перебуває на лінії відступу ворога, дуже сприяє деморалізації військ.

Досвід світової війни показав, що шкода, помилково завдана транспортові поранених ворога, найбільш деморалізує війська.

Після захоплення Мадрида командири військових частин повинні негайно встановити на дахах будинків, що здіймаються над підозрілими кварталами, включаючи громадські будівлі й дзвіниці, кулеметні гнізда, які могли б тримати під вогнем усі довколишні вулиці.

В разі спроби населення чинити опір, негайно стріляти в нього. На боці ворога бореться багато жінок, але ми повинні ставитися до них без будь-якої поблажливості. Що суворіші будуть наші заходи, то швидше нам удасться придушити опір і наблизити перемогу оновленої Іспанії».

— Я особисто вважаю, — сказав Гарсія, — що терор є невід'ємною частиною тих засобів, які застосовують заколотники з перших днів путчу, й що ви присутні тут при трагедії, генеральною репетицією якої був Бадахос. Але справа не в особистих думках. — І в той час, коли журналісти розходилися, він додав: — Ви отримаєте також інтерв'ю Франко від шістнадцятого серпня, яке починається словами: «Я ніколи не стану бомбардувати Мадрид: там є невпийн!»

Снаряди й далі падали, але на відстані кілометра; на центральній більше не звертали на них уваги.

Зайшов секретар.

— Полковник Маньєн не телефонував? — спитав Гарсія.

— Ні, пане майор; інтернаціональна ескадрилья б'ється в Хетафе.

— Лейтенант Скалі не приходив?

— Телефонували з Алькалі: він буде о десятій годині. Але лікар Нейбург тут, пане майор.

Голова однієї з місії Червоного Хреста лікар Нейбург приїхав із Саламанки. Гарсія зустрічався з ним двічі на конгресах у Женеві. Майор не знав, що Нейбург не багато бачив у Саламанці, але він, певне, мав побачення з Мігелем Унамуно.

Франко щойно зняв великого іспанського поета з посади ректора університету. І Гарсія знав, що тепер фашизм загрожувє цій людині, яка була його захисником.

Розділ дев'ятий

— Ось уже шість тижнів,— сказав лікар,— як він лежить у маленькій кімнатці й читає... Після своєї відставки він сказав: «Я вийду звідси тільки мертвий або засуджений». І ліг у ліжку. Так і лежить. Через два дні після його відставки до університету принесли священну реліквію — Серце Христове.

Нейбург мимохідь розглядав у єдиному в кімнаті дзеркалі своє вузьке поголене обличчя, яке намагалося бути одухотвореним, але здавалося руїною його молодості. На початку розмови Гарсія дістав із свого гаманця листа.

— Коли я дізнався, що ви приїдете сюди, продивився наше давнє листування. Я знайшов цього його листа, написаного на засланні десять років тому. Ось що він між іншим писав:

«Нема іншої справедливості, крім істини. Істина, сказав Софокл, сильніша за розум. Так само, як життя сильніше за втіху й страждання. Отже, мій девіз — істина й життя, а не розум і втіха. Жити в істині — навіть якщо ти повинен страждати — краще, ніж розмірковувати у втісі або бути щасливим у розумі...»

Гарсія поклав листа перед собою на полірований стіл, у якому відбивалося багряне небо.

— Це і є сенс його промови, за яку він отримав відставку,— сказав лікар.— «Можливо, політика висуває свої вимоги, обговорювати тут які ми не станемо. Цей університет повинен бути на службі істини... Мігель Унамуно не може бути там, де брехня. А щодо звірств червоних, про які пам

не перестають твердити, знайте, що найневідоміша жінка з народного ополчення, хоч би вона й була, як кажуть, повія, коли вона воює з рушницею в руках і ризикує життям за те, що вона вибрала, духовно не така нікчемна, як жінки з оголеними руками, які звикли до дотику тонкої білизни й квітів, що третього дня прямо з бенкету пішли дивитися, як розстрілюють марксистів...»

Уміння лікаря наслідувати було всім відоме.

— Я як лікар, любий друже, — провадив він, тепер уже природним голосом, — мушу вам сказати, що в його страху перед смертною карою є щось паталогічне. І те, що йому довелося відповісти саме генералові, який заснував Іноземні легіони, його, певне, вивело з рівноваги. Коли він став захищати культурну єдність Іспанії, посиналися вигуки.

— Які?

— «Смерть Унамуно, смерть інтелігентам!»

— Хто кричав?

— Молоді телепні з університету. Тоді генерал Мільян Астрай встав і крикнув: «Смерть інтелігентам, хай живе смерть!»

— Що він, на вашу думку, хотів сказати?

— Безумовно — йдіть до дідька! Що ж до «хай живе смерть», може, це був натяк на протести Унамуно проти розстрілів.

— В Іспанії цей вигук має глибоке коріння: анархісти колись вигукували те саме.

На *Гран-Віа* впав снаряд. Пишаючись своєю мужністю, Нейбург ходив сюди-туди по кабінету Гарсія; на його лисину падав слабкий відблиск багрового неба. З обох боків його голови стовбурчилися чорні кучері. Двадцять років лікар Нейбург (хоча в своїй галузі він був неабиякою величпною) вважав, «що він схожий на абата XVIII століття, правда ж?», і дещо від цього ще залишалося в ньому.

— І тоді, — провадив лікар, — Унамуно дав свою славетну відповідь: «Іспанія без Віскаїї і без Каталонії була б країною, схожою на вас, пане генерал: одноокою й однорукою». Ці слова після відомої відповіді генералові Молю: «Перемогти не означає переконати» не могли зійти за комплімент... Увечері він пішов до казино. Його зустріли лайкою. Він повернувся до своєї кімнати й сказав, що більше звідти не вийде.

Гарсія, хоч і слухав уважно, не спускав очей із старого листа Унамуно, що лежав на письмовому столі. Він прочитав уголос:

«Чи прихильники хрестового походу й реваншу відмовляться від намірів по-жандармському прилучити до цивілі-

зації Ріф, що означає позбавити його цивілізації? І чи ми уникнемо цієї честі ката?

Про ту Іспанію я нічого не хочу знати; ще менше про ту Іспанію, яку люди, що зчиняють крик, аби нічого не чути, називають великою Іспанією. Я шукаю притулку в іншій, у моїй Іспанії. І я хотів би мати силу волі ніколи не читати іспанських газет. Це щось страхотливе. Не чути навіть, як, дзвонячи, рветься струна серця. Тільки ришлять блоки маріонеток, вітряків — наших велетів...»

З Гран-Віа долинали крики. На стінах мерехтіла заграва пожежі, як на стелі кімнат мерехтять улітку відблиски залитих сонцем річок.

— «Не чути навіть, як, дзвонячи, рветься струна серця», — повторив Гарсія, стукаючи люлькою в ніготь великого пальця. — Я хотів би знати, що він *думає*. Я звідси бачу, як він паплюжить Мільяна Астрада з шляхетним, здивованим і задумливим виглядом, наче сива сова. Та це тільки анекдотичний бік, а є й щось інше.

— Потім у приватній розмові ми багато говорили. Точніше, він багато говорив, а я лише слухав. Він ненавидить Асанью. Він і досі бачить у республіці, і тільки в ній, засіб для федеративної єдності Іспанії; він проти абсолютного федералізму, а також проти насильницької централізації; і тепер він бачить у фашизмі саме таку централізацію.

Через розбиті вікна до кабінету проник міцний запах парфумів і гарива: горіла парфюмерна крамниця.

— Друже мій, він хотів потиснути руку фашизмові, не помічаючи, що фашизм має ще й ноги. Його прихильність до федеративного об'єднання пояснює чимало його суперечностей... Він вірить у перемогу Франко, приймає журналістів і каже їм: «Напишіть, хоч би що сталося: я ніколи не буду з переможцем...»

— Вони, звісно, не наважилися цього зробити. Що він вам сказав про своїх синів?

— Нічого. А що?

Гарсія задумливо подивився на багровий вечір.

— Усі його сини тут, двоє з них воюють... Не можна припустити, щоб він про це не думав. І йому не часто доводиться розмовляти з людиною, яка може знати обидва табори...

— Після своєї промови він виходив лише раз. Кажуть, у відповідь на те, що він сказав про жінок, його запросили до кімнати з відчиненими вікнами, за якими розстрілювали...

— Я вже чув про це, але не дуже вірю. Ви маєте точні відомості?

— Він про це зі мною не говорив, що цілком природно. Я — тим більше, як ви самі, друже мій, розумієте. Останнім

часом його занепокоєння збільшилося, бо він бачить, що в Іспанії дедалі більше процвітає насильство й безглуздя.

Ухильним рухом люльки Гарсія, здавалося, хотів сказати, що він не дуже серйозно ставиться до таких визначень. Нейбург подивився на годинника й встав.

— Я вважаю, любий Гарсія, все те, що ми зараз висловлюємо, — надто приблизне. Опозиція Унамуно — це опозиція етичного плану. Налі з ним розмови на цю тему не були прямими, але ми постійно поверталися до неї.

— Звісно, розстріли — це не проблема централізації.

— Коли я покидав його в постелі серед книжок, насупленого й озлобленого, мені здавалося, що я розлучаюся з дев'ятнадцятим століттям...

Проводжаючи лікаря, Гарсія кивнув йому кінцем люльки на останні рядки листа, якого він тримав у руці:

«Коли я окидаю духовним поглядом мої останні, такі неспокійні, дванадцять років, — з тієї хвилини, коли я відірвався від сумної мрії маленького непоказного кабінету в Саламанці, — скільки я там мріяв! — це здається мені тепер мрією мрії.

Читати? Я мало читаю, хіба що на морі, яке з кожним днем стає для мене дедалі ближчим другом...»

— Відтоді минуло десять років, — сказав Гарсія.

Розділ десятий

Коли Шейда нарешті викликали до телефону для розмови з Парижем, десь поблизу знову впав снаряд. Потім іще два. Ще ближче. Майже всі присутні в залі кинулися до стіни, протилежної вікну. Незважаючи на електричне світло, відчувалася темно-червона заграва, що палала надворі, і здавалося, що то сама пожежа стріляє по будинку телефонної станції, де у вікнах усіх тринадцяти поверхів не було видно жодної людської тіпі. Врешті-решт старий вусатий журналіст відокремився від стіни, потім інші, один за одним: вони дивилися на стіну, мовби шукаючи на ній свій слід.

Знову впали снаряди, трохи далі від попередніх, але вже ніхто не полишив своїх місць. Кажуть, що на кожному зібранні кожні двадцять хвилин настає мовчанка, — тут настала байдужість.

Невдовзі Шейд міг диктувати. Поки він передавав свої ранкові нотатки, вибухи снарядів наближалися; олівці стенографісток водночас підстрибували на записниках під час кожного вибуху. Стрілянина припинилась, але тривога поси-

лилася. Може, гармаші виправляють приціл? Усі чекали, Чекали. Чекали. Шейд диктував. Париж передавав Нью-Йорку:

«Сьогодні вранці я бачив кома як бомбардували шпиталь кома де перебувало понад тисячу поранених крапка кров кома яку залишають за собою поранені на полюванні звірі кома називається слідом крапка по тротуару кома по стіні протяглася низка слідів...»

Снаряд упав менш ніж за двадцять метрів. Цього разу всі кинулися до льоху. В майже спорожній залі лишилися тільки телефоністки й кореспонденти, які передавали свої матеріали. Телефоністки слухали виклики, але їхній погляд, здавалося, підстерігав снаряди. Журналісти, які диктували, не переставали диктувати: якщо втрапиш зв'язок, то спізнився з передачею для ранкового випуску. Шейд диктував про те, що він бачив у Паласі.

«Сьогодні пополудні я підійшов до м'ясної крамнички через кілька хвилин після вибуху. На тому місці, де в черзі стояли жінки, лишилися самі тільки плями: кров убитого різника стікала з прилавка серед бичачих і баранячих туш, почеплених на гаки, й змішувалася на землі з водою із розбитої водогінної труби.

І треба зрозуміти, що все це даремно.

Даремно.

Все це викликає в мадрідців радше огиду, ніж страх. Один старий під обстрілом сказав мені: «Я завжди зневажав будь-яку політику, але хіба можна віддати владу тим, хто так використовує ще не здобуту владу?» Цілу годину я стояв у черзі перед булочною. Тут стояло кілька чоловіків і сотня жінок. Кожному здавалося, що стояти на одному місці цілу годину небезпечніше, ніж ходити. За п'ять метрів від булочної, на протилежному боці вузької вулички, клали в труни трупи із зруйнованого будинку, як це роблять зараз у кожному розбитому будинку Мадріда. Коли замовкли гармати й літаки, в тиші чувся стукіт молотків. Поряд зі мною один чоловік сказав жінці: «Хуаніті відірвало руку. Як ви гадаєте, наречений візьме її такою?» Кожен говорив про свої справи. Потім якась жінка крикнула: «Хіба можна так їсти, як ми їмо!» Інша відповіла тим поважним і проникливим тоном, який усі вони запозичили в Пасіонарії: «Ти погано їси, всі ми погано їмо, але й раніше ми не їли солодко, а наші діти їдять так, як у нас не їли цілих двісті років». І всі схвально сприйняли її слова.

Всі ці обезголовлені, всі скалічені марно стали жертвами. Кожен снаряд ще більше зміцнює населення Мадріда в своїй вірі.

Сховища можуть умістити сто п'ятдесят тисяч чоловік,

а в Мадриді мільйон жителів. У тих кварталах, які найбільше бомбардують, нема жодного військового об'єкта. І бомбардування триває.

В той час, коли я пишу ці рядки, в бідних кварталах щохвилини вибухають снаряди; у вечірніх сутінках заграва пожежі така велика, що день переходить у багрову ніч. Фатум підіймає димову завісу для генеральної репетиції майбутньої війни. Друзі американці, геть Європу!

Треба знати, чого ми хочемо. Коли комуніст виступає на інтернаціональному зібранні, він кладе на стіл кулак. Коли фашист виступає на національному зібранні, він кладе на стіл ноги. Коли демократ — американець, англієць, француз — виступає на інтернаціональному зібранні, він чухає потилицю й ставить запитання.

Фашисти допомогли фашистам; комуністи допомогли комуністам і навіть іспанській демократії; демократи не допомагають демократам.

Ми, демократи, віримо в усе, крім у самих себе. Якби фашистська держава мала силу Сполучених Штатів, Англії і Франції, взятих разом, ми здригнулися б. А що це наша сила, то ми не віримо в неї.

Треба знати, чого ми хочемо. Або скажемо фашистам: «Забирайтеся звідси геть, інакше ви матимете справу з нами!» Або скажемо раз і назавжди: «Геть Європу!»

Європа, на яку я дивлюся з цього вікна, не може нас навчити ні сили, що її вона втратила, ні віри маврів, які хизуються своїми образками. Друзі американці, хай усі, хто хоче миру й ненавидить людей, які підчищають виборчі бюлетені кров'ю різника, забитого за своїм прилавком, відвернуть віднині від цього материка! Відмовимося раз і назавжди від європейського дядечка, який і далі намагається нас учити, незважаючи на те, що він утратив здоровий глузд, що його пристрасті — пристрасті дикуна, а обличчя таке страшне, як обличчя людини, отруєної газами».

Закінчивши диктувати, Шейд піднявся на дах — найкращий спостережний пункт Мадрида. Тут уже були чотирі журналісти, вони майже оговталися від переляку: по-перше, вони тепер перебували на свіжому повітрі — закриті приміщення посилює тривогу — і, по-друге, ліхтар телефонної станції, менший за розмірами, ніж її вежа, здавався не таким уразливим. Вечір, коли не видно було призахідного сонця й будь-якого іншого життя, крім життя вогню, паче Мадрид нісся по мертвій планеті, повертав кінець дня до хаосу. Все людське зникало в листопадовому, рудому від полум'я тумані, який розривали снаряди.

Вогняний сніп виривався з-під маленького даху. Шейд

здивувався, як міг він приховувати під собою таку велику пожежу; омахи полум'я, замість того щоб піднятися вгору, спустилися по стінах до самої землі, охопили сусідній будинок і підпалили його віднизу аж до гребеня; як при добре підготовленому фейсверку, пучки іскор прорізали туман, примусивши журналістів пригнутися. Коли вогонь підкрадався до будинків, він освітлював їх ззаду, — примарних і похмурих, — а потім довго шастав позад руїн. Зловісна сутінь здіймалася над вогненным віком. Горіли три пай-більші шпиталі. Горів готель Савой. Горіли церкви, горіли музеї, горіла Національна бібліотека, горіло міністерство внутрішніх справ, горів критий ринок, палахкотіли дощаті ряди, у вихорі іскор руйнувалися будинки, розпікалися, як ґратки над розпаленим вугіллям, два квартали, перегороджені двома довгими чорними мурами; з урчистою повільністю, але з лютою впертістю вогню пожежа просувалася по вулиці Аточа, по вулиці Леон, до центру, до площі Пуерта дель Соль, яка теж горіла.

І це перший день... — подумав Шейд.

Тепер снаряди падали лівіше. З глибини Гран-Віа, — Шейду погано було видно, бо він дивився згори, — глушачи дзеленчання санітарних карет, що безперестанку проїздили по вулиці, почали долимати звуки варварської літанії. Шейд уважно прислуховувався до цих звуків, що линули з далини часу й були співзвучні зі світом вогню: щоразу, коли виголошувалася фраза, яка періодично повторювалася, йому здавалось, що вся вулиця озивалася похоронним боєм барабанів: тра-та-та.

Нарешті Шейд зрозумів чи, точніше, вгадав, у чому річ, бо він уже чув цей ритм місяць тому: у відповідь на фразу, якої він не чув, людський барабан скандував: «No pasarán!»¹ Шейд бачив, як Пасіонарія, чорна, сувора, вдова всіх polegлих у Астурії, йшла на чолі мовчазної й непримиренної процесії, під червоними полотнинами з її знаменитим гаслом: «Краще бути вдовою героя, ніж дружиною боягуза». За нею йшли двадцять тисяч жінок, які скандували у відповідь на довгу незрозумілу фразу все те ж саме «no pasarán». Шейд тоді не так хвилювався, як тепер, перед цією юрбою, не такою численною, але невидимою, чия непохитна мужність підіймалася до нього крізь дим пожеж.

¹ Не пройдуть! (Ісп.). Гасло республіканців.

Мануель, тримаючи в руці соснову гілку, вийшов з мерії, де засідав виборний військовий трибунал. І убивць, і дезертирів засудили до смертної кари. Найбільшу непримиренність виказали анархісти: кожен пролетар несе відповідальність стосовно дезертирів, навіть якщо їх одурили фалангістські шпигуни, це не може бути виправданням. Проїхав автомобіль: трикутники його фар підтекли від дощу.

Вони спокійно можуть бомбардувати Мадрид, подумав Мануель: надворі стояла кромішня пітьма.

Коли він проходив повз маленькі двері, які можна було розрізнити тільки завдяки світлу, що падало з коридора, хтось кинувся до нього й обхопив його литки. В пронизаному краплями дощу світлі кишенькових ліхтариків, одразу ж засвічених Гартнером та його супутниками, двоє бійців бригади, вклякши на коліна у драглистій багнюці, обіймали ногу Мануеля. Він не бачив їхніх облич.

— Нас не можна розстрілювати! — кричав один з них. — Ми добровольці! Скажіть їм!

Гармата мовчала. Бовець кричав, не підводячи голови, і його крик глушився невгавним шелестом дощу. Мануель не відповідав.

— Не можна! Не можна! — крикнув другий ополченець. — Пане підполковник!

Голос був дуже молодий. Мануель і далі не бачив облич. Довкола їхніх шапок на висоті Мануелевих стегон пурхали в тьмяному кружалі ліхтарів між частими струменями дощу дрібні, наче вони підіймалися із землі, краплини. Мануель мовчав; нараз один із засуджених підвів своє обличчя, щоб подивитися на нього. Він нестямно терся об вимащені багпюкою Мануелеві чоботи; його чоло й вилиці були в болоті, тільки блищали мертвотні білі плями очниць.

«Я не військовий трибунал», — хотів був відповісти Мануель, але йому стало соромно за свою легкодухість. Він не знаходив слів, відчуваючи, що зможе звільнитися від другого ополченця, тільки штовхнувши його ногою; але це було богидно, і він і далі стояв під божевільним поглядом бійця, що важко дихав і по обличчю якого котилися струмені дощу, наче він плакав усім своїм обличчям.

Мануель згадав про бійців з Аранхуеса й про бійців П'ятого полку під таким самим дощем, пізнього ранку, за низькими кам'яними мурами; своє рішення скликати військовий трибунал він прийняв обмірковано, але тепер, заввавшись і відчуваючи огиду, не знав, що йому робити: роз-

стріл — кара надзвичайна, вже не кажучи про моральний бік справи.

— Скажіть їм! — знову крикнув той, який дивився на нього.— Скажіть їм!

Що їм відповісти? — думав Мануель. Захист цих людей у тому, що неможливо висловити словами, в цьому мокрому обличчі з розтуленим ротом, дивлячись на яке Мануель зрозумів, що це споконвічне обличчя людини, яка за щось розплачується. Ніколи він так виразно не відчував, що доводиться вибирати між перемогою й співчуттям. Нахилившись, Мануель спробував відсунути того, хто обіймав його ногу; той несамовито схопився за неї, опустивши голову, піби на світі для нього не залишилося нічогосінько, крім цієї ноги, яка не давала йому померти. Мануель мало не впав, дужче сперся на плечі бійця, відчуваючи, що потрібна сила кількох людей, щоб відірвати його. Раптом ополченець опустив руки й так само, як і перший, подивився знизу вгору на Мануеля: він був молодий, але не такий, як спершу здався Мануелеві. Він перебував по той бік усього, навіть покірності долі: він мовби все зрозумів — не тільки цього разу, а й навіки-віків. І з байдужою прикрістю, як людина, що перебуває вже за межами життя, мовив:

— Отже, тепер у тебе й голосу для нас нема?

Мануель згадав, що він ще не промовив і слова.

Він ступив кілька кроків, і обидва засуджені залишилися позаду.

Густий запах дощу на гілках і листі проковтнув запах сукна й шкіри, що йшов від людей у військовій формі. Мануель не обертався. Він відчував за своєю спиною двох людей на колінах, у багнюці, що невідступно стежили за ним.

Розділ дванадцятий

Спалахнула блискавка й на якусь мить стало ясно, наче вдень. Гарсія й Скалі помітили її, незважаючи на засвічені в кабінеті лампи, бо вона зблиснула вельми високим полум'ям. Обидва вони підійшли до одного з вікон. Повітря тепер було холодне й підіймався легенький туман, змішуючись з димом сотень охоплених пожежею будинків, що гуготіли мовби під сурдинку. Жодної сирени: проїздили тільки пожежні машини та санітарні карети.

— Час, коли валькірії підбирають загиблих,— сказав Скалі.

— Здається, піби Мадрид каже цим вогнем Унамуно: «Що може зробити для мене твоя думка, якщо ти не думаєш про

мою драму?» Спустимося вниз. Підемо до іншої установи.

Гарсія щойно розповів Скалі про свою розмову з лікарем Нейбургом. З усіх людей, яких він бачив цього дня й цієї ночі, Скалі був єдиний, на кого ця розповідь справила таке саме враження, як і на нього самого.

— Атака революції інтелігентом, який був колись революціонером,— сказав Скалі,— це завжди означає, що революційна політика визначається з погляду, якщо хочете, її стики. Невже й справді, майоре, ви бажаєте, щоб не було цієї критики?

— Як я можу цього бажати?

— Інтелігенти завжди гадають, що партія — це люди, згуртовані довкола якоїсь ідеї. Партія ж більше нагадує дійову вдачу, ніж ідею! Для нас з психологічного погляду партія — швидше організація для спільної дії якогось... сузір'я почуттів, часом суперечливих, яке включає в себе убогість — зневагу — апокаліпсис — надію, а коли йдеться про комуністів, то схильність до дії, організованості, працьовитості тощо. Відокремити психологію людини від ідеології його партії — однаково коли б я хотів відокремити психологію перуанців від їхніх релігійних міфів, друже мій!

Скалі взяв кашкет і свій револьвер, крутнув вимикач, і світло загасло. Воно мовби підтримувало вогонь надворі, який враз ринув на них, доносячи запах паленого дерева й наповнюючи кабінет димом пожеж, що просувалися в бік площі Пуерта дель Соль. Над темною кімнатою завис увесь тягар бордового неба. Над центральною телефонною станцією та Гран-Віа пропливали густі, хоч загібай руками, чорні й темно-червоні купчасті хмари. Кашляючи й чхаючи, хоч дим не дуже погустішав, Скалі знову підійшов до вікна. Горіла земля на вулицях; ні, це жеврів мокрий асфальт під відблисками коротких язиків полум'я. Надворі завила згряя бездомних собак, це завивання було таке нікчемне, сміховинне й розпачливе, що здавалося, ніби на цій сплюндрованій землі наставав кінець світу.

Ліфт ще працював.

Вони зійшли темними під багровим небом вулицями до бульвару Прадо. Там у цілковитій темряві їх огортав брязкіт, що долинав з центральної телефонної станції: Мадрид перев'язував собі рани. Вони пішли в бік інших звуків, схожих на тисячі легесеньких ударів об асфальт.

— Звісно ж, Унамуну уникне смерті,— сказав Скалі.— Тут доля приготувала для нього той похорон, про який він мріяв ціле своє життя...

Гарсія думав про кімнату Унамуну в Саламапці.

— Він знайшов тут іншу драму,— сказав він,— і я не певен, що він це зрозумів. Великий інтелігент — людина з комплексами...

Він відчув, що з усіх боків щось штовхало його в стегна. Не могло ж тут лежати стільки пораниених. Гарсія мацав руками, намагаючись зрозуміти, що то було. Невже згряя собак? Але ж який запах поля й пороху!

Далі вже неможливо було йти. Тупотіння лап на асфальті було глухіше й частіше, ніж тупотіння собачих лап.

— Що це таке? — крикнув Скалі, якого вже відділяли від Гарсія п'ять метрів.— Вівці?

За кілька кроків почулося бекання. Гарсія, якого кинуло в жар, нарешті намацав гудзик свого кишенькового ліхтарика, і світловий сніп ліг на хмару, ненабагато гущішу за хмару диму: справді, вівці. Ліхтарик не світив далеко, й Гарсія не міг побачити, де кінчається отара, що його оточувала. Але бекання чулося то тут, то там на сотнях метрів. І не видно було жодної тіні пастуха.

— Зверніть праворуч! — крикнув Гарсія Скалі.

Отари, прогнані боями, пробиралися через Мадрид, щоб потім податися до Валенсії. Безперечно, пастухи, які тепер крокували військовим строем, ішли позад отари або паралельними з бульваром вулицями. Однак тепер невидима отара, що заповонила Прадо, ніби в місті більше не було людей, просувалася між пожежищами в нестерпній тиші, і лише подекуди озивалося ледь чутне бекання.

— Ходімо сядемо в машину,— сказав Гарсія,— так буде краще.

Вони звернули до центру.

— Про що ми вели мову?

— Поміркуйте самі,— сказав Скалі.— В усіх країнах, у всіх партіях інтелігенція має нахил до розкольніцтва. Адлер виступив проти Фрейда, Сорель — проти Маркса. Інтелігенція забуває, що для партії мати рацію — це не просто мати здоровий глузд, це чогось домогтися.

— Ті, хто береться критикувати революційну політику, не знають самої суті революції. А ті, хто має революційний досвід, не мають ні таланту Унамуно, ні навіть, дуже часто, засобів, щоб поділитися з іншими своїми думками...

— Аналіз — велика сила,— мовив Скалі.— Я не вірю в мораль без психології.

Вони не чули гуготіння пожежі. Під її яскраво-червоними й тьмяними, мов остигаюче залізо на ковальському ковадлі, плямами, над якими пропливали клуби диму, що так затягли небо, ніби горів увесь Мадрид, часом тишу порушував

приглушеній тупіт, що здіймався аж до зловісного неба,— тупіт тисяч ратиць, які й далі ступали по Прадо.

— Одначе,— сказав Скалі,— ще довго треба буде знову вчити людей жити...

Йому спав на думку Альвар.

— Це питання не таке вже й просте, друже мій,— це питання цивілізації...

Вони опинилися в тіні одного будинку. Червона п'ятка запаленої люльки Гарсія описала криву, ніби він хотів сказати: це нас заведе дуже далеко. Відтоді як Скалі був з Гарсія, він відчував у ньому якесь занепокоєння, незвичне для такого кремезного майора з відстовбурченими вухами.

— Скажіть, майоре, що доброго, на вашу думку, може зробити людина в житті?

Наблизилося, наче сирена тривоги, дзеленчання санітарної карети, промчало й стихло. Гарсія розмірковував.

— Перетворити досвід на свідомість, наскільки це можливо, друже мій.

Вони проходили повз кінотеатр, що стояв на розі двох вулиць. Авіаційна бомба розколола його, зруйнувавши до підмурка стіну з боку вужчої вулиці. Служба допомоги нишпорила на руїнах, щось шукаючи з електричними ліхтариками — мабуть, жертв. За майже цілісіньким фасадом зимового вечора задзвонив, так само мрійливо, як він дзвонив колись, дзвінок, ніби кликав людей подивитися на ці пошуки загиблих.

Гарсія думав про Ернандеса. І перед цією величезною мадрідською пожежею він з тривогою відчував, наскільки людські драми бувають схожі, як вони кружляють у маленькому пекельному колі.

— Революція покликана розв'язати проблеми інтелігенції, а не наші. Наші ж залежать тільки від нас... Цікаво, чого ви тут, у Іспанії?

Скалі зупинився, здивувавшись, що не може цього точно сказати, і, як завжди, коли він над чимось розмірковував, задер угору носа.

— Що ж до мене, то я в цій військовій формі не тому, що сподіваюсь від народного фронту благороднішого уряду, я надяг її тому, що хочу, аби змінилися умови життя іспанських селян.

Скалі спав на думку аргумент Альвара, і він скористався з нього:

— А що коли вам, щоб визволити їх, треба буде створити державу, яка їх політично поневолить?

— Якщо ніхто не може бути певен у її майбутній чистоті, то тільки лишається дати волю фашистам... Для мислячої

людини революція — свого роду трагедія. Але для такої людини і життя — трагедія. І якщо ця людина розраховує, що революція покладе край його трагедії, то вона помиляється — от і все. Запитання, які ви мені ставите, я вже чув від капітана Ернандеса, якого ви, мабуть, знали. До речі, він загинув. Нема п'ятдесяти способів боротьби, є тільки один — це спосіб стати переможцем. Ні революція, ні війна не зводяться до того, щоб сподобатися самим собі. Не знаю, який письменник сказав: «Мене переповнюють трупи, наче старе кладовище...» Ось уже чотири місяці всіх нас, Скалі, переповнюють трупи; протягом усього того шляху, що веде від етики до політики. Між кожною людиною, що діє, й умовами її діяльності йде кулачний бій (діяльності, спрямованої на перемогу, а не на втрату того, що ми хочемо врятувати). Це справжня проблема, проблема таланту, якщо так можна сказати, і це не тема для дискусії... Кулачний бій! — повторив Гарсія, ніби він сказав це своїй люльці.

Скалі згадав, як літак Марчеліно боровся з власним полум'ям.

— Є війни справедливі, — вів далі Гарсія, — як, наприклад, наша, але нема справедливих армій. А коли якийсь інтелігент, людина, покликання якої мислити, прийде й скаже нам: «Я покидаю вас, бо ви несправедливі», — то я вважаю це аморальним, мій любий друже! Є політика справедливості, але нема абсолютно справедливої партії.

— Отже, перед нами двері, відчинені для всяких махінацій...

— Двері відчинені для всіх тих, хто хоче їх виламати. Гарантія політики народного уряду — це не наші теорії, а наша присутність тут у цю хвилину. Етика нашого уряду залежить від нашої сили, нашого завзяття. Свідомість у Іспанії не буде загадковою необхідністю хтось-чого, вона буде такою, якою ми її викуємо.

Біля них спалахнула ще одна пожежа.

— Мій любий друже, — сказав Гарсія з іронією в голосі, — емансипація пролетаріату — справа самих трудящих.

Розділ тринадцятий

Непорушні, наче стрільці, які ціляться, між кипучими струменями води й готелем «Савой», що горів, пожежники раптом підстрибнули на драбинах, і в їхніх руках смикнулися шланги, наче вудочка, коли клює риба. В гуркоті вибуху пожежа завмерла на мить — позаду тільки-но вибухнула бомба.

«Вони підпалюють швидше, ніж ми гасимо», — подумав Мерсері.

Він гадав, що принесе користь Іспанії як інструктор, а то і як командир; після взяття миловарні він знову став брандмейстером, і ніколи не був іще таким корисним. І ніколи ще його так не любили. І ніколи на фронті не зустрічався він з ворогом так, як зустрічався з ним останні двадцять годин. «Вогонь — хитрий лицемір, — казав він, — але з доброю технікою його можна гасити, правда ж?..» І смикав себе за вуса. Мерсері стояв на протилежному тротуарі в одязі пожежника й дивився на кожен сніп полум'я, як на ворога, що атакував. Пожежі спалахували й спалахували: кальцієві бомби ніяк не вдавалося гасити. З лівого вже погаслого вогню під натиском вітру із Сьєрри виповзали густі паралельні стовпи диму, що їх пожежа зафарбовувала в червоне.

Пожежники мали лише чотири брандспойти, якими гасили три пожежі, але сусідній з ними будинок відділяли тільки чотири метри.

Ліве згарище спалахнуло знову.

Пожежу можна було зупинити в найнебезпечнішому пункті, праворуч, перш ніж ліва розгориться. Знову шланги підстрибнули на тлі припиненої пожежі — ще одна бомба, цього разу попереду.

Мерсері спробував розрізнити шуми. Незважаючи на ніч, у небі літало багато фашистських літаків: пожежі Мадрида допомагали їм орієнтуватися. Десять хвилин тому вони скинули чотири запалювальні бомби. Снаряди великого калібру й далі падали в робітничих кварталах і в центрі; вдалині стріляла легка артилерія, її гуркіт зливався із звуками бою. Часом усе це глушило завивання сирени, дзвінки санітарних карет і грюкіт обвалів, що здіймали вгору гейзери іскор. Але Мерсері не чув гудків, що повідомляли про прибуття нових пожежних шлангів.

Третя авіаційна бомба впала в ту саму точку. Коли Мерсері боровся з вогнем, його не зрушили б з місця ні на один сантиметр навіть п'ятнадцять важких бомбардувальників.

Середнє вогнище раптом розгорілося й майже одразу ж знову загасло. «Після війни я стану гравцем...» — подумав Мерсері. Ліві вогнища було загашено. Якби надійшло підкріплення... Мерсері почував себе Наполеоном. Він весело підкрутив вуса.

Пожежник праворуч випустив з рук брандспойт. Якусь мить він висів, зачепившись ногою за щабель драбини, а потім упав у вогонь; інші, щабель за щаблем, стали паралельно спускатися вниз.

Мерсері підбіг до того, хто перший зіскочив на землю.
— В нас стріляють! — сказав той.

Мерсері обернувся: жоден із сусідніх будинків не був настільки високим, щоб могли стріляти з вікон. А може, цілилися здалеку: силуети пожежників було ясно видно, а в Мадриді не бракувало фашистів.

— Якщо колись цей мерзотник попадеться мені... — сказав інший пожежник.

— На мою думку, стріляли з кулемета, — докинув хтось із пожежників.

— Тебе не зачепили, ці?

— Зараз дізнаємося, — мовив Мерсері. — Лізьмо вгору. Вогонь знову розгоряється. За народ і свободу! Безсмертну! — обернувшись, додав він, перш ніж полізти на драбину.

Мерсері зайняв місце пожежника, який упав у вогонь.

На верхівці драбини він обернувся: ніхто не стріляв, не було видно жодного місця, звідки можна було б стріляти. Кулемет неважко замаскувати; але його скрекіт почули б патрулі. Мерсері навів брандспойт; вогонь, з яким він борювався, виявився найгрізнішим; це був ворог, живіший, ніж людина, живіший, ніж усе на світі. Перед цим ворогом, що розмахував тисячами щупальців, наче скажений спрут, Мерсері почував себе надзвичайно повільним, заціпенілим. І все ж таки він візьме гору над пожежею! За його спиною вивергалися лавини гранатового й чорного диму; незважаючи на тріщання вогню, можна було розчутити, як з вулиці підіймається кашель тридцяти або сорока чоловік. Він метався серед сліпучого жару. Вогонь загас; коли розсіялися останні клуби диму, Мерсері побачив у темряві Мадрид без вогнів, який можна було розрізнити тільки по окремих пожежах, що сердито струшували кумачеві плащі над самісінькою землею. Він усе покинув, навіть пані Мерсері, задля того, щоб світ став кращим. Йому здавалося, що кожним своїм рухом він затримує наближення дитячих домовин, нарядних і білосніжних, як одяг першого причастя; кожна бомба, вибух якої долинав до нього, кожна пожежа означали для Мерсері ці жахливі труночки. Він невтомно спрямовував брандспойт на сусіднє вогнище, коли на повній швидкості десь поряд промчав перегонувий автомобіль, і несамопитий шерхіт повітря змів, здавалося, ще одного пожежника. Цього разу Мерсері зрозумів: їх обстрілює винищувач.

Два винищувачі.

Мерсері бачив, як вони повертаються, вкрай низько, за десять метрів над пожежею. Вони не стріляли: пілоти могли бачити пожежників тільки на світловому тлі вогню, і стрі-

ляти треба було їм у спину. Мерсері мав під комбінезоном револьвер, але він знав: револьвером тут нічого не вдієш; він і дістати його не міг, але йому страшенно хотілося стріляти. Літаки повернулися, і ще двоє пожежників упало: один — у полум'я, другий — на тротуар. Мерсері, настільки сповнений огиди, що вперше відчув спокій, дивився, як літаки наближаються до нього в рум'яному небі Мадріда. Вони, пролітаючи над ним, війнули на нього повітрям. Зараз вони повернуться — в потрібному напрямі; Мерсері спустився на три щаблі нижче й обернувся до літаків, випроставшись на драбині. Тієї миті, коли перший літак, наче снаряд, налетів на нього, Мерсері підніс брандспойт, облив сердито кабіну пілота й прихилився до драбини простреленої чотирма кулями. Живий чи мертвий, він не випускав з рук брандспойта, що застряг між двома шаблями. Всі, хто стояв на вулиці, сховалися від обстрілу з поземного польоту в підвороття. Нарешті руки Мерсері повільно розціпились, тіло його двічі підстрибнуло на драбині й звалилося на безлюдну вулицю.

Розділ чотирнадцятий

У вестибюлі покинутої вілли, обвішаному картами, офіцери чекали Мануеля, якого викликали до телефону.

— Один з фалангістів наклав на себе руки, — мовив капітан.

— Затє інший виказав усю організацію, — відповів Гартнер.

— Це тебе не дивує? Щоб зробити таке, треба бути мерзотником, але водночас треба мати сміливість...

— Друже мій, нам ще багато доведеться вивчати людську особистість. Ти бачив, у якому стані були вони: як каже підполковник, у випадках «крайнього занепаду духу» завжди знаходиться якийсь зрадник.

— Ви бачили німецькі танки? — спитав хтось.

Вони бачили тільки силуети під дощем.

— Я зазирнув у одип танк, він був відчинений. Одному танкістові вдалося втекти, а другий був мертвий. Сидів на своєму місці з вивернутими кишнями. Я не забуду цього. І ще дощ...

Дощ невтомно стікав по шибках вікна.

— Його пограбували свої ж товариші?

— Гадаю, вони обшукали його, щоб жоден документ не потрапив до нас у руки, а засунути назад кишени у них просто не вистачило часу.

— Мені це зрозуміло — вийняти документи, гаразд, пехай уже так, а ось потім знову засунути кишені...

— Тих розстріляли?

— Здається, ще ні.

— Що кажуть у штабі?

— Товариші стоять на своєму. Особливо толедські. Ті, що тікали, коли в них не було ні зброї, ні командирів, не можуть вибачити цим, що вони тікали, маючи все.

— Так, мені теж так здалося: вони крутіші, ніж інші?

— ...Ці нагадали толедським хлопцям про те, що вони якнайбільше хотіли б забути...

— ...Ім зіпсували те, що вони тільки-но з такими труднощами налагодили.

— Вони самі були не завжди такі, як тепер, багато хто з нас також... Але не забувайте, що вчинок тих мерзотників, які вбили капітана, викликає обурення.

Прийшов Мануель — кутики губів опустилися, під пахвою — соснова гілка.

На стіні серед карт — скринька з колекцією метеликів. Десь неподалік від вілли вибухнув снаряд: обстріл відновився. Ще снаряд: один метелик відірвався й упав разом зі шпилькою на дно скриньки.

— Товариші, — сказав Мануель. — Мадрид горить...

Він так захрип, що його насилу було чути. Він багато кричав сьогодні, але все ж таки не до втрати голосу. Мануель щось шепотів Гартнеру, а той голосно повторював за ним:

— Фашисти наступають по всьому південно-західному фронту. Інтернаціональна бригада тримається. Вони тепер обстрілюють водночас із літаків і з гармат.

— А як там справи? — спитав хтось.

Мануель підняв соснову гілку: за Мадрид нема чого боятися.

— Засуджених розстріляють, — вів далі він. — Нам присилають цивільних гвардійців.

Гартнер повторював його слова. Але Мануель уже більше не міг говорити.

Серед загальної байдужості лунали вибухи снарядів. Під час кожного близького вибуху в скриньці падали один або два метелики.

Мануель щось писав на берегах штабної карти, розгорнутої перед ним на столі.

Гартнер дивився то на нього, то на товаришів; нараз його маленький рот на пласкому обличчі ковтнув слину, і він нарешті сказав голосом, яким оголошують про перемогу, про поразку або про мир:

— Товариші, прибули радянські літаки!

Ворог відступав до Сеговії. В республіканців було надто мало добре озброєних людей, щоб переслідувати його, до того ж не можна було послаблювати оборону Мадріда. Полк Мануеля й частини, що приєдналися до нього, на відпочинку перотно виходили на навчання.

Дощу не було, але обсмикані хмари похмурого ранку пливли над будинками, фарбуючи каміння й черепицю в однаковий сірий колір. З ганку мерії Мануель дивився, як проходять ці люди, за яких він несе відповідальність.

На другому боці площі — величезний замок, напівзруйнований, як у всіх поселеннях, але зведений на м'якій скелі, осипи якої змішалися з руїнами замку. Мануель ще не бачив свого полку після розстрілу зрадників.

Перша рота йшла повз нього, карбуючи крок по гострій брущатці, в правильному строю, як регулярна армія; коли бійці проходили перед ганком, капітан скомандував:

— Наліво рівняйсь!

Усі голови водночас повернулися до Мануеля. Вперше в полку пролунала ця команда й, певне, чи не вперше на всьому Мадридському фронті. Віддання честі ще більше пов'язувало добровольців з їхнім командиром — це робилося за наказом революційних командирів; це здавалося Мануелеві тісно пов'язаним з усім, що сталося вночі.

Коли пройшла друга рота, повторилося те саме, і так для кожної роти. Мануель дивився на цих людей, що проходили військовим строєм, таких самих сильних тепер, як і їхні вороги. Він відчував, що його обов'язок — захищати цих людей так само, як вони захищали іспанський народ. Проте Мануель не міг забути відкинуті назад і забрьохані багнюкою обличчя. «Отже, тепер у тебе й голосу для нас нема?» Але ж погляди, що зустрічалися з його поглядом під час проходження кожної роти, були не байдужі й не чужі: вони були трагічно-братерські, в них іще жила минула ніч.

Замок навпроти нагадував той, біля якого Мануель слухав на фронті Тахо Хіменеса. «Ніколи не памагатися спокшати!» Тепер ішлося зовсім про інше: довелося розстріляти не ворогів, а людей, які були добровольцями, бо він відповідав перед усіма за життя кожного, хто проходив тепер повз нього. Кожна людина розплачується тим, за що вона несе відповідальність: Мануель віднині розплачуватиметься життями.

Стаючи дедалі сумнішим і суворішим, Мануель по черзі зустрічав погляди тих людей, що вклали з ним спілку крові.

Коли полк пройшов, Мануель опинився сам на порожній площі з бездомними собаками й гуркотом далекої гармати. Гартнер був у бригаді. Ніколи ще Мануель не почував себе таким самотнім.

У нього залишилися три вільних години; замок знову нагадував йому про Хіменеса. Той тепер був десь кілометрів за десять звідси, теж на відпочинку. Мануель дав потрібні розпорядження й сів у автомобіль.

Село, де розташувалася бригада Хіменеса, лежало позад того, звідки прибув Мануель. По дорозі ще тяглися біженці-селяни, і Мануель дістався до полковника крізь валки візків, віслюків та гурти худоби.

Вони вийшли вдвох; вогкість посилювала глухоту Хіменеса. Десь праворуч, досить далеко, гриміла ворожа артилерія й чути було гуркіт мадрідських гармат. Крізь ущелини Сьєрри видно було долину Сеговії.

— Гадаю, вчора я пережив найважливіший у моєму житті день,— сказав Мануель.

— Чому, синку?

Мануель розповів йому про все, що сталося. Вони мовчки рушили вперед. Зміна на обличчі Мануеля, його поголена голова, його авторитетний тон з самого початку вразили Хіменеса. Від юнака, якого він знав, залишилася тільки мокра соснова гілка в правиці.

Казали, що збоку Ескуріалу великі пожежі; низькі темні хмари чіплялися за відноги Сьєрри. Трохи далі, з боку Сеговії, горіло село; в бінокль Мануель побачив, як бігли селяни й віслюки.

— Я знав, що треба робити, і я це зробив. Я твердо вирішив служити моїй партії, мене не зупинять ніякі перживання. Я не людина докорів сумління. Справа тут в іншому. Якимсь ви мені сказали: «В тому, щоб бути командиром, більше благородства, ніж у тому, щоб бути індивідуумом, це важче...» Я дедалі менше індивідуум. Про музику більше не говоритимемо; минулого тижня я спав з жінкою, яку я марно кохав стільки років; і мені захотілося піти від неї... Мені не інкода всього цього, але якщо я зрікаюся цього, то задля чогось. Командувати можна тільки, щоб служити, інакше... Я беру цей розстріл на себе: це було зроблено, щоб урятувати інших, *наших*... Один з двох засуджених сказав мені: «Отже, тепер у тебе й голосу для нас нема?»

Мануель не розповів про те, що й справді втратив був голос. Хіменес узяв його під руку. З висоти все людське здавалося сміховинним, крім неквапливих завіс пожежі, що зді-

ймалися в небо, де повільно пропливали безформні хмари. Здавалося, що в очах богів люди — тільки їжа для вогню.

— А чого ви хочете, синку,— бути спокійним, засуджуючи до страти?

Він з любов'ю дивився на Мануеля, відчуваючи свій суперечливий і, може, прикрий досвід.

— Ви звикнете навіть до цього.

Як хворий вибирає іншого хворого, щоб поговорити з ним про смерть, так і Мануель тепер говорив про моральні трагедії з людиною, для якої вони були звичні; а втім, говорив він, головне, задля людяності відповідей, які він отримував, а не задля їхнього сенсу. Будучи комуністом, Мануель не сумнівався в обгрунтованості свого рішення; він не ставив свій вчинок під сумнів; він вважав, що такі проблеми слід було розв'язувати, або змінюючи спосіб дій (про це не могло бути й мови), або відкидаючи самі проблеми.

— *Справжня боротьба починається*,— сказав Хіменес,— коли борешся з часточкою самого себе... Все, що було доти, давалося надто легко. Але людиною стаєш тільки в такій боротьбі. Завжди доводиться стикатися зі світом у самому собі — хочеш чи не хочеш...

— Ви якось мені сказали: перший обов'язок командира — це бути улюбленим, не намагаючись спокушати. Бути улюбленим, не намагаючись спокушати самого себе...

У величезній ущелині між скелями видно було інший схил Сьєрри; над Мадридом, невиразним серед сірої рівнини, повільно здіймалися темні стовпи диму. Мануель знав, що це означає. Місто зникало за димовою завісою боїв. Здіймаючись з численних вогнищ, яких не видно було, стовпи диму, розпадаючись, затягували сіре небо. Здавалося, що всі хмари народжуються в цьому пожежищі, яке розверталось в бік їхнього польоту, і страждання Мадріда, що лежав у цій тонкій білій смузі, серед лісів, заповнювали величезне небо. Мануель відчув, що навіть спогади про минулу ніч розвіюються разом з повільним і важким вітром, який доносив до нього запах гарива з Куатро Камінос і Гран-Віа.

Один з офіцерів Хіменеса під'їхав на автомобілі.

— Підполковника Мануеля просять до телефону. З генерального штабу.

Вони швидко повернулися, Мануель був трохи стурбований. Він зателефонував до штабу.

— Алло! Ви мене викликали?

— Вище командування вітає вас з успішним проведенням учорашньої операції.

— Радий старатися.

— Вам відомо, що колишні дезертири з народного ополчення приходять, щоб знову записатися?

— ...

— Вище командування вирішило сформувати з них бригаду. Зробити це доручається вам.

— ...

— Начальник генерального штабу вважає, що ви маєте всі потрібні якості для виконання цього важкого завдання.

— А!

— Ваша партія теж такої самої думки.

— ...

— Це також і думка генерала Міахи. Ви негайно приймете цю бригаду.

— А мій полк? Мій полк!

— Його, мабуть, увілляють до іншої дивізії.

— Я знаю в ньому кожну людину! Хто зможе...

— Генерал Міаха вважає, що ви володієте необхідними якостями для цього.

Мануель поклав трубку. На нього вже чекав Генріх. Інтернаціональна бригада готувалася до контратаки на Сеговію, і Генріх їхав до Гвадаррами. Вони вирушили разом.

Автомобіль спускався із Сьєрри. В Мануеля склалося таке враження, ніби він хтозна-скільки був знайомий з Генріхом, бо він знав природу його командування; та коли Мануель розповідав йому про свій попередній день і розмову з Хіменесом, йому здавалося, що єдиним способом людського спілкування між генералом і ним був лише той дивний зв'язок, який завжди налагоджується між перекладачем і тим, кого він перекладає.

Генріх потупив голову; його поголена потилиця була гладенька, він над чимось замислився, і на його дбайливо поголеному обличчі з'явилася гримаса невдоволення.

— Настав зламний момент війни. Невже ти гадаєш, що людина, змінюючи світ, не змінюється сама? З того дня, коли ти згодився командувати армією пролетаріату, ти більш не маєш права на власну душу.

— А на коньяк?

Мануель бачив, як Генріх роздавав усім п'яничкам своєї бригади пляшки коньяку із заміненними етикетками, на яких стояв напис: «Від генерала Генріха.— Хто не працює, той не їсть».

— Своє серце ти можеш собі зберегти: це інша річ. Але ти повинен розстатися із своєю душею. Ти вже розстався із своїм довгим чубом. І з тоном свого голосу.

Слова були ті самі, що й у Хіменеса, тільки Генріх ви-

мовляв їх куди твердіше, і його очі без вій були непорушні, як у Толедо.

— Що ви розумієте під словами «розстатися з душею»?

Мануель не наважувався звертатись до генерала на «ти».

Генріх дивився на сосни, що пробігали повз автомобіль у тьмяному світлі похмурого дня.

— Всяка перемога має свої втрати, — сказав він. — І не тільки на полі бою.

Він міцно стиснув Мануелеві руку вище ліктя й сказав таким тоном, що Мануель не зрозумів, виражав він прикрість, досвід чи рішучість:

— Тепер ти більш ніколи не повинен жалкувати за втраченою в бою людиною.

Розділ сімнадцятий

Мадрид, 2 грудня

Біля самого вікна лежать два трупи. Пораненого відтягли за ноги. П'ятеро бійців з гранатами в руках утримують сходи. Тридцять бійців Інтернаціональної бригади займають четвертий поверх рожевого будинку.

Великий гучномовець — з тих, що їх возять республіканці для пропаганди, — кричить у сутінках зимового ранку:

«Товариші! Товариші! Тримайте свої позиції. До вечора у фашистів не лишиться боєприпасів: сьогодні вранці колона Урїбаррі підірвала тридцять два вагони.

Товариші! Товариші! Тримайте...»

Гучномовець знає, що ніхто йому не відповість, і він повторює й повторює ті самі слова.

У фашистів не залишиться боєприпасів, але поки що вони в них є: фашисти перейшли в контратаку й зайняли два п'яних поверхи.

Третій поверх — нічий. Бійці Інтернаціональної бригади займають четвертий.

— Геї, покидьки! — кричить по-французькому голос, що долинає з каміпа. — Ми вам покажемо, чи вистачить у нас набоїв, щоб вас уколошкати!

Внизу — Терсіо. Димоходи — чудові провідники звуку.

— Продажна шкура за десять франків на день! — відповідає Маренго, вклякаючи на коліна; навіть тут, у глибині кімнати, кулі пролітають на висоті його голови. Колись легіон був для нього романтикою. Непокірний, упертий. Тепер він був під ним, унизу, цей іспанський легіон, який, схивнувшись на військовому марнославі, прийшов захищати невідомо що. Минулого місяця Маренго в Західному парку йшов у багнетну атаку. Коли ж відбудеться поєдинок з воя-

ками Терсіо? Ця намуштрована на кров згряя, що плазує, сама не знаючи перед чим, викликає в нього огиду. Бійці Інтербригади — теж легіон, і вони найбільше ненавидять легіон фашистів.

Республіканські гармати сто п'ятдесят п'ятого калібру розмірено стріляють по будинку клінічного шпиталю.

Квартира, де зараз Маренго і його товариші під кришталевий дзвін битого скла шукають кут прицілу, раніше належала зубному лікареві. Одні двері замкнені на ключ. Маренго такий кремезний, що здається гладуном; у нього густі чорні брови й маленький ніс — щоката мордочка з мила «Кадом». За виламаними дверима виявився кабінет: у дантистському кріслі недбало розлігся мертвий марокканець. Учора нижні поверхи займали республіканці. Тут вікно ширше й не таке високе, як інші; ворожі кулі розбили шибки на висоті трьох метрів від підлоги. Звідси можна стежити й стріляти.

Маренго ще не командир: він не служив у війську. Але він має авторитет у своїй роті; всі знають, що Маренго був секретарем профспілки на одному великому військовому заводі. Італійці замовили заводові дві тисячі кулеметів, що призначалися для Франко; хазяїн заводу, фанатик зброї, не дозволяв відсилати кулемети, бо вони «не були доведені до належного рівня якості». Щовечора після закінчення роботи в кількох вікнах заводу спалахувало світло, й одержимий старий хазяїн в яскраво освітленому цеху сам-один підпилював якийсь гвинтик мініатюрної машини, перевіряв ту саму важливу деталь, яка мала зробити ці кулемети «кулеметами — ого!». А о четвертій ранку, згідно з інструкцією Маренго, один за одним приходили робітники-активісти й кількома ударами напилка зводили його роботу нанівець. Шість тижнів! Протягом більш ніж сорока днів тривала ця терпелива боротьба між пристрастю до техніки (хазяїн Маренго не був фашист, тільки його сини) й солідарністю.

Всі товариші Маренго з його бригади на своїй шкурі випробували, наскільки ця боротьба була потрібна.

Товариші Маренго розташовуються нижче влучання куль.

Цей будинок, у якому йде бій уже десятий день, витримуючи облогу, неприступний звідусіль, крім сходів, де чергують п'ять інтербригадівців з гранатами. Розташування площі не дозволяє встановити гармату, а що ж до куль... Лишаються тільки міни. Але доти, поки внизу Терсіо, будинок не підірвуть, навіть якщо він замінований.

Стоп'ятдесятип'ятиміліметрові гармати республіканців і далі стріляють.

Вулиця безлюдна. В десятку будинків іде така сама лай-

ка по димоходах. Іноді та чи та сторона намагається захопити вулицю, зазнає невдачі, відступає.

За кожним вікном ховалися рушниця або кулемет, гучномовець глушив хрипкими криками лайку, що долинала з камінів, і вулиця була порожня, наче її прирекли бути такою навіки-віків.

Але праворуч — клінічний шпиталь, найкраща фашистська позиція на Мадридському фронті. Цей величезний хмарочос, оточений зеленню, височіє над усім кварталом вілл. З четвертого поверху товариші Маренго бачать республіканців, які лазять рачки в багнюці на всіх прилеглих вулицях. Якби шпиталь і не було видно звідси, можна було б здогадатися, що він близько, бо люди не наважувалися розігнути-ся вище якоїсь риси.

Як і будинки на цій вулиці, шпиталь, що без угаву стріляв з усіх своїх кулеметів, здається покинутим. Похмурий смертоносний хмарочос, руїна вавилонської вежі, він дрімає, як бугай, серед снарядів, що обсіпають його щеченем.

Один з бійців Інтернаціональної бригади, понишпоривши в усіх шафах, знайшов театральний бінокль.

На сходах вибухають гранати. Маренго виходить на площадинку.

— Дрібниці, — каже під гуркіт гранат один з чергових.

Вояки Терсіо знову зробили спробу піднятися.

Маренго бере бінокль. На близькій відстані шпиталь змінює колір, стає червоним. Виразними залишилися тільки загальні *обриси*: після кожного пострілу гармати сто п'ятдесят п'ятого калібру на шпиталі з'являються вибоїни, він сплющується, як розпечене залізо під ударами молота. Його вікна, які виразно видно, надають йому вигляду вулика — вулика, з якого вилетіли бджоли. І лише вдалині, довкола цього напівзруйнованого бастіону, по мокрій від дощу бруківці та іржавих трамвайних коліях рачкують люди.

— Боже мій! — кричить Маренго, піднявши свої товсті руки. — Так воно є! Наші атакують!

Вони з'юрмилися між мертвим марокканцем у дантистському кріслі й вікном. Довкола шпиталю зринають із землі чорні плями динамітників і гранатометників, які махають руками, вгрузаючи в багнюку, знову з'являються там, де п'ять хвилин тому спалахнув ланцюжок динамітних і гранатних вибухів.

Маренго підбігає до каміна, кричить униз:

— Погляньте, бовдури, що відбувається біля шпиталю!

І бігом повертається на своє місце. Динамітники зовсім близько. З проламаного вулика до фашистських позицій біжить ціле плем'я комашні, яке переслідують свої ж власні кулемети.

Камінь не відповів. Чех з Інтербригади прикладає до плеча рушницю, стріляє, стріляє, стріляє. З будинків на протилежному боці теж стріляють обложені бійці Інтербригади; притискаючись до муру вояки Терсіо покидають рожевий будинок: його замінували, зараз він злетить у повітря.

Негус просувається в підкопі. Ось уже місяць, як він не вірить у революцію. Апокаліпсис скінчився. Залишились боротьба з фашизмом і шанобливе ставлення Негуса до оборони Мадріда. Одні анархісти ввійшли до уряду, інші в Барселоні вперто захищають свої переконання й свої позиції. Дурруті вбито. Негус так довго жив боротьбою проти буржуазії, що без труднощів нині живе боротьбою проти фашизму: в нього завжди були негативні пристрасті. І все ж таки в нього щось не гаразд. Він слухає по радіо, як анархісти закликають до дисципліни, і заздрить молодим комуністам, які вступають після них і яким не довелося за півроку переробляти все своє життя. Він воює зараз поряд з товстуном Гонсалесом, разом з яким Пепе атакував італійські танки під Толедо. Гонсалес — з НРП, але Негусові байдуже до цього. Треба розгромити фашистів, а тоді вже сперечатися. «Розумієш,— каже Негус,— комуністи працюють добре. Я можу з ними працювати, але любити їх — ні, хоч би скільки я старався, нічого не виходить...» Гонсалес був гірником у Астурії, а Негус транспортним робітником у Барселоні.

З того дня в Алькасарі, коли він повернув вогнемет, Негус сховався в підземну війну, яка йому до душі й де майже кожен боєць приречений і знає, що загине, де лишилася певна можливість індивідуальної дії. Коли Негус угрузає в своїх проблемах, він шукає порятунку в насильстві або в жертвості, а ще краще — і в тому, і в тому.

Худючий Негус просувається в підкопі, який мав би скінчитися за рожевим будинком. За ним суне опецькуватий Гонсалес. Земля стає дедалі лункішою: або ворожа міна зовсім близько (але він не чує стукоту), або...

Негус заряджає гранату.

Останній удар кайла поринає в порожнечу, чоловік, який працював кайлом, провалюється вниз, у величезну дірку. Негусів ліхтар нишпорить довкола, як рука сліпця: глиняні глеки, багато глеків із зріст людини. Погріб. Негус гасить ліхтар і стрибає. Навпроти нього інший ліхтар також шукає. Той, хто тримає його, не встиг помітити Негусів ліхтар. Стріляти? Негус не бачить його. Рожевий будинок майже над ними. Гонсалес і далі в підкопі. Негус кидає гранату.

Коли дим, що завалував клубами, розсіюється, Гонсале-

сів ліхтар освітлює двох фашистів, які лежать головами в липкому олійному чи винному озері, звідки стирчать величезні черепки від глеків; у непорушному світлі кишенькового ліхтаря рідина підіймається дедалі вище — до пліч, до губів, до очей загиблих.

Республіканська контратака скінчилася: витягши з погребя Маренго та його товаришів, Гонсалес зі своїми повертається до штабу. Треба перетнути частину Мадріда.

До бомбардування звикли: перехожі, почувши свист снаряда, зникають у під'їздах, потім далі йдуть своєю дорогою. То тут, то там стовпи диму, що хиляться під лінивим вітром, вносять у трагедію війни спокій вогню в сільських грубках під час обіду. Впоперек вулиці лежить мертвий, під пахвою в нього адвокатський портфель, який ніхто не наважується взяти. Кав'ярні відчинені. Із станцій метро виходять люди, що нагадують пожильців нічних притулків; униз спускається інша юрба з матрацами, портфелями, дитячими візками, тачками, навантаженими кухонним начинням, столами, портретами, діти з картонними буйволами в руках; селянин силкується заштовхати норовистого віслюка. З двадцять першого фашисти бомбардують щоденно. В кварталі Саламанка винаходять найскладніші комбінації, щоб заволодіти кутом під'їзду. Іноді сміття руїн ворухнеться, і з'являється рука із дивно витягнутими пальцями; але діти граються в авіацію поряд з бомбами, що падають, серед спотворених втечею облич. Жінки в'їздять до Мадріда в корзинах і матрадах, як у арабських казках. Вагоновод, який приєднався до бригади Гонсалеса, каже:

— Звісно, якщо говорити про життя, то це життя, але якщо говорити про роботу, то це не робота: йдеш робити свою справу, приїздиш на кінцеву зупинку з половиною пасажирів — другу половину по дорозі вколошкали. Я їй кажу: що це за робота...

Вагоновод зупиняється, зупиняється Гонсалес, зупиняється й Маренго. Всі перехожі зупиняються або біжать у підвороття: п'ять «юнкерсів», яких охороняють чотирнадцять «хейнкелів», летять на Мадрид.

— Не треба боятися, — каже хтось, — до цього звикаєш.

І перш ніж Гонсалесу й Маренго вдається щось роздивитися у вечірньому сірому небі, величезний патовп виходить із сховищ, льохів, підвороття, будинків, стапцій метро — із сигаретами в зубах, з інструментом або портфелем у руці, в блузах, у піджаках, у ковдрах.

— Там і наші! — каже якийсь цивільний.

— Звідки ти знаєш? — питає Гонсалес.

— Значно краще чути.

З іншого кінця Мадріда — вперше від початку війни — летять тридцять шість республіканських винищувачів.

Це літаки, продачі Іспанії Радянським Союзом після того, як він денонсував угоду про невтручання, й нарешті зібрані. Деякі з них уже билися на Хетафе. Полагоджені літаки інтернаціональної ескадрильї скидали над Мадридом листівки, що повідомляли про реорганізацію республіканської авіації; але ці чотири ескадрильї, з дев'яти літаків кожна, які летять ромбоподібним строем під команду Сембрано, вперше охороняють Мадрид.

Передній «юнкерс» звертає праворуч, потім — ліворуч, вагається. Республіканські ескадрильї на повній швидкості летять назустріч бомбардувальникам. З усіх вулиць, з усіх дахів, з усіх льохів, з виходів метро люди, які впродовж сімнадцяти днів з години на годину чекали бомбардування, дивляться, дивляться... Нарешті ворожа ескадрилья звертає в бік Хетафе, і в сіре небо, де ширяють літаки Мадріда, злітає дике, тріумфальне шикання п'ятисот тисяч голосів.

У темряві, що настала, Генріх дивиться з вікна на натовп бійців, які відбилися від своїх частин, — вони прийшли знову записуватися. Перед ним карта. Він наносить на неї відомості, які йому передає Альберт, як завжди прикутий до телефону. З усіх боків підтверджують, що у фашистів, чий поїзд з боєприпасами підірвала колона Урібаррі, більше нема чим стріляти.

— Наступ на Посуело-Араваку відбито.

Генріх відзначає на карті нові позиції. Складки його білої потилиці ніби всміхаються.

— Наступ на Лас-Росас відбито, — передає інший штабний офіцер.

Знову дзвонить телефон.

— Гарзд, дякую, — відповідає Альберт.

— Наступ на Монклоа відбито.

Всім хочеться привітати один одного.

— Якщо повідомлять іще про один успіх, усім по чарці коньяку! — каже Генріх.

З військового міністерства по порядку повідомляють про розташування фронтів у трубку Альберта; по іншому телефону дзвонять бригади.

— Налийте мені коньяку, — каже Альберт: — Ми просуваємося до Залізних воріт: дорога на Корунью вільна.

— Наші знову взяли Вільяверде!

— Наші наступають на Кемаду й на Гараніто, пане генерал!

НАДІЯ

Розділ перший

8 лютого

Маньєн зустрівся з Варгасом у Валенсії в міністерстві авіації так само, як тоді, в Мадриді, у вечір Медельїна. Міністрів уже замінили, бійці надягли військову форму, Франко ледь був не взяв Мадрид, народна армія організувалася; але війна й далі лишалась війною, і якщо багатьох спіткала смерть, а багато хто знайшов свою долю, то ні Варгас, ні Маньєн майже не змінилися. Як і в Мадриді, Варгас попросив подати віскі й сигарети; як і в Мадриді, в обох були напружені обличчя, наче після безсонної ночі.

— Малагу втрачено, Маньєн, — сказав Варгас.

Маньєн не здивувався: він вважав, що під натиском італійських і німецьких сил республіканцям доведеться віддати *відрізані від центру фронти*; і Гарсія тиждень тому сказав йому: «Я всього чекаю від центру й нічого не чекаю від дрібних фронтів: Малага буде повторенням Толедо».

— Втеча неймовірна, Маньєн... Понад сто тисяч жителів... Жахливо...

— Над ними, серед вітальні старовинного будинку багатого торговця, опудало орла тримало люстру.

— Їх переслідують італійські літаки. І ваговози. Якщо ми не затримаємо ваговози, біженці подадуться аж до Альмерії.

Маньєн — очі й вуса його були сумні — жестом спитав: коли вилітаємо?

— Наші найкращі літаки повинні воювати за Мадрид, я знаю, Маньєн...

Фашисти розгортали наступ на Хараму.

— Потрібні два бомбардувальники для дороги на Малагу. Ми тут майже не маємо винищувачів... Треба летіти на Теруель. Ніхто з інтернаціональної ескадрильї не знає Теруеля, як ви. Я хочу, щоб ви... — Він провадив по-іспанському: — Хочу, щоб ви вибрали не те, що небезпечніше, а те, що потрібніше. Знаєте, — додав він, — у Теруелі теж майже нема винищувачів...

Протягом двох місяців інтернаціональна ескадрилья брала участь у боях на Східному фронті: Балеарські острови, південне узбережжя, Теруель. Епоха «пеліканів» скіпчилася. Виконуючи по два завдання щодня, втрачаючи вбитими й пораненими, ескадрилья, яку підтримували Інтернаціональні

бригади в усіх боях під Теруелем, воювала, лагодилась, фотографувала бомбардування під час бою; льотчики жили в покинутому замку серед помаранчевих гаїв, поблизу таємного аеродрому; вони підірвали в бою вокзал і штаб Теруеля під вогнем зенітних батарей, і тепер на стіні в їхній їдальні висіла збільшена фотографія вибуху. Маньєн та його пілоти знали цей фронт краще, ніж знали його їхні карти.

— На світанку? — спитав Маньєн.

Вони заходилися коло карт.

Хайме й Скалі, Гарде й Поль, Аттіньї, бортмеханік з Інтернаціональної бригади Саїді й Карлич пили в місті мансанілью.

За ними, по той бік вікон кав'ярні, був невеликий ярмарок, звідки долинала музика; лотереї, солодоші, стрільба в тирі. Це було дитяче свято. Кулеметники прийшли сюди заради тиру й невтомно трошили люльки й прострілювали надувних свиней, тут вони й знайшли Карлича в захопленому кільці глядачів. Гарде й Саїді прийшли радше задля дітей, ніж задля тиру. Всі їхні гроші пішли на частування тістечками. Гарде любив дітей так само, як Шейд любив тварин, — з досади; Саїді любив їх усім, що було в ньому дитячого, і всім своїм мусульманським співчуттям.

— А американці непогані, — сказав Поль.

Тільки-но прибули перші американські льотчики-добровольці.

— Мені подобається, — сказав Гарде, — що вони не гадають, ніби рятують демократію щоразу, коли крутять пропелер.

— І вони прогнали звідси всіх їхніх найманців, — сказав Аттіньї.

Він ненавидів найманців усіх поголовно.

— Ну, а новий майор, — провадив Поль, — набитий бовдур.

Уперше іспанський командир, який разом з Маньєном відав аеродромом, виявився нікудишнім.

— Не зачіпатимемо цього, — сказав Аттіньї. — Ніхто й не припускав, що в нас будуть самі досконалості. Це ненадовго, незабаром повернеться Сембрано. Робитимемо свою справу — от і все. А в «бреге» капітан-іспанець просто чудовий.

— Іти з цим у бій проти сучасної авіації — треба мати терпіння!

— Дивна річ, — сказав Скалі, — в жодній країні нема такої природної старанності, як у Іспанії. Беруть селянина, журналіста, інтелігента, дають йому посаду, і він добре чи погано — виконує свої обов'язки, але завжди старанно, чого

варто повчитися Європі. А в цього командира нема старанності, нема стилю; коли іспанець утрачає стиль, це означає — він утратив усе.

— Сьогодні вночі в Альгамбрі,— сказав Карлич,— я бачив таке: майже гола танцівниця виходила на естраду. І підходила до глядачів упритул. Можна було доторкнутися до неї. П'яний ополченець підбіг до неї і гладить її рукою. Публіка сміється. Ополченець обертається, заплющивши очі, й стискає руку. Ніби він схопив красу жінки, коли гладив її, й стиснув у руді. І ось він обертається до публіки й жбурляє її цю красу. З презирством до публіки. Чудово! Таке можливе тільки тут.

Карлич розмовляв по-французькому куди гірше, ніж раніше. Він цілком володів своїм полірованим тілом, здавалося, він шойно вийшов з ванної, де парфуми заміняла камфора. Карлич скинув свій капітанський кашкет, і Скалі впізнав його жорсткий чорний чуб.

— Мені тут подобається, бо я тут навчаюсь,— сказав Поль.— Правда! Що ж до командира, то він беззь!

— Так не можна казати про командира,— відрубав Карлич.

Він відпустив вуса, обличчя його втратило колишню дитинність, стало жорсткіше, і Скалі подумав, що в цій людині прокидається колишній врангелівський офіцер.

Поль знизав плечима й підніс указівний палець:

— А я кажу — беззь.

«Це може погано скінчитися»,— подумав Аттіньї.

— Як ти сюди потрапив? — запитав він у Саїді.

— Коли я дізнався, що марокканці воюють за Франко, я сказав у своїй соціалістичній секції: «Ми повинні щось зробити. Інакше що товариші робітники подумають про арабів?»

— Я бачу вогні,— сказав Хайме, крутячи в руді дріт. Він робив з дроту літаки зі справжніми важелями керування. Серед пілотів вони були дуже популярні.

Ось уже місяць він бачив вогні щоденно. Спочатку його друзі починали поглядом шукати їх, але щоразу знаходили не вогні, а все той самий смуток. Скалі й Гарде спділи поряд з ним, інші — навпроти.

— Так от,— сказав Карлич,— узяли ми Альбаррасін. Там був один страшний фашист. Зовсім молодий, років двадцяти... Він ховався. Ми пішли шукати його, але там, куди ми прийшли, були тільки дві бабусі. Цей парубчисько виказав, мабуть, чоловік з п'ятдесят наших. І багатьох інших, які навіть не були нашими. І їх усіх розстріляли.

— Нема нічого гіршого за парубчиськів,— сказав Скалі.

— Одна бабуся каже: «Ні, ні, нікого тут немає, тільки мій менший небіж». Це були його тітки. Тоді ось що відбувається: до нас виходить хлопчак, у шкарпетках і в шапочці...

Карлич обвів рукою довкола голови, це мало означати, що йдеться про матроську безкозирку.

— ...і в матроському бушлаті, в коротеньких штанцях. «Самі бачите,— кажуть старушенці,— самі бачите!» Це й був той мерзотник. Вони перевдягли його у вбрання молодшого брата, щоб одурити нас...

— Вогні кружляють,— сказав Хайме, скинувши чорні окуляри.

Карлич засміявся тим самим сміхом, яким він у серпні не раз драгував Скалі.

— Його розстріляли.

Всі знали, що Карлич двічі виносив пораних товаришів з-під ворожого обстрілу. Служба була його пристрастю; він вимагав цього ж від усіх своїх підлеглих; коли він уперше побачив пораних, яких катували марокканці, він сам пішов добивати їхніх офіцерів. Усе в ньому непокоїло Скалі й Аттінї. Інші вважали, що Карлич несповна розуму. Все це дуже бентежило Саїді.

Скалі згадав, як Карлич приїхав до Іспанії: він був у чудових чоботях; біля першого ж чистильника Карлич зупинив автомобіль, але з'ясувалося, що начистити пару козацьких чобіт — це не те, що начистити пару черевиків, і тридцять спеціалістів, які їхали автобусом, мусили чекати півгодини, поки Карлич, лютуючи, тарабанив пальцями по столі, а чистильник ніяк не міг наглянсувати його другий чобіт.

— Вогні зупиняються,— озвався Хайме.

Ця надія, що знову відроджувалася, створювала довкола нього атмосферу болісної незручності, тим більше що він майже соромився своєї сліпоти й силкувався жартувати. Він пообіцяв товаришам устриці, які збирався роздобути в якийсь незвичайний спосіб. Не вийшло. Ті, хто прийшов першим (Скалі й Хайме прийшли після всіх), знайшли в кав'ярні цидулку: «Поміркувавши, ми вирішили не прийти. Устриці».

— Чи подобається тобі таке життя? — запитав Аттінї в Карлича.

— Коли помер мій батько (в мене троє братів), я був... у армії. Помираючи, він сказав: ті троє хай будуть щасливі, а цей повинен бути переможцем.

Скалі знову зустрівся з тим, що турбувало його впродовж двох місяців: з поріддям людей, яке військові фахівці називали «солдафонами». Скалі любив бійців, остерігався вій-

ськових і ненавидів солдафонів. Карлич — це ще дрібниці, а ось інші? А у Франко таких тисячі.

— Сподіваюсь пересісти на танка,— провадив кулеметник.

Невже над Європою запанують самі тільки танкісти, льотчики, кулеметники й солдафони?

— Чого тобі, Карлич, випадало боятися на війні?

Скалі мав на увазі ще й огиду, й жалощі, але не хотів удаватися до тонкощів.

— Боятися? На початку боявся всього.

— А згодом?

— Навіть не знаю.

— Ви бачте вогні? — спитав Хайме.

— Ні, є одне, чого я боюся,— вів далі Карлич.— Боюсь повішених! А ти?

— Я їх ніколи не бачив.

— Тобі пощастило... Це страшно. Розумієш, відбувається ось що: коли кров — це природно. Повішені — це протиприродно. Коли крові нема — це протиприродно. А коли щось протиприродно — це страшно.

Ось уже двадцять років Скалі чув про «поняття людини». І сушив собі голову над ним. Яке вже тут «поняття людини» в присутності людей, які ставлять своє життя на карту! Скалі зовсім заплутався. Є хоробрість, благородство і є фізіологія. Є революціонери і є маси. Є політика і є мораль. *«Я хочу знати, про що я говорю»*,— був сказав йому старший Альвар.

— Ось вогні знову заворушилися,— озвався Хайме.

Скалі схопився з місця, роззявивши рот, спершись кулаками на стіл; дротяний літак відлетів на три метри вбік. Гарде обхопив Хайме за плечі, й обидва вони вступилися у великі електричні кулі каруселі, яку щойно запустили за вікном.

Хайме і його друзі, не тямлячися з радощів і насвистуючи, їхали на аеродром для переклику й для польоту на Малагу; в іншому автомобілі їхав Маньєп. Ворожа ескадрилья бомбардувала порт за шість кілометрів. Над Валенсією сіялась мжичка, і по помаранчах тихо струмувала вода. Профспілки вирішили влаштувати для дитячого свята небачений парад. Делегати від дітей, запрошені для обговорення програми, зажадали героїв мультиплікаційних фільмів; профспілки спорудили з картону величезних Міккі-Маусів, котів Феліксів, селезнів Дональдів (які все ж таки передували Дон-Кіхотові й Сапчо Пансо). Серед тисяч дітей, що з'їхался звідуєль на свято, присвячене маленьким мадрідським біжен-

цям, багато не мали даху над головою. На зовнішньому бульварі стояли покинуті карнавальні колісниці; протягом двох кілометрів у світлі автомобільних фар виникали тварини сучасного чарівного царства, де всі вбиті воскресають... Бездомні діти знайшли собі притулок на картонних постаментях, між мишачими й котячими лапами. Ворожа ескадрилья й далі бомбардувала порт; і в такт вибухам тварини, яких стеріг величезний Дон-Кіхот, тремтячи під дощем, хитали головами над заснулими дітьми.

Аттіньї був бомбардиром на літаку Сембрано. Екіпажі на обох літаках були збірні: тут були механік Поль і Аттіньї. Сембрано взяв із собою свого другого пілота, баска Рейєса. На останньому аеродромі Півдня вони застали бомби, які довелося змінити, і тут панував такий самий безлад, як у Толедо; перед самою Малагою — сто п'ятдесят біженців, що розтяглися по дорозі вздовж берега моря, далі — фашистські крейсери, які під сліпучим сонцем ішли до Альберії в супроводі димових вихорів; і, нарешті, — перша італо-іспанська моторизована колона; з літака здавалося, що за кілька годин вона наздожене біженців. Аттіньї і Сембрано презирнулися й якомога знизилися. Від колони не залишилося нічого.

Щоб повернутися якнайшвидше, Сембрано повів літак найкоротшим шляхом, над морем.

Аттіньї, обернувшись, побачив, що механік витирає руки, масні від руків'я бомбоскидачів. Аттіньї знову подивився уперед, па небо, яке затягли купчасті хмари: на них летіли, розділившись на дві групи, вісімнадцять запізнілих ворожих винищувачів. А за ними, певне, летять ще й інші.

Кулі пробили передню башту.

Сембрано відчув мовби сильний удар кийком по правій, і та повисла. Він обернувся до другого пілота: «Берись!» Але Рейєс обіруч тримався не за руків'я, а за живіт. Якби не пасок, що підтримував його, він упав би на Аттіньї, який лежав у кабіні, погою в калюжі крові. Мабуть, ворожі винищувачі, обійшовши літак ззаду, стрілятимуть згори; захист неможливий: при стількох ворожих літаках республіканські винищувачі повинні були прикривати відступ другого бомбардувальника. Кабіну прошили невеликі снаряди: італійці мали скорострільні гармати. Другий кулеметник поранений чи ні? Коли Сембрано обернувся, його погляд ковзнув по правому мотору — він горів. Сембрано вимкнув його. Ніхто з кулеметників більше не стріляв. Літак знижувався що не секунда. Аттіньї нахилився до Рейєса, який словз із сидіння й безперестану просив пити. «Поранений у живіт», —

подумав Сембрано. Ще одна черга вдарила по літаку, але снаряди зачепили тільки праве крило. Сембрано пілотував ногами й лівою рукою. Кров повільно текла по його щоці; певне, його поранило й у голову, але він не відчував болю. Літак і далі знижувався. Позаду Малага, під ними море. Там, за піщаною мілиною завширшки з десять метрів,— скелі.

Про парашути не може бути й мови; ворожі винищувачі наздоганяють та й літак летить занизько. Піднятися вище неможливо: кермо висоти, мабуть, пошкоджене розривними кулями, майже не діє. Вода була вже так близько, аж другий кулеметник підняв башту й ліг на підлогу кабіни, простягнувши закривавлені ноги. Рейєс заплющив очі й щось казав побаскському. Поранені більше не дивилися на ворожі винищувачі, звідки летіли останні поодинокі кулі; вони дивилися на море. Не всі вміли плавати, і навряд чи вистачить сили пливати з розривною кулею в носі, руці чи животі. Вони летіли за кілометр від берега на висоті тридцяти метрів над морем; під ними глибина його чотири-п'ять метрів. Ворожі винищувачі повернулися, знову дали по черзі з усіх своїх кулеметів; трасуючі кулі оточили літак червоним павутинням. Сембрано побачив під собою світлі й мирні ранкові брижі, де відбивалося безтурботне сонце. Найкраще заплющити очі, і хай літак повільно спускається, поки... Нараз він побачив обличчя Поля, стурбоване й закривавлене, вопо й далі здавалося веселим. Червона мережа куль знову оточила бомбардувальник; залитий кров'ю Аттіньї й далі лежав, нахилившись над Рейєсом, що сповз із сидіння й хрипів. Обличчя Поля, єдине, яке дивилося на Сембрано, теж було в крові. Але в його гладеньких повпих щоках таїлося таке прагнення життя, що пілот доклав усіх зусиль, аби повернути правцею. Її не було. І тоді щомога лівою рукою й ногами він смикнув літак угору.

Поль почав був висувати колеса й тепер утягував їх назад; літак заковзав по воді, як гідроплан, скинув швидкість, пірнув у спокійний плескіт хвиль і капотував. Усі заборсалися у воді, що ринула до літака, як потоплені коти: вода не сягала верху перекинутої кабіни. Поль кинувся до дверцят, але нічого не знайшов, тоді він здогадався: якщо літак перекинений, то ручку слід шукати вгорі, однак дверцята защемила розривна куля. Сембрано, стоячи в перекинутому літаку перед важелями керування, що тепер стирчали зі стелі, шукав у воді свою руку, як отой собака, що наздоганяє свого хвоста; рана лишала червоні плями в уже порожевілій воді кабіни, і аж тепер він пересвідчився, що рука була на місці. Передній кулеметник проламав шлюду

в башті, що відчинилася під час капотування. Сембрано, Аттіньї, Поль і кулеметник вибралися з літака і нарешті опинилися на волі, по пояс у воді, навпроти нескінченного потоку біженців.

Спершись на механіка, Аттіньї кликав на допомогу, але хвилі глушили його голос. У кращому разі біженці-селяни бачили їхні жести; але Аттіньї знав: у патовпі кожеп вважає, що звертаються до його сусіди. Понад самим берегом ішов селянин. Аттіньї навкарачки дістався до піску. «Допоможіть їм!» — крикнув він здалеку. «Не вмію плавати», — відповів селянин. «Тут неглибоко». Аттіньї насилу просувався вперед. Селянин не зрушив з місця. Коли Аттіньї випростувався у воді поряд з ним, селянин сказав: «У мене діти», — і пішов собі. Може, він сказав правду: і якої допомоги можна сподіватися від людини, що терпеливо чекає фашистів, дивлячись на цю шалену втечу? Може, він не довіряв Аттіньї: певне, енергійне обличчя й білявий чуб Аттіньї збігалися з уявленням малазького селянина про німецького льотчика. На сході, над гірським кряжем, віддалялися республіканські літаки. «Сподіватимемося, що вони вишлють нам автомобіль...»

Поль і Сембрано витягли всіх поранених і перенесли на берег.

Від потоку біженців відокремився гурт ополченців; стоячи непорушно на валу біля дороги, вони височіли над юрмою і ніби скорше належали до світу скель та важких купчастих хмар, ніж до світу живих, наче все, що не тікало, не могло бути живим; утупившись в охопленій уже безсилимими язиками полум'я літак, які зринали з води й затуляли колір смуг на крилах, ополченці стояли над потоком нахилених уперед плечей і піднятих рук, як казкові вартові. За їхніми широко розставленими ногами миготіли голови, немов сухе листя. Нарешті ополченці спустилися до Аттіньї. «Допоможіть пораненим!» Вони повільно, нога за ногою добрали до літака. Один з них, залишившись з Аттіньї, перекинув руку бомбардира через своє плече.

— Ти знаєш, де тут телефон? — спитав Аттіньї.

— Знаю.

Ополченці були із сільської варті; не маючи ні гармат, ні кулеметів, вони вирішили рушницями захищати своє зруйноване село від італійських моторизованих колон. По дорозі, по-своєму підтримуючи їх, сто п'ятдесят тисяч обеззброєних людей з двохсот тисяч жителів Малаги тікали назустріч смерті, рятуючись від «визволителя Іспанії».

Вони зупинилися на схилі насипу. Є ж нахаби, які твердять, що кульові рани не болять, думав Аттіньї; морська

вода теж не вгамовувала болю. Над насипом, згинаючись до землі, люди бігом і кроком сунули на захід. Багато хто з них притискав до губів щось невиразне, затиснуте в кулаці, наче сурмив у німий ріжок: вони їли короткі широкі стебла, мабуть, селеру. «Тут поле»,— сказав ополченець. Якась старенька жінка з криком спустилася з насипу й, підійшовши до Аттіньї, подала йому пляшку. «Бідолашні мої дітоньки, бідолашні дітоньки!» Вона подивилася на інших, там, унизу, і, перш ніж Аттіньї встиг узяти пляшку, забрала її й побігла вниз, вигукуючи ті самі слова.

Спираючись на ополченця, Аттіньї підіймався вгору. Повз них бігли жінки, зупинялися, кричали, побачивши літак, що догоряв, і поранених, потім бігли далі.

Недільна прогулянка, з прикрістю подумав Аттіньї, діставшись до дороги. До тупотіння втечі, яке супроводжувало хлюпання хвиль, додалося добре знайоме Аттіньї гудіння: фашистський винищувач. Стовпище порідшало: воно вже зазнавало бомбардувань та обстрілів з кулемета.

Винищувач летів прямо до бомбардувальника, що догоряв у морі. Ополченці вже несли поранених; вони будуть на дорозі, коли сюди прилетить ворожий винищувач. Треба було б крикнути натовпові, щоб усі лягли на землю, але ніхто його не чув. За розпорядженням Сембрано, поранених поклали під невисоким будинком ферми. Літак спустився зовсім низько, покружляв над перекинутим бомбардувальником, усіяним гаснучими іскрами, як курка на рожні, мабуть, сфотографував його й полетів. Зате їхні ваговози теж пішли шкереберть, подумав Сембрано.

Повз них проїздив віз. Аттіньї зупинив його, випустив плече ополченця. Молода селянка звільнила йому своє місце, а сама сіла біля ніг старої жінки. Віз рушив. У ньому було п'ятеро селян. Ніхто ні про що не розпитував, і Аттіньї не промовив ні слова: весь світ тепер рухався в одному напрямі.

Ополченець ішов поряд з возом. Через кілометр дорога відходила від моря. На полях горіли багаття; від цих багать, від людей, що сиділи навпочіпки або лежали довкола них, віяло такою самою тривогою, як від юрби, що тікала. Між цими вогнями тривала розпачлива втеча бездомних до Альмерії. Автомобілі створили нескінченний затор. Віз зупинився.

— Далеко ще? — спитав Аттіньї.

— Три кілометри,— відповів ополченець.

Їх випередив селянин на віслюку: віслюки, раз по раз звертаючи з дороги й пробираючись крізь натовп, де тільки можна було, просуvalись кудись швидше за автомобілі.

— Позич мені свого віслюка. Я поверну тобі його в селі перед поштою. Це задля порапених льотчиків.

Не промовивши ні слова, селянин зліз із віслюка й зайняв місце Аттіньї на возі.

Юнак і дівчина, мабуть, студенти, досить елегантні, без поші, випередили віслюка. Вони йшли, тримаючись за руки. Аттіньї подумав, що досі він бачив саму тільки злиденну юрбу, серед якої часом траплялися робітники, але загалом переважали селяни. І всі з мексікапськими ковдрами на спині. Розмови не чути: лише крики й мовчання.

Дорога пірнула в тунель.

Аттіньї намацав електричний ліхтарик. Але не було потреби діставати його з промоклої кишені. Численні вогники — всілякі лампи, сірники, ліхтарі, скалки — спалахували й гасли, жовті й червопуваті, або горіли, оточені німбом по краях потоку людей, тварин і візків. Тут, у підземному царстві, між двома голубими й далекими кружалами денного світла розкинувся табір великого переселення, недосяжний для літаків. Довкола непорушних ліхтарів і ламп метушилося ціле сонмище тіней; на мить з'являлися обриси тулубів і голів, ноги лишалися в темряві; гуркіт возів прокочувався під скелею, наче вирувала підземна ріка, в такому владному мовчанні, що воно охопило навіть тварин.

Тунель огортав Аттіньї теплом, що йшло чи то від густого натовпу, чи то від лихоманки, яка починалася в нього. Треба дістатися до телефону, еге ж, треба дістатися до телефону; але, може, він помер у дорозі, може, віз і віслюк були маренням порівняно легкої агонії? З води, в яку він був пірнув, ковзнув сюди, в цей світ земних глибин. Переконаність у тому, що він помер, сильнішу, ніж упевненість живих, давав йому струмінь крові, що тягся від кабіни літака до цього задушливого тунелю; все, що колись було життям, розпадалося на жалюгідні уривки слогадів у глибокому й похмурому заціпенінні; вогненні цятки жили в задушливій пільмі життям глибоководних рибин, і політкомісар Аттіньї ковзав — непорушний і невагомий — уже по той бік смерті, по широкій річці сну.

Денне світло, що раптом відкрилося за поворотом дороги, збудило все його тіло, наче воно було крижане. Аттіньї з подивом повернувся до думки про телефон, до болю в носі, до віслюка під собою. Він вийшов з літака, як з бою, а тепер відчував, що повертається з чистилища до таїни життя. Знову над потоком юрби, що рятувалася втечею, до самого Середземного моря, простягалась вохриста земля Іспанії з чорними козами на скелях.

Натовп, що розходився в усі боки, вирував довкола най-

близького села, залишаючи під стінами перших будинків усяку всячину, як море після відпливу лишає смугу ріні й покидьків. Люди в різноманітному одязі, між якими подекуди миготіли рушниці, юрмилися між будинками, наче череда в загороді. Тут утеча втрачала свою силу лавини: лишалось тільки стовпище.

З допомогою ополченця Атінї, який і далі їхав верхи на віслюку, дістався до телефонної станції. Зв'язок був перерваний.

Уклавши поранених під стіною будинку, Поль спитав ополченців, де можна роздобути ваговоз. «На хуторі є ваговози, але нема бензину!» Поль побіг до найближчого хутора, побачив ваговоз із порожнім баком. Він побіг назад з відром, і йому вдалося націдити трохи бензину з уцілілого бака літака. Намагаючись не розхлюпати бензину, Поль повільно повернувся до будинку, насилу пробираючись обіч нескінченного потоку селян-біженців, з хвилини на хвилину чекаючи появи ворожих ваговозів, які, цілком імовірно, поїхали вслід за тими, що їх вони бомбардували вранці. Він спробував запустити мотор: магнето було поламане.

Поль побіг до іншого будинку. Сембрано думав, що Атінї не зможе пробитися крізь натовп, і більше розраховував на випадково знайдену машину, ніж на надіслану. Це була напівферма, напіввілла, без меблів, де мавританський фаянс і псевдоромантичні фрески з папугами, здавалося, чекали пожежі; підземне гудіння юрби, що бігла, постійно нагадувало про загрозу, наближення ворога. Цього разу Сембрано, притримуючи праву руку, перев'язану іспанським кулеметником, пішов разом з Полем. Розшукавши ваговоз, Сембрано підняв капот: бензопровід було зіпсовано. Ваговози навмисне псували, щоб ними не могли скористатися фашисти. Сембрано випростався, розтуливши рот і опустивши повіки,— приголомшений Вольтер; і ходою нокаутованого боксера, не затуляючи рота, подався до іншого хутора.

Посеред поля Сембрано почув своє ім'я: іспанський кулеметник, круглий, схожий на радісне яблуко, далі весь у крові, стрибаючи, біг до нього. Атінї повернувся з автомобілем. Республіканські винищувачі дали знати до шпиталю. Сембрано й Поль повклали поранених на підлогу й на сидіння; кулеметник теж сів з ними.

З машиною приїхав головний лікар канадської «швидкої допомоги», фахівець з переливання крові.

Після падіння літака піхто з його екіпажу не заводили мови про можливість нападу фашистів; і, мабуть, усі вони,

так само, як і Аттінї, не забували про моторизовану колону, яку вони бомбардували під Малагою.

Машина, перевантажена спереду й ззаду, здавалася порожньою. Через кожен кілометр її зупиняли ополченці, щоб посадити жінок, піднімались на підніжку й, побачивши поранених, вістрибували. Спочатку в натовпі думали, що в автомобілях утікають комітетчики; але потім люди, побачивши в кожній машині, з вигляду порожній, поранених, що лежали покотом, почали дивитися на автомобілі із сумним співчуттям. Рейєс хрипів. «Спробуємо зробити йому перевивання,— сказав лікар Аттінї,— але надії мало». На узбіччях дороги лежало стільки людей, що не можна було відрізати поранених від тих, які спали; часто жінки лягали впоперек дороги; лікар виходив з машини, вмовляв їх, вони підходили, дивилися на поранених, мовчки пропускали машину й знову лягали, чекаючи наступного автомобіля.

На них гукнув якийсь старий з немовлям на зігнутих лівій руці, весь зсуканий від старості, із самого сухожилля й нервів, якими бувають тільки селяни. На цій дорозі чимало було таких скорботних картин, але, мабуть, дитинство дужче зворушує людину, ніж будь-яка інша безпорадність: лікар зупинив машину, незважаючи на передсмертне хрипіння Рейєса. В середині машини для селянина не знайшлося місця; він прилаштувався на крилі, тримаючи на лівій руці немовля, та йому не було за що триматися. Поль, який їхав на другому крилі, правою рукою тримаючись за ручку дверця, простяг ліву руку селянинові, й той схопився за неї: шоферові майже весь час доводилося вести машину напівстоячи, бо руки Поля й селянина стискалися перед вітровим склом.

Лікар і Аттінї не могли відірвати очей від цих рук. Лікар завжди ніяковів, бачачи любовні сцени в кіно або в театрі. Тут було майже те саме: чужоземний робітник, який знову вирушав до бою, тримав за руку андалузького селянина на очах у народу, що рятувався, тікаючи від ворога; йому було ніяково, і він намагався дивитися вбік. І все ж таки щось найлюдяніше в ньому було прикуте до цих рук — те, що спонукало його зупинити автомобіль, те, що шанує материнство, дитинство й смерть навіть у їхніх найбільш гротескних виявах.

«Стій!» — крикнув якийсь ополченець. Шофер не зменшив швидкості. Ополченець прицілився. «Поранені льотчики, — крикнув шофер. «Стій, дідько тебе візьми!» — «Кажу ж тобі, поранені льотчики, бовдуре! Ти що, не бачиш?» Пролунали ще дві фрази, які поранені не розчули. Ополченець стрельнув, і шофер звалився на кермо. Автомобіль ледь не

налстів на дерево. Ополченець зупинив машину, вистрибнув і пішов по дорозі.

Підбіг інший ополченець, анархіст у чорно-червоному кепі, з шаблею на боці її стрибнув у машину. «Чого цей йолоп затримав вас?» — «Не знаю», — відповів Аттіньї. Анархіст зістрибнув і побіг за першим ополченцем. Вони зникли за темно-зеленими на сонці деревами. Машина стояла. Ніхто з поранених не вмів її вести. Та невдовзі, наче з-за лаштунків, знову з'явився анархіст з почервонілою шаблею в руці. Він підійшов до машини, поклав застреленого шофера на узбіччя дороги, сів на його місце й повів автомобіль, ні про що не розпитуючи. Хвилин через десять він обернувся й показав закривавлену шаблю.

— Мерзотник. Ворог народу. Більше не буде.

Сембрано тільки знизав плечима, втомившись від стількох смертей. Анархіст ображено відвернувся.

Він вів машину, вдаючи, що не дивиться на сусідів, їхав обережно, намагався уникати поштовхів.

— Молодчина ополченець! — сказав по-французькому Поль: обличчя його за склом було зовсім поряд з чорно-червоним кепі. — Коли він перестане дутися, поговоримо!

Аттіньї дивився на відлюдкувате й замкнуте обличчя анархіста, перед яким за вітровим склом стиснулися дві руки.

Нарешті вони приїхали до шпиталю.

До безлюдного шпиталю, ще повного інструментів та бинтів — знаків страждань, що побували тут. Не прибрані й закривавлені постелі, де пустка перепліталася із свіжими слідами недавньої присутності людей, наче їх покинули тут не живих чи мертвих, а залишили самі тільки їхні рани — кров на місці рук, голови, ніг. У гнітючій нерухомості електричного світла палата здавалася нереальною, і її однотонна білість була б білістю сновидінь, якби плями крові й кілька розпростертих тіл жорстоко не потверджували присутність життя: троє тяжкопоранених, яких не можна було евакуювати, чекали приходу фашистів, поклавши поряд із собою револьвери.

Цим лишалося тільки чекати смерті від власної руки або від руки ворога, якщо не прилетять санітарні літаки. Вони мовчки дивилися на тих, хто заходив: на високого кучерявого Поля, на Сембрано з відкопленою губою та на інших, обличчя яких не виражали нічого, крім страждання, і палата наповнювалася братерством людей, що зазнали катастрофи.

Розділ другий

Гвадалахара

Сорок тисяч італійців — самі моторизовані частини, танки та літаки — прорвали республіканський фронт у Вільявісьйосі. Вони поставили перед собою мету пройти долинами Інґрії і Тахуни, взяти Гвадалахару й Алькала-де-Енарес і з'єднатися із затриманою в Арганді південною армією Франко, перетявши таким чином будь-яке сполучення з Мадридом.

Італійцям, які щойно захопили Малагу, чинили опір лише якихось п'ять тисяч бійців. У Малазі ополченці билися так, як у Толедо, а тут армія воювала, як у Мадриді. Одинадцятого числа іспанці, поляки, німці, франко-бельгійці й гарібальдійці з Першої бригади — один проти восьми — зупинили натиск італійців на сарагоській і на бріузькій дорогах.

Тільки-но крізь важкі снігові хмари пробився тьмянний світанок, снаряди почали косити гай і ріденький лісок, де закріпилися німці з батальйону Едгара Андре й нові, поспіхом наліслані на допомогу добровольці. Оливкові дерева, що їх снаряди виривали із землі, підстрибували й злітали в небо, звідки ось-ось мав піти сніг, і, як ракети, падали на своє віття з шерхотом паперу.

Наближалася перша хвиля італійського наступу.

— Товариші, — сказав політкомісар, — через десять хвилин вирішиться доля республіки.

Всі кулеметники з підрозділу важких кулеметів загинули біля своєї зброї, з якої вони, помираючи, познімали замки. Республіканцям удалося під обстрілом зайняти оборонну позицію й зміцнити фланги.

Іноді снаряди фашистів не вибухали.

Комісар нової роти підвівся на весь зріст.

— Робітникам, розстріляним у Мілані, за псування снарядів — ура!

Всі встали. Робітники військових заводів сумнівалися: вони ж бо знали, що снаряди й так не завжди вибухають.

Потім з'явилися фашистські танки.

Бійці Інтернаціональних бригад і динамітники звикли до танків у бою на Харамі. Коли танки вийшли на відкрите місце, німці відступили в лісок і там причаїлися. На танках були кулемети, але їх мали й бійці німецького батальйону; танки викали туди-сюди, як величезні собаки, перед густими деревами; час від часу якийсь дубок злітав до снігових хмар.

Бельгійські кулемети пришивали з ліска до землі фаністів, що атакували. «Поки в нас є заклепки для паяльника — протримаємося!» — гарикав командир кулеметників під гуркіт гармат, рушничну стрілянину, кулеметні черги, розриви куль, пронизливий свист танкових снарядів і тривожний гул літаків, які не могли вибратись із надто низьких хмар.

Увечері італійці ввели в бій вогнемети, але вони не пробилися так само, як і танки.

Дванадцятого числа ударні групи італійців знову пішли в наступ, і їх відбили війська П'ятого полку, бригада Мануеля, французи й німці. Наприкінці дня італійців відтіснили на вузьку смужку землі, а що дороги були загачені, то до фронту не могли підійти боєприпаси й продовольство, до того ж пішов сніг. Над дорогою нависла небезпека, але ще більша небезпека загрожувала італійській армії.

Тринадцятого числа снігопад припинився, і бійці страшенно змерзли.

Вночі на допомогу підійшли іспанські бригади з Мадрида, бійці Інтернаціональних бригад і карабінери Хіменеса. Тепер співвідношення сил було один проти двох. Бійці Інтернаціональних бригад були, якщо не добре озброєні, то, в усякому разі, добре екіпіровані; паралельно з ними по той бік дороги бійці Мануеля та бригади Лістера йшли в альпаргатках. Жодного разу за всі три місяці спільних боїв Сірі й Маренго, які входили тепер до франко-бельгійського батальйону, не відчували такої близькості з іспанцями, як цього крижаного безнезлого вечора, коли аж до нічного снігопаду народна армія у своїх порваних альпаргатках ішла до обр'ю, який здригався від вибухів снарядів. Інколи чути було швидко дзявкання важкої гармати, якій відповідали інші гармати, як колись собаки в гвадалахарських селах; що гучніше ревіли гармати, то тісніше притискалися бійці один до одного.

Чотирнадцятого числа військо П'ятого полку та Мануель атакували й захопили Тріхуеке. Другий фланг ворога укріпився за палацом Ібарра, де за кожним вікном вичікував ручний кулемет; франко-бельгійці й гарібальдійці атакували його після другої години дня.

Шістдесят відсотків гарібальдійців були старші сорока п'яти років.

Лежачи під деревами, вони бачили крізь сутінь, що опускалася, і сніг, який знову пішов, короткі спалахи полум'я в низькому й пласкому палаці Ібарра. Стрілянина вщухла, лунали лише поодинокі постріли. Потім громовий голос, який звучав проти звичайного людського голосу так само, як

звучить гуркіт гармати поряд з тріском рушниці, гарикнув по-італійському:

— Товариші робітники й селяни Італії, чому ви воюєте проти нас? Коли ви перестанете чути наш гучномовець, то знайте, що шум, який заглушить його, — це смерть. За що ви гинете? За те, щоб не дати робітникам і селянам Іспанії вільно жити? Вас одурили. Ми...

Грім гармат і гранат заглушив голос республіканського гучномовця. Чотирикутний, схожий на звалену нафтову вишку, ширший за вагозов, що возив його, він самотньо стояв у лісі, покинутий, але ще живий, бо не змовкав. Цей крик, що лунав на два кілометри довкола, цей голос, створений, здавалося, для того, щоб сповістити кінець світу, повільно й виразно вимовляючи слова, самотньо кричав крізь вечірню сутінь, крізь дерева з відбитими кулями гілками, крізь невичерпний сніг:

— Товариші, ті з ваших, хто перебуває в нас у полоні, розкажуть вам, що «червоні варвари» простягли їм руки, по яких ще текла кров із завданих вами ран...

Фашистський патруль ішов по снігу в лісі, де лунав голос гучномовця. Почувся постріл — один із фашистів упав.

— Кидайте зброю! — крикнув хтось по-італійському в тиші, що запала на мить.

— Припиніть стріляти, бовдури! — грімнув офіцер. — Свої!

— Кидайте зброю!

— Та кажу вам: свої!

— Ми знаємо, хто ви! Кидайте зброю!

— Кидайте свою!

— Рахуємо до трьох, а тоді стрілятимемо!

Патруль почав здогадуватися, що італійці, які відповідали їм, не були своїми.

— Раз! Здавайтесь!

— Ніколи!

— Два! Здавайтесь!

Патруль кинув зброю.

Гарібальдійці атакували палац з одного боку, франко-бельгійці — з другого. Над лісом злетіла ракета, освітивши чорне гілля в сніговому вихорі. Дерево з низьким і густим гіллям злетіло в повітря. Поки воно падало віддалік із сухим хрускотом гілок, Сірі побачив, як п'ять його товаришів кинулися тікати, четверо впали, в правого його сусіди зникла голова; скрізь землю пробивали кулі, боєць, який показав на щось пальцем, відвів закривавлену руку. Ще не встигнувши зрозуміти, що із зникненням дерева він опинився під вогнем

одного з вікон палацу Ібарра, Сірі побіг геть, напружуючи м'язи спини, щоб її не прошила куля. Раптом отямившись, він ліг долілиць поряд з лейтенантом, що лежав; той трохи підвівся й знову впав з несподіваним стогоном: «О-о!» — «Що з ним? — спитав Сірі в бійців, які лежали біля лейтенанта. — Поранений?» — «Сконав», — відповів хтось. Сірі і його товариші були під самим палацом, але тепер на відкритому місці, що утворилося після зникнення дерева; з двадцяти вікон, укріплених ручними кулеметами, посипався град куль. Бійці відповзали на животі, ніби всіх їх поранило в живіт. Один боєць тяг іншого незграбним, як у джмеля, рухом, повільно, із спотвореним від жаху обличчям, але не кидав його. Сірі поклав голову на зігнуту ліву руку й чув крізь гуркіт гармат, рушниць, кулеметів і розривних куль слабке цокання свого годинника; поки Сірі чує цей звук, він не вбитий. Він невизначно відчував якусь провину, яку треба приховати; так колісь, крадучи гроші, він боявся стражника. Нарешті він доповз до прикриття водночас з бійцем, який тяг пораненого.

Маренго був за десять метрів від муру, що огорожував палац: з цієї відстані можна кинути гранати. У темряві, наповненій свіжинками, наче іскри пожежі, над муром у кожному вікні спалахували ворожі постріли. Товстун Маренго стріляв і стріляв по рідких спалахах і по звуку пострілів, і йому здавалося, що він спокійний. Хтось нахилився над ним: «Не кричи так, ти виказуєш позицію!» Один із інтербригадівців повис на руках, схопившись за мур, — мабуть, прострелений. Не перестаючи стріляти, Маренго пішов уперед; його товариші праворуч теж ішли вперед під скрекотом ручних кулеметів, вибухами гранат і безглуздими викриками. Знову між деревами спалахнула ракета; вона освітила судомні клуби диму від гранат, гілки й відірвану руку з розчепіреними пальцями. Рушниця обпікала Маренго. Він поклав її на сніг і почав жбурляти гранати, які подавав йому поранений боєць з Інтернаціональної бригади. Інший боєць то розтуляв, то затуляв рот, як википота на берег риба. Ще троє стріляли. Залишалось два метри: тепер він був уже зовсім близько від муру з гранатою в руці й сигаретою в зубах, яку, здавалося йому, він курить.

— Чого вони там, ліворуч, вовтузяться? — крикнув із снігу наказовий голос. — Стріляйте швидше!

— Вони загинули! — відповів інший голос.

Найзапекліші з фашистів намагалися захистити мур, але їхнім найкращим спайперам здавалося, що вони погано стріляють, бо гарібальдійці та франко-бельгійці, очманілі й розлучені битвою та снігом, кидалися на мур і падали тільки

через кілька секунд після того, як їх прошивала куля. То з палацу Ібарра, то з лісу лунали дивні зойки; на мить западала тиша, і в світлі ракети фашисти й волоцюги, підібрані в усіх кутках Сіцилії, побачили, що їх атакують найстаріші, сивовусі гарібальдійці. Гуркіт відновився. І ось чи то обложники дістались до муру, чи то таємничий закон мовчання, яке настає в кав'ярнях і на зборах, діє й на війні, але шалений гуркіт, здавалося, раптом віддалився в сніговому вихорі, що його несамовитий вітер здійняв у чорне небо. І параз (люди біля мікрофона підстерігали тишу) фашисти, гарібальдійці й франко-бельгійці почули:

— Послухайте, хлопці! Ваші командири вам кажуть неправду! Неправду! Говорить Анджело. По-перше, республіканці мають танки, я їх сам бачив! І гармати! І генералів, вони нас самі допитували! Вони нас не розстріляють! Це я, Анджело! Мене не розстріляли! Нас ошукали, і всіх нас повбивають! Переходьте сюди, хлопці, переходьте!

Сірі, діставшись до муру, слухав. Слухали й гарібальдійці; Маренго й франко-бельгійці здогадувалися про сенс сказаного. У відповідь заскрекотали всі ручні кулемети палацу Ібарра. Вітер ушух, і знову пішов важкий байдужий сніг.

Сірі був на розі муру. Неподалік під деревами стояли хижки, праворуч — фашистські, ліворуч — республіканські. І Сірі чув крики, слабкі — після гучномовця, — як голоси поранених; це кричали вчорашні полонені, що тепер воювали разом з гарібальдійцями.

— Карло, Карло, не будь йолопом, не залишайся в них! Це я, Гвідо! Не бійся, я все влаштую.

Команда, черга ручних кулеметів.

— Бруно, тут свої, не стріляй!

Знову зчинився скрекіт і полинув, наче вітер, з вихором, що разом з лапатим снігом здійняв угору й звуки бою. Маренго пожбурих останню гранату й підняв рушницю, але вона одразу ж випала у нього з рук; цієї миті три його товариші, охоплені полум'ям, злетіли вгору, витягнувши руки. Він побіг до муру, притиснувся до нього й підняв із землі рушницю товариша, що зачепився руками за каміння.

Сніг припинився.

Нараз знову настала тиша. Здавалося, стихія була сильніша за війну, і спокій, що йшов із зимового неба, вже не зтягнутого лапатим снігом, визнала й битва. У великій прогалині між хмарами з'явився місяць, і сніг, який досі в світлі ракет здавався голубим, уперше став білим. В ар'єргарді інтербригадівців, серед загород і уступчастих мурів, поляки йшли в рукопашний бій. Це лавиною, а маленькими

окремими гуртами, ховаючись за низькими огорожами, до половини засипаними снігом. Франко-бельгійці й гарібальдійці насилу бачили їх, та коли припинявся натиск багнетної атаки, вони виразно чули постріли поляків, і ці люди, майже невидимі, чиї постріли настирливо наближалися в шаленому гуркоті вибухів, наче то була підземна атака, підіймалися по широких снігових приступках пагорба, наче містичне військо, послане богами.

Сірі чув далекий незрозумілий галас іспанського гучномовця: говорив Барка, старий друг Мануеля й Гарсія.

І раптом Сірі, Маренго, франко-бельгійці й гарібальдійці, що билися пліч-о-пліч з ними, подумали, чи вони не божеволіють: з палацу Ібарра лунала добре знайома пісня. Інтернаціональні бригади наступали з трьох боків, і коли вони затрималися під муром, інші роти, мабуть, уже проникли до палацу; але всі пам'ятали, що в битві на Харамі фашисти заспівали «Інтернаціонал», а потім напали на республіканські окопи. «Киньте спочатку зброю!» Ніхто їм не відповів: гарматний гуркіт тривав, однак постріли порідшали; знову пішов густий сніг. Та за цим снігом у вікнах палацу вже не спалахували червоні вогники, і спів тривав. По-французькому чи по-італійському? Неможливо було розібрати жодного слова... По них більше не стріляли. І гучномовець прокричав по-іспанському крізь обчухрані дерева: «Припиніть вогонь! Палац Ібарра взято!»

Всі думали, що завтра вранці доведеться йти в атаку.

Розділ третій

Вечір наступного дня. Східний фронт

Польовий телефон стояв у будці вартового. Маньєн, притиснувши до вуха трубку, дивився, як у пороку призахідно сонця сідає «Качка».

— Говорить штаб. У вас є наготові два літаки?

— Є.

Літаки, які щодня вилітали на Теруель і ремонтувалися непридатними запасними частинами, були тепер так само ненадійні, як у часи боїв за Талаверу: ремонтна бригада без упину длубалася в карбюраторах.

— Майор Гарсія посидає вам селянина з півночі Альбаррасіна. Сьогодні вночі він перейшов фашистські позиції. Селянин каже, що біля його села є аеродром з літаками, але без підземних ангарів.

— Я не вірю в їхні підземні ангари, так само, як і в гаші. Я писав про це в своєму вчорашньому рапорті. Ми

марно бомбардували аеродроми на сарагоській дорозі, бо їхні літаки були на таємних аеродромах, а не під землею.

— Посилаємо селянина до вас. Обміркуйте завдання й телефонуйте нам.

— Алло!

— Алло?

— Хто ручається за селянина?

— Майор і, здається, його профспілка.

Через півгодини прийшов селянин у супроводі унтер-офіцера з штабу. Маньєн узяв селянина під руку й пішов з ним по аеродрому. Літаки завершували в сутіні пробні польоти.

До самих пагорбів простелився вечірній спокій неосяжних пустельних просторів — вечірній спокій над морем і над злітним полем. Де Маньєн бачив це обличчя? Скрізь: це було обличчя іспанського карлика. Але селянин був міцний і вищий за нього зростом.

— Ти перейшов фронт, щоб попередити нас? Дякую.

Селянин усміхнувся стриманою усмішкою горбаня.

— Де їхні літаки?

— В лісі,— відповів селянин, піднявши вказівний палець.— У лісі.— Він поглянув на порожні канали між оливковими деревами, де ховалися літаки інтернаціональної ескадрильї.— Там такі самі канали, як оці. Але ще глибші — там справжній ліс.

— Який у них аеродром?

— Це звідки вони вилітають?

— Так.

Селянин озирнувся довкола.

— Не такий.

Маньєн дістав записник. Селянин намалював аеродром.

— Дуже вузький?

— Не широкий. Але там багато працюють солдати. Вони розширюють його.

— В якому він напрямі?

Селянин заплющив очі.

— В напрямі східного вітру.

— Отже, тоді ліс на захід від аеродрому? Ти певен цього?

— Будьте спокійні.

Маньєн подивився на флюгер над оливковими деревами: вітер віяв із заходу. А на маленькому аеродромі літаки повинні стартувати проти вітру. Якщо в Теруелі віє такий самий вітер, то фашистським літкам у разі атаки доведеться стартувати за вітром.

— Ти пам'ятаєш, який був вітер учора?

— Північно-західний. Кажали, що буде дощ.

Отже, літаки, певне, ще там. Якщо вітер не зміниться, все буде гаразд.

— Скільки літаків?

На чоло селянинові спадало кучеряве пасмо, як у папуги, він знову підняв указівний палець.

— Сам я нарахував шість малих. Але інші товариші теж розвідували, і вони сперечаються: кажуть, що там є стільки й великих. А може, й більше.

Маньєн замислився. Він дістав карту, та, як і слід було сподіватися, селянин не вмів читати.

— Цього мене не вчили. А ти мене візьми в свою машинку, і я тобі покажу. Все дуже просто.

Маньєн тепер зрозумів, чому Гарсія ручався за селянина.

— Ти вже літав на літаку?

— Ні.

— Тобі не страшно?

Селянин не зрозумів.

— Ти не боїшся?

Він подумав.

— Ні.

— Ти впізнаєш аеродром?

— Я двадцять вісім років живу в цьому селі. І працював у місті. Ти лише знайди мені сарагоську дорогу, а аеродром я тобі покажу. Будь спокійний.

Маньєн відпровадив селянина до замку й знову викликав штаб.

— Судячи з усього, ворожих літаків з десяток... Найкраще бомбардувати вдосвіта, але завтра вранці в мене буде тільки два бомбардувальники й жодного винищувача: всі винищувачі в Гвадалахарі. Я добре знаю місцевість, справа серйозна. О цій порі погода там рідко буває ясна... Моя пропозиція: я зателефоную о п'ятій годині ранку на метеостанцію до Саріона, і якщо погода буде бодай трохи хмарна, вилітаю.

— Полковник Варгас надає можливість вам самому вирішувати. Якщо ви вирішите летіти, він дасть у ваше розпорядження літак капітана Мороса. Не забувайте, що в Саріоні, може, будуть наші винищувачі.

— Гаразд, дякую... Ага, ось іще що: вилетіти впочі — добре, але аеродром не освітлюється. У вас є фари?

— Нема.

— Ви певні?

— В мене їх вимагають піллий день.

— А у військовому?

— Теж нема.

— Гм... Тоді, може, є автомобілі?

— Всі зайняті.

— Гарзд. Яюсь викручусь із становища.

Він зателефонував у військове міністерство: почув ту саму відповідь.

Отже, доведеться вилітати впочі з маленького неосвітленого аеродрому. З автомобілями по краях з трьох боків злітного поля можна було б обійтись... Лишалось тільки знайти машини.

Маньєн сів у автомобіль і поїхав до комітету сусіднього села.

Всякі реквізовані предмети: швацькі машинки, картини, люстри, ліжка, купа речей, звідки стирчали ручки інструментів у відблиску ламп, які стояли на столі в глибині, надавали напівпідвальному приміщенню вигляду організованого розгрому, властивого аукціонним залам. Повз стіл один за одним проходили селяни. Один з комітетчиків рушив назустріч Маньєну.

— Мені потрібні машини,— сказав Маньєн, потискуючи йому руку.

Селянський делегат підніс угору руку, нічого не відповівши. Маньєн добре знав сільських делегатів: здебільшого похилого віку, серйозні, хитруваті (половину свого часу вони витрачали на захист комітету від розкрадачів) і майже завжди активні.

— Ну ось як стоїть справа,— мовив Маньєн,— ми збудували новий аеродром. Він ще не обладнаний освітленням, інакше кажучи, на ньому нема світла для нічних польотів і посадок. Є тільки один вихід: позначити межі аеродрому автомобільними фарами. В міністерстві нема машин. У тебе автомобілі є. Ти повинен мені їх позичити на цю ніч.

— У мене їх п'ять, три з них — фургони. Як же я тобі їх позичу? Якби одного...

— Ні, один нам ні до чого. Якщо наші літаки вилетять до Теруеля, вони зупинять фашистів. Якщо вони не вилетять, то фашисти прийдуть туди й розгромлять народних ополченців. Розумієш? Отож потрібні машини — фургони чи не фургони. Це питання життя й смерті для товаришів, які там воюють. А павіщо тобі машини?

— Для не менш важливої справи... Ну ось що. Ми не маємо права давати машини без водіїв, а наші водії працювали сьогодні п'ятнадцять годин, вони...

— Якщо вони захочуть спати в машинах, хай сплять. Я можу посадити за кермо бортмеханіків. Коли хочеш, я

поговорю з водіями, і, певен, вони згодяться, вони так само згодяться, якщо ти сам їм поясниш, у чому річ.

— Коли тобі потрібні автомобілі?

— На четверту годину завтрашнього ранку.

Делегат пішов порадитися з двома товаришами за столом з гасовими лампами, потім повернувся.

— Зробимо, що зможемо. Обіцяю тобі три машини. Якщо вдасться, дамо більше.

Маньєн їхав від одного нічного села до іншого, переходив із переповнених усяким мотлохом кімнат до чистенько побілених зал, де на стінах фресками вимальовувалися тіні селян і комітетчиків у чорних блузах; він проїздив через декоративно прикрашені, дедалі безлюдніші площі; вогні кав'ярень і останні газові ліхтарі відкидали на лілові бані зачинених церков великі миготливі плями. В селах було двадцять три автомобілі. Йому пообіцяли дев'ять.

Було пів на третю, коли він по дорозі назад проїхав через перше село. В тьмяному світлі, що цідилося з вікон комітету, якісь люди один за одним, мов вантажники вугілля на пароплавах, носили мішки, вони перетинали вулицю, йдучи до мерії, і водієві Маньєна довелося зупинитись. Один з них пройшов упритул повз капот їхньої машини, зігнувшись під тушею бика.

— Що це таке? — спитав Маньєн у селянина, який сидів на порозі своєї хати.

— Добровольці.

— Які добровольці?

— Викликали добровольців для перенесення продуктів харчування. Наші машини поїхали до льотчиків допомагати Мадрідові.

Коли Маньєн повернувся на аеродром, уже під'їздили перші машини. О пів на п'яту набралось дванадцять легкових автомобілів і шість фургонів із своїми водіями. Багато хто з них захопив із собою про всяк випадок ліхтарі.

— Більше нічим не можемо допомогти?

Маньєн розставив машини, дав шоферам інструкцію вмикати фари тільки тоді, коли вони почують гул літаків, і повернувся до замку.

На нього чекав Варгас.

— Маньєн, Гарсія каже, що на тому аеродромі понад п'ятнадцять літаків.

— Тим краще.

— Ні. Це означає, що вони призначені для Мадріда. Ви знаєте, вже два дні йде бій під Гвадалахарою. Вони прорвали фронт у Вільявісьюсі, ми стримуємо їх біля Бріуегі. Вони хочуть пробитись на Арганду.

— Хто — вони?

— Чотири італійських моторизованих дивізії — танки, авіація, одне слово, все.

Минулого місяця, з шостого по двадцяте, в найзапеклішому за всю війну бою німецький штаб намагався взяти Арганду з півдня.

— Я виїжджаю вдосвіта, — сказав Варгас.

— До побачення, — відповів Маньєн, торкнувшись дерев'яного руків'я свого револьвера.

О п'ятій годині було холодно, як завжди перед світанком. Маньєнові хотілося кави. Перед голубуватим у темряві замком фари його автомобіля освітили садок, де серед дерев стрибали тіні одягнених льотчиків інтернаціональної ескадрильї, вони рвали блискучі від роси, мовби покриті інеєм, помаранчі. В глибині аеродрому чекали в темряві автомобілі.

Під час переклику Маньєн виклав командирам екіпажів завдання, яке вони в польоті передадуть іншим. Він перевірив, чи в усіх кулеметників є рукавиці. Ззаду автомобіля, фари якого освітили помаранчі, призначеного для зв'язку між літаками до самого старту, перетяли ще наповнений нічними запахами аеродром незграбні, мов цуценята, в своїх льотних комбінезонах льотчики.

На темному тлі неба ледь видніли обриси крил. Літаки чекали старту. Здивовані несподіваним світлом фар, радше пригнічені, ніж збадьорені вітром, який обпікав їм обличчя, коли вони вмивалися крижаною водою, люди йшли мовчки. Кожен знає, що в нічному холоді він летить назустріч своїй долі.

При світлі кишенькових ліхтариків механіки взялися до роботи. Мотори першого літака вже запущено. В глибині аеродрому в нічній байдужості засвітилися дві фари.

Ось іще дві: водії автомобілів почули гул мотора. Маньєн насилу розрізняв далекі пагорби й прямо над собою високий ніс важкого бомбардувальника; далі за голубуватим колом пропелера видно було крило іншого літака. Засвітилися ще дві фари: три автомобілі позначили один бік аеродрому. Ззаду стояв мандариновий гай, і в тому ж напрямі — Теруель. Там Інтернаціональна бригада й колони анархістів чекали атаки, вкрившись своїми напівмексиканськими плащами, біля кладовища або в горах із замерзлими потічками.

Спалахнули два багаття із сухого помаранчевого гілля. Їхнє руде миготливе полум'я здавалося блідим поряд із сйвом фар, вітер розносив по аеродрому, наче дим, їхній гірку-

ватий запах. Одна за одною засвічувалися інші фари. Маньєн згадав селянина з тушею бика на спині і всіх добровольців, які наповнювали комору, наче вантажили пароплав. Тепер фари засвічувалися одразу ж з трьох боків, з'єднані в один ланцюжок помаранчевими багаттями, довкола яких метушилися плащі. На мить гуркіт авіаційних моторів зтих, і почулося безладне муркотіння вісімнадцяти сільських автомобілів. Огорнуті темрявою, яку подекуди розтинала світло автомобільних фар, республіканські літаки, мотори яких раптом загули всі разом, здавалося, вирушали цієї ночі на захист Гвадалахари, послані всім селянством Іспанії.

Маньєн вилетів останнім. Три літаки, що летіли до Теруеля, піднялись над аеродромом; кожен шукав орієнтирні вогні іншого, щоб вишикуватися в лінію польоту. Внизу — трапеція аеродрому, який став тепер зовсім маленький і губився в нічній безмежності природи, але Маньєну здавалося, що вся вона тягнеться до цих жалюгідних вогників. Бомбардувальники розверталися над аеродромом. Маньєн завіттив кишеньковий ліхтарик, щоб перенести на карту начерк селянина. Крізь отвір башти проникав холод. «Через п'ять хвилин доведеться надягти рукавиці й забути про олівець». Усі три літаки летіли правильним строем. Маньєн узяв курс на Теруель. З аеродрому вітер і далі доносив запах помаранчевих багать; всередині літака було ще темно, але сонце, що сходило, освітило веселе багрове обличчя кулеметника.

— Привіт, хазяїне!

Маньєн не міг відірвати очей від його широко розплющеного сміхотливого рота, від зламаних зубів, що дивно рожевіли в світлі сонця, яке сходило. В літаку світлішало. А на землі ще стояла ніч. У досвітковій сутіні літаки летіли до першого пасма гір; унизу почав вимальовуватися невиразний начерк примітивної картини. «Якщо їхні літаки не піднялися в повітря, то ми прилетимо саме вчасно». Маньєн почав розрізняти дахи сільських будинків: на землі розвиднялося.

Маньєн так часто бився на Теруельському фронті, витягнутому на південь, як Малаккський півострів, що знав його напам'ять і вів літак, не дивлячись на карту. Коли кулеметники й бортмеханіки, як завжди напружені перед боєм, переставали дивитися в бік Теруеля, їхній погляд крадькома падав на селянина і якусь мить не відривався від чубчика, мов у папуги, під шолом його похнюпленої голови, а інколи вони бачили його заклопотане обличчя з прикушеною губою.

Батарей ворога не стріляли: літаки летіли за хмарами. На землі, мабуть, зовсім розвиднилося. Маньєн бачив право-

руч «Розкату качку», яку вів Гарде, ліворуч — іспанський важкий бомбардувальник капітана Мороса; обидва літаки летіли трохи ззаду, з'єднані лінією польоту з «Маратом», як дві руки з тілом, у спокійній неосяжності, між сонцем і морем хмар. Щоразу, коли під літаком пролітала зграйка птахів, селянин піднімав указівний палець. То тут, то там з'являлися чорні кряжі Теруельського хребта, а праворуч сяяв під зимовим сонцем над матовою білиною хмар масив, який льотчики прозвали Сніговою горою. Маньєн уже звик до одвічного спокою, що панує над людською несамовитістю; але цього разу люди були непереможними. Байдуже море хмар не було могутнішим за ці літаки, що летіли назустріч спільному ворогові, згуртовані дружбою й небезпекою, причаївшись під цим спокійним небом; воно було не сильніше за цих людей, ладних померти не за себе, а за інших і об'єднаних рухом компаса в одній братерській долі. Мабуть, під хмарами вже був Теруель; але Маньєн не знижувався, щоб не зчинити на землі тривоги. «Ми скоро спустимося!» — крикнув він у вухо селянинові; Маньєн розумів, що селянин турбує питання, як він показуватиме дорогу, коли сам нічого не бачить.

Аж до самого сліпучого вузького пасма Пірепеїв, наче темні прогалини на снігу, з'являлися видовжені плями, що підіймались назустріч літакам, — земля. Знову доводилося вичікувати.

Літаки кружляли з грізним терпінням військових машин. Тепер вони були над ворожими позиціями.

Нарешті під хмарами прослизнула сіра пляма. Крізь неї пробилися дахи й теж прослизнули з одного краю плями до іншого, як нерухомі золоті рибки; за ними — жили стежинки; усе це на рівнині. Знову кілька дахів і величезне світлове коло — цирк. І одразу ж жовто-руда в свинцевому світлі велика луска дахів заповнила прогалину в хмарах. Маньєн узяв селянина за плече:

— Теруель!

Той не розумів.

— Теруель! — крикнув Маньєн йому в вухо.

Місто виростало в сірій прогалині, самотнє серед хмар, що клубочилися до самого обрію, між його околицею, річкою й залізницею, яку дедалі виразніше було видно.

— Це Теруель? Теруель?

Селянин, стріпуючи своїм чубчиком, дивився на цю розпливчасту, обгризену карту.

На північ від кладовища, яке атакувала республіканська армія, в світлі похмурого дня на темному тлі полів виразно

видніла білувата сарагоська дорога. Пересвідчившись, що напрям узято правильно, Маньєн знову зайшов у хмари.

Літаки летіли наосліп над сарагоською дорогою. Село, де жив селянин, було за сорок кілометрів, трохи праворуч. Аеродром, який напередодні марно бомбардувала республіканська авіація, містився за двадцять кілометрів. Зараз вони, мабуть, летіли над ним. Маньєн відраховував пройдений шлях по секундах. Якщо вони не знайдуть аеродром дуже швидко, якщо зчиниться тривога, їм доведеться мати справу з винищувачами із Сарагоси, із Каламочі, з таємних аеродромів, і якщо й тут є літаки, то вони відрубують їм зворотний шлях. Єдиний захист — хмари. Тридцять один кілометр від Теруеля, тридцять шість, тридцять вісім, сорок — літак спікірував.

Здавалося, бій почався тієї миті, коли літак занурився в білий туман. Маньєн дивився на альтиметр. У цій частині фронту вже не було горбів; але чи не підстерігають їх винищувачі під хмарами? Селянин притиснувся носом до слюди. Почала з'являтися смуга дороги, мовби накреслювалася на тумані, потім — руді сільські будинки, наче засохлі на корпії хмар криваві плями. Поки що не було ні винищувачів, ні зеніток. На схід від села видно було кілька видовжених полів, і до всіх них з того самого боку прилягали гаї.

Вже нема часу для розвороту. Всі витяглися вперед. Літак пролетів над церквою, паралельно з головною вулицею... Маньєн знову взяв селянина за плече й показав на дахи, що пробігали вниз, наче худоба. Селянин пильно вдивлявся, роззявивши рота; по його щоках котилися сльози: він нічого не впізнавав.

— Церква! — крикнув Маньєн. — Вулиця! Сарагоська дорога!

Селянин упізнавав усі ці місця, коли Маньєн показував їх йому, але не міг орієнтуватися. По його непорушному обличчю котилися сльози, і судомно смикалося підборіддя.

Залишався єдиний спосіб: повернути селянина до звичної перспективи.

Земля спершу гойднулася ліворуч, мовби втрачаючи рівновагу й вусібіч розкидаючи птахів, а потім стала різко наближатися до літака: Маньєн знижувався до тридцяти метрів.

Слідом за ним подалися «Качка» й іспанський літак.

Земля була рівна; Маньєн не боявся наштовхнутися на пагорби, а зенітки, навіть якщо протиповітряна батарея й захищає аеродром, усе одно не зможуть стріляти так низько. Він ледь був не наказав відкрити кулеметний вогонь, але

побоявся налякати селянина. На поземному польоті вони летіли до гаю, з перспективою перегонового автомобіля. Під ними розбігалася нажахана худоба. Якби можна було померти від напружених пошуків, селянин помер би. Він схопив Маньєна за комбінезон, показуючи кудись пальцем.

— Що? Що?

Маньєн зірвав із себе шолом.

— Там!

— Та що — там?

Селянин щомога штовхав його ліворуч, ніби Маньєн був літаком, і показував на чорно-жовту рекламу вермуту, просуваючи зігнутий палець по слюді кабіни.

— Який? — гарикнув Маньєн.

За шістсот метрів спереду були чотири плями гаїв. Селянин і далі штовхав його ліворуч. Невже той крайній ліворуч гаї?

— Цей?

Маньєн вдивлявся, мов причинний. Селянин, кліпаючи очима, кричав, не промовляючи ні слова.

— Цей?

Селянин схвально стріпнув головою й плечима, не опускаючи рук. Тієї самої миті на узліссі закрутився пропелер, і на тлі темного листа з'явилося сліпуче коло. З гаю виїздив ворожий винищувач.

Бомбардир обернувся: він теж побачив винищувач. Але було вже запізно скидати бомби, вони летіли надто низько. Передній кулеметник, який нічого не помітив, не стріляв.

— Стріляй по лісу! — крикнув Маньєн баштовому кулеметнику й водночас побачив на голому місці, зовсім близько від лісу, бомбардувальник.

Кулеметник натиснув на педалі, обертаючи башту, й відкрив вогонь. Але дерева вже сховали ворожий винищувач.

Гарде розумів, що ця імпровізована операція може вдатися тільки при особливому напруженні уваги; вже кілька хвилин він стояв біля переднього кулемета «Качки», не спускаючи очей з «Марата». Помітивши, що баштовий кулемет «Марата» стріляє, він одразу ж угледів блискотливий пропелер, промурмотів: «Ось зараз!» — і відкрив вогонь.

Його трасуючі кулі показували Скалі, який стояв біля баштового кулемета на «Качці», де стояв «фіат». Відтоді, як його мучили невідчепні ідеї, він більше не скидав бомб, а стріляв з кулемета: ніяк не міг звикнути до пасивності. Міро, біля задньої башти, не міг стріляти: йому заважав хвіст літака; але літак Мороса відкрив вогонь з трьох своїх кулеметів.

Маньєн віражував угору й побачив, що пропелер винищувача зупинився. Гурт людей штовхав бомбардувальник під дерева. «Марат» підіймався спіраллю, щоб його не зачепили власні бомби, коли він почне їх скидати, але слід було збільшити діаметр кола, щоб бомбардир устиг прицілитися, і Даррас не пропустив моменту польоту над лісом. Досить одного заходу, подумав Маньєн, гай — добре помітна мішень, і якщо там склад бензину, що цілком імовірно, то все злетить у повітря. Він схилився до бомбардира:

— Всі бомби разом!

Літак двічі гойднувся, сигналізуючи спосіб бомбардування; на висоті чотирьохсот метрів він перестав підійматися й по прямій помчав на гай, стріляючи з усіх кулеметів. Бомбардири наводили приціл на чотириста. Селянин, скоцюрбившись поряд з механіком, памагався нікому не заважати; поклавши обидві руки на руків'я бомбоскидачів, механік дивився на підняту руку бомбардира, а той дивився, як у прицільну трубку входить гай.

Усі руки опустилися.

Літак, мабуть, повернуло на дев'яносто градусів, якщо Маньєн побачив наслідок бомбардування; два інших літаки летіли за ним; здавалося, вони кружляють у каруселі; із гаю завалував чорний дим, добре всім знайомий: бензин. Він здіймався короткими частинами клубами, наче в цьому спокійному гаю, схожому цього сірого ранку на всі інші гаї, почалася підземна пожежа. З-під дерев вибігло з десяток людей, потім через кілька секунд — ще з сотню, охоплених такою самою панікою, яка перед цим охопила худобу. Дим, що його відносив у поле вітер, почав розгортатися по величній кривій нафтових пожеж. Тепер ворожі винищувачі напевне вилетіли. Бомбардир фотографував, принавши до видошукача маленького фотоапарата, мов до прицільної трубки; механік витирав руки, які щойно відпустили руків'я бомбоскидачів; селянин, чий товстий ніс побагровів від того, що так довго був притиснутий до слюди, з радощів і від холоду тупав ногами по підлозі кабіни. Літак зайшов у хмари й узяв курс на Валенсію.

Тільки-но Маньєн перетнув хмари й подивився вдалину, він зрозумів, що справа кепська.

Хмари розпадалися. І там, за Теруелем, у величезній прогалині відкривалося небо й видно було землю на п'ятдесят кілометрів удалину.

Щоб повернутися, не виходячи з хмар, треба було зробити великий гак над фашистським фронтом, але й там хмари могли швидко розійтися.

Залишалося тільки сподіватися, що республіканські винищувачі із Саріона прилетять раніше, ніж ворожі.

Маньєн, радіючи, що вдалося успішно виконати завдання, й зовсім не бажаючи загинути цього дня, рахував хвилини. Якщо за двадцять хвилин їх не паздоженуть...

Вони входили в зовсім чисте небо.

Один за одним із хмар вилетіли — один, два, три, чотири, п'ять, шість, сім ворожих винищувачів. Республіканські винищувачі були одномісні, з низькими крилами, їх не можна було сплутати з «хейнкелями». Маньєн відклав бінокль і повів свої три літаки на зближення. «Якби ми мали добрі кулемети, то, мабуть, змогли б витримати», — подумав він. Але він мав ті самі старі «льюїси», не снарені. $800 \text{ пострілів} \times 3 \text{ кулемети} = 2400$. Кожен «хейнкель» робить $1800 \text{ пострілів} \times 4 = 7200$. Він знав це, але повторення завжди приносило йому задоволення.

Фашисти летіли назустріч трьом бомбардувальникам; вони відхилилися ліворуч, мабуть, вирішивши спочатку атакувати тільки одного. В небі — жодного республіканського винищувача.

Під літаками проносилися перепілки, вирушаючи в свій щорічний переліт.

Літак ліворуч вів Гарде.

Пюжоль, перший пілот, закінчував роздавати через Саїді жувальну гумку з нагоди торжества. Пюжоль продовжував традиції Леклерка: в нього була поголена лише одна щока (наслідок сентиментальної обіцянки), на голові — бриль садівника, прикрашений яскраво-червоним пір'ям; він одразу ж напнув його, тільки-но скінчилося бомбардування; йому двадцять чотири роки, ніс у нього трубкою, шарф ФАІ (до якої він не належав), одне слово, він майже відповідав уявленню фашистів про «червоних бандитів». Інші виглядали цілком нормально, якщо не рахувати панчіх, закручених у декого під шоломами, і маленької рушниці Гарде. Гарде рішуче, але непомітно підтримував дисципліну, необхідну для воєнних дій, проте допускав витребеньки, на зразок власної дерев'яної рушниці; Маньєн сам теж поблажливо ставився до всяких дивацтв, якщо вони не заважали справі, — особливо коли йшлося про талісмани.

Гарде також зрозумів маневр німецьких літаків. Він бачив, що Маньєн веде обидва літаки під «Качку», щоб зосередити кулеметний вогонь, коли «Качку» атакуватимуть ворожі винищувачі. Гарде перевірів кулемети, став до передньої башти, ще раз подумав, що його нудить від «льюїсів», і повернув башту в бік «хейнкелів», які збільшувалися в точці прицілу.

Просвистіло кілька куль.

— Не журіться,— крикнув Гарде,— будуть ще й інші.

Пюжоль летів вісімкою. Вперше зустрічаючи любову атаку, він бачив, як до нього на повній швидкості летять ворожі винищувачі, й відчував прикрість, яку відчуває кожен льотчик, коли веде важку й повільну машину назустріч атаці швидкохідних літаків. «Пелікани» знали, що найкращі республіканські винищувачі легко могли б збити ці літаки. Як завжди перед боєм, кожен відчув під собою порожнечу.

Скалі, наводячи кулемет, раптом помітив ліворуч важку бомбу: вона не впала під час бомбардування.

— Ось вони!

Маньєн добре розрахував відстань: «хейнкелі» не могли оточити «Качку». Два зверху два знизу, три збоку, вони збільшувалися доти, поки стало видно шоломи пілотів.

«Качка» здригнулася — її кулемети водночас відкрили вогонь. Протягом десяти секунд тривав пекельний гуркіт, тріск дерева, що його розчахують ворожі кулемети, й змигнула ціла мережа з трасуючих куль.

Гарде побачив, що один з нижніх «хейнкелів» прямо видно падає вниз, підбитий Скалі чи кулеметами інших бомбардувальників. Він знову відчув порожнечу. Міро, напіврозтуливши рот, відійшов від задньої башти; з його повислої руки, наче з лійки, текла в кабінку кров. Скалі виліз із башти й ліг; його черевик, здавалося, вибухнув.

— Перев'яжіть! — гарикнув Гарде, жбурляючи Міро повідну аптечку й стрибнув у башту.

Саїді став до його кулемета, а бомбардир — до кулемета Міро; пілотів, мабуть, не поранило.

«Хейнкелі» поверталися.

Внизу їх більше не було: ті з них, які намагалися атакувати свічкою, опинилися під вогнем баштового кулемета, шести кулеметів «Марата» й бомбардувальника Мороса, чий трасуючі кулі утворили під «Качкою» димове павутиння. Партнер збитого «хейнкеля» піднявся вище. Пюжоль летів на повному газі, видовжуючи свої вісімки.

Знову трасуючі кулі, знову гуркіт, знову тріск дерева. Саїді мовчки залишив задню башту й прихилився біля Скалі, поряд з яким лежав Міро. «Хоч би вони не причепилися до нас ззаду, як маятники, замість того, щоб робити розвороти...» — подумав Гарде. В сутіні пробоїни від ворожих куль блищали, як язички полум'я. Лівий мотор перестав працювати. «Марат» і іспанський літак розташувалися обабіч «Качки». Пюжоль похилив у кабінці закривавлену голову, все ще в брїлі садівника, закосиченому пір'ям:

— Вони тікають!

«Хейнкелі» віддалялися. Гарде взяв бінокль: з півдня з'явилися республіканські винищувачі. Він вистрибнув з банти, розкрив аптечку, до якої ніхто це доторкнувся, перев'язав Міро (три кулі в лівій руці, одна в плечі — кулеметна черга) і Скалі (розривна куля влучила в ногу). Саїді поранило в праве стегно, але він не дуже страждав.

Гарде пройшов до пілота. Літак летів під кутом тридцять градусів на одному моторі. Ланглуа, другий пілот, показав пальцем на лічильник обертів: тисяча чотириста замість тисячі восьмисот. Невдовзі літак зможе тільки планувати, а вони летіли назустріч Сніговій горі. Внизу із сільської хати цілком прямовисно підіймався спокійний дим.

Пюжоль, закривавлений, хоча поранений легко, всім тілом відчував руків'я керування, як інші відчували свої рани. Показання лічильника впало з тисячі двохсот до тисячі ста.

Літак летів зі швидкістю одного метра на секунду.

Внизу — відноги Снігової гори. Це означає впасти в ущелину, мов п'яна оса, що розбилась об стіну. Попереду хвиляста снігова поверхня. А що під нею?

У суцільній довколишній білині вирізнялися криваві сліди ніг на підлозі кабіни. Пюжоль намагався вийти з хмари, набираючи висоту. Вони вийшли з неї, падаючи: вони перебували за п'ятдесят метрів від гори. Земля кидалася прямо на них, але м'які хвилі снігу... Успішно провівши бомбардування її вислизнувши з-під обстрілу, їм тепер аж надто хотілося врятуватись.

— Бомба! — крикнув Гарде.

Якщо вона зараз знову не впаде, всі вони підірвуться. Саїді щомога наліг на обидва руків'я одразу. Бомба впала, і, мовби вона метнула землю до літака, всіх знизу обдало снігом.

Пюжоль зістрибнув із свого сидіння, раптом опинившись під голим небом. Оглух? Ні, це була тиша гір після гуркоту аварії, бо він почув каркання ворони й крики. Тепла кров повільно текла по його обличчю, проточуючи дірки в снігу перед його черевиками. Нічим, окрім як руками, витерти кров, що зліпила йому очі й крізь яку він невиразно розрізняв чорні чагарі, звідки долинали крики — хаос розбитих літаків.

Маньєну й Моросу вдалося повернутись. Із штабу повідомили по телефону на аеродром, що поранені перебувають у маленькому шпиталі в містечку Мора. Треба було оглянути літаки, які зможуть вилетіти тільки завтра. Маньєн від-

дав розпорядження й одразу ж поїхав. Слідом за ним виїхала санітарна карета.

— Один загинув, двоє тяжко поранені, решта легко поранені,— сказав черговий офіцер по телефону.

Він не знав прізвищ поранених і вбитого. І він не отримав ще зведень про бомбардування.

Автомобіль Маньєна мчав серед нескінченних помаранчевих гаїв. Вони, рясно вкриті плодами, подекуди помережані кипарисами, тяглися на кілометри аж до Сагунто та його зруйнованих фортець, християнських укріплень під римськими, римських укріплень під пунічними: війна... Вдалині в небі, що очистилося, мерехтіли снігові гори Теруеля.

За помаранчевими гаями йшли дубові. Починалися гори. Маньєн знову зателефонував до штабу; на аеродромі, який показав селянин, було шістнадцять ворожих літаків: усі згоріли.

Шпиталь Мори розмістився в школі, але тут не було ніяких льотчиків. Був іще шпиталь у мерії — там теж не було льотчиків. У комітеті народного фронту порадили Маньєну зателефонувати до Лінареса: туди викликали з Мори лікаря до поранених. Маньєн у супроводі одного з комітетчиків поїхав на пошту, попід дерев'яними балконами, по вулицях з голубими, рожевими й фісташковими будинками, через арки мостів, звідки на кожному повороті відкривалися руїни давнього замку.

Поштовий чиновник був старий соціаліст. Його хлоп'я сиділо на столику апарата Морзе.

— Теж хоче бути льотчиком!

На стіні видніли сліди куль.

— Мій попередник був з НРП,— сказав чиновник.— У день заколоту він безперестанку телеграфував до Мадріда. Фашисти не знали цього, але вони все-таки вбили його: бачите, кулі...

Нарешті Лінарес відповів: ні, льотчиків тут нема; вони впали біля невеличкого села Вальделінарес, вище, в снігу.

Скільки ще сіл доведеться викликати? «Вище, в снігу!» І все ж таки в тоні відповідей Маньєн ще більше, ніж будь-коли, відчував довкола себе Іспанію, наче в кожному шпиталі, в кожній кімнаті, на кожній телефонній станції його чекало братерство селян. Нарешті виклик. Телефоніст узяв трубку: Вальделінарес відповідає. Він послухав, потім обернувся:

— Один з льотчиків може ходити. По нього пішли.

Хлопчик не наважувався ворухнутися. У вікні промайнула мовчазна тінь kota.

Телефоніст простяг Маньсну стареньку трубку, де бурчав приглушений голос:

— Алло! Хто говорить?

— Маньєн. Це Пюжоль?

— Так.

— Хто загинув?

— Саїді.

— Поранені?

— Найгірша справа з Гарде: с побоювання за його очі. В Тайфера ліва нога переламана в трьох місцях. У Міро чотири кулі в руці. В Скалі — розривна в носі. У Ланглуа й у мене нічого страшного.

— Хто може ходити?

— Щоб зійти вниз?

— Еге ж.

— Ніхто.

— А на мулах?

— Ланглуа і я. Може, ще Скалі, якщо його підтримувати, і то нема повної певності.

— Як вас лікують?

— Що раніше ми спустимося, то буде краще. Одне слово, роблять усе, що можуть...

— Ноші є?

— Немає. Постривайте, ось поруч лікар, він щось каже. Голос лікаря.

— Алло! — сказав Маньєн. — Усіх поранених можна перенести?

— Так, якщо у вас є ноші.

Маньєн запитав у телефоніста. Невідомо, може, у шпиталі і є ноші, але, в усякому разі, не шість штук. Маньєн знову взяв трубку.

— Чи не можна у вас зробити ноші з гілля, пасків і матів?

— Можна.

— Я привезу ноші, скільки зможу. А ви, будь ласка, скажіть, щоб там робили ноші й починали спускатися вниз. Я чекаю на карету, вона підніметься, наскільки зможе.

— А мертвого?

— Несіть усіх. Алло, алло! Перекажіть, будь ласка, льотчикам, що знищено шістнадцять ворожих літаків. Не забудьте.

Вони знову поїхали по вулицях зі строкатими будинками, повз площу з фонтаном, через мости, вигнуті, як спина віслюка, по гострому камінню бруківки, що ще блищала від ранкової зливи під низько завислим небом. Знайшлося лише дві пари нош. їх прив'язали до даху автомобіля.

— А ми проїдемо під сільськими воротами?

Нарешті Маньєн виїхав на дорогу, що вела до Лінареса.

Тепер він уступав у вічну Іспанію. За першим же селом з горищами, відкритими на балюстраду, автомобіль опинився в ущелині, тьмяній під сірим небом, де застиг замріяний силует бика з широкими рогами. Від землі, на якій, мов плями від опіків, стояли ці курдські села, підіймалася первісна суворість. Ця земля здавалася ще недоступнішою тому, що Маньєн, який що п'ять хвилин позирав на годинник, дивився на скелі очима поранених льотчиків. Ніде зробити посадку: скрізь уступчасті поля, скелі або дерева. Щоразу, коли автомобіль спускався по схилу, Маньєн уявляв собі, як літак звисає до цієї немилосердної землі.

Село Лінарес оточував фортечний мур; з обох боків брами на мурах сиділи діти. Біля заїзду, на подвір'ї якого голблями вгору тіснилися вози, чекали мули. В комітеті чекав лікар, що приїхав з долини, й п'ятнадцятеро юнаків. Вони з цікавістю дивилися на високого чужоземця зі звислими вусями, вдягненого в мундир іспанського льотчика.

— Нам не треба стільки помічників, — сказав Маньєн.

— Вони самі цього хочуть, — мовив делегат.

— Гарзд. А карета?

Делегат зателефонував до Мори: карета ще не приїздила. Погоничі мулів сиділи на подвір'ї заїзду, в півколі возів, і їли з чавуна — великого перекинутого дзвона, в якому кипіла маслинова олія; сажа закрила напис на дзвоні. Над двома стояло: «1614».

Нарешті караван рушив.

— Скільки ходи до вершини?

— Чотири години. Але ми зустрінемо їх раніше.

Маньєн ішов за двісті метрів спереду; його чорний силует у форменому кашкеті й шкрябаному пальті вирізнявся па схилі гори. Болота майже не було, він боровся тільки з камінням. Позад нього — лікар на мулі, за лікарем — носії у куфайках та беретах (місцева вбрання тут падають на свята або в похилому віці); ще трохи далі — мули й поші.

Незабаром більш не видно було ні биків, ні полів; скрізь камінь, цей іспанський камінь, жовто-червоний на сонці, тьмяний під білим небом, олив'яний там, де на нього падають довгі прямовисні тіні. Скелі спускалися кількома ламаними лініями від снігів під небесним склепінням до глибини ущелини. З дороги, яка стелилася по краю гори, з-під піг котилося каміння, стрибаючи з гуркотом зі скелі на скелю й гублячись у тиші ущелини, де, здавалося, ховалося дзюрчання потоку, чути все далі й далі. Через годину

долина закінчилася, на її дні ще виднів Лінарес. Тільки-но його заступила гора, Маньєн більше не чув дзюрчання води. Стежка проходила повз крутий стрімчак, що подекуди нависав над нею; там, де вона остаточно звертала, стояла яблуня, мов японський силует, на тлі неба, посеред крихітного поля. На ній ще були яблука, а опалі плоди утворили довкола дерева щільне кільце, яке поступово переходило в траву. Тільки ця яблуня була живою серед каміння й жила життям рослини, що безперервно відновлювалося серед геологічної байдужості.

Що вище Маньєн підіймався, то дужче відчував м'язи пліч і ніг, то більше втома поймала все його тіло й думки. Зараз по таких самих непрохідних стежках спускаються ноші з руками в черезплічнику, з переламаними ногами. Він сів на мула. Погляд його ковзав зі стежки на снігові хребти, що височіли в білому небі. Всяке пове зусилля зміцнювало в його серці братерське уявлення про те, яким повинен бути начальник.

Селяни з Лінареса, — вони ніколи не бачили нікого з поранених, по яких ішли, мовчки ступаючи за ним, — суворо й спокійно засвідчували братерство. Маньєн згадав про сільські автомобілі.

Вони піднімалися вже принаймні дві години, коли дорога, що бігла попід горою, враз скінчилася. Вона пішла по снігу через ущелину до іншої куди вищої, але набагато приступнішої гори, яку видно було з літаків, коли вони летіли на Теруель. Потоки довкола позамерзали. На повороті, як раніше яблуня, стояв маленький сарацинський воїн, чорний на тлі неба в ракурсі статуї на високому п'єдесталі: конем був мул, а сарацином Пюжоль у шоломі. Він обернувся в профіль, як на гравіюрах, і прокричав у безмежну тишу: «Ось і Маньєн!»

На небі з'явилися дві довгі випростані ноги по обидва боки маленького віслюка, з-під пов'язки на голові стирчало волосся — другий пілот Ланглуа. Потискаючи руку Пюжоль, Маньєн помітив на його шкірянці вище пояса потріскані згустки крові, тому тепер шкірянка нагадувала крокодилячу шкіру. Яка рана могла так закривавити шкірянку? Струмені, які перетиналися на грудях, були такі рівні, що ще відчувалося, як летіть кров.

— Це шкірянка Гарде, — сказав Пюжоль.

Маньєн без стремен не міг бодай трохи звестися. Витягнувши шию, він шукав поглядом Гарде, але ноші були ще за скелею.

Маньєн не відривав очей від шкірянки. Пюжоль уже почав розповідати.

Легко порашений у голову, Ланглуа відскочив на одній позі вбік; друга нога в нього була звихнута. В довгій розпаханій коробці, яка колись була кабіною, лежали Скалі й Саїді. Під грибом перекинутої башти лежав Міро; руки й ноги стирчали з-під рами, верх якої тиснув на його розтрощене плече, як на старовинних гравюрах, де зображено катування; серед уламків — розпростертий бомбардир. Усі хто міг кричати, одержимі страхом пожежі, кричали у великій тиші гір.

Пюжоль і Ланглуа вивільнили тих, хто лежав у кабіні; потім Ланглуа почав вивільняти бомбардира, а Пюжоль намагався підняти башту, яка придушила Міро. Нарешті башта перекинулася з новим гуркотом заліза й слюди, від якого здригнулися поранені, що лежали на снігу.

Гарде побачив хижку й пішов до неї, притискаючи уламком руків'я кулемета свою зламану щелепу (він не наважувався притримувати її рукою, і рана кривавилась). Селянин, побачивши його здалеку, втік. У хижці, що стояла за кілометр від місця падіння літака, він знайшов тільки коня; кінь подивився на нього й перегодя заіржав. «Мабуть, у мене надто неприємна пика,— подумав Гарде.— Та хоч там що, а цей кінь приятний, отже це кінь народного фронту...» В хижці посеред снігової пустелі було тепло, і йому хотілося лягти й заснути. Ніхто не підходив до нього. Гарде однією рукою взяв з кутка заступ, щоб, повернувшись до літака, відкопати Саїді й щоб спиратися на нього. Він уже майже нічого не бачив, крім власних ніг; напухли повіки. Гарде знайшов дорогу назад по краплях крові на снігу й по слідах своїх ніг, довгих і плутаних у місцях, де він падав.

По дорозі назад згадав, що «Качка» на третину була складена з частин старого літака, оплаченого європейським пролетаріатом і збитого над Сьеррою,— «Паризької комуни».

Коли він добирався до літака, до Пюжоля підходив хлопчик. «Якщо ми на території фашистів,— подумав пілот,— то поналися, як пацюки. Де револьвери? Не можна ж застрелитися з кулеметів».

— Хто тут? — спитав Пюжоль.— Червоні чи Франко?

Хлопчик — на погляд хитруватий, з відстовбурченими вухами й чубчиком на маківці — подивився на Пюжоля й нічого не відповів. Пюжоль почав розуміти, який він мав негарний вигляд: бриль з пір'ям, що його він знову підсвідомо насунув на голову; обличчя поголене тільки з одного боку, а по білому комбінезону текла й текла кров.

— Скажи, хто тут?

Пюжоль підійшов до хлопчика, той позадкував. Погрози нічого не дали б. І жувальної гумки більше нема.

— Республіканці чи фашисти?

Десь удаліні шумів потік і каркали ворони, переслідуючи одна одну.

— Тут, — відповів хлопчик, роздивляючись літак, — усякі є: і республіканці, і фашисти.

— Профспілка? — гарикнув Гарде.

Пюжоль усе зрозумів.

— Яка тут профспілка найбільша? ЗРС? НРП? Чи католицька?

Гарде підходив до Міро, праворуч від хлопчика, який міг бачити його тільки ззаду й роздивлявся його маленьку дерев'яну рушницю.

— ЗРС, — нарешті сказав хлопчик.

Гарде обернувся; його обличчя, до якого він і далі притискав руків'я кулемета, було розтяте від вуха до вуха, кіпчик носа відвалювався, і кров, яка спочатку була джерелом, текла, згортаючись на шкірянці, надягненій поверх комбінезона. Хлопчик закричав від жаху й утік, як кіт.

Гарде допомагав Міро збирати його четвертовані руки й ноги і підвестися на коліна. Коли він нахилився, йому обпікало обличчя, мов вогнем; він намагався допомагати Міро, не схиляючи голови.

— Ми в своїх! — сказав Пюжоль.

— Цього разу я зовсім спотворений, — мовив Гарде. — Бачив, як утік від мене цей хлопчисько?

— Ти з глузду з'їхав!

— Як обпечений.

— Сюди йдуть.

Справді, до них ішли селяни; їх вів той, що втік, побачивши Гарде. Тепер він був уже не сам і вирішив повернутися. Після вибуху бомби вибігло все село; найвідважніші підходили до них.

— *Zgente popular!*¹ — крикнув Пюжоль, жбурляючи бриля з червоним пір'ям у купу сталі.

Селяни кинулися до них. Мабуть, вони здогадувалися, що льотчики, які впали, свої, бо вийшли майже без зброї, може, перед катастрофою один з них роздивився червоні смуги на крилах. Гарде побачив серед розбитого кріплення й дроту дзеркальце, що висіло на своєму місці перед сидінням Пюжоля. «Якщо я подивлюся на себе, то вкорочу собі віку».

Коли селяни наблизилися так, що змогли розгледіти безладну купу сталі, зламані крила, пробиті мотори, зігнутий, як рука, пропелер і розпростерті на снігу тіла, вони зупинилися. Гарде пішов їм назустріч. Селяни й селянки в чорних

¹ Народний фронт (*исп.*).

хустках чекали його, застигши нерухожими гуртками, — так, як чекають нещастя. «Обережніше!» — сказав один селянин, побачивши, що Гарде спирається зламаною щелепою на руків'я кулемета. Жінки, повернуті в минуле виглядом крові, хрестилися; відтак один селянин підняв кулак — не стільки в бік Гарде й Пюжоля, що підходив до них, скільки в бік тіл, розпростертих на землі, і всі кулаки, один за одним, піднялися в мовчазному салюті розбитому літакові й тілам, що їх селяни вважали мертвими.

— Цього замало, — пробурчав Гарде. — Допоможіть нам, — додав він по-іспанському.

Вони повернулися до поранених. Тільки-но селяни зрозуміли, що мертвий лише один, почалася незграбна й співчутлива метушня.

— Постривайте.

Гарде став порядкувати. Пюжоль метушився, але ніхто його не слухав: командував Гарде — не тому, що насправді він був командиром, а тому, що був поранений у обличчя. «Коли б смерть прийшла сюди, як би її слухалися!» — подумав він. Одного селянина він послав по лікаря. Далеко? Що робити?.. Перенести звідси Скалі, Міро, бомбардира було нелегко, але горяни вміють поводитися з поломами ніг. Пюжоль і Лапглюа могли пересуватися. В крайньому разі й він.

Вони почали спускатися до маленького села — чоловіки й жінки, що здавалися крихітними серед снігів. Перед тим, як знепритомніти, Гарде востаннє подивився на дзеркальце, але воно покришилося під час падіння: серед уламків не було ніякого дзеркала.

Маньєн побачив перші ноші. Їх несли чотири селянини, в кожного на плечі — руків'я поп; слідом за ними йшли четверо. На перших ношах лежав бомбардир.

Можна було подумати, що в нього не полوم ноги, а довголітні сухоти. На змарнілому обличчі різко вирізнялись очі, перетворюючи в романтичну маску його вусату фізіономію кремезного піхотинця.

Обличчя Міро, якого несли слідом за ним, теж змінилося, але інакше: страждання надали йому дитячості.

— Коли ми почали спускатися, там ішов спіг! — сказав він, коли Маньєн потискав йому руку. — Сміх, та й годі! — Він усміхнувся й заплющив очі.

Маньєн поїхав далі, за ним ішли посії з Лінареса. На наступних ношах, безперечно, лежав Гарде: майже все його обличчя вкривала пов'язка. На ньому між шоломом і пласкою пов'язкою, під якою, здавалося, не було носа, видно було страшенно напухлі, блідо-лілові й міцно заплющені повіки.

Побачивши, що Маньєн хоче заговорити, два передніх носії поставили ноші раніше, ніж задні: на мить тіло перехилилося.

Поручкатися було годі: руки Гарде лежали під ковдрою. Під лівою повікою Маньєн роздивився щілинку.

— Ти бачиш?

— Поганенько. Власне, тебе я бачу!

Маньєн хотів обійняти його, стріпнути.

— Можна тобі чимось допомогти?

— Скажи старушенці, щоб дала мені спокій зі своїм бульйоном! Коли нас доставлять до шпиталу?

— Внизу чекає карета, до неї дістанемося за півтори години. Ввечері будемо в шпиталі.

Ноші понесли далі, за ними йшла половина населення Вальделінареса. Коли ноші Скалі порівнялися з Маньєном, бабуся в чорній хустині підійшла з чашкою й простягла пораненому бульйон. У кошику вона мала термос і японську чашку — мабуть, це було її гордістю. Маньєн уявив собі, як край чашки проходить під задерту пов'язку Гарде. Він сказав:

— Того з пораненим обличчям зараз краще не годувати.

— Це була єдина курка в нашому селі,— відповіла вона значуще.

— Все одно.

— Мій син теж на фронті...

Маньєн пропустив усі ноші й усіх селян; останні селяни несли труну; її збили раніше, ніж ноші,— звичка... До віка труни селяни прив'язали один із знівечених кулеметів з літака.

— Скільки йому років? — запитала бабуся, показуючи на Міро.

— Двадцять сім.

Вона вже кілька годин ішла за ношами з бажанням чимось допомогти й щоразу, коли на особливо крутому спуску носії гальмували ногами, знизувала плечима зворушливим рухом, у якому Маньєн упізнав одвічне материнство.

Ущелина весь час збігала вниз. З одного боку піднімався сніг аж до неба, позбавленого кольору й часу, а з другого — пливли над хребтом темні хмари.

Чоловіки мовчали. До Маньєна знову підійшла якась жінка.

— Хто вони такі?

— Один бельгійець. Один італієць. Решта французькі.

— Інтернаціональна бригада?

— Ні, але щось на зразок цього.

— А той?..

Вона показала на обличчя пораненого.

— Француз, — відповів Маньєн.

— А мертвий теж француз?

— Ні, араб.

— Араб? Ти диви! Тож він араб?

Вона пішла розповідати новину.

Маньєн, який їхав майже позаду, знову наблизився до пош Скалі. З усіх поранених тільки він міг звестися на лікті; перед ним стежка, петляючи, спускалася до Лангуа, який зупинився біля крижаного потічка. Пюжоль повернувся назад. На тому березі потічка дорога звертала під прямим кутом. Між ношами утворилася відстань близько двохсот метрів. Лангуа, химерний розвідник з волосатим султаном, верхи на віслюку, примарний у тумані, що почав підійматися, вже віддалився вперед на цілий кілометр. Позад Скалі й Маньєна несли тільки труну. Ноші по черзі переносили через потічок; носії розверталися в профіль на величезному схилі скелі з прямовисними тінями.

— Колись я... — почав Скалі.

— Поглянь, яка картина!

Скалі не повів далі своєї розповіді; вона так само подіяла б на нерви Маньєну, як порівняння цього видовиська з картиною діяло на нерви Скалі.

В роки першої республіки до його сестри залицявся іспанець, до якого вона була байдужа. Якось він повіз її до себе на віллу біля Мурсії. Це був будинок у стилі кінця вісімнадцятого століття — кремові колони проти оранжевих стін, орнамент зі штучного мармуру у вигляді тюльпанів, у саду карликові самшити, схожі на пальми серед гранатових троянд. Один із власників колись збудував тут крихітний театр тіней на тридцять місць. Коли вони зайшли туди, чарівний ліхтар горів, і на маленькому екрані тремтіли китайські тіні. Іспанець домігся свого: цієї ночі вона спала з ним. Тоді Скалі ревниво поставився до цієї дійсності, повної мрій.

Спускаючись до потічка, він думав про чотири кімнати кольору сомон і золота, яких він піколи не бачив. Будинок у розводах з гіпсовими бюстами серед темних крон помаранчевих дерев... Його ноші переправилися через потічок і звернули. Спереду знову з'явилися бики. Іспаніє його юності, любові і красі, прощай! Тепер Іспанія — це попівчений кулемет і змерзлі птахи, що кричать в ущелинах.

Передні мули звернули й знову зникли, пішовши в початковому напрямі. За крутим обривом дорога спускалася до Лінареса. Маньєн упізнав яблуню.

Що це, злива періщить за скелею? Маньєн пустив свого мула клусом, випередив усіх, під'їхав до повороту. Ніякої зливи — то дзюрчали потічки, що їх заступала від нього скеля; це дзюрчання, схоже на шелест вітру в листі, підіймалося з Лінареса, наче з дна долини його посиляли санітарні карети й заново віднайдене життя. Вечір ще не настав, але вже сутеніло. Маньєн — статуя вершника на неосідланому мулі — дивився на яблуню, що стояла посеред куни опалих яблук. Крізь гілки мигнула закривавлена голова Ланглуа. В тиші, яку раптом наповнило дзюрчання води, купа повних насіння яблук, що гнили, здавалося, жила поза людським життям і смертю — самим ритмом з життям і смертю землі. Маньєн перевів погляд з дерева на одвічну ущелину. Одні за одними пересувалися ноші. Так само, як перед цим, крізь віття яблуні змигнула голова Ланглуа, тепер він бачив крізь крону ноші, що, погойдуючись, пропливали по черзі, мертвотну усмішку Тайфера, дитяче обличчя Міро, пласку пов'язку Гарде, розітнуті губи Скалі, кожне закривавлене тіло. Пронесли труну зі скривленим, мов гілляка, кулеметом. Маньєн поїхав уперед.

Глибока ущелина, в яку вони тепер спускалися, наче в глиб самої землі, якось поєднувалася в його свідомості з безсмертям дерев. Він згадав про каменярні, де колись помирили каторжники. Але потрошена нога, що ледь трималася на м'язах, повисла рука, спотворене обличчя, кулемет на віку труни — ці добровільно взяті на себе жертви, врочистий і первісний похід саморобних нош; у всьому цьому таке саме можуть, як у тьмяних скелях, що нависали з важкого неба, як у безсмерті яблук, розкиданих на землі. Знову в глибині неба закричали хижі птахи. Скільки йому ще залишалося жити? Років двадцять?

— А чому він приїхав, цей льотчик-араб?

До нього підійшла та сама жінка з двома іншими.

Вгорі кружляли птахи з нерухомими, як у літаків, крилами.

— Правда, що тепер можна приростити носа?

Що більше вони наближались до Лінареса, то дорога дедалі ширшала; тепер селяни йшли обабіч нош. Жінки в чорних хустинах з кошиками метушилися довкола поранених. Чоловіки йшли за ношами, не випереджаючи їх; вони йшли шерегою, випростані, як усі люди, що скинули з пліч ношу. Коли вони бралися до нош, їхня тверда хода змінювалася обережними й м'якими рухами; вони зітхали, як під час буденної роботи, мовби боячись, що виказали себе. Думаючи тільки про одне — як би не спіткнутись об камінь, як би не стріпнути ноші, вони йшли в ногу чітким і повільним на

кожній крутовині кроком; і цей ритм протягом усього довгого шляху, що поєднувався із стражданням, як урочистий барабанний бій похоронної процесії, здавалося, наповнював величезну ущелину, над якою кричали хижі птахи. Але тепер не смерть поєднувалася з цими горами, а людська воля.

На дні ущелини вимальовувався Лінарес, і ноші наблизилися одні до одних; труна опинилася за ношами Скалі. Кулемет було прикріплено до віка труни, як прикріплюють вінки. Вдалині, біля сарагоської дороги, довкола фашистських літаків ще горіли чорні дерева. Ці літаки не полетять на Гвадалахару. Похід чорних селян і жінок зі схованим під споконвічними хустками волоссям радше нагадував суворий тріумфальний кортеж, ніж проводи поранених.

Тепер спуск став пологіший; зійшовши з дороги, ноші рушили по траві; горяни віялом оточили їх. З Лінареса бігли діти; підійшовши на сто метрів ближче до нош, вони зупинялися, пропускали їх і потім ішли за ними. Дорога, вистелена з польових валунів, ще слизькіша, ніж гірські стежки, вилялася попід фортечним муром аж до брами села.

За муром зібрався весь Лінарес. День гаснув, але ще не сповочило. Хоча дощу не було, бруківка блищала, і носії йшли обережно. В будинках, де верхні поверхи підіймалися над зубчастим муром, засвічувалися слабкі вогні.

Бомбардира й далі несли попереду. Селянки біля брами дивилися заклопотано, але без тривоги: з-під ковдри видно було тільки обличчя пораненого — воно було непошкоджене. Так само обличчя Скалі й Міро. Ланглуа — Дон-Кіхот із закривавленою пов'язкою й оголеною ступнею (він роззув звихнену ногу) — здивував їх: хіба війна в повітрі, ця найромантичніша війна, може скіпчитися ось так? Настрій ще більше зіпсувався, коли проїхав Пюжоль. Було ще настільки ясно, що їхні уважні очі розгледіли на шкірянці великі криваві плями. Коли повз мовчазний натовп пронесли Гарде, настала така тиша, що нараз стало чути далеке дзюрчання потічка.

Всі поранені, крім Гарде, були зрячі, і вони, дивлячись на натовп, намагалися всміхнутись, навіть бомбардир. Гарде не дивився. Але він був живий; з насипу юрба бачила за його ношами важку труну. Накритий ковдрою до підборіддя, в шоломі й з пласкою пов'язкою на обличчі, під якою не могло бути поса, цей поранений був утіленням того образу, в якому споконвіку селяни уявляли собі війну. І піхто не примушував їх воювати. Якусь мить вони вагалися, не знаючи, що робити, але твердо вирішивши щось зробити; нарешті, так само, як селяни у Вальделінаресі, вони мовчки підняли кулаки.

Почав накрапати дощ. Останні поші, горяни й останні мули проходили між величезними скелями, звідки повзли вечірні дощові хмари, і сотнями застиглих на місці селян з піднятими кулаками. Жіпки мовчки плакали, і здавалося, що кортеж, стукаючи дерев'яними черевиками, тікає від дивної тиші гір, між вічним криком хижих птахів і прихованим схлипуванням.

Санітарна карета поїхала.

У віконце в кабіні шофера Скалі бачить квадрати вічного красвиду: то шматок вигнутого муру, то кипариси, могутні й чорні в місячному світлі серед туману — туману, який захищає від нічних бомбардувань; білі, примарні будинки — мирні будинки, фосфоресценція помаранч у чорних садках. Садки Шекспіра, італійські кипариси... «Такої ночі, Джессіка...» Є і щастя у світі. Над Скалі, при кожному поштовху машини, стогне бомбардир.

Міро не думає ні про що: в нього велика гарячка; від насилу пливе у воді, що обпікає.

Бомбардир думає про свою ногу.

Гарде думає про своє обличчя. Гарде любить жінок.

Маньєн біля телефону слухає Варгаса:

— Це вирішальна битва, Маньєн. Давайте все, що зможете, як зможете...

— На «Мараті» майже не працює кермо висоти...

— Все, що зможете...

Розділ четвертий

Гвадалахара. 18 березня

Італійці наступали на Бріуегу: якщо вони проб'ються, то зайдуть у тил усієї республіканської армії. Це означало б: Гвадалахара знову під загрозою, армія Центрального фронту відрізана від Мадріда, місто майже без захисту, батальйонам Дмитрова, Тельмана, Гарібальді, Андре Марті, «6 лютого» перетято шлях до відступу, взяття Тріхуеке й Ібарри зведено нанівець, сусідня бригада застрягає в лісах.

Батальйони Тельмана й Едгара Андре й далі щомога трималися.

Батальйон Дмитрова — хорвати, болгары, румуни, серби, всі балканці й студенти-югослави з Парижа, які, б'ючися з фашистами, відчували, що перед ними кати їхніх близьких; які цілу добу обсипали лайкою фашистські танки, що оточили їх, і потім, просунувшись на кілометр уперед, з непогамовною люттю мусили знову відступити, щоб вирівняти

фронт; які спали по четверо й по п'ятеро, притиснувшись один до одного, як мухи, щоб не змерзнути, — йшов під шрапнеллю в атаку. Один командир взводу, чорногорець, відходив назад і кричав на бігу: «Турбуйтеся про свої пости, бовдури, а не про мене!» — правицею підтримуючи зламану ліву руку, коли серед снігового вихору розривна куля поранила його в голову.

Сніг знову йшов, і по всьому фронту людям, що просувався вперед, утягши в плечі голову й напружуючи м'язи живота в чеканні поранення, здавалося, що свинцева шрапнель кружляє довкола них, як сніжинки.

У батальйоні Тельмана чути було тільки дві фрази: «Попоїсти б» і «Не буває війни без жертв». Політуповноважений кулеметної роти, поранений у живіт, кричав у гарячці: «Надсилайте танки! Надсилайте танки!» Батальйон щойно відбив одинадцять з початку бою атаку. Від дерев залишилися тільки стовбури без гілля.

— Це не війна, а лайно! — кричав Сірі серед франкобельгійців. — Цьому не буде кінця.

І засвистів журливим дроздом. Рушниці починали обнікати руки.

В бригаді Мануеля залишилося сімсот п'ятдесят набоїв на кулемет, який випускав шістьсот куль на хвилину. Половину набоїв віддали стрільцям. Новачки в розпачі плакали над непотрібними рушницями. «Кулемет сюди!» — крикнув командир взводу. Коли розсіявся дим снаряда, він лежав убитий на тому самому місці, куди щойно показував пальцем. Але боеприпаси й кілька рушниць усе ж таки надійшли — останні крихти.

Нарешті по лісах і рівнинах, що спускалися до Бріуеги, прокотився крик, який чути було, незважаючи на бомбардування, що відновилося. Він зринав з олив, з низьких мурів, обліплених республіканцями, як комахами, з крихітних хижок і розкиданих полів; обрій, здавалося, зараз розпадеться під шквалистим вогнем усіх фашистських батарей: підходили республіканські танки.

Вони наступали по всьому фронту, понад п'ятдесят в один ряд, від краю до краю обрію, який то відкривався, то затягувався нескінченним снігом. Ті, хто тільки на чверть години задрімав тривожним і хворобливим сном під обмерзлими олівками, і ті, хто спав, скоцюрбившись у своїй утомі, й прокинувся із затерпими ногами, кинулися бігти за останніми танками, що миготіли в сніговій заметілі.

У П'ятому полку перший загинув командир першої роти. Через кілька хвилин підірвався республіканський танк, зловісно освітливши голубим полум'ям засніжене поле, над яким

повисли в повітрі сніжинки. Лежачи на животі за п'яма, під перехресним вогнем кулеметів, люди копали обіймами й шоломами ями (багнетами — довелося б устати), ховалися, на мить підводилися, щоб пожбурити гранату, й знову лягали під вогнем кулеметів, що прочісували поле. З шести добровольців, які зголосилися підібрати пораненого командира, четверо загинули. Бійці Інтернаціональної бригади чули за собою тільки розривні кулі й голос, який часом кричав: «Ну, як, усе гаразд?» — на що інші відповідали: «Нічого. А у вас як?» І далі по всій рівнині — розпачливий хор: «Підкріплень! Підкріплень!»

Але о третій годині зморених людей здолав сон; знову роздавали каву; бійці боялися нічного холоду. Укрившись каптурами, вони згадували окопи Мадріда, де їм випадало відстрілюватися за ідею, де жартівники приручали мишей і бійці в чеканні снаряда мовчки роздивлялися фотографії дітей; вони згадували Хараму, де вони наступали по слідах фашистських танків, коли в тих скінчилися боєприпаси, й цівки кулеметів охолоджували сечею.

— Танки без снарядів, а снаряди без танків нічого не варті,— казав Пепе, дуже задоволений цим висловом, своїм бійцям, що просувалися вперед. Праворуч від них наступали бійці П'ятого полку під прикриттям артилерії, якою чудово командував іспанський офіцер. Паціфісти із санітарних загонів без нарукавних пов'язок, але з гранатою в руці йшли проти танків, щоб урятувати своїх поранених.

Кілька голосів заспівали «Інтернаціонал», що його одразу ж заглушили несамовиті крики іспанців і вривчасті зойки десятима мовами бійців Інтернаціональної бригади: «Уперед!»

— Фашисти просуваються без підтримки авіації,— сказав офіцер головного повітряного штабу.

Хмари пливли на висоті двохсот метрів над землею, і знову йшов сніг.

— Їхні аеродроми по той бік Сьєрри,— відповів Сембрапо.— Навряд чи вони проб'ються.

Він тримав руку в черезплічнику й не міг пілотувати. Італійські війська перебували між Сьєррою та республіканцями.

Варгас мовчав.

— Якщо ми вилетимо,— сказав один з офіцерів,— то ризикуємо занепасти всю нашу авіацію: для цього досить, щоб почалася заметіль. Ніхто з військового начальства не візьме на себе відповідальність за таку катастрофу.

Варгас викликав ад'ютанта.

— Теруельські літаки можуть обігнути Сьєрру навіть за такої погоди,— сказав Сембрано.

— Не знаю, чи щось від них залишилося,— відповів Варгас.

— Алло! — кричав у трубку ад'ютант.— Алькала? Негайно надішліть усе, що у вас є, на аеродром сімнадцять, Гвадалахара. Алло! Аеродром двадцять один? Надішліть усе, що у вас є, на аеродром сімнадцять, Гвадалахара. Алло! Саріон? Надішліть усе, що у вас є, на аеродром сімнадцять, Гвадалахара.

— Якщо ми програємо цей бій,— сказав Варгас,— то все програємо. Зрештою, за нашу авіацію ми відповідаємо тільки перед іспанським народом. Для фашистів це куди складніше... Летимо!

І вперше за багато місяців він знову надяг шолом.

В атаку йшли новачки. Цей батальйон, бійців якого ще не розподілили по національних частинах, складався переважно з добровольців, які недавно приїхали з далеких країн: греки, сірійці із Північної Америки, кубинці, канадці, ірландці, південноамериканці, мексиканці, євреї та кілька китайців. Спочатку вони стріляли безладно: рідко трапляються люди, які не прагнули б у першому своєму бою наробити шуму. Вже під час першої сутички вони вирішили, що поранені, бо чули, що зразу ж після поранення рани не болять; про свист перших куль вони казали, що це «щебечуть іспанські птахи». Відчуваючи певну незручність у шоломах, що їх вони поправляли при кожному пострілі, ворожені нереальністю мертвих, знічені перед першими пораненими, вони чекали наказу наступати із застиглою вдаваною усмішкою. Потім до них долинув приглушений гамір, який означав, що батальйон Едгара Андре, праворуч від них, виходив з-під прикриття; вони кинулися бігти за танками з гранатами в руках.

На самому краю лівого флангу кулеметний вогонь, що пересувався з небаченою швидкістю, приголомшив батальйони Мануеля; потім до їхніх окопів наблизилася марокканська кавалерія, озброєна ручними кулеметами. Новачки зреагували вмить: ті, хто вперше побачив перед собою ручні кулемети, ладні були тікати. Але Мануель оточив новачків добре вишколеними динамітниками. Ці знали, що кавалеристи не можуть цілитися на ходу. Першу атаку вони зустріли гранатами. Негайно сховавшись за вбитими кіньми, вони з допомогою новачків, які встигли отямитися й уже стріляли по кавалеристах, що намагалися з'єднатись, почали повзати між кіньми, підбираючи ручні кулемети. Ззаду зали-

пилися тільки новобранці-селяни, які готові були воювати з людьми, але не наважувалися вбивати таких чудових коней. Стоячи за танком, Гартнер умовляв їх, намагаючись не висуватися з-за башти танка.

По всьому фронту руки санітарів були червоні від крові.

І ось, мовби ковзнувши між білим снігом землі й брудним снігом хмар, з'явився перший республіканський літак. Слідом за ним, один за одним, незвичайні, схожі на поранених ополченців, з'являлися старі літаки, яких не видно було із серпня; авієтки сеньйорітос і транспортні літаки, пасажирські й поштові літаки, ветхий «Оріон» Леклерка й навчальні літаки; іспанські війська зустріли їх із схвильованою усмішкою, яка, певно, відбивала їхні колишні переживання. Коли ці посланці апокаліпсиса на поземному польоті налетіли на італійські кулемети, всі батальйони народної армії, що перебували в резерві, дістали наказ наступати. І, незважаючи на низьке небо й загрозу снігопаду, спочатку по три, а потім ескадрилья за ескадрилею, вдаряючись у хмари, як птахи в стелю, і знову спускаючись, заповнюючи весь видпий обрій, що тепер був обрієм самих тільки боїв, з глухим гулом, від якого тремтів сніг, що вкривав землю й трупи, перетинаючи понуру лінію нахилених рівнин, темних, як ліси, вісімдесят республіканських літаків розгорталися в бойовому порядку.

Внизу в плащах, сховавши голови в шпильсті, як у марокканців, каптури, республіканці наступали. Крізь хмари, що тікали перед літаками, на мить зринула мерехтлива дорога, яка невдовзі виявилася італійською моторизованою колоною; а що вітер віяв з боку республіканських позицій, то Маньєн з «Оріона» не міг розгледіти, чи колона тікає від каптурів, танків, що загубилися в неосяжких полях, і літаків, чи її несе вітер, як він несе нескінченні хмари й увесь довколишній світ.

Ніколи Маньєн ще не відчував такого напруження в бою. Ніби хмари й колони були виявом однієї таємничої волі, ніби гармати, фашизм, ураган, об'єднавшись, ішли на нього в наступ, ніби від перемоги його відділяв увесь цей мертвно-блідий світ. На туристські літаки, борти яких заліпив сніг, навалилася така величезна й густа хмара, що льотчикам здалося, ніби вони осліпли; вони здригалися в хузі, яка засипала їх снігом, закривала від них небо й землю, шмагала їх то з одного, то з другого боку; здавалося, вони на завжди застигли на місці, зі скрипом чинячи опір бурі. Орієнтуючись по сірій, майже чорній хмарі, Маньєн помітив,

що «Оріон» повернув на сто вісімдесят градусів. Компас більше не працював. Прилади, що визначали горизонталь, зіпсувалися. Даррас, незважаючи на холод, зняв шолом і схилив сиву голову до альтиметра, який теж не працював; чуб його білів, як усе довкола; може, вони летять униз зі швидкістю трьох кілометрів на годину, а вони перебували не більше, ніж за чотириста метрів від землі.

Ні, вони злетіли над хмарами.

Між ошматтям хмар, що розпадалися над землею, і величезною, пласкою й блідою Гренландією іншого моря хмар угорі всі республіканські літаки летіли в бойовому порядку.

Даррас спробував гоїднути крилами, щоб скинути з них сніг.

— Обережніше, бомби, хай йому чорт!

Він знову спікірував без особливої обережності.

«Якщо доведеться битися в снігу, то це, мабуть, буде гарно!» — подумав Маньєн. Його літаки розкидані по всій Іспанії, його товариші спочивають на всіх кладовищах — і даремно! Тепер при реконструйованій республіканській авіації Маньєн означав не більше, ніж його допотопний «Оріон», якого шалений ураган кидав з боку в бік, і ніж ці сміховинні літаки, що, як зів'яле листя, здригалися від вітру. І виразні лінії каптурів під нагромодженням хмар залишали за собою не тільки вчорашні італійські позиції, а й пройдену епоху. Те, що тепер Маньєн бачив унизу, трясучись в «Оріоні», як у навіженому ліфті, було — він це знав — кінцем партизанщини й народженням армії.

Загін Кампесіно виходив з лісу, гарібальдійці й франко-бельгійський батальйон спускалися слідом за батальйоном Домбровського, карабінери підіймалися вздовж Тахуни. По всій лінії фронту кулеметники, змінюючи цівки кулеметів, підстрибували від опіків і одразу ж падали під кулями. По всій лінії фронту наступали танки, а за ними вперед і назад снували бійці, перетягуючи на ковдрах невичерпний врожай пораних. На низькому небі вималювався профіль республіканського тапка з гусеницею, що повисла над яром. Карлич, який тепер командував танковим з'єднанням, наступав, безперервно обстрілюючи протитанкові частини ворога, — людські тіні без очей, що зігнулися з гранатами в руках.

Коли Маньєн пролітав над Теруелем, він бачив сліди великих мастків, повільних або впертих биків, розкиданих по пагір'ю війни; тут, у снігах, сліди були менше помітні; тут вони губилися серед низьких кам'яних стін, що їх штурмували Інтернаціональна бригада й мадрідські загони, серед зовсім нових кам'яних стін, які він уже бачив у Теруелі й на шведні — присадкуватих і коротких, що й далі були під за-

грозою, серед великих давніх слідів. Він згадав цілину, яку власті вбогі батраки не мали права обробляти... Селяни, які нестямно билися вишу, воювали за те, щоб підняти ці низькі стінці,— першу умову їхньої людської гідності. Маньєн відчув, що міська фразеологія не може передати того, що жило в мріях, які не давали йому спокою впродовж останніх місяців,— просте, істотне, як пологи, страждання, смерть і радість — одвічна боротьба тих, хто обробляє, проти спадкових власників.

Коли «Оріон» і його флотилія минулого повернулися вп'яте, республіканські літаки, пройшовши під хмари, атакували ворога попереду позицій каптурів. Фашистська авіація насплу встигла показатися. Республіканські танки вишу з чіткістю параду на Красній площі наступали, повертались і знову наступали. Монастирі й церкви Бріуеги в глибині видолінка ледь визирали з вечірнього туману, в якому вибухали бомби. Вибухи викреслювали довкола міста підкову республіканської армії; на кінцях підкови спалахували заспані батареї, наче багаття, розпалені для захисту від спігу, що знову пішов. Якщо кінці підкови зійдуться, італійці відступлять на всьому Гвадалахарському фронті.

Перед порожнім простором, що розділяв кінці підкови, розстеляли сигнальні полотна, але тепер усе огорнув туман: не можна було навіть розпізнати форму військ. Якщо темрява врятує італійців, то вони підуть у контрнаступ на Тріухеке. «Оріон» погойдувався (втім, у нього не було бомб) і не брав участі в бою, але він не йшов на посадку, залишався в повітрі й боровся з ніччю, яка насувалася на долю Іспанії, як колись на повернення Марчеліно. Довгий стрій військових літаків лавірував за двісті метрів від бою. Вони теж не могли нічого розгледіти й теж не летіли на посадку. З долини Тахуни й далі підіймався туман.

Унизу завзято наступали добровольці; цей їхній наступ мав підтвердити або спростувати доцільність створення республіканської армії. І літаки, які, може, виграли бій, кружляли на місці, не підстерігаючи ворога, а чатуючи на перемогу, забувши про свої неосвітлені аеродроми, заворожені в темряві, що насувалася.

Маньєн летів усередині підкови над однією з доріг на Орку, досить широкою в цьому місці, обрамленою покинутими ваговозами. Він спікірував і полетів на поземному польоті, як тоді із селянином над теруельським аеродромом; поки республіканці помилково прошивали кулями крила «Оріона», Маньєн побачив сигнальні полотна анархіста Мерри, карабінерів і Кампесіно.

Удалині не стихав гуркіт останніх сутичок бою. Мануель, зайнявши нові позиції, обходив село в пошуках ваговозів; за ним ішов його собака. Він підібрав чудового собаку, кинутого фашистами, чотири рази пораненого. Він любив тварин: биків, кавалерійських коней, німецьких вівчарок, бойових півнів. Італійці покинули багато ваговозів, і, чекаючи офіційного розпорядження, кожен командир корпусу (лукаво твердячи, що коли тут пройде Кампесіно, то не залишиться жодного з них) намагався прихопити собі якнайбільше машин. Тимчасово їх розставили в усіх просторах приміщеннях: у церквах, меріях і стодолах. У селі, де зуминилися карабінери, ваговози стояли в церкві. Але Мануеля попередили, що туди з таким самим наміром уже прийшов Хіменес.

Це була висока церква з червоної цегли. Кулі потрощили на ній інкрустації у вигляді пальм. Скисні промені світла падали крізь склепіння на купу стільців, потрощених на друзки, і на ваговози, вишикувані посеред церкви. Ополченець, що охороняв церкву, йшов за Мануелем і Гартнером.

— Ти полковника бачив? — спитав Гартнер.

— Він там, за ваговозами.

— Погано, — пробурчав Гартнер. — Мабуть, уже нахалав.

Погляд Мануеля, що ще не призвичаївся до темряви, зупинився на позолоті, яка мерехтіла в сутіні над порталом, мов нерухома пожежа: вздовж усієї стіни, витягнувши ноги в повітря, стояли ангели серед труб незвичайного органа. Мануель побачив кручені сходи й піднявся по них.

Ополченець пішов слідом за ним; Гартнер залишився внизу, мовби стережучи ваговози, і з ним собака.

— Завдяки чому все це вціліло? — спитав Мануель ополченця.

— Завдяки революційно-естетичному комітету. Звідки приїхали й сказали тутешньому комітетові: «Орган і хори — велика цінність». І справді, в це вкладено чимало праці. І ми вжили заходів.

— А італійці?

— Тут не було великого бою.

Якось біля гробниці Сервантеса один анархіст головешкою від смолоскипа, яким він хотів підпалити церкву, накреслив у напрямі вцілілого розп'яття велику стрілу й написав: «Тебе врятував Сервантес».

— А що ти думаєш про це? — спитав Мануель.

— Людина, яка виліпила цих ангелів, любила свою ро-

боту. Я завжди був проти руйнування. З попами я не згоден, а проти церков я нічого не маю. Вважаю, що з них слід зробити театри — обстава багата й добре чути...

Мануель згадав ополченців, яких він з Хіменесом розпитував на фронті Тахо. Він уважно оглянув церкву й помітив нарешті біля колони підстрижену чуприну, що мерехтіла в сутіні, як пух курчати. Мануель знав, що Хіменес розуміє музику. Він з любов'ю подивився на сивий ореол Старого селезня, всміхнувся, мовби готуючи жарт, і сів за клавіші.

Він загравав перше, що йому пригадалося з церковної музики — «Кіріє» Палестріни. В безлюдній церкві врочиста мелодія, сувора й негнучка, розгорталася, як готичні зависи, не гармоніюючи з війною, але цілком гармоніюючи зі смертю. Мануеля схвилювала не музика, а його минуле. Ополченець, сторопівши, дивився на полковника, який грає на органі церковну мелодію.

— Ця штука працює! — сказав він, коли Мануель перестав грати.

Мануель спустився вниз. Він погладив собаку, який не скавулив. Мануель часто гладив його: він більше нічого не тримав у правиці. Гартнер чекав на нього внизу біля сходів. На кахлях підлоги біля вагозовів видніли великі чорні плями. Давно минули ті часи, коли Мануель запитував себе, що за рідина лишає такі плями.

— Чудова річ «Кіріє», — сказав він зніяковіло, — але, граючи, я думав про інше. Я полишив музику... Пам'ятаєш, на тому тижні там, де ми стояли, на роялі лежали ноти Шопена, найкращі його твори. Я погортав їх, усе це з іншого життя...

— Може, вже надто пізно... або надто рано.

— Може... Але не думаю. Гадаю, для мене почалося інше життя разом з першим боєм; таке саме безсумнівне, як те, що почалося, коли я вперше переспав з жінкою... Війна повертає цнотливість...

— Тут є про що поговорити...

Нарешті вони підійшли до полковника, який спостерігав за перевіркою моторів.

— Це ви, синку, зіграли для мене на «ангелах»? Дякую. Ви навмисне це зробили?

— Мені це справило задоволення.

Хіменес подивився на нього.

— Мануелю, ви станете генералом у тридцять п'ять років...

— Я — іспанець шістнадцятого століття, — відповів Мануель із серйозною й поблажливою усмішкою.

— Ви ж не професіональний музикант? Де ж ви навчилися грати на органі?

— Це наслідок шантажу. Священик, який мав навчати мене латини, займався зі мною лише одну годину з двох; другу він присвячував розвагам. Спершу він мою розвагу замінив своєю: ставив голку із слошової кістки — велика розкіш для того часу — на ринковий грамофон; ми сиділи в березковій альтанці й слухали Верді. Я знав «Африканку» напам'ять. Потім я зажадав уроків тактики (еге ж, тактики, полковнику!). Він відповів, що це не відповідає ні його знанням, ні його вдачі, але приніс мені коробку з-під черевиків з картонними солдатиками...

На ношах і ковдрах проносили живих і мертвих солдатів.

— Відтак з'явилися платівки з музикою Палестріни, — провадив Мануель. — У підступній надії спекатися уроків тактики священик підсовував ці платівки під голку зі слошової кістки в березковій альтанці. Він домігся цілковитого успіху: я відмовився від тактики й зажадав органа. Я виявився здібним органістом.

— Отже, сину, не всі священики погані, — іронічним тоном мовив Старий селезень.

Мануель хотів обережно патякнути на ваговози, але він не встиг розтулити рота.

— Будь-яка стратегія марна, — сказав Хіменес. — Поки не надійде розпорядження, ці ваговози священні.

— Ще б пак! Їх знайдено в церкві. Але ваші карабінери вже мають полуторки.

Хіменес засміявся, примруживши одне око.

— Нічого не вийде. Ви станете генералом у тридцять років, але моїх ваговозів ви не отримаєте. До речі, мені цього замало. Ходімо шукати разом.

— У Сьєррі я сказав одній жінці з народного ополчення, що в неї гарне волосся. Я попросив у неї один волосок, а вона послала мене до дідька. Ви такий самий скнара, як і вона.

— Анексуйте розвідний ключ і не говоритимемо більше про це.

Вони виїхали; ще не доїхавши до Бріуеги, кожен з них уже дістав по три ваговози. Водії Хіменеса й ті, кого привів Гартнер, сідали за кермо і їхали за ними.

— Мені подобається наша процесія: андалуське весілля, — сказав Мануель.

— Ми зайняли вісімдесят восьмий кілометр! — крикнув зв'язківець, який проїздив повз них.

У самому повітрі пахло перемогою.

На площі в Бріуезі, перед командним пунктом (тут цього

ранку мали зібратися всі відповідальні офіцери), Гарсія й Маньєси слухали неголеного багато днів старого хвалька при краватці бантом, який явно щойно виліз з льоху.

— Коли нас вигнали звідти, вони все забрали, лишили тільки дріт, на якій ми розвішували штани. Гіди не знали, як пояснити, що це за дріт. Крім одного, старого пройди, розумієте, артпста...— Він зробив рух, піби зачісуючи свого довгого чуба.— Він і акварелі малював, і віршував, одне слово, артист. Він казав туристам у толедському Алькасарі: «Пані й панове, як відомо, Сід Кампеадор мав чимало справ; коли він закінчував давати розпорядження, писати листи й виряджати експедиції, приходив до цієї зали. Сам-один. І ось погляньте, що він робив, відпочиваючи: повисав на дроті й гоїдався».

— Цей товариш був гідом у гвадалахарському палаці,— сказав Гарсія Мануелю й Хіменесу,— а раніше — в Толедо.

Це був літній чоловік з бакенбардами, схожими на кролячі лапи, з обличчям і рухами вродженого артиста, один з тих людей, які завжди живуть вигадками.

— Я також любив усе це, всякі цікаві витівки,— провадив гід,— поки не померла моя перша дружина... Я об'їздив цілий світ, працював у цирку... Якщо варто було щось подивитися, я мчав туди. А тут увесь цей мотлох...

Він показав великим пальцем у бік Гвадалахари, де вітер розносив під низькими хмарами запах різниці й куди йшли полонені італійці.

— Увесь цей мотлох, і ці кардинали, і навіть Ель Греко, і туристи, і все інше — коли бачиш усе це двадцять п'ять років, набридає, як і війна, па яку ти надивився цілих півроку...

Він і далі показував на південний захід, на Гвадалахару, Мадрид, Толедо, мовби байдуже відмахуючись від мух.

До Мануеля підійшов офіцер.

— Ми зайняли дев'яностий кілометр! — крикнув він, поплескавши собаку по спині.— Вони кидають усе спорядження!

— Знаєте, що я вам скажу, добродію? — вів далі гід. Він знизав плечима і, мовби підбиваючи підсумок свого життя, сказав: — Каміння... Каміння... Старе каміння... От і все. Якщо ви спуститеся нижче, то ще побачите путящі речі часів римлян! Тридцять років до різдва Христового! Наголошую — до! Оце так! Сагунто — дивовижне. Або ж нові квартали Барселони! А пам'ятники? Так само, як і війна, — каміння...

Разом з полоненими італійцями повз них провели кількох марокканців.

— Ось ви, — сказав Гарсія Маньєну, — що більше воюєте, то більше заглиблюєтеся в Іспанію, а я що більше працюю, то більше віддаляюсь від неї. Я провів ранок, допитуючи марокканців. Їх мало було тут, але все ж таки були. Вони є скрізь. Пам'ятаєте, Маньєн, як Варгас казав, що в Іспанії тільки дванадцять тисяч марокканців! Так ось тут чимало марокканців і з французьких володінь. Тепер іслам як такий, як духовна община в руках Муссоліні. Французи й англійці ще зберігають свої адміністративні кадри в Північній Африці, але релігійні кадри в руках італійців. І ось наслідок: ми в Бріуезі беремо до полону марокканців і італійців. Пропаганда у Французькому Марокко, в Лівії, пропаганда в Палестині, в Єгипті, обіцянка Франко повернути ісламу Кордовську мечеть...

Гарсія любив поговорити, а іншим хотілося, щоб він говорив. Вони читали тільки газети, що проходили військову цензуру, а Гарсія був поінформований. Але ні Мануель, ні Хіменес не забували про свої ваговози.

З дверей будинку, де переховувався гід під час італійської окупації, на нього гукнула жінка.

— Тепер, — сказав він Гарсія, — ми чекаємо від Асаньї дій. Що він зробить? Це велика невідомість...

Піднявши вказівний палець до низького неба, він раптом змінив таємничий тон, яким щойно говорив, і сказав зовсім байдуже:

— Нічого. Нічого він не зробить. Нічого й не можна зробити... Звісно, Франко горила. Але, якщо відкинути його, при Асаньї чи Кабальєро, при ЗРС чи при НРП або з вами... тепер, коли я вибрався з льоху, обслуговуватиму клієнтів і водитиму бовдурів і помру в Гвадалахарі, обслуговуючи клієнтів і водячи бовдурів...

Його знову покликала жінка, і він пішов.

— Ну й тип! — сказав Маньєн.

— У найзапеклішій громадянській війні, — відповів Гарсія, — завжди є чимало байдужих... Бачите, Маньєн, для мене й тепер, після восьми місяців війни, одна річ залишається загадковою: це момент, коли людина зважується взятися до зброї.

— Наш друг Барка мав цікаві думки з цього приводу, — мовив Мануель.

Вівчарка схвально загавкала.

— Еге ж, про причини, які штовхають на боротьбу; але мене цікавить сам момент вступу в дію. Можна подумати, що битва, апокаліпсис, надія — все це припади, які використовують війна, щоб ловити людей. Битва — це частина комедії, яку кожна людина розігрує сама перед собою, і вона втягує

людину у війну, як узагалі всі наші комедії втягують нас у життя. І ось починається війна.

Це те, про що Маньєн думав у «Оріоні» й про що, мабуть, багато хто думав. Їхня розмова нагадувала йому розмову з Гарсія й Варгасом у вечір Медельїна; і він знову відчув, що інтернаціональна авіація перестає існувати.

— Найближчим часом і Японія встриє у війну,— сказав Гарсія.— Вони створюють імперію майже таку саму, як британська...

— Подумайте, якою була Європа, коли ми мали по двадцять років, і якою вона стала тепер...

Мануель, Гарсія і Хіменес знову пішли полювати на ваговози. Гарсія взяв Маньєна під руку.

— Як Скалі? — спитав він.

— Розривна куля поранила його в ногу над Теруелем. Він зостанеться без ноги...

— Як він настроєний політично?

— Гм... Дедалі більше схиляється до анархізму, наближаючись до Сореля, вже став майже антикомуністом...

— Він не проти комунізму, він проти партії.

— Майоре, скажіть, що ви думаєте про комуністів?

«Починається»,— подумав Гарсія.

— Мій приятель Герніко,— відповів він,— каже: «В них усі достойні дії — і тільки». А нині якраз уся справа зводиться до дії.

Він понизив голос, як завжди, коли підбивав підсумок прикрого досвіду.

— Сьогодні вранці я був у полонених італійців. Серед них був один уже в літах, він плакав, як теля. Я питаю його, в чому річ, а він ридма ридає. Зрештою каже: «В мене семеро дітей...» — «Ну й що?» Потім я здогадався: він певен, що ми розстріляємо полонених. Я пояснюю йому, що це не так, і він мені вірить. І нараз він у гніві стрибає на лаву й виголошує промову з десятка фраз: «Нас одурили в Італії!» — і таке інше, а тоді репетує: «Смерть Муссоліні!» Мало хто на це реагує. Тоді він починає знову. І полонені довкола відповідають: «Смерть!» — але ледь чутно, як хор із затуленими ротами, і зі страхом дивляться на двері... І це вони у нас... На них тисне, Маньєн, не боязнь поліції і не сам Муссоліні, а фашистська партія. А у нас... На початку війни запеклі фалангісти гинули з криком: «Хай живе Іспанія!», а потім: «Хай живе фаланга!» Ви певні, що серед ваших льотчиків комуніст, який гинув з криком: «Хай живе пролетаріат!» або «Хай живе комунізм!» — не крикнув би сьогодні за тих самих обставин: «Хай живе партія!»

— Цим моїм льотчикам більше не доведеться кричати,

вони майже всі в шпиталі або в землі... Це, мабуть, суб'єктивно. Аттіньї, певне, крикнув би: «Хай живе партія!» А інші — щось інше.

— Починається епоха партій, друже мій.

«Колись Гарсія запевняв мене,— подумав Маньєн,— що СРСР не зможе подати нам допомоги. Гарсія велесловний, але він не оракул».

Майор стиснув його руку, яку не випускав упродовж усієї розмови.

— Не перебільшуватимемо нашої перемоги: це зовсім не битва на Марні. Але все ж таки це перемога. Тут проти нас воювало більше безробітних, ніж чорносорочечників, ось чому, як вам відомо, я провів агітацію через гучномовці. Однак офіцери були все ж таки фашистські. Ми можемо дивитися на цю місцевість святобливо. Це, друже мій, наше Вальмі. Тут уперше справді зіштовхнулися дві партії.

З командного пункту вийшли офіцери, поплескуючи один одного по плечі.

— Дев'яносто другий кілометр! — крикнули вони.

— Ви проїздили Ібарру? — спитав Маньєн у Гарсія.

— Так, але під час бою.

— Там скрізь стоять казанки з рисом. Кажуть, що то рис з молоком. Гарібальдійці давно цього просили (вони терпіти не можуть іспанської олії) і нарешті їм змогли його зварити. А рис у казанках присипав сніг. Він присипав і перших полеглих. Їх видобували з-під снігу, щоб поховати; обличчя їхні були радісні, на губах щаслива усмішка...

— Дивна штуkenція життя,— мовив Гарсія.

Маньєн думав про селян. Він не мав звички, як Гарсія, до абстрактного мислення, але авіаційна практика дала йому чисто фізичне відчуття відносності, яке часом замінювало його думкам глибину. Він не міг забути селян — і того, якого послав йому Гарсія, і тих, у кого він прохав автомобілів, і тих, що спускалися з гір з ношами, і тих, яких він бачив з «Оріона» напередодні в бою.

Нижком підійшов гід і став за спиною Гарсія: який його не бачив. Він підняв палець і примружив очі, обличчя його стало благороднішим, незважаючи на буряковий піс п'янички.

— Головний ворог людини, панове,— це ліс,— заговорив він.— Він дужчий, піж ми, дужчий, ніж республіка, дужчий, піж революція, дужчий, ніж війна... Якби людина перестала боротися з лісом, він через якихось шістдесят років укрит би всю Європу. Він ріс би тут, на вулицях, у будинках, гілляки стирчали б з вікон, роялі стояли б серед коріння, так, так, панове!..

У зруйнованих будинках грали на роялі одним пальцем.
— Дев'яносто третій кілометр! — крикнув хтось із вікна.
Знову через площу пройшли полонені.

— Мерзотники! — сказав гід. — Не могли сидіти у себе вдома?

Він потупив очі й побачив свої нові черевики.

— Навіть мої черевики, і вони від них! Скільки майна вони кинули! Серед них трапляються і добрі хлопці. Егей, заспівайте! — крикнув він, махаючи рукою полоненим. Один з них відповів фразою, яку гід не зрозумів.

— Що він каже?

— «Нещасливці не співають!» — переклав Гарсія.

— Співай про своє горе, бовдуре! — відповів гід по-іспанському.

Полонені віддалялися, він проводжав їх очима.

— Дарма, сердего... Дарма...

Віддалік у батальйоні Гарібальді грали на акордеоні.

— Все це нічого не варте!.. В Гвадалахарі я стеріг садок. Прилазили ящірки... Коли я був у Індії з цирком, завчив індуський мотив; я висвистував його, і ящірки приповзали мені на обличчя. Досить було заплющити очі й знати мотив. Ну й ось! Війна, війна, полонені, полеглі. А коли все це скінчиться, я, як завжди, ляжу на лаву, і ящірки полізуть мені на обличчя...

— Хотів би я це побачити, — сказав Маньєн, підкручуючи вуса.

Гід подивився на нього й знову підняв палець:

— Ніхто, добродію, ніхто! — і, показавши пальцем на двері, звідки його кликала жінка: — Навіть моя друга дружина не бачила цього.

— Дев'яносто четвертий кілометр! — крикнув інший зв'язківець.

Розділ шостий

Тільки-но зі штабу надійшов наказ про ревізіцію італійських ваговозів, Мануель покинув Хіменеса. Він пішки повернувся до розташування своєї бригади; вівчарка йшла поряд з ним. Гартнер пішов повертати взяті ваговози.

Бійці блукали по Бріуезі з порожніми руками в незвичному гультайстві. Головну вулицю з рожевими й жовтими будинками, суворими церквами й великими монастирями вкривали гори щєбінки, на неї стільки зруйнованих будиноків викинули меблі, вона була такою невіддільною від війни, що тепер, коли війна припинилася, вона здавалася нереаль-

ною й безглуздою, як храми й кладовища чужої віри, як ці бійці без зброї, що бродили по ній, мов безробітні.

Інші вулиці, павпаки, здавалися неторкнутими. Гарсія розповідав Мануелю, що в Джейпурі, в Індії, на будинках малюють фальшиві фасади й що на кожному будинку, зліпленому з грязюки, надягнена рожева декорація-маска. Але будинки Бріуеги приховували не грязюку, а смерть за веселими фасадами й вікнами, прочиненими під понурим небом.

Мануель чув тільки дзюрчання водограїв. Почалась відлига, і під ногами кам'яних рицарів текла вода, наповнюючи прості канали, потім розтікалася струмками по гострому камінню старої Іспанії, вируючи, як гірські потічки, серед викинутих на бруківку портретів, уламків меблів, каструль і щєбінки. В місті не залишилося жодної тварини; але в тиші, наповненій дзюрчанням води, ополченці, що мовчки ходили по вулицях, шастали, мов коти. Що ближче Мануель підходив до центру міста, то виразніше до дзюрчання води долучалися інші звуки, такі самі кристалеві, як і воно, що гармоніювали з ним, наче акомпанемент: звуки рояля. В найближчому будинку, фасад якого внаслідок внаслідок оголившись кімнати, ополченець награвав одним пальцем романс. Мануель уважно прислухався: крізь дзюрчання води він розрізнув звуки трьох роялів. На кожному з них бренькали одним пальцем. Ніхто з них не грав мелодії «Інтернаціоналу», кожен підбирав романс, повільно, мовби звертаючись до безмежного смутку усіяних поламаними ваговозами схилів, що підіймалися від Бріуеги до темного неба.

Мануель сказав Гартнеру, що він полишив музику, але тепер, ступаючи самотньо по вулицях визволеного міста, він зрозумів, що має єдине бажання: слухати музику. Однак його не тягло до рояля, і йому хотілося побути на самоті. В ідальні його бригади було два грамофони. Він не зберіг платівок, які лежали в нього у валізі на початку війни, але їх було багато в коробці старого грамофона: Гартнер був німець.

Він знайшов симфонії Бетховена й «Прощання». Він не дуже любив музику Бетховена, проте тепер це не мало значення. Він поніс грамофон до своєї кімнати й накрутив його.

Музика, позбавляючи Мануеля волі, повертала мипулому всю його силу. Йому пригадався жест, яким він простяг револьвер Альбі. Може, він, як казав Хіменес, і знайшов свою долю. Він заново народився разом з війною, народився для відповідальності за смерть. Наче сновиді, що раптом очувався на краю даху, спадні басові поти дали йому відчуття його грізну рівновагу, втрапивши яку, падають у кров. Він

згадав сліпого жебрака, якого зустрів у Мадриді в ніч Карабанчеля. Мануель їхав з начальником Управління громадської безпеки в його автомобілі; нараз фари освітили руки, які сліпий простягав перед собою, руки, збільшені до неосяжності ракурсом через похилість Гран-Віа, руки, пожолоблені камінням брукувок, руки, скалічені на тротуарах, розчавлені останніми військовими автомобілями, довгі, як руки долі.

— Дев'яносто п'ятий кілометр! Дев'яносто п'ятий кілометр! — чулися радісні голоси по всьому місту.

Мануель відчував довкола себе життя, повне передвість, мовби за цими низькими хмарами, які більше не здригалися від канонади, в німій тиші на нього чекали сліпі долі. Вивчарка слухала, витягшись, як на барельєфі. Колись пастане мир. І Маньєн стане іншою людиною, якої він ще не знав, так само, як теперішнього бійця не знав той Мануель, який купував маленький автомобіль, щоб їздити в Сьєрру кататися па лижах.

Мабуть, те саме відбувалося з усіма людьми, які тепер ходили по вулиці або вперто пагравали одним пальцем романси на роялі в будинках без дахів, а вчора билися під важкими гостроверхими каптурами. Колись Мануель розумів свою сутність, думаючи про себе, нині він розумів себе тільки тоді, коли нагода відривала його від дії і кидала йому в обличчя його минуле. Так само як він, як усі ці люди, знекровлена Іспанія нарешті усвідомлювала себе, як людина, що перевіряє себе в годину смерті. Війну пізнають тільки раз, а життя пізнають багато разів.

І музичні фрази, що змінювали одна одну, переплетені з його минулим, говорили те саме, що могло б сказати це місто, яке колись давно зупинило маврів, і це небо, і ці вічні поля. Мануель уперше чув голос того, що є куди важливішим, ніж людська кров, куди більш хвильним, ніж людське існування на землі, — голос безмежних можливостей людської долі. І він чув у собі цей голос, який зливався з кроками полонених і дзюрчанням потічків, постійний і глибокий, як биття його серця.

Мальро А.

М21 Надія: Роман / Пер. з фр. Г. М. Філіпчука.— К.:
Молодь, 1986.— 352 с.

У центрі роману — образ революціонера, що долає індивідуалізм та самотність і знаходить сенс життя у боротьбі за народне щастя.

М $\frac{4703000000-067}{M228(04)-86}$ 111.86.

84.4Фр—44

Андре Мальро

НАДЕЖДА

Роман

Перевод с французского
ГРИГОРИЯ НИКОЛАЕВИЧА ФИЛИПЧУКА
Київ. Издательство ЦК ЛКСМУ «Молодь»
(На украинском языке)

Редактор *В. О. Корнієнко*
Художній редактор *В. В. Машков*
Технічний редактор *Т. І. Семченко*
Коректори *К. П. Ситник, Т. Д. Шастал*

ІБ № 2127

Здано до набору 09.12.85. Підписано до друку
15.05.86. Формат 84×108 1/32. Папір друк. № 2. Гарніту-
ра звич. нова. Друк високий. Умовн. друк. арк. 18,48.
Умовн. фарбовідб. 18,48. Обл.-вид. арк. 21,7. Тираж
30 000 пр. Зам. 5—425. Ціна 2 крб. 60 к.

Ордена «Знак Пошани» видавництво ЦК ЛКСМУ
«Молодь». Адреса видавництва та поліграфкомбінату:
252119, Київ-119, Пархоменка, 38—44.